

gen hat — inbraven, ich bin gar nicht
so unglücklich, daß ich jetzt nicht
mit konnte, denn es fällt mir ein,
daß ich meine Part zu Hause liegen
ließ ... also, wie gesagt, ich gehe
jetzt nach Hause, dann zu meinem
Freund und du kommst mich wieder
7 und $\frac{1}{2}$ 8^e erwarten. Wir fahren
noch nichts weg, es heißt, die
Deutschen werden morgen Paris besetzen.
Packe dich zusammen — Hast du eine
Rucksack? Auf bald, also."

11. abends.

KIRJOITETTU VAINO

Selviytymiskeinot juutalaisvainoista

nuorten naisten päiväkirjoissa 1940-luvun

Ranskassa ja Alankomaissa

Anna-Leena Perämäki

Es ist neun Uhr. Marcel ist nicht gekommen.
Es ist halb zehn. Marcel ist nicht gekommen.
Auto gefunden. Vilma geht morgen früh
um ~~10~~ ~~11~~ 5-6^e weg. Besser, sie wird
sich verabschieden, damit sie die Concierte
nicht hört. Sie geht zu Fuß und am Rücken
wird sie in einen weißen Leinwand sack ihre

KIRJOITETTU VAINO

Selviytymiskeinot juutalaisvainoista
nuorten naisten päiväkirjoissa 1940-luvun
Ranskassa ja Alankomaissa

Anna-Leena Perämäki

Turun yliopisto

Humanistinen tiedekunta
Historian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen laitos
Kulttuurihistoria
Historian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen tohtoriohjelma (Juno)

Työn ohjaajat

Professori Hannu Salmi
Kulttuurihistoria
Turun yliopisto

Dosentti Kirsi Tuohela
Kulttuurihistoria
Turun yliopisto

Tarkastajat

Dosentti Ville Kivimäki
Historia
Tampereen yliopisto

Dosentti Anna Kuismin
Yleinen kirjallisuustiede ja
kotimainen kirjallisuus
Helsingin yliopisto

Vastaväittäjä

Dosentti Ville Kivimäki
Historia
Tampereen yliopisto

Taitto: Iloinen tiede Oy / JH

Turun yliopiston laatujärjestelmän mukaisesti tämän julkaisun alkuperäisyys on tarkastettu Turnitin OriginalityCheck -järjestelmällä.

Kannen kuva: Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 11.6.1940. USHMM Archives: 1989.260.3_001_004_0005.

ISBN 978-951-29-7926-4 (Painettu)
ISBN 978-951-29-7927-1 (Sähköinen)
ISSN 0082-6995 (Painettu)
ISSN 2343-3205 (Verkkajulkaisu)

Painosalama Oy, Turku, Suomi 2020

Pikku Hugolle tähtien taakse.

TURUN YLIOPISTO

Humanistinen tiedekunta

Historian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen laitos

Kulttuurihistoria

PERÄMÄKI, ANNA-LEENA: Kirjoitettu vaino. Selviytymiskeinot juutalaisvainoista nuorten naisten päiväkirjoissa 1940-luvun Ranskassa ja Alankomaissa
Väitöskirja, 254 s.

Tohtoriohjelma Juno

Helmikuu 2020

TIIVISTELMÄ

Väitöskirjassa tarkastellaan nuorten juutalaisnaisten selviytymiskeinoja kansallissosialistisen Saksan juutalaisvainoista. Keskiössä on viisi nuorta naista – Hélène Berr (1921–1945), Anne Frank (1929–1945), Isabelle Jesion (1926–1971), Elisabeth Kaufmann (1924–2003) ja Anita Meyer (1929–) – jotka pitivät päiväkirjaa toisen maailmansodan aikaisessa Länsi-Euroopassa. Väitöskirjan pääasiallinen lähdeaineisto koostuu näistä päiväkirjoista. Päiväkirjat, joista Berrin ja Frankin tekstit on myöhemmin myös julkaistu, kattavat vuodet 1940–1945. Berr, Jesion ja Kaufmann elivät päiväkirjaa kirjoittaessaan Pariisissa, Ranskassa, Frank ja Meyer Alankomaissa.

Tämä tutkimus on ns. uutta sotahistoriaa, jossa korostuvat sodan kulttuurihistorialliset tulkinnot. Tutkimuksessa selviytyminen liittyy päiväkirjateksteistä nouseviin, kirjoittajien itsensä tärkeinä kokemiin keinoihin, joiden avulla ahdistavaa tilannetta oli mahdollista kestää paremmin. Selviytymiskeinot nähdään kontekstiinsa sidottuna kulttuurihistoriallisena ilmiönä. Tarkastelun keskiössä on niiden ilmeneminen käytännössä erilaisissa tilanteissa ja se, miten päiväkirjanpitäjät niitä kuvailivat. Selviytymiskeinojen ohella tässä tutkimuksessa tarkastellaan myös laajemmin päiväkirjoja, niiden luonnetta ja merkitystä kirjoittajilleen sekä sitä, millaisina juutalaisvainot ja sota-aika piirtyvät niissä esiin. Juutalaisvainojen ja niiden keskellä selviytymisen kokemus näyttäytyy tutkimuksessa kirjoitettuna vainona.

Tutkimus osoittaa, että päiväkirjan kirjoittaminen oli tärkeä selviytymiskeino näille viidelle nuorelle juutalaisnaiselle, jokapäiväisen jaksamisen lähtökohta. Päiväkirjan kirjoittamisella on myös normaalioloissa esimerkiksi terapeuttista ja ajan järjestämiseen liittyvää merkitystä, mutta sodan ja vainon keskellä päiväkirjanpitäminen muodostui erityisen tärkeäksi elämänhalua säilyttäväksi toiminnaksi. Se antoi muiden merkitysten ohella väylän säilyttää muistissa ajan tapahtumat – niin itselle kuin mahdolliselle laajemmalle lukijakunnalle – ja jäädä elämään edes paperilla, vaikka konkreettinen yli sodan hengissä selviäminen oli epävarmaa. Päiväkirjoista esiin nousevia muita henkistä selviytymistä edesauttavia tekijöitä olivat mm. perheen, ystävien ja rakastettujen tuki, lukeminen ja opiskelu sekä muilla tavoin itsensä kiireisenä pitäminen, vainojen myötä vahvistunut juutalainen ja/tai kansallinen identiteetti, uskonnollisuus, vastarintahenkisyys, huumori ja usko tulevaisuuteen. Tämä väitöskirja tuo kulttuurihistoriallista näkökulmaa yhä vahvasti poliittiseen historiaan nojautuvan holokaustitutkimuksen kentälle. Se avaa uusia näkökulmia myös omaelämäkerrallisten aineistojen tutkimukseen ja kirjoittamisen kulttuurihistoriaan nostaan paremmin esille äärimmäisissä oloissa kirjoitetut päiväkirjat.

Asiasanat: Alankomaat, holokausti, juutalaisvainot, kirjoittaminen, kulttuurihistoria, omaelämäkerrallinen aineisto, päiväkirjat, Ranska, selviytymiskeinot, toinen maailmansota

UNIVERSITY OF TURKU

Faculty of Humanities

School of History, Culture and Arts Studies

Department of Cultural History

ANNA-LEENA PERÄMÄKI: *Written Persecution. Survival Tactics in the Diaries of Young Women during Jewish Persecution in France and the Netherlands in the 1940s*

Doctoral Dissertation, 254 pp.

Doctoral Programme Juno

February 2020

ABSTRACT

This doctoral dissertation examines the survival tactics of Jewish young women during Nazi Germany's persecution of Jews. The research focuses on five Western Europe young women who kept diaries covering 1940–1945 during the Second World War: Hélène Berr (1921–1945), Anne Frank (1929–1945), Isabelle Jesion (1926–1971), Elisabeth Kaufmann (1924–2003), and Anita Meyer (1929–). The main source material of this dissertation consists of these diaries. Berr, Jesion and Kaufmann lived in Paris, France, while Frank and Meyer lived in the Netherlands.

This study is situated within new war history, which emphasizes the cultural historical interpretations of wars. In this study, surviving is linked to the tactics recorded in the diary texts that the writers themselves thought to be important to withstanding oppression. The survival tactics are seen as a cultural historical phenomenon tied to its particular context. The analysis focuses on the practice of these tactics in different situations and the ways in which the diarists described them. In addition, this study examines the diaries from a broader perspective encompassing their nature and meaning to the diarists and the ways in which they depicted the war and the persecution of Jews. The experience and everyday survival of Jewish persecution appears as written persecution in this study.

This study shows that diary writing was an important survival tactic and the starting point for everyday coping for these five young Jewish women. In normal circumstances, diary writing can be an important therapeutic and time-management tool, but during the war and persecution, it also became an especially important life-saving activity. Among other meanings, writing provided a way to keep the events of the time in memory for the diarists and possibly a wider readership and to stay alive in the diary pages despite the uncertainty of physical survival during the war. The other factors presented in the diaries that supported mental everyday survival were, for instance, support of family, friends, and boyfriends, reading, studying, and other ways of keeping busy, Jewish and national identity reinforced by persecution, religiosity, a spirit of resistance, humor, and a belief in the future. This dissertation contributes a cultural historical perspective to the field of Holocaust research, which remains very oriented to political history. This research also opens new perspectives in the research of autobiographical sources and the cultural history of writing by focusing on diaries written in extreme conditions.

Keywords: The Netherlands, Holocaust, persecution of Jews, writing, cultural history, autobiographical sources, diaries, France, survival tactics, World War II

Sisällys

KIITOKSET	8
1 JOHDANTO	12
1.1. Viisi päiväkirjankirjoittajaa, viisi kohtaloa	12
1.2. Näkökulma ja kysymyksenasettelu	22
1.3. Päiväkirjat aineistona	25
1.4. Aiempi tutkimus	34
2 PÄIVÄKIRJA ELÄMÄNHALUN LÄHTEENÄ – KIRJOITTAMISEN EHDOT, MOTIIVIT JA INNOITTAJAT	42
2.1. Oma huone – kirjoittamisen tilallisuus	42
2.2. Terapiaa ja todistusvoimaa – päiväkirjakirjoittamisen merkitykset	53
3 IHMISSUHTEET JA ARJEN YLLÄPITO – RAUHAN AJALTA TUTUT SELVIITYMISKEINOT	78
3.1. Tukea perheeltä	78
3.2. Voimaa ystävien ja rakastettujen seurasta	107
3.3. Apua arjesta	133
4 PÄIVÄKIRJOJEN JUUTALAISSUUS, VAINOT JA SOTA – SELVIITYMINEN UUDESSA ELÄMÄNTILANTEESSA	160
4.1. Identiteettiä rakentamassa	160
4.2. Kun elämänpiiri kaventuu – suhtautuminen ja reaktiot juutalaisvainoihin	190
4.3. Sodan herättämät ajatukset, tunteet ja tulevaisuudenkuvat	213
5 PÄIVÄKIRJAT, NUORET JUUTALAISNAISET JA SELVIITYMINEN	239
LÄHTEET	247

KIITOKSET

Kun aloitin väitöskirjatyöskentelyn vastavalmistuneena, toiveikkaana silo-otsana, jota tekisi nyt mieli hieman ravistella, en täysin arvannut, miten pitkä ja usein yksinäinen projekti minulla olisi edessäni. En myöskään osannut edes kuvitella, mitä kaikkea muuta elämä toisi tulevina vuosina eteeni. Ja missä kaikkialla tulisin vielä väitöskirjaani kirjoittamaan: paitsi Turussa myös Ankarassa, Tallinnassa ja Helsingissä. Ilman kollegoiden, ystävien ja läheisten korvaamatonta tukea en varmasti olisi koskaan päässyt tähän vaiheeseen, kirjoittamaan kiitossanoja monivaiheisen prosessin viime metreillä.

Ennen kaikkea haluan lämpimästi kiittää ohjaajiani, akatemiaprofessori Hannu Salmea ja FT, dosentti Kirsi Tuohelaa. Hannun lukeneisuus ja laaja-alaisuus, rakentavat kommentit ja tutkimuskirjallisuusvinkit sekä lempeä kannustaminen auttoivat minua suuresti väitöskirjani työstämisen eri vaiheissa. Epätoivon hetkillä hänen puoleensa saattoi aina kääntyä, eikä tilanne hetken päästä enää tuntunut niin toivottomalta. Kirsin kirjoittamisen kulttuurihistorian ja omaelämäkerrallisten aineistojen asiantuntemus veivät työtäni eteenpäin isoin harppauksin. Hän oli ohjaajana sopivan kriittinen ja napakka, mutta silti aina rohkaiseva ja itseluottamustani vahvistava. Ohjaustapaamiset niin Hannun kuin Kirsin kanssa Turun kahviloissa, yliopistolla, joskus jopa Firenzessä tai Helsingin rautatieasemalla, olivat mukavia keskusteluhetkiä, joista sain aina uutta intoa jatkaa tekstini työstämistä ja saattaa sen lopulta valmiiksi asti.

Esitarkastajani dosentti, tutkijatohtori Ville Kivimäki ja dosentti Anna Kuismin ansaitsevat kiitokset esitarkastuslausunnoissaan antamistaan arvokkaista ja asiantuntevista, työni viimeistelyssä paljon auttaneista mutta myös sen ansiot tunnustaneista kommentteista. Kiitos Kivimäelle myös suostumisesta vastaväittäjäkseni. Professori Anne Heimolle kiitokset toimimisesta tiedekunnan edustajana arvostelutoimikunnassa.

Ennen esitarkastusta väitöskirjani oli tarkasteltavana kulttuurihistorian oppiaineen pyöreässä pöydässä. Ohjaajien ohella professori Marja Jalavan, professori Marjo Kaartisen ja dosentti Maarit Leskelä-Kärjen kullannarvoiset kommentit niin työni rakenteesta, kielestä kuin sisällöstä auttoivat minua hiomaan väitöskirjakäsikirjoitukseni esitarkastuskuntoon. Kiitos siis pyöreän pöydän jäsenille.

Kiitos myös dosentti Eero Kupariselle väitöskirjani esitarkastusversion lukemisesta ja kommentoinnista. Eeron holokaustiasiantuntemus ja tärkeät huomiot auttoivat minua paitsi työni viimeistelyvaiheessa myös pitkin jatko-opintojani. Jo perustutkinto-opiskelijana inspiroiduin Eeron perjantaiamuusin kello kahdeksan alkaneesta holokaustiaiheisesta luentokurssista.

Myös Marjoa ja Maaritia haluan kiittää pyöreässä pöydässä saamieni kommenttien lisäksi tuesta ja kannustuksesta jatko-opintojeni alusta alkaen. Siinä missä Eero inspiroi minua tutkimaan toisen maailmansodan aikaisia juutalaisvainoja, Maarit oli Kirsin ohella jo maisterivaiheessa esikuvani (oma)elämäkerrallisten aineistojen ja kirjoittamisen kulttuurihistorian saralla. Kirsi, Maarit ja Marjo lukivat ja kommentoivat tekstejäni pitkin matkaa erityisesti Kirsin ja Maaritin vetämässä Sukupuoli, kirjoittaminen ja tekstuaalisuus -tutkimusryhmässä. Tämän ryhmän kokoontumisiin on ollut ilo osallistua, lukea ja kommentoida kollegoiden tekstejä ja jättää matalla kynnyksellä omia tekstiluonnoksia toisten kommentoitavaksi. Kiitos kaikille kanssaryhmäläisille vuosien varrelta.

Väitöskirjataipaleelleni on mahtunut väitöskirjan kirjoittamisen ohella myös paljon muuta aktiviteettia, kuten lukuisia konferenssimatkoja ja artikkeliprojekteja. Kaikki tämä on omalta osaltaan vienyt tutkimustani eteenpäin. Erityisesti mieleeni on jäänyt monivuotinen *Memory Boxes* -yhteistyöhanke Mainzin ja Turun yliopiston kulttuurihistorioitsijoiden välillä. Hankkeen tiimoilta tapasimme useaan otteeseen Mainzissa ja Turussa, kerran myös Tukholmassa, ja työstimme vuonna 2014 ilmestyneen artikkelikokoelman, jonka toimittajiin minulla oli ilo kuulua Heta Aalin ja Cathleen Sartin kanssa. Kiitos Hetalle, Cathleenille, Hannulle, Juhana Saarelaiselle, Asko Nivalalle ja muille hankkeeseen osallistuneille tästä kokemuksesta.

Tieteellistä toimittamiskokemusta olen saanut myös *Ennen ja nyt – historian tietosanommat* -verkkojulkaisun toimituskunnan jäsenenä. Kiitos julkaisun päätoimittaja Lauri Keskiselle tämän mahdollisuuden tarjoamisesta. Kiitos myös muulle toimituskunnalle.

Uransa alussa olevalle tohtorikoulutettavalle verkostoituminen on kaikki kaikessa. Kiitos siis myös holokaustin ja kansanmurhien tutkimuksen suomalaiselle tutkimusverkostolle, jonka jäsen olen ollut sen perustamisesta lähtien. Erityisesti haluan kiittää verkoston koolle kutsuneita tutkijoita Malte Gaschea, Simo Muiria ja Oula Silvennoista. On tärkeää, että tällainen ryhmä on Suomessa olemassa.

Tätä tutkimusta ei olisi syntynyt ilman rahoitusta. Kiitos väitöskirjatyoşkenteilyäni ja konferenssimatkojani rahoittaneille Suomalaiselle Konkordia-liitolle, Turun Yliopistosäätiölle, Suomen Kulttuurirahastolle, Alfred Kordelinin säätiölle, tohtoriorhjelma Junolle, kulttuurihistorian oppiaineelle ja Historiatieteiden valtakunnalliselle tohtoriorhjelmalle.

Vaikka olen ollut välillä pitkään ulkomailla, kulttuurihistorian työyhteisöön on ollut aina ilo palata. Erityiskiitos Heta Aalille vuosien kollegiaalisesta tuesta ja

hotellihuoneiden jakamisesta lukuisilla hauskoilla konferenssimatkoilla. Hetan kanssa olemme jakaneet myös yliopiston ulkopuolisen maailman ilot ja surut. Kiitos siis ennen kaikkea ystävydestä, Heta. Haluan kiittää myös Heidi Hakkarasta, jonka kanssa tapasimme ja ystävyystyimme jo 2000-luvun alussa kulttuurihistorian opintoja aloittaessamme. Heidi, olet tärkeä ystävä ja esikuvallinen kollega.

Väitöskirjan viimeistelyvaiheessa on ollut hienoa jakaa työhuone Sirkkalassa – myös monena iltana ja viikonloppuna – ja saada vertaistukea prosessin viime hetkien tuskaan sekä juhlia yhdessä esimerkiksi esitarkastuslausuntojen saapumista Heta Lähdesmäen kanssa. Kiitos, Heta L., sinullekin työtoveruudesta ja ystävydestä.

Kulttuurihistorian entisiä ja nykyisiä kollegoita on kiittäminen myös monista työtäni eteenpäin vieneistä kommentteista tutkijaseminaarissa ja tutkimuspäivillä, yhteisistä kirjoitussessioista, hyvistä keskusteluista lounailla ja kahvitauoilla sekä ylipäätään tutkijan arjen ja juhlan jakamisesta kanssani. Kiitos siis edellä mainittujen lisäksi Ilana Aallolle, Marika Ahoselle, Teija Förstille, Mia Haittoniemelle, Sari Hartikaiselle, Niko Heikkilälle, Eva Johanna Holmbergille, Annikka Immoselle, Juha Isotalolle, Suvi-Sadetta Kaarakaiselle, Maiju Kannistolle, Pekka Kolehmaiselle, Kimi Kärjelle, Silja Laineelle, Liisa Lalulle, Ritva Larvalle, Otto Latvalle, Tom Linkiselle, Reija Långille, Heta Mularille, Rami Mähkälle, Annastiina Mäkilälle, Paavo Oinoselle, Anne Ollilalle, Sakari Ollitervolle, Petri Pajulle, Pekka Pitkälälle, Heli Rantalalle, Leena Rossille, Marika Räsäselle, Jukka Sarjalalle, Hanna-Reetta Schreckille, Niina Siivikolle, Reetta Sippolalle, Karoliina Sjölle, Satu Sorvalille, Anna Tuukkaselle, Miira Vuoksenrannalle, Reima Välimäelle ja kaikille muille yhteisön jäsenille. Kiitos myös osastosihteerinä toimineelle Sirpa Kelostolle kaikesta tuesta käytännön asioissa vuosien varrella.

Muusta Sirkkalan väestä haluan kiittää erityisesti Suomen historian Topi Artukkaa ja Panu Savolaista kovasta menosta ja hauskoista hetkistä tutkimustyön lomassa. Kiitos, Panu, myös väitöskirjani taittamisesta. Kiitos lisäksi uskontotieteilijä Jere Kyyrölle viimeaikaisesta yhteistyöstä tutkimusprojektin suunnittelussa.

Lämpimät kiitokset myös muille ystävilleni, joita näen nykyään valitettavan harvoin, mutta joiden seurassa on ollut aina helppo unohtaa väitöskirja edes hetkeksi. Erityiskiitos Tanjalle, Johannalle, Annalle, Millalle, Milla-Lotalle ja Elinalle, rakkaille opiskelukavereilleni.

Perheen tuki on ollut korvaamatonta näinä vuosina. Kiitos, äiti, että olet aina uskonut minuun. Kiitos myös isälle ihan kaikesta – olisitpa vielä täällä. Ja rakkaat kiitokset, Mika, loppumattomasta kannustuksesta ja kärsivällisyydestä väitöskirjaprojektini alusta lähtien. Kiitos myös lapsillemme Hugolle ja tätä kirjoittaessa vielä vailla nimeä olevalle pikkuveljelle sen opettamisesta, mikä elämässä on oikeasti tärkeää.

Helsingissä 27.11.2019
Anna-Leena Perämäki

1 JOHDANTO

1.1. Viisi päiväkirjankirjoittajaa, viisi kohtaloa

Tarkastelen väitöskirjassani nuorten juutalaisnaisten¹ selviytymiskeinoja kansallissosialistisen Saksan juutalaisvainoista². Keskiössä on viisi nuorta juutalaisnaista, jotka kaikki pitivät päiväkirjaa toisen maailmansodan aikaisessa Länsi-Euroopassa. Päiväkirjat kattavat vuodet 1940–1945 ulottuen alkuvuoden 1940 Saksan miehityksen kynnyksellä olevasta Pariisista kevään 1945 sodan loppumista Euroopassa juhliwaan Alankomaihin. Kolme näistä nuorista päiväkirjankirjoittajista eli Pariisissa, Ranskassa, kaksi Alankomaissa. Kaksi heistä oli joutunut jo ennen toisen maailmansodan syttymistä 1930-luvulla pakenemaan synnyinmaastaan olojen käytyä juutalaisille liian ahtaiksi, kolme oli syntyperäisiä ranskalaisia ja hollantilaisia.

Olen valinnut tämän tutkimuksen keskushenkilöiksi juuri viisi nuorta päiväkirjankirjoittajaa, sillä tämä määrä antaa sopivan monipuolisen kuvan tutkimusaiheesta. Länsi-Euroopan 1900-luvun alun maallistuneeseen juutalaisväestöön kuuluvina heidän sosiaalisissa ja kulttuurisissa taustoissaan oli paljon yhtäläisyyksiä, mutta myös erottavia tekijöitä. Myös kunkin viiden nuoren juutalaisnaisen materiaaliset ja henkiset olosuhteet, joissa he päiväkirjojaan kirjoittivat, olivat erilaiset. Heitä yhdisti kuitenkin se, että he kaikki elivät vielä sen verran hyvissä materiaalisissa ja henkisissä oloissa, että päiväkirjan kirjoittaminen ylipäätään oli mahdollista. Toki moni juutalaisvainot kokenut nuori pystyi kirjoittamaan päiväkirjaansa myös getossa tai keskitysleirillä, kuten esimerkiksi Mary Bergin Varsovan getossa kirjoitetut,

-
- 1 Luokittelen tutkimieni päiväkirjojen kirjoittajat tyttöjen sijaan nimenomaan nuoriksi naisiksi, koska vanhin heistä oli jo yli 20-vuotias ja näin ollen ikänsä puolesta enemmän nainen kuin tyttö. 13–16-vuotiaat, jonka ikäisiä muut tarkastellut henkilöt olivat päiväkirjaa kirjoittaessaan, sen sijaan voi nähdä paitsi tyttöinä myös nuorina naisina. Näin kaikki tarkastelemani päiväkirjan kirjoittajat mahtuvat saman määritelmän alle.
  - 2 Kansallissosialistisen Saksan toimeenpanemasta juutalaisten kansanmurhasta käytetään nykyään yleisesti sanaa *holokausti*. En kuitenkaan kutsu tässä tutkimuksessa tarkastelemini päiväkirjan kirjoittajien kokemaa vainoa holokaustiksi muuten kuin alan tutkimuksesta keskustelun yhteydessä. Käsitettä, jonka alkuperä on kreikan kielen polttourhia tarkoittavassa sanassa, on alettu käyttää nykyisessä merkityksessään vasta toisen maailmansodan jälkeen.

sodan jälkeen julkaistut päiväkirjat osoittavat. Tämän tutkimuksen keskiössä ovat kuitenkin kotiolojen ja piilopaikkojen päiväkirjat, jotka kertovat sota-ajan arjesta vainojen kiristyessä. Taustatekijät ja päiväkirjan kirjoittamisen aikaiset olosuhteet vaikuttivat suuresti siihen, millaiset keinot näillä viidellä nuorella naisella oli selviytyä toisen maailmansodan ja juutalaisvainojen puristuksissa.

Elisabeth³ Kaufmann (myöhemmin Elizabeth Koenig) syntyi Wienissä, Itävallassa 7. maaliskuuta vuonna 1924. Hänen perheeseensä kuuluivat isä Fritz ja äiti Helen (o.s. Berggrün) Kaufmann sekä vuonna 1921 syntynyt isovelji Peter. Elisabethin isä oli kansainvälisten suhteiden tohtori ja toimittaja, äiti sairaanhoitajan koulutuksen saanut. Kaufmannit olivat hyvin toimeentuleva ja sivistynyt perhe, joilla oli Wienissä iso asunto ja tapana viettää vapaa-aikaansa konserteissa, teatterissa ja oopperassa. He joutuivat pakenemaan Itävallasta Ranskaan Saksan pakkoliitettua Itävallan itseensä maaliskuussa 1938. Fritz Kaufmann pakeni edeltä jo ennen liittosta nähdesään sen olevan väistämätöntä. Muu perhe saapui Pariisiin marraskuussa

1938. Pian toisen maailmansodan sytyttyä syyskuussa 1939 Fritz ja Peter Kaufmann joutuivat internointileirille, koska heidät luettiin Ranskassa vihollisvaltion kansalaiseksi kuuluviksi. Elisabeth jäi äitinsä kanssa Pariisiin. Hän alkoi pitää päiväkirjaa helmikuussa 1940 ollessaan melkein 16-vuotias ja aloitettuaan juuri opinnot taidekoulussa. Kun saksalaiset lähestyivät Pariisia saman vuoden toukokuussa, äiti ja

Elisabeth Kaufmann, New York kevät 1942 (USHMM Archives: 1989.260.3_001_008_0001)

3 Elisabeth Kaufmannin etunimi oli alun perin Elisabeth, mutta Yhdysvalloissa hänen nimensä muuttui muotoon Elizabeth. Tällä nimellä Kaufmannin päiväkirja ja muu aineisto on arkistoitu United States Holocaust Memorial Museum in arkistoon Washingtonissa. Käytän tässä tutkimuksessa kuitenkin hänen alkuperäistä etunimeään, jolla hän kutsui itseään päiväkirjassaan.

tytär päättivät paeta Ranskan maaseudulle. Elisabeth Kaufmannin päiväkirja päättyy äkillisesti kesäkuuhun 1940, kesken pakomatkan jossain päin vielä miehittämätöntä eteläistä Ranskaa.⁴

Vaikka päiväkirja päättyy Elisabethin kuvaukseen ryntäämisestä pommisuojaan ilman äitiään pommitusten yllätettyä pakomatkalaiset, Kaufmannien pako sai lopulta onnellisen lopun. Eri puolille Etelä-Ranskaa hajaantunut perhe onnistui löytämään toisensa ja asettui yhdessä – uudestaan internointileirille joutunutta Peteriä lukuun ottamatta – Vichyn Ranskan hallitsemaan osaan maata. Vuonna 1941 Elisabeth sai töitä erään perheen lastenhoitajana Le Chambon-sur-Lignonin kylässä ja siirtyi myöhemmin samana vuonna työskentelemään kylässä sijaitsevaan lastenkotiin, johon oli majoitettu saksanjuutalaisia pakolaislapsia. Lopulta hänen isänsä onnistui hankkimaan koko perheelle viisumit Yhdysvaltoihin, jonne Kaufmannit saapuivat helmikuussa 1942. Yhdysvalloissa Elisabeth Kaufmann opiskeli yliopistossa, meni naimisiin ja perusti perheen myös Ranskasta paenneen Pariisin-aikaisen poikaystävänsä Ernst Königin⁵ kanssa, työskenteli kirjastonhoitajana ja kuoli vuonna 2003, lähes 80-vuotiaana.⁶

Myös kaksi muuta tässä tutkimuksessa tarkasteltavaa nuorta juutalaisnaista asuivat päiväkirjaa kirjoittaessaan Pariisissa. Toisin kuin Elisabeth Kaufmann, he molemmat olivat syntyperäisiä pariisilaisia. Heistä nuorempi, Isabelle Jesion (myöhemmin Hadassa Riger⁷), syntyi 23. joulukuuta 1926. Hänestä ja hänen vanhemmistaan on löydettävissä paljon vähemmän Isabellen päiväkirjan ulkopuolista tietoa kuin Kaufmanneista. Jesion oli ainoa lapsi, joka asui vanhempiensa kanssa Pariisissa ja kävi sekulaaria tyttökoulua. Hän oli 14-vuotias aloittaessaan päiväkirjansa syyskuussa 1941. Heinäkuussa 1942 Jesionin vanhemmat vangittiin ja vietiin Drancyn kokoomaleirille⁸, jolloin tytär jäi yksin Pariisiin ja muutti asumaan tätinsä luokse. Myöhemmin vanhemmat kuolivat Auschwitzin keskitysleirillä Puolassa. Isabelle Jesionin päiväkirjassa on yli vuoden tauko marraskuun 1942 jälkeen, mutta maaliskuussa 1944 hän kirjoitti siihen vielä muutaman merkinnän. Nämä merkinnät on kirjoitettu Pariisin Rue Vauquelin -kadulla sijainneessa, juutalaistytöille tarkoitettussa

---

4 Zapruder 2002, 37–40; Elizabeth Koenigin haastattelu 29.1.1990, USHMM Archives, RG-50.030*0111.

5 Yhdysvalloissa sukunimi muuttui Koenigiksi.

6 Zapruder 2002, 40–41; Elizabeth Koenigin haastattelu 29.1.1990, USHMM Archives, RG-50.030*0111.

7 Isabelle Jesion muutti nimensä Hadassa Rigeriksi muutettuaan Israeliin. Ghetto Fighters' House Archives: http://www.infocenters.co.il/gfh/notebook_ext.asp?item=18231&site=gfh&lang=ENG&menu=1 [haettu 25.4.2019].

8 Drancy oli kokoomaleiri Pariisin esikaupungissa, jonne joutui toisen maailmansodan aikana yli 70 000 ranskanjuutalaista. Drancysta vangit kuljetettiin keskitysleireille Puolaan. Weinberg 2001a, 159.

sisäoppilaitoksessa, jota ylläpiti UGIF (l'Union générale des israélites en France)⁹. On epäselvää, milloin Jesion oli siirtynyt sisäoppilaitokseen.¹⁰

Elisabeth Kaufmannin tavoin Isabelle Jesion selvisi sodasta ja vainoista elossa. Vuonna 1947 hän muutti Israeliin ja meni sittemmin naimisiin kibbutssissa tapaa-mansa Yitzhak Rigerin kanssa, joka oli Jewish Agency for Israelin neuvonantaja. Jesion työskenteli sairaanhoitajana ja kuoli syöpään vuonna 1971.¹¹ Hän menehtyi siis sodasta selviämistään huolimatta varsin nuorena.

Hélène Berrin kohtalo oli erilainen. Antoinette (o.s. Rodrigues-Ély) ja insinööri Raymond Berrin tytär Hélène syntyi 27. maaliskuuta 1921 Pariisissa. Hänellä oli kolme isosiskoa – Jacqueline (s. 1915, kuoli tuhkarokkoon kuusivuotiaana), Yvonne (s. 1917) ja Denise (s. 1919) – ja pikkuveli Jacques (s. 1922). Berr kirjoitti yksityislukiosta ylioppilaaksi ja jatkoi opintojaan Sorbonnen yliopistossa, jossa valmistui vuosina 1940–41 kandidaatiksi englannin kielestä ja suoritti vuonna 1942 ylempään tutkinnon englannin kielestä ja kirjallisuudesta. Säilynyttä päiväkirjaansa Berr kirjoitti huhtikuusta 1942 helmikuuhun 1944 pitäen marraskuun 1942 ja elokuun 1943 välillä usean kuukauden tauon merkinnöissään. Hän ei mennyt koko ajan lisääntyvistä rajoituksista elämässään ja jatkuvasta ratsioiden ja pidätyksen pelosta huolimatta missään vaiheessa piiloon tai paennut saksalaismiehitystä, vaan asui vanhempiensa luona aina siihen asti, kun kaikki kolme vangittiin ja vietiin Drancyyn maaliskuussa 1944. Sieltä heidät kuljetettiin ensin Auschwitzin keskitysleirille, jossa Antoinette Berr menehtyi toukokuussa 1944 ja Raymond Berr saman vuoden syyskuussa. Hélène Berr siirrettiin vielä Auschwitzin evakuoinnin¹² yhteydessä tammikuussa 1945 Bergen-Belsenin leirille Saksaan. Berr kuoli Bergen-Belsenissä kovakouraiseen kohteluun ja lavantautiin huhtikuussa 1945, vain muutamaa päivää ennen leirin vapautusta.¹³

-
- 9 UGIF perustettiin saksalaismiehitäjien toimesta marraskuussa 1941 ja se toimi laillisena välittäjänä miehittäjän, Vichyn hallituksen ja juutalaisten välillä. Järjestön tarkoitus oli helpottaa juutalaisiin kohdistuneiden lakien toimeenpanoa ja toisaalta toimia Ranskan juutalaisten edustajana miehityshallinnolle erityisesti juutalaisten toimeentulo-, avustus- ja kuntoutuskysymyksissä. UGIF:n rooli oli ristiriitainen. Kadosh 2001, 368; Michman 2001, 373; Poznanski 2001c, 653–657.
- 10 Zapruder 2002, 430–431; Ghetto Fighters' House Archives: http://www.infocenters.co.il/gfh/notebook_ext.asp?item=18231&site=gfh&lang=ENG&menu=1 [haettu 25.4.2019].
- 11 Zapruder 2002, 431; Ghetto Fighters' House Archives: http://www.infocenters.co.il/gfh/notebook_ext.asp?item=18231&site=gfh&lang=ENG&menu=1 [haettu 25.4.2019]; Salem, Betty: sähköinen Messenger-tiedonanto, 22.10.2012. Isabelle Jesionin adoptiotyttären ystävän Betty Salemin mukaan Isabelle kuoli vuonna 1971, eikä 1951, kuten Alexandra Zapruder väittää tutkimuksessaan.
- 12 Tammikuussa 1945 Neuvostoliiton aloitettua hyökkäyksen Auschwitzin suuntaan leirin jäljellä olevat 67 000 tervettä vankia marssitettiin pois. Leirille jäivät vain ruumiit ja yli 8 000 sairasta tai piileskelevää vankia. Neuvostoliiton joukot valtasivat Auschwitzin tammikuun lopulla. Hilberg 2001, 44.
- 13 Job 2008, 299–303, 313.

Anne Frank, Amsterdam 1940 (Wikimedia Commons)

Hélène Berr ja Anne Frank ovat tutkimuksen keskushenkilöistä ainoat, jotka eivät selvinneet elossa toisen maailmansodan aikaisista juutalaisvainoista. Anne Frankin elämän kulku on monille tuttu hänen pian toisen maailmansodan jälkeen julkaistun päiväkirjansa ympäri saaman maailmanlaajuisen julkisuuden ja lukijakunnan ansiosta. Frank on ennestään paljon tutkittu henkilö, mutta hänen tekstinsä muodostavat siitä huolimatta edelleen hedelmällisen ja mielenkiintoisen aineiston, jota ei ole aiemmin tarkasteltu tässä tutkimuksessa käytettävästä näkökulmasta. Annelies ”Anne” Marie Frank syntyi 12. kesäkuuta vuonna 1929 Frankfurt am Mainissa, Saksassa. Hänen isänsä Otto Frank oli pienyrittäjä menestyneestä pankkiirisuvusta, äiti Edith Frank (o.s. Holländer) oli hänkin varakkaasta juutalaisuvusta. Perheeseen kuului myös Annea kolme vuotta vanhempi isosisisko Margot. Vuonna 1933 Frankit joutuivat muuttamaan Alankomaihin,

Amsterdamiin, sillä perheen toimeentulo oli uhattuna kansallissosialistien valtaannoususta seuranneen juutalaisten liiketoiminnan jatkuvan hankaloitumisen vuoksi. Saksan juutalaisten tilanne näytti muutenkin uhkaavalta. Amsterdamissa Otto Frank siirtyi pankkiiriliiketoiminnasta uudelle alalle ja perusti pektiinin¹⁴ valmistukseen ja myyntiin keskittyvän yrityksen.¹⁵

Kun Frankit olivat jo vähitellen asettuneet ja sopeutuneet uuteen elämään Amsterdamissa, juutalaisten tilanne vaikeutui myös Alankomaissa. Keväällä 1940 Saksa valtasi maan, eivätkä juutalaiset olleet enää turvassa sielläkään. Frankeille kävi siis samalla tavalla kuin Itävallasta Ranskaan kansallissosialistista hallintoa paenneille Kaufmanneille. Toisin kuin Kaufmannit, Frankit eivät kuitenkaan lähteneet uudelle pakomatkalle. Sen sijaan Edith ja Otto Frank alkoivat kesällä 1942 kiristyneen tilanteen vuoksi suunnitella piiloutumista. Samoihin aikoihin heidän nuorempi tytärtänsä alkoi kirjoittaa kesäkuussa päiväkirjaa. Lopulta heinäkuussa 1942, Margotin saatua määräyksen työpalveluun Saksaan, perhe toteutti suunnitelmansa ja piiloutui Otto Frankin yrityksen toimistorakennuksen pihasiipeen Amsterdamin keskustassa. Frankien lisäksi piilopaikkaan muutti myös van Pelsin kolmihenkinen perhe ja myöhemmin hammaslääkäri Fritz Pfeffer.¹⁶ Piileskelijöiden olinpaikasta tiesivät vain Otto

14 Hillonvalmistuksessa käytettävä hyytelöimisaine. Müller 1999, 61.

15 Müller 1999, 31–42, 54–61.

16 Müller 1999, 120, 164–166, 195–196.

Frankin lähimmät työkaverit, jotka huolehtivat heistä piileskelyn vuosina. Piilopaikka pysyi salaisena elokuuhun 1944 asti, jolloin joku ilmiantoi pihasiiven asukkaat ja Gestapo¹⁷ pidatti kaikki piilossa olleet. Myös Anne Frankin päiväkirjan viimeinen merkintä on elokuulta 1944. Kavaltajan henkilöllisyyttä ei ole koskaan saatu varmasti selville. Piileskelijöistä selvisi hengissä vain Otto Frank, muut menehtyivät keskitysleireillä. Samoin kuin Héléne Berr, Anne Frank päätyi lopulta Bergen-Belseniin ja kuoli siellä lavantautiin maaliskuussa 1945.¹⁸ Vaikka on mahdotonta saada selville, tapasivatko Berr ja Frank toisensa elämänsä viimeisinä hetkinä Bergen-Belsenissä, heidän kohtalonsa kietoutuivat tässä kohtaa kiinnostavalla tavalla yhteen.

Anita Meyer (myöhemmin Budding) on toinen tässä tutkimuksessa tarkastelluista miehitetyssä Alankomaissa päiväkirjaansa kirjoittaneista henkilöistä. Toisin kuin Anne Frank, hän oli syntyperäinen hollantilainen, joka syntyi 30. heinäkuuta 1929 Haagissa. Meyer oli siis Frankin ikätoveri. Meyerin isä Reyna Meyer oli liikemies, joka omisti useita vähittäismyymälöitä. Meyerin perheeseen kuului lisäksi äiti Sally ja Anitaa puolitoista vuotta vanhempi isosisko. Meyerilla ja Frankilla oli iän lisäksi muutakin yhteistä, sillä molemmat heistä joutuivat piiloutumaan, kun olo saksalaismiehityksen puristuksessa alkoi käydä heidän perheilleen liian tukalaksi. Ennen piiloon menoa samanikäiset ja hyvin samanlaisessa elämäntilanteessa olleet nuoret jopa kohtasivat toisensa. Vuonna 1942 Meyerit menettivät kotinsa omistuksen ja muuttivat Amsterdamiin juutalaisghettoon.¹⁹ Tekemässäni sähköpostihaastattelussa maaliskuulta 2019 ja lehtihaastattelussa vuodelta 2005 Meyer (jutussa sukunimellä Budding) kertoi käyneensä tällöin samaa koulua, juutalaislyseota, Frankin kanssa ja muisti tämän erityisesti liikuntatunneilta.²⁰ Lopulta toukokuussa 1943 Anita Meyer sai piilopaikan ei-juutalaisesta perheestä Eindhovenissa, Etelä-Hollannissa. Piilopaikka järjestyi naisen nimeltä Gisela Söhnlein²¹ avulla, joka auttoi toisen maailmansodan aikana useita Alankomaiden juutalaislapsia turvaan rautateitse. Myös Meyerin isosisko ja vanhemmat piiloutuivat tahoilleen, mutta eri paikkoihin kuin

- 17 Saksan Salainen valtiollinen poliisi *Geheime Staatspolizei*, ks. esim. Laqueur 2001, 251.
- 18 Müller 1999, 166–167, 234–235, 259–265.
- 19 Budding, Anita: haastattelu, 2.3.2019; Zapruder 2002, 434.
- 20 Lehtijutussa tapaamisvuodeksi väitetään vuotta 1943. Vuoden on täytynyt kuitenkin olla 1942, ennen Frankien piiloutumista. Budding saattoi tietenkin muistaa vuoden väärin tai virhe on jutun kirjoittajan. Boulder woman recalls class with Anne Frank, *Daily Camera* 11.6.2005; Budding, Anita: haastattelu, 2.3.2019.
- 21 Gisela Söhnlein (s. 1921, myöhemmin Wieberdink) jäi lopulta kiinni juutalaisten auttamisesta ja joutui keskitysleirille, mutta selvisi vankeudestaan hengissä. Israelin valtio nimitti Söhnleinin vuonna 1988 yhdeksi Vanhurskaista kansakuntien joukossa. Israel myöntää näitä arvonimiä niille ei-juutalaisille, jotka oman henkensä uhalla pelastivat juutalaisia natseilta. Yad Vashemin, Israelin virallisen muistopaikan ja museon holokaustin uhreille, verkkosivuille on kirjattu Anita Meyerin kuvaus Söhnleinin hänelle antamasta avusta. Sivulla on myös lisätietoja Söhnleinistä. <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4018214> [haettu 7.1.2019].

Anita Meyer, Haag 1937 (Anita Buddingin kotialbumi)

Anita. Piilossa Anita Meyer aloitti päiväkirjan kirjoittamisen, joka kattaa ajan joulukuusta 1943 toukokuuhun 1945. Hänen päiväkirjansa on siis ainoa tässä tutkimuksessa tarkastelluista, joka ulottuu toisen maailmansodan päättymiseen Euroopassa. Koko perhe selvisi sodasta, vaikka vanhempien piilopaikka lopulta paljastui ja he joutuivat Westerborckin kokoomaleirille.²² Sodan jälkeen Meyerit asettuivat Amsterdamiin. Anita sai lukion päättötodistuksen vuonna 1947 ja opiskeli sen jälkeen Amsterdamin yliopistossa, missä tapasi väitöskirjaa tekevän tulevan puolisonsa. Pari meni naimisiin vuonna 1953 ja muutti Alankomaista aluksi Kanadaan ja myöhemmin Yhdysvaltoihin, missä he yhä asuvat. Anita Buddingilla on kandidaatin tutkinto geologiasta ja maisterin tutkinto luonnontieteiden opettamisesta.

Hän teki työuransa yläkoulun opettajana. Buddingeilla on kaksi tytärtä.²³

Edellä esiteltyjen viiden nuoren juutalaisnaisen elämän kulkuun vaikuttivat dramaattisesti kansallissosialistisen Saksan juutalaisiin kohdistamat toimet. Ne alkoivat Adolf Hitlerin johtamasta Saksasta 1930-luvulla, mutta ulottuivat myöhemmin myös Saksan miehittämiin Länsi- ja Itä-Euroopan maihin. Tässä kohdin on tarpeellista valottaa etenkin Ranskassa ja Alankomaissa asuneiden juutalaisten kohtaloa miehitysvallan puristuksissa.

Kun kansallissosialistit nousivat valtaan 1930-luvun alun Saksassa,²⁴ puolueeton ja suvaitsevan vapaamielisenä valtiona pidetty Alankomaat oli vielä turvallisel- ta vaikuttava pakovaihtoehto kotimaassaan koko ajan pahentuvan vainon kohteeksi joutuneille saksanjuutalaisille. Noin 10 000 juutalaista ehti Anne Frankin perheen tavoin paeta Saksasta Alankomaihin ennen vuotta 1938, jolloin maan hallitus sulki vähitellen rajansa juutalaispakolaisilta perustellen päätöstä pelolla kasvavasta antisemitismistä. Yhteensä Alankomaat ehti vastaanottaa 30 000 juutalaispakolaista. Kaiken kaikkiaan maassa asui vielä vuonna 1941 noin 140 000 juutalaista, joista yli puolet (80 000) Amsterdammassa. Osa Alankomaiden juutalaisista oli alkuperältään

22 Budding, Anita: haastattelu, 2.3.2019; Zapruder 2002, 434–435.

23 Budding, Anita: haastattelu, 2.3.2019.

24 Hitlerin valtaannoususta ja juutalaisvainojen kulusta Saksassa, ks. Kuparinen 2008, 225–240.

Itä-Euroopasta. Maan juutalaisten sosiaalinen ja taloudellinen asema vaihteli suuresti – etenkin monet amsterdamilaiset juutalaiset olivat köyhiä kauppiaita tai katumyyjiä, mutta maassa oli myös juutalainen keskiluokka ja hyvin varakas porvaristo. Tästä esimerkkinä voi pitää Anita Meyerin perhettä Haagissa. Alankomaiden juutalaisväestön keskuudessa vallitsi jyrkkä kahtiajako köyhälistöön kuuluvien työläisten ja vauraan keski- ja yläluokan välillä.²⁵

Ranskassa oli pitkät antisemitistiset perinteet jo ennen Adolf Hitlerin valtaannousua Saksassa. 1930-luvulla antisemitismi ja yleinen ulkomaalaisvastainen ilmapiiri vahvistuivat laman myötä, ja juutalaisiin kohdistui julkista väkivaltaa. Ulkomaalaisten pelättiin vievän ranskalaisilta työpaikat. Antisemitismiä ruokki myös pelko kansallisesta rappeutumisesta. Ilmestyi kirjoituksia, joissa Pariisin ghettojen itäeurooppalaiset juutalaiset esitettiin uhaksi ranskan kielelle ja kulttuurille. Kun Hitler nousi valtaan ja Saksan juutalaiset alkoivat etsiä turvaa vainoilta myös Ranskasta, antisemitismi kiihtyi maassa entisestään – juutalaisia natsismin uhreja pidettiin sodanlietsojina ja ranskalaisten taloudellisina kilpailijoina. Juutalaisten myös katsottiin levittävän erilaisia sosiobiologisia paheita, esimerkiksi homoseksualismia ja sukupuolista perverssiyttä. Fasistiset ja äärikansallismieliset liikkeet kasvattivat Ranskassa suosiotaan pitkin 1930-lukua. Myös ranskalainen eliitti omaksui antisemiittisen kielenkäytön ja näkemykset. Moraaliset perustelut pakolaisten ottamiselle, jotka perustuivat perinteiseen kuvaan Ranskasta turvapaikkana poliittisille pakolaisille, hukuivat kasvavaan hysteriaan “muukalaisten” tuhoavasta vaikutuksesta Ranskan taloudelle ja kansainväliselle asemalle.²⁶ Tällaisen ilmapiirin keskelle myös Kaufmannit joutuivat paetessaan Saksaan liitetystä Itävallasta Pariisiin vuonna 1938. Itävallassa kansallismieliset olivat saaneet natsien tapaan vallan vuonna 1933, olleet voitokkaita sisällissodassa sosialisteja vastaan ja perustaneet maahan yksipuoluejärjestelmän. Vuonna 1936 Itävalta oli kuitenkin lopulta pakotettu solmimaan Saksan kanssa sopimuksen, josta seurasi pakkoliitos (saks. *Anschluss*) maaliskuussa 1938. Vielä vuoden 1938 alussa Wienissä ja sen provinseissa asui lähes 190 000 juutalaista, mutta Anschlussin myötä Itävallassa toimeenpantujen juutalaislakien, -ratsioiden ja pakko-siirtojen vuoksi maasta alkoi pian juutalaisten muuttoaalto turvallisempiin maihin, erityisesti Israeliin mutta myös esimerkiksi juuri Ranskaan. Sodan alkuun mennessä Itävallasta ehti paeta yli 100 000 juutalaista.²⁷

Toinen maailmansota syttyi syyskuussa 1939, ja toukokuussa 1940 Saksan joukot miehittivät Alankomaat muutamassa viikossa, vaikka maa oli julistautunut sodan syytyessä puolueettomaksi.²⁸ Ranskan pohjoisosien, mukaan lukien Pariisin, miehitys

25 Warmbrunn 2001, 437–438; Kuparinen 2008, 269–270. Alankomaiden suhtautumisesta juutalaispakolaisiin, ks. myös KNTW vol 1 1969, 492–500, 503–532, 535–545.

26 Weinberg 2001b, 215–217; Kuparinen 2008, 265–267.

27 Rosenkranz 2001, 44, 46–49.

28 Ks. sotatapahtumista yleisesti esim. Beevor 2012, passim. Saksan hyökkäyksestä Alankomaihin 10.5.1940 ks. lisäksi KNTW vol 3 1970, passim.

tapahtui myös nopeasti saman vuoden kesäkuussa. Vielä miehittämättömäksi jääviin eteläosiin perustettiin Vichyn hallitus, joka oli näennäisesti itsenäinen, mutta todellisuudessa Hitlerin Saksan talutusnuorassa. Vichyn Ranska alkoi välittömästi eristää juutalaisia muusta yhteiskunnasta ja toteuttaa juutalaisia syrjiviä lakeja, jotka olivat aluksi paljon ankarampia kuin Saksan miehittämässä osassa Ranskaa. Miehitetyn Ranskan juutalaisväestö sai alkuun olla melko rauhassa vainotoimilta. Ainoa miehityksen alkuaikojen merkittävämpi juutalaisia koskeva laki oli syyskuun 1940 määräys väestönlaskennasta ja juutalaisten omistamien kauppojen merkitsemistä erityisin kyltein. Monet Pariisista miehityksen vuoksi paenneet juutalaiset palasivatkin pian miehitettyyn pohjoiseen Vichyn Ranskan kovan juutalaispolitiikan vuoksi.²⁹

Helmikuussa 1941 perustetun juutalaiskysymystä käsittelevän komission myötä juutalaisten kohtelu koko maassa kuitenkin alkoi yhtenäistyä. Kesäkuun 1941 koko Ranskaa koskevassa uudessa juutalaislaissa juutalaisuuden määritelmä laajeni koskemaan seka-aviolittoja juutalaisten ja ei-juutalaisten välillä ja jo aiemmin Vichyn Ranskassa juutalaisilta kiellettyjen ammattien lista kasvoi. Valta juutalaiskysymyksessä siirtyi vähitellen miehittäjille ja vainotoimet kiristyivät. Nyt myös aiemmin vainolta muualta tulleita paremmin säästyneet syntyperäiset ranskanjuutalaiset joutuivat näiden toimien kohteeksi. Joulukuussa 1941 suoritettiin ensimmäiset ranskalaissyntyisiin juutalaisiin kohdistuvat ratsiat. Tammikuun 1942 Wannseen konferenssin ja päätöksen juutalaiskysymyksen lopullisesta ratkaisusta³⁰ myötä juutalaisten kohtelu myös Ranskassa ankaroitui entisestään. Esimerkiksi heinäkuussa 1942 Pariisissa pidätettiin laajassa ratsiassa 13 000 ulkomaista juutalaista, joista lähes puolet oli lapsia. Maahan perustettiin kokoomaleirejä esimerkiksi Pithiviersiin ja Drancyyn, jonne pidätetyt juutalaiset aluksi vietiin odottamaan jatkoa. Marraskuussa 1942 Saksa miehitti Vichyn Ranskan hallitseman alueen ja piti nyt virallisesti hallussaan koko Ranskaa.³¹

Ensimmäiset juutalaisten pakkosiirrot Ranskasta Puolaan Auschwitzin keskitysleirille alkoivat maaliskuussa 1942. Suurin osa Ranskasta siirretyistä juutalaisista lähetettiin juuri Auschwitziin. Pakkosiirtojen alusta heinäkuuhun 1944, jolloin viimeinen juutalaiskuljetus Ranskasta itään lähti, Ranskasta siirrettiin Auschwitziin sata kuljetusta, joissa oli 80 000–90 000 juutalaista. Arviolta lähes 80 000 Ranskasta pakkosiirrettyä juutalaista kuoli keskitysleireillä. Näistä vain kolmasosa oli Ranskan kansalaisia. 75 prosenttia Ranskassa ennen sotaa eläneestä juutalaisväestöstä säästyivät kokonaan pakkosiirroilta. Syntyperäisten ranskanjuutalaisten korkeaa selviytymisprosenttia on selitetty heidät pitkään muualta Ranskaan tulleista juutalaisista erottamalla politiikalla, joka ulottui pakkosiirtojen alkuvaiheeseen. Lisäksi monet ranskalaiset auttoivat maansa juutalaisväestöä piiloutumaan tai pakenemaan maasta.³²

29 Weinberg 2001b, 213–215, 217; Kuparinen 2008, 267–268.

30 Ks. lopullisesta ratkaisusta Kuparinen 2008, 291–301.

31 Weinberg 2001b, 217–219; Kuparinen 2008, 268.

32 Weinberg 2001b, 219–220; Kuparinen 2008, 268.

Alankomaista saksalaiset muodostivat toukokuun 1940 miehityksen myötä erityisen Arthur Seyss-Inquartin johtaman valtakunnankomissariaatin ja pystyttivät sinne oman miehityshallintonsa. Miehityksen alkuvaiheessa saksalaiset antoivat ymmärtää, ettei heillä ollut suunnitelmissaan mitään erityisiä toimenpiteitä Alankomaiden juutalaisten varalle. Jo lokakuussa 1940 Berliinistä alkoi kuitenkin tulla maan juutalaisia syrjiviä määräyksiä. Aluksi kiellettiin vain rituaaliteurastukset, mutta pian käskyt alkoivat toden teolla rajoittaa juutalaisten elämää. Kaikki juutalaiset valtion työntekijät, mukaan lukien opettajat ja professorit, menettivät työpaikkansa, juutalaisilta takavarikoitiin radiot ja kiellettiin pääsy vapaa-ajanviettoiloihin, hotelleihin ja ravintoloihin. Tammikuussa 1941 kaikki juutalaiset määrättiin rekisteröitymään paikallisviranomaisille. Rekisteröidyt tiedot muodostivat pohjan juutalaisvainojen myöhemmille vaiheille ja pakkosiirroille.³³

Helmikuussa 1941 illuusio hollanninjuutalaisten turvassa olosta rikkoutui lopullisesti, kun saksalaiset lähettivät satoja nuoria miehiä Mauthausenin keskitysleirille vastauksena väitetyille juutalaisten poliisia vastaan kohdistamalle hyökkäykselle Amsterdamissa. Saman vuoden kesäkuussa Mauthauseniin joutui 300 nuorta juutalaismiestä lisää, ja syksyllä maaseudulta lähetettiin vielä yli sata miestä samaiselle keskitysleirille. Helmikuun 1941 levottomuuksien keskellä saksalaiset perustivat Amsterdamiin juutalaisraadin helpottamaan suunnitelmiansa täytäntöönpanoa. Vainojen seuraavassa vaiheessa tavoitteena oli eristää Alankomaiden juutalaiset täydellisesti muusta yhteiskunnasta ja valmistaa heidät pakkosiirtoja varten. Juutalaiset suljettiin tavallisista kouluista, eivätkä he saaneet enää olla ei-juutalaisten järjestöjen jäseniä. Huhtikuussa 1942 juutalaiset määrättiin käyttämään keltaista Daavidin tähteä julkisilla paikoilla. Juutalaisilta riistettiin vähitellen myös oikeus omaisuuteensa, heidät irtisanottiin työpaikoiltaan ja heiltä kiellettiin tiettyjen ammattien harjoittaminen. Amsterdamiin perustettiin getto, jonne siirrettiin noin puolet Alankomaiden juutalaisista. Kesäkuuhun 1942 mennessä Alankomaissa asuvat juutalaiset oli erotettu muusta väestöstä, heiltä oli riistetty toimeentulomahdollisuudet ja heidän kaikki henkilötietonsa olivat kansallissosialistien hallussa. Pakkosiirrot itään saattoivat alkaa.³⁴

Kesällä 1942 juutalaiset joutuivat vielä luovuttamaan polkupyöränsä ja heiltä kiellettiin puhelimen sekä julkisen liikenteen käyttö. Myös ulkonaliikkumiskielto astui voimaan. Ensimmäinen pakkosiirtojana lähti heinäkuussa 1942, ja tätä seurasi useiden juutalaisratsioiden ja pidätysten sarja niin Amsterdamissa kuin muualla Alankomaissa vuosien 1942–1944 aikana. Useimmat juutalaiset kuljetettiin ensin Alankomaiden pohjois- ja eteläosissa sijaitseville läpikulkuleireille Westerborkiin tai Vughtiin ja niiltä myöhemmin eteenpäin idän keskitysleireille, kuten Auschwitziin.

33 Blom 1999, 437; Warmbrunn 2001, 438; Kuparinen 2008, 270. Saksan miehityshallinnon perustamisesta ja juutalaisväestön asemasta Alankomaissa 1940–1941 ks. KNTW vol. 4 1972, passim; KNTW vol. 5 1974, 543–548.

34 Hilberg 1985b, 579–583; Warmbrunn 2001, 438–439.

Tietyille juutalaisryhmille, kuten jalokivisepille sekä juutalaisraadin työntekijöille ja perheille, myönnettiin väliaikaisia lupia välttää kuljetukset, mutta loppujen lopuksi suurin osa heistäkin joutui pidätetyksi ja työ- tai keskitysleirille. Sodan aikana yhteensä noin 107 000 juutalaista siirrettiin Alankomaista idän keskitysleireille, ja heistä vain 5 450 palasi sodan päätyttyä. 12 000 Alankomaissa elävää juutalaista välttyi täysin pidätyksiltä seka-avioliitossa elämisen ansiosta, noin 2 000 onnistui pakenemaan miehityltä alueelta ja 8 000 juutalaista, suurimmaksi osaksi lapsia, selviytyi piileskelemällä. Noin 300 juutalaista jäi Westerborkin kokoomaleirille ja selvisi sieltä hengissä. Toisin kuin Ranskassa, saksalaiset onnistuivat kuitenkin surmaamaan melkein 80 prosenttia Alankomaiden juutalaisesta väestöstä. Tämä on suurempi prosenttiosuus kuin missään muussa saksalaisten lännessä miehittämässä maassa, lukuun ottamatta Norjaa ja sen hyvin pientä juutalaisväestöä. Erityisen menestyksekkästä juutalaisten tuhoamista on selitetty esimerkiksi miehityshallinnon säälimättömyydellä ja tehokkuudella, Alankomaiden viranomaisten yhteistyöhalukkuudella ja maan juutalaisen väestön sisäisellä hajanaisuudella. Lisäksi Alankomaiden maantieteellinen sijainti teki turvallisempiin maihin pakenemisen hyvin hankalaksi.³⁵

1.2. Näkökulma ja kysymyksenasettelu

Tämän tutkimuksen voi katsoa olevan ns. uutta sotahistoriaa, jossa korostuvat historioitsijoiden Tiina Kinnunen ja Ville Kivimäki määritelmän mukaan poliittisen johdon päätöksiin ja sotatoimiin keskittymisen sijaan sodan kulttuurihistorialliset tulkinnat. Kansainvälisesti tarkasteltuna sodan sosiaali- ja kulttuurihistoriallinen tutkimus on painottunut ensimmäiseen maailmansotaan. Kuten historioitsija Ilari Taskinen toteaa, toisen maailmansodan osalta yksilö-kulttuurillinen näkökulma ei ole vielä saanut yhtä paljon jalansijaa, vaan kulttuurihistorialliset teemat ovat yhä jääneet vuosien 1939–1945 historiankirjoituksessa toisen luokan aiheiksi. Suomessa toinen maailmansota on kuitenkin keskeinen uuden sotahistorian tutkimuskohde. Suomalaisessa uudessa sotatutkimuksessa ovat 2000-luvun alusta alkaen painottuneet esimerkiksi arjen ja sukupuoli- ja tunnehistorian sekä muistin ja muistamisen teemat. Tutkimuskohteeksi on otettu aiemmin kyseenalaistamattomiksi toimijoiksi ja taustaoletuksiksi jääneitä ilmiöitä.³⁶ Tässä tutkimuksessa nuoret naiset ja heidän päiväkirjansa ovat tuollainen ilmiö. Toisin kuin usein aiemmassa sotahistoriallisessa tutkimuksessa, tämä tutkimus nostaa päiväkirjat esille paitsi historian tutkimuksen lähteenä johonkin teemaan, myös tutkimuksen kohteena sinänsä. Sukupuolihistoriallinen tarkastelu ei ole tutkimuksessani pääosassa, mutta myös naisnäkökulma sotaan on ennen 2000-lukua jäänyt sotatutkimuksessa vähälle huomiolle.

35 Hilberg 1985b, 570, 583–597; Warmbrunn 2001, 439–443; Kuparinen 2008, 270–271.

36 Kinnunen & Kivimäki 2018, 373–375; Taskinen 2018, 387–389.

Väitöskirjani päätutkimuskysymys on, *mitä selviytymiskeinoja nuorilla juutalaisnaisilla oli toisen maailmansodan ja juutalaisvainojen varjostamassa arjessa*. Tässä tutkimuksessa selviytyminen liittyy päiväkirjateksteistä nouseviin, kirjoittajien itsensä tärkeinä kokemiin keinoihin, joiden avulla ahdistavaa tilannetta oli mahdollista kestää paremmin, ei niinkään konkreettiseen vainoista hengissä selviämiseen. Toisin kuin psykologiassa, jossa selviytyminen ja selviytymiskeinot ovat objektiivisia mitattavia määreitä, tämä tutkimus tarkastelee selviytymiskeinoja kontekstiinsa sidottuna kulttuurihistoriallisena ilmiönä. Tarkastelun keskiössä on niiden ilmeneminen käytännössä erilaisissa tilanteissa ja se, miten päiväkirjanpitäjät niitä kuvailivat. Tutkimuksessani selviytyminen merkitsee selviytymistä ”tässä ja nyt” keskellä toisen maailmansodan tapahtumia ja vainotun arkea, jokapäiväisiä keinoja jaksaa eteenpäin elämänehtojen heiketessä ja vainon kiristyessä. Päiväkirjat ohjaavat päivittäisten tapahtumien, kokemusten, tunteiden ja ajatusten kirjaajina luonnostaan tällaiseen tarkastelutapaan. Selviytymiskeinojen ohella tämä tutkimus tarkastelee myös laajemmin *päiväkirjoja, niiden luonnetta ja merkitystä kirjoittajilleen sekä sitä, millaisina juutalaisvainot ja sota-aika piirtyvät niissä esiin*. Samaan tapaan kuin kulttuurihistorioitsija Kirsi Tuohela käsittelee melankoliaa myös tekstualisoituneena tuotoksena artikkelissaan ruotsalaisen, 1800-luvun lopulla eläneen kirjailija Victoria Benedictionin päiväkirjoista,³⁷ juutalaisvainojen ja niiden keskellä selviytymisen kokemus näyttäytyy tutkimuksessani kirjoitettuna vainona.

Väitöskirjani avaa tuoreen, aiemmin vähälle huomiolle jääneen näkökulman juutalaisvainoista selviytymiseen. Aiemmassa holokaustitutkimuksessa selviytymistä on tarkasteltu paljon toisen maailmansodan aikaisista juutalaisvainoista elossa selviytyneiden juutalaisten näkökulmasta.³⁸ Psykologian ja sosiaalipsykologian aloilla selviytymiskeinot sekä yksilöiden ja yhteisöjen resilienssi ovat keskeinen tutkimuskenttä, mutta myös psykologiassa selviytymisen käsitteellä viitataan usein traumaattisesta kokemuksesta tai kriisistä selviämiseen.³⁹ Aikalaisten oma ääni ja ajatukset selviytymisestä tulevat esiin esimerkiksi keskitysleirimuistelmissa, mutta niissäkin teema avautuu väistämättä retrospektiivisesti. Itävaltalainen neurologi ja psykiatri Viktor E. Frankl kirjoittaa keskitysleirikokemuksistaan alun perin vuonna 1946 ilmestyneessä, omaelämäkerrallisessa teoksessaan *Ihmisyyden rajalla*. Franklin näkökulma on nimenomaan selviytymisessä, ja hän pohtii muista vangeista tekemiensä psykologisten havaintojen perusteella, miksi jotkut selvisivät keskitysleirioloissa paremmin kuin toiset. Franklin teos tarjoaa tässä mielessä hyvää vertailukohtaa tämän

37 Tuohela 2006, 274, 284.

38 Esimerkiksi teoksessa *Holocaust Survivors: Resettlement, Memories, Identities* (toim. Dalia Ofer, Françoise S. Ouzan ja Judy Tydor Baumel-Schwartz) tarkastellaan holokaustista selviytyneiden sodanjälkeistä elämää. Ofer et al. 2012, passim.

39 Esimerkiksi Marieke Brouwerin ja Thijs van Leeuwenin toimittama teos *Psychology of Trauma* käsittelee traumaattisesta tapahtumasta selviytyneiden (engl. ”trauma survivors”) psyykettä ja resilienssiä. Leeuwen & Brouwer 2013, passim.

tutkimuksen nuorten päiväkirjanpitäjien selviytymiskeinoihin, vaikka hänen ajatuksensa ovat jälkikäteen muotoiltuja.⁴⁰

En aio pelkästään vertailla tutkimukseni keskiössä olevia henkilöitä ja heidän päiväkirjojaan, vaan seurata heidän elämäänsä rinnakkain ja toisiaan täydentäen. Haluan antaa jokaiselle päiväkirjan kirjoittajalle tilaa myös omana itsenään. Juutalaisvainojen aikana kirjoitettujen juutalaisnuorten ja -lasten päiväkirjojen – siinä määrin kuin niitä on säilynyt jälkipolvien analysoitaviksi – on usein tulkittu kaikkien välittävän hyvin samankaltaista viestiä ottamatta huomioon niiden kirjoittajien yksilöllisyyttä.⁴¹ Tätä pyrin tutkimuksessani välttämään.

Tutkimus jakaantuu kolmeen temaattiseen käsittelylukuun, jotka lähestyvät selviytymiskeinoja päiväkirjoissa eri näkökulmista. Ensimmäisen käsittelyluvun teema on kirjoittamisen merkitys tutkimukseni keskiössä olevien viiden nuoren juutalaisnaisen elämässä. Mitä tarkoituksia he antavat päiväkirjoissaan kirjoittamiselle ja etenkin päiväkirjan kirjoittamiselle? Kulttuurihistorioitsija Maarit Leskelä-Kärjen mukaan päiväkirja on ollut monille naisille luovuuden purkautumismuoto ja antanut myös tilaa ja aikaa itselle, mahdollisuuden pohtia minuuttaan ja tunteitaan.⁴² Oliko päiväkirjan kirjoittamisella samankaltainen merkitys myös juutalaisvainojen ja sodan todellisuudessa? Tässä yhteydessä on tarpeen tarkastella myös kysymystä kirjoittamisen tilallisuudesta, kuten konkreettisesta kirjoitusympäristöstä.

Toinen käsittelyluku pureutuu päiväkirjan kirjoittajille jo ajalta ennen sotaa tuttuihin arjen selviytymiskeinoihin, joita nousee esille heidän päiväkirjateksteistään. Miten jokapäiväinen elämä rakentui ja millaisia keinoja selviytyä se tarjosi? Tarkastellen luvussa ihmissuhdeverkostojen ja lähipiirin – perheen, ystävien ja mahdollisten seurustelukumppaneiden – roolia selviytymisessä sodan ja vainojen varjostamassa arjessa. Analysoin myös opiskelun, työn ja vapaa-ajan merkitystä.

Kolmannen käsittelyluvun näkökulmana ovat juutalaisvainojen ja sodan muuttaman elämän mukanaan tuomat uudet selviytymiskeinot. Tämän teeman yhteydessä on olennaista tarkastella juutalaisen identiteetin ja uskonnollisuuden merkitystä tutkimuskohteiden elämässä. Kysyn lähteiltäni, tarjosivatko oma, mahdollisesti muuttuva ja monikerroksinen identiteetti ja uskonto turvaa kaaoksen keskellä. Entä millaisia tunteita ja ajatuksia sodan ja juutalaisvainojen läsnäolo herätti ja millaisia keinoja näiden vaikeiden aiheiden käsittelyyn päiväkirjoissa tulee esiin? Kiinnostava, selviytymiseen hankalassa tilanteessa liittyvä kysymys on lisäksi päiväkirjan kirjoittajien suhtautuminen tulevaisuuteen. Pystyivätkö he ympärillään vallitsevasta synkkyyydestä ja toivottomuudesta huolimatta vaalimaan onnellisia tulevaisuudennäkymiä vai

---

40 Frankl 2006, passim.

41 Zapruderin mukaan suosittu tulkinta Anne Frankin päiväkirjasta lohdullisena todisteena pahuuden voittavasta toivosta ja uskosta ihmisyyteen ja Frankin näkeminen kaikkien vainoissa surmansa saaneiden symbolina on vaikuttanut tapaan lukea kaikkia muitakin ajalta säilyneitä nuorten juutalaisten päiväkirjoja. Zapruder 2002, 2–8.

42 Leskelä 2000, 214. Ks. myös Makkonen 1993, 364; Vatka 2005, 57.

näyttäytykö tulevaisuus lohduuttomana ja valottomana? Tällaisten päiväkirjateksteistä nousevien teemojen ympärille väitöskirjani rakentuu.

Yksilön minuuden muotoutuminen tapahtuu vuorovaikutuksessa kulttuurin, yhteiskunnan ja muiden ihmisten kanssa. Yksittäisen ihmisen kirjaamien ajatusten ja tunteiden kautta on siis mahdollista tarkastella hyvinkin laajoja kysymyksiä.⁴³ Tarkoitukseni on yksilöllisen, yksityisen ja henkilökohtaisen kautta pyrkiä valottamaan myös jotain yleistä ja mahdollisesti yhteistä toisen maailmansodan aikana painostuksen ja vainon alla eläneiden juutalaisnuorten kokemuksissa.

1.3. Päiväkirjat aineistona

Väitöskirjani lähdeaineisto koostuu viidestä edellä esitellyn nuoren juutalaisnaisen päiväkirjasta. Kolme näistä päiväkirjoista on julkaisemattomia, kahdesta on olemassa alkuperäisen päiväkirjamateriaalin lisäksi myös julkaistut versiot. Elisabeth Kaufmannin, Isabelle Jesionin ja Anita Meyerin päiväkirjoja ei ole koskaan julkaistu. Kaufmannin päiväkirja vuodelta 1940 on saksankielinen ja noin 100-sivuinen. Se koostuu kolmesta pienestä muistikirjasta.⁴⁴ Päiväkirja on arkistoituna Washingtonin United States Holocaust Memorial Museumiin (USHMM). Päiväkirjan lisäksi täydennän tietojani Elisabeth Kaufmannista hänen vuonna 1990 tehdyllä haastattelullaan, jonka videonauhoite ja litterointi ovat digitoidun päiväkirjan tavoin vapaasti katsottavissa USHMM:ssa ja museon verkkosivuilla.⁴⁵ Isabelle Jesionin ranskankielinen, 189-sivuinen päiväkirja puolestaan on kirjoitettu kahdelle muistikirjalle ja kattaa vuodet 1941–1944. Jesionin päiväkirjaa säilytetään Ghetto Fighters' House (GFH) arkistossa Israelissa ja se on digitoituna luettavissa GFH:n verkkosivuilla⁴⁶. Anita Meyerin noin 190-sivuinen⁴⁷, hollanniksi kirjoitettu päiväkirja (1943–1945) koostuu pienestä muistikirjasta, johon on kalenterimaisesti painettu vuodet ja päivämäärät valmiiksi ja toisesta muistikirjasta ilman valmiiksi painettuja päivämääriä. Meyerin päiväkirja on Museum of Jewish Heritage New Yorkissa (MJHNYC). Alkuperäisen päiväkirjakäsikirjoituksen ohella museolla on hallussaan myös sen julkaisematon englannin- ja suomenkielinen käännös, jota käytän tulkintojeni tukena. Tässä tutkimuksessa käyttämäni suorat sitaattit Kaufmannin, Jesionin ja Meyerin päiväkirjoista ovat alkuperäiskielellä alaviitteissä ja suomennettuina leipätekstissä. Suomennokset ovat omiani.

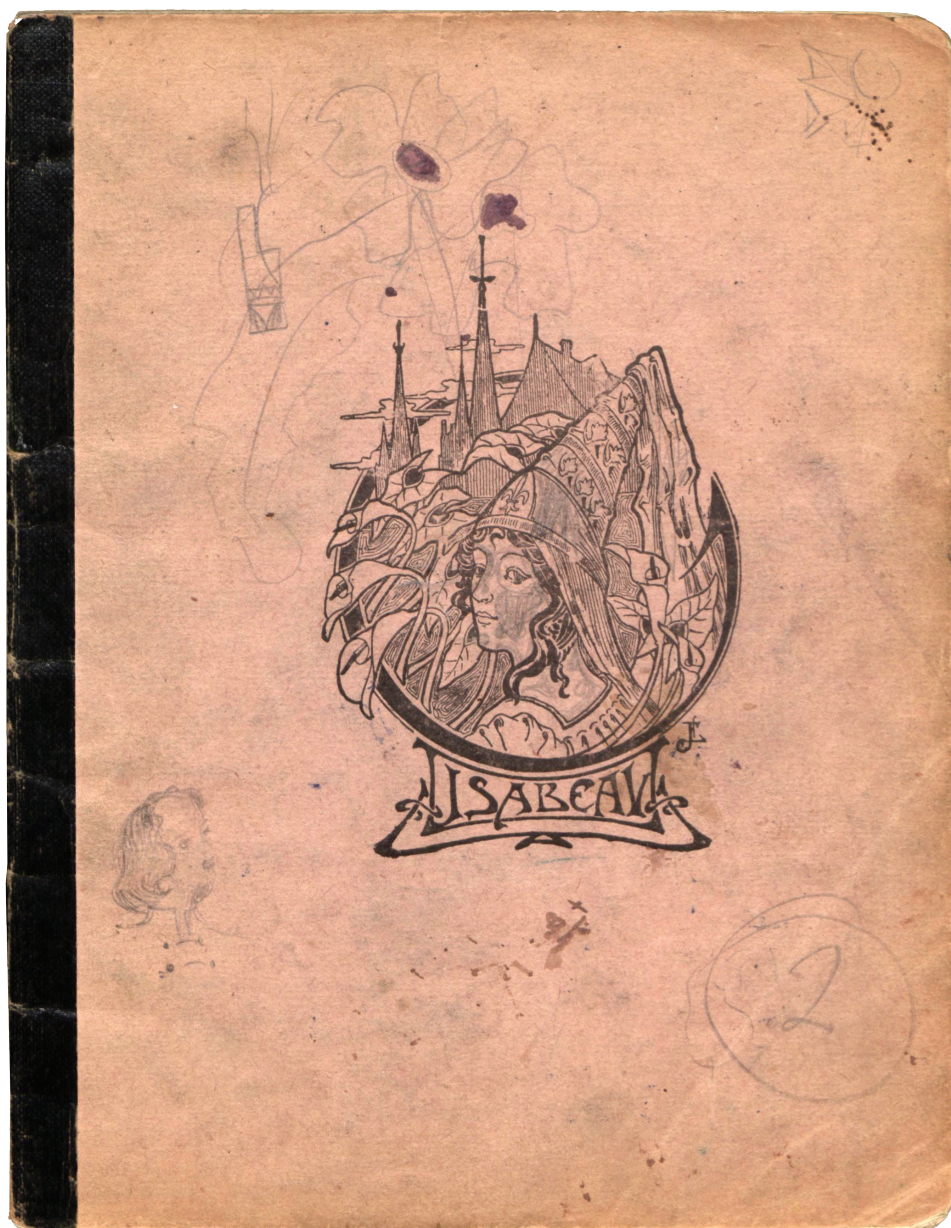
43 Leskelä 2000, 213.

44 Analysoin tarkemmin Kaufmannin päiväkirjan materiaalista puolta, kuten käsialaa ja muistikirjojen kansia, artikkelissani *Diaries, Material Memory Holders: Creating a Memory Box*. Artikkelini käsittelee myös Hélène Berrin päiväkirjan materiaalisuutta. Perämäki 2014, 198–200.

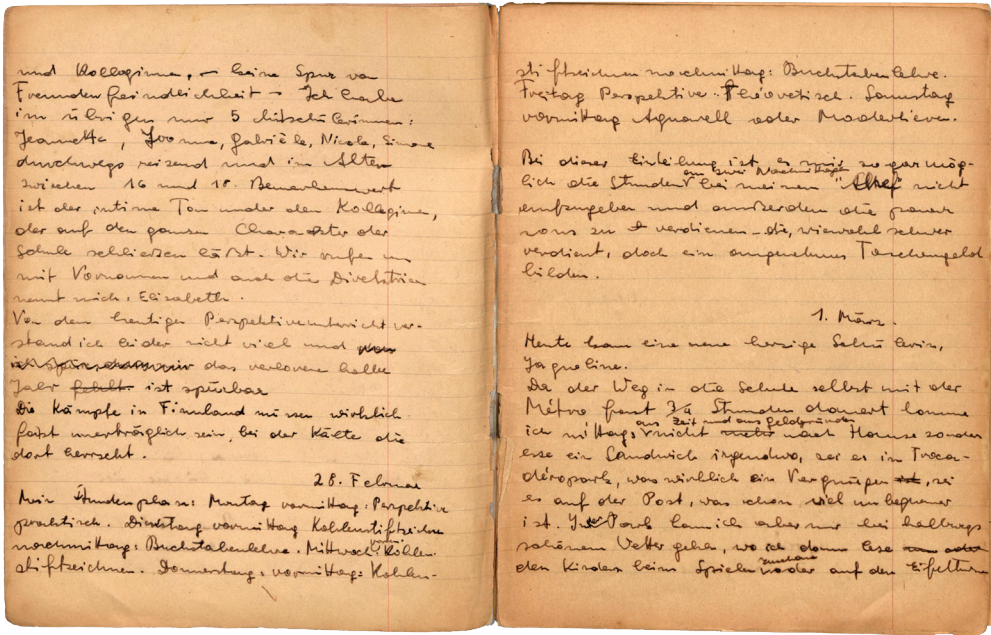
45 Päiväkirja: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn514341#?c=1&m=0&s=0&cv=98&xywh=-1016%2C0%2C4113%2C2694> [haettu 18.4.2019]. Haastattelu: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn504605> [haettu 18.4.2019].

46 http://www.infocenters.co.il/gfh/notebook_ext.asp?item=18231&site=gfh&lang=ENG&menu=1 [haettu 25.4.2019].

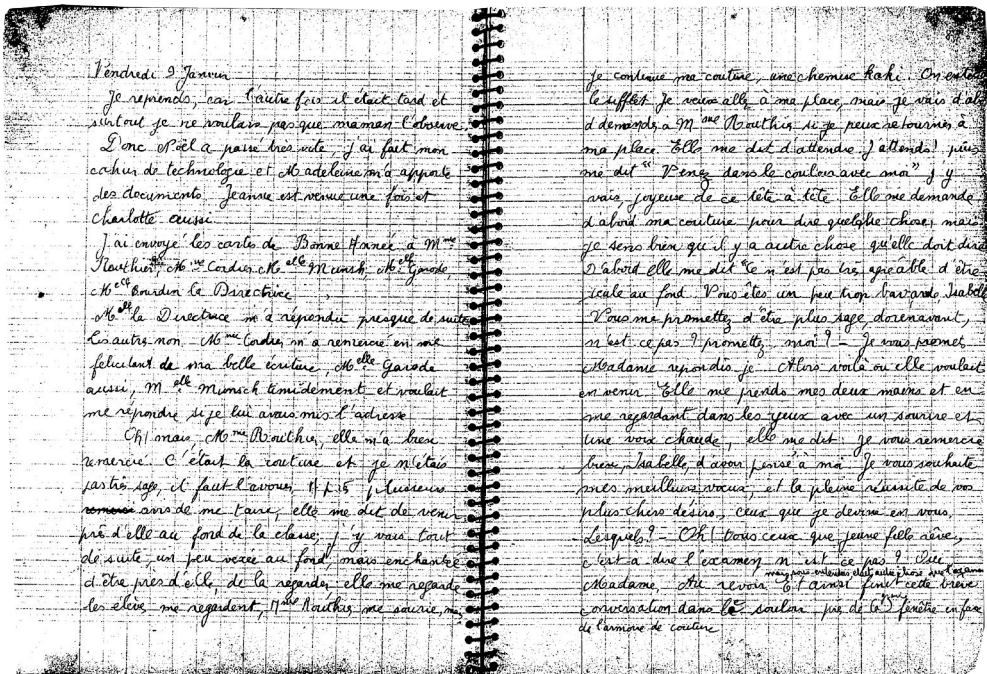
47 Sivumäärä ei Anita Meyerin päiväkirjamuistikirjojen pienen koon vuoksi ole yhteismitallinen muiden päiväkirjojen sivumäärien kanssa.

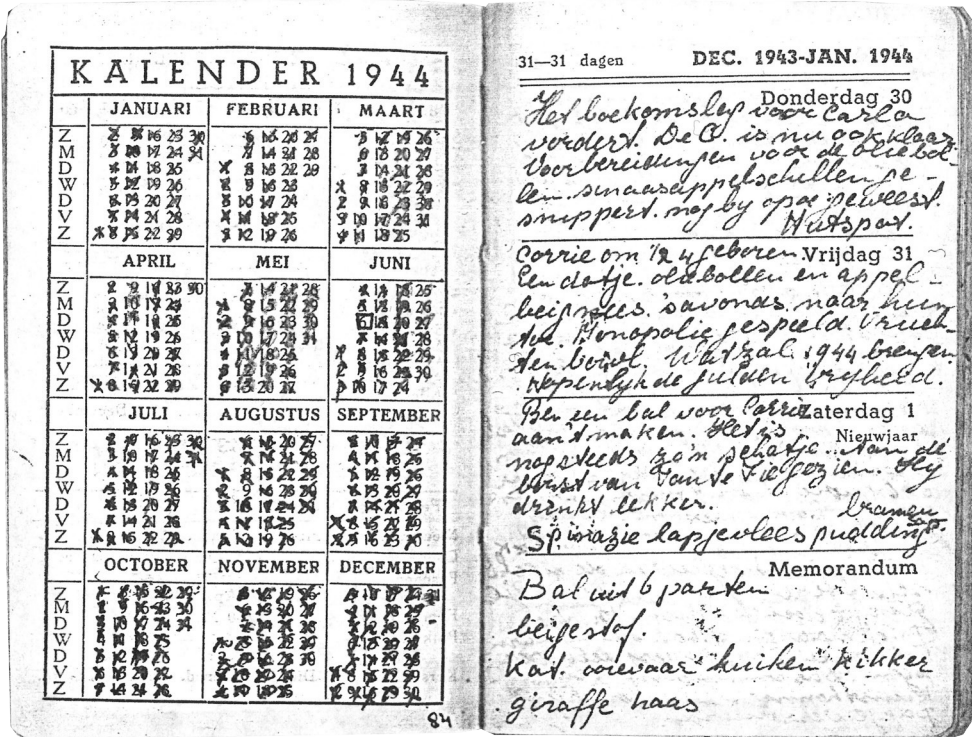
Elisabeth Kaufmann, päiväkirjan kansi (USHMM Archives: 1989.260.3_001_003_0001)

Elisabeth Kaufmann, päiväkirja 28.2.-1.3.1940 (USHMM Archives: 1989.260.3_001_002_0003)

Isabelle Jesion, päiväkirja 9.1.1942 (GFH)

Anita Meyer, päiväkirja 30.1.1943–1.1.1944 (MJHNYC)

Siinä missä Kaufmannin, Jesionin ja Meyerin päiväkirjat ovat jääneet toistaiseksi julkaisematta, Hélène Berr ja Anne Frank ovat tulleet tunnetuiksi heidän päiväkirjojensa julkaistujen ja toimitettujen versioiden kautta. Heidän päiväkirjajulkaisunsa ovat laajalle levinneitä ja useille eri kielille käännettyjä kulttuurin tuotteita. Julkaistuja ja toimitettuja päiväkirjoja tutkittaessa on aina otettava huomioon ne toimittaneiden tahojen ja julkaisuajankohdan mahdollinen vaikutus tekstiin. Niitä on siis luettava hiukan eri tavalla kuin toimittamattomia aineistoja. Tämä ei kuitenkaan vähennä niiden kiinnostavuutta verrattuna alkuperäisteksteihin. Näen julkaistut päiväkirjat siis vartenotettavampina lähteinä kuin kirjallisuudentutkija Philippe Lejeune. Lejeune on pohtinut, ovatko päiväkirjajulkaisut tarpeeksi edustavia esimerkkejä ja millä perusteella jotkin päiväkirjat valikoituvat julkaistaviksi ja jotkin eivät.⁴⁸ Yhdyn kuitenkin Lejeunen ajatukseen siitä, että julkaistut päiväkirjat eivät koskaan pysty täysin tavoittamaan alkuperäisten päiväkirjojen henkeä, joissa pääsee sanojen lisäksi tutki- maan käytettyä paperia, mustetta, käsialaa ja monia muita Aspekteja.⁴⁹ Myös Berrin kohdalla tämän tutkimuksen päälähde onkin hänen alkuperäinen päiväkirjansa.

48 Lejeune 2009, 30–31.

49 Lejeune 2009, 47.

Hélène Berrin päiväkirja julkaistiin vuonna 2008 ranskaksi nimellä *Journal d'Hélène Berr* ja vuonna 2009 siitä ilmestyi myös suomennettu versio Erkki Jukaraisen käännöksenä. Ranskankielinen julkaisu on sisällöltään täysin sama kuin alkupe- räinen, Pariisin Shoah-museossa (The Centre de documentation Juive Contempo- raine (CDJC)) säilytettävä päiväkirja vuosilta 1942–1944. Mitään ei ole jätetty pois tai lyhennelty, mitään ei ole muutettu. Lejeunen mukaan harva päiväkirja julkais- taan muokkaamatta ja/tai lyhentelemättä alkuperäistä tekstiä,⁵⁰ mutta Berrin päivä- kirjajulkaisun kohdalla tämä ei siis pidä paikkaansa. Patrick Modianon esipuheen ja Berrin päiväkirjamerkintöjen lisäksi sekä ranskalainen että suomalainen julkaisu sisältävät myös muutaman Berrin lähettämän kirjeen, poikaystävän ja siskontyttä- ren kirjoitukset sekä runsaasti lisätietoja Berrin ja hänen perheensä elämästä. Erkki Jukaraisen suomennos noudattelee ranskalaisen julkaisun tavoin alkuperäistä päi- väkirjaa, mutta Jukarainen on muokannut monia merkintöjä kaunokirjallisempaan suuntaan. Siksi käytän suorissa lainauksissa pääosin omia suomennoksiani. Alkupe- räkieliset sitaatit löytyvät alaviitteistä. Viittaan tekstissäni alkuperäiseen päiväkirjaan, jossa on yli 250 sivua yksinkertaisille, kirjepaperia muistuttaville irtopaperiarkeille kirjoitettua tekstiä.⁵¹

Hélène Berrin päiväkirja julkaistiin vasta yli kuusikymmentä vuotta sen viimei- sen merkinnän jälkeen, mutta Anne Frankin päiväkirjan (1942–1944) ensimmäinen julkaistu, hollanninkielinen versio ilmestyi jo vuonna 1947 nimellä *Het Achterhuis* ja sen suomennoskin (*Nuoren tytön päiväkirja*) vain kahdeksan vuotta myöhemmin. Ensimmäinen julkaisu oli Otto Frankin vahvasti editoima, mutta sitä seuranneet lu- kuisat, myös hollannista useille eri kielille käännetty laitokset ovat lähestyneet koko ajan enemmän Frankin alkuperäisiä päiväkirjamerkintöjä.⁵² Frankin alkuperäistä, Amsterdamin Anne Frank -museossa (Anne Frank Huis) säilytettävää, tarkoin var- jeltua päiväkirjaa ei ole mahdollista päästä tutkimaan. *De dagboeken van Anne Frank* (2001) sisältää kuitenkin hänen hollanninkieliset päiväkirjamerkintänsä kokonai- suudessaan ja muuttelemattomana. Anne Frank itse alkoi jo elinaikanaan kirjoittaa päiväkirjansa ensimmäisen, niin kutsutun a-version rinnalla julkaistavaksi ajattele- maansa b-versiota. Philippe Lejeune pitääkin epäreiluna, että Otto Frankia on syy- tetty tyttärensä päiväkirjan sensuroimisesta, vaikka jo tytär itse sensuroi tekstiään b-versiota kirjoittaessaan. Myös Anne Frankin elämäkerran kirjoittanut Carol Ann Lee huomauttaa, että Frank itse poisti päiväkirjaansa muokatessaan seksuaalisuuteen ja äitiinsä liittyviä viittauksia.⁵³ On kuitenkin muistettava, että Otto Frank kirjoitti

50 Lejeune 2009, 31.

51 Tarkempi kuvaus Berrin päiväkirjasta materiaalisuuden näkökulmasta – esim. paperista ja käsialasta, ks. Perämäki 2014, 200–201.

52 Otto Frank jätti päiväkirjan ensimmäisestä julkaisusta pois monia, erityisesti seksuaalisuutta ja Edith Frankia moittivaan sävyyn käsitteleviä kohtia, ja lyhensi muitakin alkuperäisiä merkintöjä. Avaan laajemmin Anne Frankin päiväkirjan eri laitosten julkaisu- ja toimitusprosessia pro gradu -työssäni. Perämäki 2009, 15–16.

53 Lejeune 2009, 40; Lee 2011, 429.

101 - A côté de moi François Bernheim téléphone toute la journée les
hôpitaux perdre des nouvelles d'enfants dont les parents et les frères
et sœurs ont été arrêtés.

En sortant de la Rue de la Bienfaisance j'ai suivi aller voir Mme Baur.
elle est charmante et pleine de jeunesse.

Vendredi 24 Juillet

Matin: Rue de la Bienfaisance - Beaucoup travaillé - avec
François S. plein des objets que renvoyait les malheureux,
bagues, clés, ciseaux - il y avait même des ciseaux de tailleur
perdu - été un qui était parti croyant qu'on le faisait travailler dans
sa spécialité - Au milieu de tous ce paquet plus ou moins
mal fait se trouvait une petite boîte blanche très nette; je n
sais pourquoi - j'ai eu l'intuition que c'était Papa - En effet,
c'était son laquet qu'il renvoyait pour le faire réparer.

Nelle se trouve.

- Bibliomique l'après-midi. Cela m'a remis dans la normalité.
J.R. est venu - J.P. de Jure et Nicole aussi - J.R. m'a
fait cadeau de Fiens Karamagou - l'ironie.

Je suis parti à 5h pour aller chez Nicole où les Pireau
travaient - J'ai invité J.R. pour dimanche - J'ai
frères Babylone je me suis demandé si je le ferais - Au moment
où j'étais décidé à ne pas le faire, cela a jailli malgré tout
j'étais lancé - J'étais content que l'irréductible se soit
produit - il a accepté tout de suite.

Hélène Berr, päiväkiri 24.7.1942 (CDJC: CMLXXV (17)-5)

tyttärensä päiväkirjasta vielä lyhennetyin c-version toimittaessaan sitä julkaisukuntoon sodan jälkeen. Leen⁵⁴ mukaan tosin kustantamo ajoi sensuurilinjaa, ei herra Frank itse.

De dagboeken van Anne Frank sisältää nämä kaikki edellämainitut versiot. Suorien sitaattien käännöksissä käytän Frankin päiväkirjan uusinta, Anita Odén kääntämää suomenkielistä laitosta *Anne Frank – Päiväkirja. 12. kesäkuuta 1942 – 1. elokuuta 1944* (2002, viimeisin painos vuodelta 2017), joka pohjautuu vuonna 1991 päiväkirjasta julkaistuun kokonaan uudistettuun hollanninkieliseen painokseen. Laitos sisältää Otto Frankin laatiman c-version sekä lisäyksiä ja täydennyssivuja a- ja b-versioista. Toimitustyön on tehnyt Mirjam Pressler. Olen pistokokein todennut, että suomennos on hyvin lähellä alkuperäkielisiä a- ja b-versioita, joten viittaan suorien sitaattien osalta pelkästään siihen. Päiväkirjan painettuun a-versioon viittaan tekstissäni niiltä osin, kun se poikkeaa huomattavasti päiväkirjan julkaistusta ja toimitetusta laitoksesta vaikuttaen näin ollen tulkintaan. Olen siis päätyneet Anne Frankin päiväkirjan useiden eri versioiden ja kerroksellisen julkaisuhistorian vuoksi erilaiseen viittausjärjestelmään kuin muiden tarkastelemiäni päiväkirjojen kohdalla.

Päiväkirjojen kautta on mahdollista päästä lähelle vainot kokeneiden juutalaisnuorten omaa ääntä. Esimerkiksi vainoista selviytyneiden muistelmat, jotka on saatettu julkaista monia vuosia tai vuosikymmeniä sodan jälkeen, kertovat vähintään yhtä paljon niiden kirjoitusajankohdasta ja siitä, millaisena selviytyjä näkee ja muistaa sodanaikaiset kokemuksensa retrospektiivisesti tarkasteltuna kuin ajasta, johon niissä kuvailut tapahtumat sijoittuvat. Lisäksi muistelmien kirjoittaja ja muistelijat ovat usein eri henkilöitä. Sodan ja vainojen keskellä kirjoitetut päiväkirjat näyttävät ainakin näennäisesti hetkessä elävimpinä. Tässä ne muistuttavat sotakirjeitä, joita etnologi Sonja Hagelstam ja Ilari Taskinen pitävät inhimillisen kokemuksen kannalta arvokkaina lähteinä, sillä niissä nousevat hyvin esille raskaita asioita kokeneiden kirjoittajien tunteet, pelko, epävarmuus ja selviytymiskeinot.⁵⁵ Myös sodan jaloista pelastuneiden päiväkirjojen harvinaisuus tekee tärkeäksi juutalaisvainojen tutkimisen juuri tällaisten lähteiden avulla. Juutalaislasten ja -nuorten päiväkirjoista kirjoittaneen Alexandra Zapruderin mukaan monet tutkijat ovat pitäneet ainoastaan aikuisten päiväkirjoja hyödyllisinä informaationlähteinä juutalaisvainoista ja vähätelleet nuorempien kirjoittajien päiväkirjojen dokumenttiarvoa.⁵⁶ Yksi tämän tutkimuksen tarkoituksista on Zapruderin tekemän päiväkirjatutkimuksen tavoin osoittaa, että nuorten juutalaisten päiväkirjoista voi saada hyödyllistä tietoa toisen maailmansodan aikaisista juutalaisvainoista ja vainotun kokemuksesta siinä missä aikuisten teksteistä.

Maarit Leskelä-Kärjen mukaan päiväkirjoihin liitetään usein voimakas välitömyys ja hetkellisyys. Se erottaa ne esimerkiksi omaelämäkerran kirjoittamisesta,

54 Lee 2011, 414.

55 Hagelstam & Taskinen 2015, 59.

56 Zapruder 2002, 10–11.

vaikka ne omaelämäkerrallista tekstiä ovatkin. Kuitenkin myös päiväkirjojen tekstuaalisuus ja diskursiivisuus tulisi ottaa huomioon.⁵⁷ Leskelä-Kärki on käsitellyt väitöskirjassaan tätä tekstuaalisuutta ja diskursiivisuutta etenkin kirjeiden osalta, mutta näen saman pätevän ainakin osittain myös päiväkirjoihin historian tutkimuksen lähteenä.⁵⁸ Pysin Leskelä-Kärjen tavoin pitämään päiväkirjoja tulkitessani mielessäni, että ne sisältävät suuren määrän konventioita, välillisyyttä ja kulttuurisia käytänteitä. Päiväkirjojen ja eletyn elämän välillä on kuitenkin löydettävissä oleva yhteys, ehkä vielä selvempi kuin kirjeiden yhteys niiden kirjoittajien ”todelliseen” elämään, josta Leskelä-Kärki kirjoittaa.⁵⁹ Tiedostan, että pystyn kuitenkin tavoittamaan kirjoittajien olemuksesta vain sen, mitä he riveillä ja rivien välissä itsestään ja elämästään kertovat; millaisiksi he luovat päiväkirjoissa oman minänsä. Kuten Kirsi Tuohela toteaa, kirjoittaminen on yhteydessä subjektiviteetin rakentamiseen.⁶⁰ Toisaalta voi pohtia, onko päiväkirjanpitäjien ”todellisen” elämän ja minän tavoittaminen edes olennaista. Tuohela näkee Victoria Benedictssonin päiväkirjan kohdalla mahdottomaksi ja tarpeettomaksi kysymyksen siitä, mikä on päiväkirjassa faktaa ja mikä fiktiota, sillä sitä ei voi tietää.⁶¹

Alexandra Zapruder pitää holokaustitutkimuksen tragediana juuri sitä, että ”[...] yksikään säilynyt fragmentti kansanmurhasta ei voi rakentaa uudelleen henkilöä, joka loi sen; ja kerran kuollutta ihmistä ei voi koskaan tuntea uudelleen.”⁶² Tämän väitöskirjan keskiössä olevat viisi nuorta juutalaisnaista kirjoittivat päiväkirjoissaan kiertelemättä aikansa tapahtumien lisäksi päivänsä kulusta, ihmissuhteistaan ja vaihtelevassa määrin myös tunteistaan ja omasta sisäisestä maailmastaan, tutkivat ja arvioivat omaa kehitystään ihmisinä. Välillä hyvinkin henkilökohtaisia päiväkirjamerkintöjä lukiessa voi alkaa tuntua siltä, että todella pääsee tutustumaan niiden kirjoittajaan. Ihminen päiväkirjan takana tuntuu tulevan lähelle. Hyvinkin välittömän ja avoimen tuntuinen päiväkirjankirjoittaja on kuitenkin aina sidottu omaan aikaansa ja paikkaansa; vallalla olleisiin kulttuurisiin käytänteisiin ja opittuihin päiväkirjan kirjoittamisen tapoihin.

Päiväkirjankirjoittamiseen, samoin kuin esimerkiksi kirjeiden kirjoittamiseen, liittyy monia kirjallisia konventioita, joista kukaan kirjoittaja ei voi olla täysin tietämätön. Tällaisia konventioita ovat esimerkiksi jonkinlaisen johdannon tai esipuheen kirjoittaminen päiväkirjan alkuun ja päiväkirjan puhuttelu ”Rakas päiväkirja”-tyyliin, ikään kuin uskottuna ystävänä.⁶³ Tällaisia konventionaalisia piirteitä on

57 Leskelä-Kärki 2006, 74.

58 Päiväkirjan ja kirjeen yhteisistä piirteistä ks. Vatka 2005, 69–73.

59 Leskelä-Kärki 2006, 36, 73–74.

60 Tuohela 2006, 275–276.

61 Tuohela 2006, 284.

62 “ [...] no surviving fragment of genocide can reconstruct the person who created it; and that once dead, a person can never be known again.” Zapruder 2002, 8. Suomennos Anna-Leena Perämäki.

63 Makkonen 1993, 364–369; ks. myös Leskelä 2000, 215.

myös analysoimissani päiväkirjoissa. Esimerkiksi Anne Frank kuvitteli päiväkirjansa kirjeystäväkseen ja kutsui sitä Kittyksi ja muilla nimillä;⁶⁴ Hélène Berr puolestaan kirjoitti päiväkirjansa kansilehdelle lyhyen esipuheen.⁶⁵

Päiväkirjan kirjoittamisen mallit ja käytänteet⁶⁶ kehittyivät vähitellen tällaisen kirjoittamisen muodon yleistyessä. Varhaisimpina päiväkirjoina voidaan nähdä japanilaisten hovinaisten jo 900-luvulla pitämät ”tyynykirjat” (engl. *pillowbook*), joita he piilottelivat tyynyjen alle. Euroopassa ensimmäiset päiväkirjat olivat erilaisia julkisia asiakirjoja ja dokumentteja, esimerkiksi 1500-luvun matkapäiväkirjoja. Englantilaisien puritaanien 1600-luvulla pitämät ankaraa itsetutkiskelua sisältäneet uskonnolliset päiväkirjat ovat lajin kehityksen kannalta tärkeä etappi. Vähitellen samankaltainen oman itsen tarkkailu ja henkilökohtaisuus tulivat myös osaksi ”maallisten” päiväkirjojen luonnetta. Tällainen intiimi, tunnustuksellinen päiväkirjatyyppi (ransk. *journal intime*), johon lajiin voi katsoa myös tässä tutkimuksessa tulkittavien ja analysoitavien päiväkirjojen kuuluvan, yleistyi 1800-luvun kuluessa, jolloin myös päiväkirjojen julkaisu lisääntyi. Leskelä-Kärki näkee päiväkirjasta tulleen samaan aikaan erityisesti naisellisen kirjoittamisen tavan ja etenkin nuorille tytöille sopivaksi katsotun itsetutkiskelun ja oman moraalin tarkkailun välineen.⁶⁷ Päiväkirjoja tutkineen Miia Vatkan mukaan päiväkirjojen julkistamisen käytännöt ovat kehittyneet ääneen luvusta pienessä piirissä kohti lukevaa yleisöä ajatellen julkaistua päiväkirjaa ja lopulta täysin yksilölliseen kirjoitukseen ja itsekommunikaatioon.⁶⁸ Vatkan tulkinta on suoraviivaisuudessaan ja yleistävyydessään ongelmallinen. Toinen päiväkirjoista kirjoittanut kirjallisuudentutkija Anna Makkonen (nyk. Kuismin) toteaa päiväkirjojen olleen ennen usein puolijulkisia. Niitä saatettiin kirjoittaa poissaolevia perheenjäseniä varten, joten varsinkin naisten päiväkirjat saattoivat olla hyvin häveliäitä. Avoin itsepaljastus alkoi muuttua yleisemmäksi ja sitä kautta hyväksytyimmäksi vasta 1800–1900-luvun vaihteessa.⁶⁹ Leskelä-Kärki viittaa Christina Sjöbladin määritelmään totaalisesta päiväkirjasta, jossa pyritään sekä ulkoisen että sisäisen maailman kuvaukseen. Totaalisen päiväkirjan kirjoittaja tarkastelee näitä molempia todellisuuksia ja niiden kohtaamista kirjoittavassa minässään.⁷⁰ Tämän tutkimuksen viidestä kirjoittajasta etenkin Hélène Berrin tyyli kirjoittaa päiväkirjaa lähestyy juuri tällaista totaalisuutta. Monet

64 Esimerkiksi eräässä päiväkirjansa alkuperäisen a-version merkinnässä Frank kokeili kutsua päiväkirjaansa Kittyyn lisäksi mm. nimillä Pop, Conny ja Lou. Ks. Frank 2004, 268 [versio a: 28.9.1942].

65 Esipuheesta, ks. Perämäki 2014, 200. Tarkastelen päiväkirjamerkintöjen aloituksia ja muita konventioita laajemmin luvussa 2.

66 Tämän kappaleen perusta on pro gradu -työni johdannossa päiväkirjakirjoittamisen historiasta kirjoittamani. Perämäki 2009, 13–14.

67 Makkonen 1993, 362–363; Leskelä 2000, 214; Vatka 2005, 39–57; Garbarini 2006, 18.

68 Vatka 2005, 56.

69 Makkonen 1993, 363.

70 Leskelä-Kärki 2006, 78.

hänen päiväkirjamerkinnoistään ovat erittäin itsereflektiivisiä ja täynnä tunteiden analyysia, ulkoisia tapahtumia omaan itseen peilaavia.

Eryityisesti juutalaisten päiväkirjoihin perehtyneen Alexandra Garbarinin mukaan päiväkirjan kirjoittaminen oli yleinen käytäntö myös juutalaisessa kulttuurissa jo 1800-luvulta lähtien. Garbarini korostaa, että juutalaisia päiväkirjanpitäjiä oli siis jo kauan ennen Hitlerin Saksan juutalaisvainoja, eivätkä päiväkirjat olleet näin ollen pelkkä reaktio saksalaisten tekoihin. Juutalaisten päiväkirjakirjoittamisen taustalla oli sekä juutalaisia että ei-juutalaisia kirjoittamisen käytänteitä. Heidän kirjoittamisensa kytkeytyi niin uskonnolliseen itsetarkasteluun, omaelämäkerrallisen kirjoittamisen perinteeseen, tunnustukselliseen ja yksityiseen *journal intime* -päiväkirjatyyppiin kuin esimerkiksi moderniin historiankirjoitukseen ja journalismiin. Sodanaikaisia juutalaisten päiväkirjoja Garbarini luonnehtii paikoiksi ja keinoiksi käsitteellistää uskonnollisuutta, hyödyntää erilaisia kulttuurisia käytäntöjä ja tukeutua tuttuihin ja kasvavassa määrin juutalasiin kansallisiin viitekehyksiin.⁷¹ Juutalainen päiväkirjan kirjoittamisen perinne on siis vahvasti yhteydessä yleisempiin eurooppalaisiin, pitkän ajan kuluessa muotoutuneisiin päiväkirjanpitämisen käytäntöihin ja konventioihin, mutta siinä näkyvät myös erityisesti juutalaiset kirjoittamisen tavat.

Päiväkirjat ovat samaan aikaan sekä väitöskirjatutkimukseni lähde että kohde. Tutkin sekä sitä, mitä niissä kirjoitetaan nuorten juutalaisnaisten elämästä toisen maailmansodan ja vainojen keskellä että päiväkirjan kirjoittamista sinänsä ja tällaisten päiväkirjojen erityisyyttä. Minua kiinnostaa niin tässä analysoinnin kohteena olevien päiväkirjojen sisältö kuin muoto; niin juutalaisvainot kuin nämä erityisenä aikana kirjoitetut päiväkirjat osana päiväkirjakirjoittamisen kulttuurihistoriaa.

1.4. Aiempi tutkimus

Toisen maailmansodan aikaisia juutalaisvainoja on tutkittu valtavasti sodan jälkeisinä vuosikymmeninä ja aihe on ollut paljon esillä eri tiedotusvälineissä. Teemaan on kuitenkin mahdollista löytää vielä monia tutkimattomia polkuja. Kuten aatehistorioitsija Dan Stone toteaa artikkelissaan holokaustin historiankirjoituksesta ja kulttuurihistoriasta teoksessaan *The Holocaust and Historical Methodology* vuodelta 2012, kulttuurihistoriallinen näkökulma juutalaisten kansanmurhaan on harvinaisuus yhä vahvasti poliittiseen historiaan nojautuvan holokaustitutkimuksen kentällä. Stonen mukaan on jopa hätkähdyttävää, miten perinteisenä holokaustin historiankirjoitus on alan kirjallisuuden suuresta määrästä huolimatta pysynyt verrattuna muuhun historian tutkimukseen. Stone näkee kulttuurihistoriallisen katseen mahdollistavan juutalaisten kokemusten syvällisemmän tarkastelun esimerkiksi narratiivien ja merkitysrakennelmien tutkimisen kautta. Hän uskoo kulttuurihistorian voivan

---

71 Garbarini 2006, 3, 9–12.

viedä meidät jopa lähemmäksi ymmärrystä siitä, miksi holokausti tapahtui.⁷² Työni tavoitteena on omalta osaltaan tuoda tätä tuoretta, kulttuurihistoriallista näkökulmaa pitkään lähinnä viranomaislähteisiin ja toisaalta muistitietoon tukeutuneeseen holokaustitutkimukseen. Epäviralliset lähteet kuten päiväkirjat ja kirjeet sekä vainojen marginaalit kuten naiset ja lapset olivat pitkään paitsiossa toisen maailmansodan aikaisten juutalaisvainojen tutkimuksessa – ellei oteta huomioon Anne Frankin päiväkirjan saamaa huomiota⁷³ – ja ne ovat alkaneet kiinnostaa aihetta tutkivia yhä enemmän vasta kahden viime vuosikymmenen aikana. Juutalaisten kirjoittamista 1930–1940-luvun päiväkirjoista tunnetuiksi ovat Frankin päiväkirjan ohella tulleet enimmäkseen juutalaismiesten, kuten Victor Klempererin, Chaim Aron Kaplanin, Emanuel Ringelblumin ja Abraham Lewinin julkaistut päiväkirjat.⁷⁴ Lisäksi tutkijat ovat keskittyneet valtaosin getto- ja keskitysleirikokemuksiin. Tutkimukseni kulttuurihistoriallisuus nousee etenkin käyttämistäni lähteistä ja niiden lukutavasta. Tutkimukseni tuo oman lisänsä myös päiväkirjojen ja päiväkirjakirjoittamisen historiaan nostamalla paremmin esille äärimmäisissä olosuhteissa kirjoitetut päiväkirjat ja niiden erityislaatuisuuden.

Päiväkirjoista tutkimuslähteenä ja tutkimuksen kohteena on kirjoitettu viime vuosikymmeninä paljon. Viime vuosituhannen lopulla herännyt kiinnostus päiväkirjoihin liittyy laajempaan omaelämäkerrallisen tutkimuksen nousuun etenkin länsimaisten kirjallisuudentutkijoiden mutta myös historioitsijoiden piirissä. Puhutaan suoranaisesta *life writing* -tutkimuksen buumista. Termi *life writing* viittaa laajasti ja moniaineistisesti dokumentteihin, jotka on kirjoitettu elämästä ja jotka kertovat eletystä elämästä.⁷⁵ Väitöskirjani kytkeytyy samaan tutkimusperinteeseen.

Suomalaisista päiväkirjatutkimuksista esimerkiksi Miia Vatkan vuonna 2005 ilmestynyt teos *Suomalaisten salatut elämät. Päiväkirjojen ominaispiirteiden tarkastelu* on kattava katsaus päiväkirjoille tyypillisiin ominaisuuksiin. Siinä päiväkirjoja tarkastellaan erityisesti kirjallisuudentutkimuksen näkökulmasta, mutta Vatkan teos toimii myös historiantutkijan keskustelukumppanina päiväkirja-aineistojen aineistojen tulkinnaissa.

Kulttuurihistorioitsija Maarit Leskelä-Kärjen omaelämäkerrallisten aineistojen tutkimus tuo oman merkittävän lisänsä tämäntyyppisten henkilökohtaisten materiaalien historiantutkimukselliseen tarkasteluun. Leskelä-Kärki on tutkinut esimerkiksi Aino Kallaksen päiväkirjoja.⁷⁶ Leskelä-Kärjen vuonna 2006 julkaistussa väitöskirjassa *Kirjoittaen maailmassa. Krohnin sisaret ja kirjallinen elämä* tärkeimpiä

72 Stone 2012, 47, 50–55.

73 Ks. tästä huomiosta esim. Zapruder 2002, 4–8.

74 Lisää ko. päiväkirjoista, ks. esim. Garbarini 2006, xi. Myös Garbarinilla kiinnostus juutalaisten vainojen aikaisiin päiväkirjoihin lähti – hollantilaisen nuoren juutalaisnaisen Etty Hillesumin päiväkirjan ohella – juuri näistä neljästä mieskirjoittajasta.

75 Leskelä-Kärki & Sjö 2020, 22.

76 Ks. Leskelä 2000, passim.

alkuperäislähteitä ovat kirjeet, mutta hänen siinä käyttämänsä lukutavat ja lähdekritiikki soveltuvat hyvin myös päiväkirjoihin. Leskelä-Kärki käsittelee väitöskirjassaan Krohnin sisaruksista myös naisten kirjoittamista tavalla, josta on tutkimukselleni hyötyä. Lisäksi hänen käyttämänsä metodologia on hyvin lähellä niitä tutkimusmetodeja, jotka ovat käytössä myös tässä väitöskirjassa. Etenkin Leskelä-Kärjen hyödyntämä hermeneuttinen lukutapa on hedelmällinen oman tutkimukseni kannalta. Hermeneuttisessa lukutavassa olennaista on tekstin ymmärtämiseen pyrkivä tulkinta. Lukijan on tärkeää tunnistaa tekstin historiallisuus ja siihen liittyvä vieraus ja toiseus. Samalla hänen on pyrittävä poistamaan tätä toiseutta käymällä dialogia lukemansa tekstin kanssa. Hermeneuttinen tekstin tulkinta mahdollistaa tekstin omaa erityisyyttä kunnioittavan otteen.⁷⁷

Myös kulttuurihistorioitsija Kirsi Tuohela on tutkinut naisten kirjoittamista ja omaelämäkerrallisia aineistoja tavalla, joka avaa kiinnostavia näkökulmia oman päiväkirja-aineistoni tarkasteluun. Victoria Benedictssonin päiväkirjojen lisäksi hän on käyttänyt lähdeaineistonaan esimerkiksi kirjeitä. Vuonna 2008 julkaistussa väitöskirjassaan *Huhtikuun tekstit. Kolmen naisen koettu ja kirjoitettu melankolia 1870–1900* Tuohela tarkastelee kolmea kirjoittavaa naista ja heidän kokemuksiaan melankolisesta surusta, pelosta ja väsymyksestä. Hän näkee kirjoittamisen kulttuurisidonnaisena ilmiönä ja konkreettisenä, sosiaalisen ja kulttuuriseen tilanteeseen kytkeytyvänä toimintana. Niin Tuohelan kuin oma tutkimukseni kytkeytyy kirjoittamisen kulttuurihistoriaan, jonka Tuohela määrittelee kirjoittamisen moniulotteisena kulttuurisena, sosiaalisena ja historiallisena toimintana näkeväksi lähestymistavaksi. Tuohela myös analysoi tutkimuksessaan päiväkirjaa erityisesti tunnustuksellisenä kirjoittamisen muotona nähden tunnustuksellisuuden yhtenä päiväkirjakirjoittamisen konventioista.⁷⁸

Ulkomaisten päiväkirjoihin ja kirjoittamisen historiaan keskittyneiden teosten kirjo on laaja. Yhtenä päiväkirja- ja omaelämäkertatutkimuksen uranuurtajista voidaan pitää ranskalaista kirjallisuudentutkijaa Philippe Lejeunea. Vuonna 2009 ilmestyneessä kokoomateoksessa *On Diary*, jonka ovat toimittaneet Jeremy D. Popkin ja Julie Rak, on koottuna ja englanniksi käännettynä Lejeunelta parinkymmenen vuoden aikana ilmestyneitä päiväkirja-aiheisia esseitä. Niistä saa monipuolisen käsityksen Lejeunen tekemästä urauurtavasta päiväkirjatutkimuksesta. Lejeune ei ole koskaan ollut kiinnostunut vain sellaisista tunnettujen kirjoittajien päiväkirjoista, jotka on julkaistu ja hyväksytty kirjallisuudeksi, vaan hän on halunnut tutkia myös aivan tavallisten ihmisten arkisia päiväkirjoja. Lejeune tuo tutkimuksissaan esille päiväkirjanpitämiskäytäntöjen valtavan moninaisuuden. Esimerkiksi motiivit pitää päiväkirjaa vaihtelevat valtavasti, samoin välineet, joilla päiväkirjaa kirjoitetaan. Lejeune on perehtynyt myös erityisesti naisten kirjoittamiin päiväkirjoihin – hän on

77 Leskelä-Kärki 2006, 79–83. Hermeneutiikasta lisää, ks. Gadamer 2004, passim.

78 Tuohela 2008, 31, 33, 41.

tutkinut esimerkiksi 1800-luvun nuorten ranskalaisnaisten päiväkirjoja – haluten näin lisätä ymmärrystä naisten historiasta ja nostaa esille tavallisten henkilöiden kirjoittamiskäytäntöjä. Hän on myös julkaissut eräässä tutkimuksessaan, joka valottaa päiväkirjojen materiaalisuutta, värikuvia Anne Frankin alkuperäisestä päiväkirjasta muiden tunnettujen ja vähemmän tunnettujen päiväkirjoitteiden rinnalla. Jo pelkästään Lejeunen tapa tehdä tutkimusta on ollut hyvin innovatiivinen – hän esimerkiksi puki tutkimuksensa ranskalaisnaisten päiväkirjoista (*Le Moi des demoiselles*) ”tutkimuspäiväkirjan” muotoon.⁷⁹ Lejeunen tutkimukset ovat avanneet uusia polkuja päiväkirjatutkimukseen tuoden esille päiväkirjojen ja niiden kirjoittamistapojen moninaisuuden ja nostaten esille monia julkaisemattomia ja erityisesti naisten kirjoittamia päiväkirjoja. Oma tutkimukseni vainotuista nuorista naisista ja heidän päiväkirjoistaan jatkaa tätä tutkimussuuntaa valottaessaan lisää tätä päiväkirjakirjoittamisen käytäntöjen laajuutta.

Eryityisesti naisten kirjoittamien päiväkirjojen tutkimuskenttää esittelee englanninkielen- ja kirjallisuudentutkijoiden Suzanne L. Bunkersin ja Cynthia A. Huffin toimittama artikkelikokoelma *Inscribing the Daily. Critical Essays on Women's Diaries*. (1996). Bunkers ja Huff korostavat teoksen johdannossa, että naisten päiväkirjat ansaitsevat tulla ymmärretyiksi ja arvostetuiksi akateemisessa keskustelussa laajimmassa mahdollisissa konteksteissa. Päiväkirja on heidän mukaansa paljon muutakin kuin historiallinen dokumentti kirjoittajansa elämästä, jollaisena perinteinen historian tutkimus on sen aiemmin nähnyt. Päiväkirjan joustava ja helposti sovellettavissa oleva sisältö ja muoto tekee siitä monipuolisen aineiston, jota voi tarkastella useasta eri näkökulmasta.⁸⁰ Teoksen artikkelit tuovat laajan kuvan tavoista tutkia naisten päiväkirjoja. Lynn Z. Bloom tarkastelee artikkelissaan yksityisiä päiväkirjoja käsitteen *public private diary* kautta korostaen lukijan läsnäoloa päiväkirjan diskurssissa. Hän ottaa yhdeksi esimerkiksi tällaisesta julkisesta yksityisestä päiväkirjasta Anne Frankin päiväkirjan. Toinen artikkelikokoelman toimittajista, Cynthia A. Huff, puolestaan käsittelee päiväkirjailijan ja hänen tuottamansa tekstin sosiaalisia ja kulttuurisia suhteita tutkimalla kahta päiväkirjan käsikirjoitusta 1800- ja 1900-luvulta. Elizabeth R. Baerin artikkelin aiheena on etelävaltiolaisen Lucy Buckin Yhdysvaltojen sisällissodan aikainen päiväkirja naisen itseilmaisun keinona. Vaikka teokseen kirjoittaneet ovat enimmäkseen kielen- ja kirjallisuudentutkijoita, tuovat heidän artikkelinsa hyvin esille päiväkirjojen historiallisen, kontekstisidonnaisen aspektin.

Naiset ja lapset ovat jääneet aiemmin usein holokaustitutkimuksen marginaaliin. Vähitellen on kuitenkin herännyt kiinnostus kartoittaa juutalaisvainoja myös tästä näkökulmasta. Alexandra Zapruderin vuonna 2002 ilmestynyt teos *Salvaged Pages. Young Writers' Diaries of the Holocaust* esittelee useita nuorten juutalaiskirjoittajien päiväkirjoja juutalaisvainojen ajalta. Mukana on myös lyhyet esittelyt Kaufmannin,

---

79 Popkin 2009, 3–4.

80 Bunkers & Huff 1996, 1.

Jesionin, Berrin ja Meyerin päiväkirjoista, mutta Zapruder ei analysoi niitä sen tarkemmin. Muut Zapruderin esittelemät päiväkirja-aineistot tarjoavat kiinnostavia vertailukohtia tämän väitöskirjan keskiössä oleviin päiväkirjoihin. Zapruderin pyrkimyksenä on ollut esitellä teoksessaan laaja kirjo nuoria päiväkirjanpitäjiä, joiden erilaiset sosiaaliset, kulttuuriset ja uskonnolliset taustat ja sota-ajan kokemukset heijastelevat näkökulmien moninaisuutta. Samalla hän haluaa lisätä ymmärrystä juutalaisvainojen monisävyisestä historiasta. Hän näkee päiväkirjat pikemminkin historiallisina fragmentteina, joiden avulla sekä lukijan tieto että tulkinta juutalaisvainoista voivat kehittyä, kuin symbolisina kirjoittajiensa elämän pelastajina, nämä uudelleen henkiin herättävinä. Jälkimmäinen käsitys nuorten juutalaiskirjoittajien vainojen aikana syntyneistä päiväkirjoista, johon liittyy myös päiväkirjailijoille annettu merkitys kaikkien vainoissa kärsineiden lasten ja nuorten symboleina, on ollut Zapruderin mukaan vallalla ainakin yhdysvaltalaisessa keskustelussa Anne Frankin päiväkirjan ilmestymisestä lähtien.⁸¹ Zapruderin tavoin pyrin omalla tutkimuksellani lisäämään ymmärrystä juutalaisvainojen eri puolista pikemminkin kuin antamaan nuorille päiväkirjailijoille jotain ylimääräistä symbolista merkitystä.

Toinen väitöskirjani kannalta merkittävä juutalaisia, Hitlerin Saksan juutalaisvainojen aikana kirjoitettuja päiväkirjoja käsittelevä teos on historioitsija Alexandra Garbarinin *Numbered Days: Diaries and the Holocaust* vuodelta 2006. Garbarini analysoi teoksessaan juutalaisten, kansallissosialistisen Saksan miehittämässä Euroopassa kirjoitettujen sota-ajan päiväkirjojen merkitystä ymmärryksemme lisäämiselle holokaustista. Garbarini keskittyy pääasiassa julkaisemattomiin päiväkirjoihin tavoitteenaan laajentaa sen lähdemateriaalin laajuutta, johon holokaustiin perehtyneet historioitsijat ja kirjallisuudentutkijat ovat perustaneet tutkimuksensa. Hän nostaa esille sen, että esimerkiksi sodan loppupuolella Itä-Euroopassa kirjoitettujen päiväkirjojen näkökulma juutalaisvainoihin oli erilainen kuin aikaisemmassa vaiheessa sotaa syntyneiden, ja niiden kirjoittajilla oli eri tarkoitus ja sävy teksteissään, sillä he olivat joutuneet kokemaan enemmän. Garbarini tarkastelee tutkimuksessaan päiväkirjan kirjoittamisen tarkoitusta ja merkitystä yksittäisten juutalaisten yrityksissä löytää tarkoitus käsittämättömiltä vaikuttaville tapahtumille. Hän tutkii historian tutkijan otteella erilaisia perhe-, eettisiä, teologisia ja historiallisia motiiveja, jotka saivat yksittäiset juutalaiset pitämään päiväkirjaa.⁸² Garbarini on halunnut tutkimuksellaan näyttää juutalaisten päiväkirjanpitäjien olleen passiivisten uhrien tai sankarillisten vastarintalaisten sijaan aktiivisia, tapahtumiin vaikuttamaan pyrkiviä subjekteja: “[...] [T]avallisia miehiä ja naisia, jotka joutuivat epätavallisten tapahtumien kokijoiksi ja jotka yrittivät eri tavoin selviytyä niiden

---

81 Zapruder 2002, 7–8, 11–12.

82 Garbarini 2006, xi.

kanssa.”⁸³ Näen Garbarinin tavoin päiväkirjan kirjoittamisen aktiivisena toimintana ja osallistumisena. Garbarinin lähdeaineisto on laaja – se kattaa sata päiväkirjaa miehiltä, naisilta ja nuorilta eri puolilta Eurooppaa. Garbarini käsittelee teoksessaan lyhyesti myös Isabelle Jesionin päiväkirjaa.⁸⁴ Hän on halunnut Zapruderin tavoin lisätä kirjallaan tietämystä vainottujen juutalaisten heterogeenisyydestä erilaisine kokemuksineen, näkemyksineen ja selviytymistrategioineen.⁸⁵ Näen kuitenkin, että päiväkirjankirjoittajien yksilöllisyys, jonka osoittamiseen pyrin myös omalla tutkimuksellani, tulee paremmin esille pienemmällä aineistolla. Suurta määrää päiväkirjoja on vaikeampi analysoida luokittelematta ja yleistyksiä tekemättä.

Kirjallisuudentutkija Rachel Feldhay Brennerin vuonna 1997 julkaistussa teoksessa *Writing as resistance. Four women confronting the holocaust – Edith Stein, Simone Weil, Anne Frank, Etty Hillesum* tarkastelukohteina ovat juutalaisnaiset, joita Brenner lähestyy samankaltaisesta näkökulmasta kuin tässä tutkimuksessa. Hän tarkastelee Anne Frankia kolmen muun samoihin aikoihin eläneen ja päiväkirjaa kirjoittaneen nuoren naisen rinnalla. Etenkin teoksessa esiintyvä vastarinnan teema samoin kuin analyysi tutkimuskohteista kirjoittajina ja heidän suhteestaan uskonnollisuuteen tukee hyvin omaa tutkimustani. Toisaalta Brennerin kirjallisuudentutkimuksellinen näkökulma kaipaa vahvistukseen parempaa historiallisen kontekstin huomioon ottamista. Debórah Dworkin teos *Children With A Star. Jewish Youth in Nazi Europe* (1991) puolestaan käsittelee juutalaislasten ja -nuorten kokemuksia Hitlerin Saksan miehittämässä Euroopassa niin piilossa kuin keskitysleireillä. Dworkin lähteinä ovat muistelmat, päiväkirjat ja aikalaishaastattelut.

Hiukan tuoreempaa tarkastelukulmaa piilotettuihin juutalaislapsiin edustaa sosiologi Diane L. Wolfin teos *Beyond Anne Frank: Hidden children and postwar families in Holland* vuodelta 2007, joka tarkastelee piiloutumisen tematiikkaa erityisesti Alankomaiden näkökulmasta. Wolf pureutuu teoksessaan juutalaisten perhedynamiikkaan piilotettujen lasten kokemana ennen sotaa, sen aikana ja (erityisesti) sen jälkeen. Hän pyrkii tutkimuksellaan Anne Frankin kokemuksia laajempaan ja moninaisempaan piiloutumisen tarkasteluun, sillä Frank on Wolfin näkemyksen mukaan aiemmin dominoinut kuvaa piilotetuista lapsista. Wolf näkee Anne Frankin kokemuksen piiloutumisesta poikkeavan useimpien piiloon menneiden tapauksista.⁸⁶ Wolfin teoksen anti tälle tutkimukselle onkin erityisesti Anne Frankin ja Anita Meyerin piiloutumiskokemusten kontekstualisointi.

Anne Frankin päiväkirjalle kontekstia antavat myös hänestä tehdyt elämäkerrat. Tämän tutkimuksen kannalta tärkeitä ovat erityisesti Carol Ann Leen ja Melissa

83 ”[...] [O]rdinary men and women who were subjected to extraordinary events and who tried in different ways to cope with them.” Garbarini 2006, xiii. Suomennos Anna-Leena Perämäki.

84 Garbarini 2006, xii, 144–145, 206 [viite 19].

85 Garbarini 2006, 3.

86 Wolf 2007, 6–7.

Müllerin kirjoittamat elämäkerrat. Englantilainen kirjailija ja elämäkerturi Carol Ann Lee avaa käsikirjoituksesta suomennetussa teoksessaan *Anne Frank 1929–1945* vuodelta 2011 Frankin ja hänen perheensä elämästä sellaisiakin puolia, jotka ovat aiemmin jääneet vähemmälle huomiolle. Itävaltalaisen historioitsijan ja toimittajan Melissa Müllerin vuonna 1999 ilmestynyt teos *Anne Frank: Päiväkirjan salaiset sivut – Elämäkerta*⁸⁷, valottaa myös tuoreella tavalla Frankin taustoja ja hänen perheensä sekä sukunsa historiaa. Kuten Kirsi Tuohela toteaa, elämäkertoja tutkimuksen tiedollisena apuna käytettäessä on kuitenkin muistettava, että myös elämäkerta, kuten aina kerrottu ja kirjoitettu elämä, ”on narratiivi, konstruoitu ja juonellistettu kertomus”, vaikka se kuinka pohjaisi tieteelliseen tutkimukseen ja olisi faktoille uskollinen.⁸⁸ Kirjallisuudentutkimuksen alalta kiinnostava Anne Frank -tutkimus on Sarianna Valveen vuonna 1988 Turun yliopistossa valmistunut yleisen kirjallisuustieteen pro gradu -tutkielma *Päiväkirja nuoren tytön kehityskertomuksena*. Valvee tarkastelee Anne Frankin päiväkirjaa ennen kaikkea oman lajityyppinsä sisällä, nuorisokirjallisuuteen ja muiden nuorten naisten päiväkirjoihin vertaamalla. Tutkimus tarjoaa mielenkiintoisen, kirjallisuustieteellisen vertailukohtan omalle analyysilleni.

Laajemmin holokaustia ja sotaa tarkasteleva tutkimus on myös tämän tutkimuksen kannalta tärkeä, kontekstualisoiva tutkimuskirjallisuuden laji, jonka valtavasta määrästä kykenen tietysti hyödyntämään vain murto-osaa, omaan tutkimusnäkökulmaani suhteutettuna olennaisimmiksi katsomiani teoksia. Englannin kielen- ja judaismintutkija James E. Youngin teos *Writing and Rewriting the Holocaust. Narrative and the Consequences of Interpretation* (1988) lähestyy juutalaisvainoja aivan erityisestä tarkastelukulmasta. Teos käsittelee uudenlaista tapaa lukea ja tulkita juutalaisvainoihin liittyviä kokemus- ja kertomuspohjaisia lähteitä kuten vainojen aikana kirjoitettuja päiväkirjoja ja myöhemmin koottuja muistelmia. Youngin mukaan tällaisten narratiivisten tekstien tulkinnassa auttaa juutalaisten kulttuuriseen ja uskonnolliseen taustaan tutustuminen. Vainotuilla juutalaisilla oli voimakas halu dokumentoida kokemansa ja todistaa holokaustista jälkipolville, mikä lisäsi heidän tahtoaan selvittää vainoista hengissä. Halu toimia näkemiensä ja kokemiensa kauheuksien todistajana tekee esimerkiksi juutalaisten vainoihin liittyvistä päiväkirjoista erityislaatuista lähteitä.⁸⁹ Youngin teoksen pääajatuksena on oletus, että emme voi tuntea Hitlerin Saksan aikaisia juutalaisvainoja – tai mitään muutakaan historian ajanjaksoa – niiden ilmaisutapojen ulkopuolelta, joiden avulla sen tapahtumat on meille välitetty aikalaisteksteissä. Tietoisuus tästä on avain juutalaisvainojen syvällisempään ymmärtämiseen. Youngin teos auttaa tutkimieni päiväkirjojen tulkinnassa tuoden esille tapoja nähdä näiden nuorten juutalaisten kirjoittamien tekstien taakse.

Muusta holokaustitutkimuksesta on erityisesti mainittava historiantutkija Eero Kuparisen *Antisemitismin musta kirja. Juutalaisvainojen pitkä historia* (2008). Se on

87 Alkuteos *Anne Frank: The Biography* (1998).

88 Tuohela 2008, 52.

89 Young 1988, 17–19.

laaja, toisen maailmansodan aikaiset juutalaisvainot kontekstiinsa asettava yleisesitys. Raul Hilbergin moniosainen *The Destruction of the European Jews* (1985) puolestaan käy tarkasti läpi juutalaisvainojen vaiheita Euroopan eri valtioissa. Suureksi avuksi tutkimukselleni on myös Walter Laqueurin toimittama kattava hakuteos *The Holocaust Encyclopedia* (2001). Teossarja *Jewish Responses to Persecution* (2010–2015), jota ovat toimittaneet mm. Jürgen Matthaus, Mark Roseman ja Alexandra Garbarini, tarjoaa laajaa lähdeaineistoa, myös päiväkirjoja, hyödyntäen erityisesti juutalaisten omaa ääntä kunnioittavan näkökulman vuosien 1933–1945 juutalaisvainoihin.

Holokaustitutkimuksen lisäksi on julkaistu runsaasti yleisemmästä näkökulmasta Ranskaa ja Alankomaita toisen maailmansodan aikana käsittelevää tutkimusta, joka taustoittaa tämän tutkimuksen päähenkilöiden elämää ja sota-ajan arkea miehityssä Länsi-Euroopassa. Uuden sotahistorian painotukset, kuten sukupuolihistoria, arki ja ns. tavallisen ihmisen kokemuksen esiin nostaminen esimerkiksi päiväkirjalähteitä, kirjeitä ja muistelmia hyödyntämällä, näkyvät parina viime vuosikymmeneenä ilmestyneissä teoksissa.

2 PÄIVÄKIRJA ELÄMÄNHALUN LÄHTEENÄ – KIRJOITTAMISEN EHDOT, MOTIIVIT JA INNOITTAJAT

2.1. Oma huone – kirjoittamisen tilallisuus

Päiväkirjan kirjoittamiseen tarvitaan sopivasti aikaa ja tilaa, riittävästi paperia ja kirjoitusvälineitä – nykyaikana nämä korvaa toki usein tietokone –, inspiraatiota ja jokin syy kirjoittaa. Ehkä tärkein ehto päiväkirjan aloittamiselle on juuri motivaatio. Vaikka muut ehdot täyttyisivät, ilman jotain sysäystä ja tarvetta aloittaa päivittäisten tapahtumien ja tunteiden ylös kirjaaminen olisi moni päiväkirja jäänyt syntymättä. Toisen maailmansodan äärimmäisissä oloissa tämä korostui, kun tilalliset ja materiaaliset olosuhteet olivat huonommat kuin rauhan aikana – etenkin kansallissosialistisen Saksan vainon kohteeksi joutuneilla juutalaisilla. Ulkoisesti heikoista kirjoitusolosuhteista huolimatta ajan traagiset tapahtumat synnyttivät monissa sodan ja vainojen keskellä eläneissä suuren tarpeen kirjoittaa niitä muistiin. Päiväkirjan kirjoittaminen auttoi samalla selviytymään päivästä toiseen. Erityisten, äärimmäisestä tilanteesta kumpuavien merkitysten lisäksi sota-ajan päiväkirjoilla oli kuitenkin myös samoja funktioita kuin normaalimmissa oloissa. Tämä luku käsittelee tutkimukseni viiden keskushenkilön päiväkirjojen syntyä ja kirjoitusmotiiveja. Millainen rooli päiväkirjan kirjoittamisella oli heidän selviytymisessään? Ensin analysoin kirjoittamiseen liittyvää tilallisuutta, eli sitä, miten kirjoittamiseen vaadittavan tilan tärkeys ilmenee päiväkirjateksteissä.

Tarkoitan tilallisuudella sekä puhtaan fyysistä ja materiaalista tilaa, eli konkreettista kirjoittamisympäristöä, että henkistä ja sisäistä tilallisuutta. Kulttuurihistorioitsija Riitta Laitinen kirjoittaa tilan kokemista käsittelevässä artikkelissaan ihmisen kokemusmaailman lähtökohtaisesta yhteydestä tilaan ja paikkaan. Laitinen puhuu sosiaalisten käytäntöjen tilasta, josta myös sosiologi Henri Lefebvre on kirjoittanut. Fyysistä, mentaalista ja sosiaalista tilaa on usein käsitelty tilallisuuden tutkimuksessa erikseen, mutta ihmisten kokemusmaailmassa nämä kaikki tilan eri puolet ovat osa toisiaan, siis erottamattomia. Esimerkiksi naisten päiväkirjoja tutkineen Jeanne Brahamin mukaan fyysiset paikat ja rakennukset, joissa yksilö on elämänsä aikana elänyt,

voivat toimia myöhemmin tämän mielessä vertauskuvana henkiselletilalle ja kasvulle.⁹⁰ Päiväkirjan – kuten muidenkin tekstien – kirjoittaminen ei tapahdu ainoastaan jossain materiaalisessa paikassa, esimerkiksi kirjoituspöydän ääressä, vaan kirjoittaja luo itselleen myös eräänlaisen mielen sisäisen tilan, jossa tekstin tuottaminen mahdollistuu. Nuorten juutalaisnaisten sodan ja vainojen varjostamassa elämässä konkreettinen oma huone ei ollut itsestäänselvyys, mutta kirjoittamisen kannalta ehkä vielä tärkeämpää oli kyky luoda itselleen vertauskuvallinen oma huone, sellainen itselle ja rauhoittumiselle omistettu sisäinen tila, jossa omien ajatusten kirjaaminen paperille mahdollistui vaatimattomissakin materiaalisissa kirjoitusolosuhteissa.⁹¹

Oman huoneen käsitteen äitinä voidaan pitää 1900-luvun alkupuolella vaikuttanutta kirjailijaa Virginia Woolfia, jonka vuonna 1928 ilmestynyt klassikkoteos *A Room of One's Own*⁹² käsittelee naisten kirjallisuuden ja kirjoittamisen historiaa. Woolfin käsityksessä omasta huonesta yhdistyvät henkinen, naisen kirjoittamisen mahdollistava tila – rauha, tilaisuus ja henkinen itsenäisyys – ja kirjoittamisen aineelliset ehdot. Woolf viittaa kirjoituksissaan ihan konkreettiseen huoneeseen, ympäröiviin seiniin ja suljettavaan oveen. Hänen mukaansa älyllinen vapaus riippuu aineellisista seikoista, kuten terveydestä, rahasta ja asunnosta.⁹³ Myös tutkijat Suzanne L. Bunkers ja Cynthia A. Huff korostavat kirjoittajan fyysisen tilanteen ja tekstin tuottamisen välisen yhteyden tärkeyttä.⁹⁴ Kirjoittamisen materiaallinen tilallisuus vaikutti myös tämän tutkimuksen keskiössä olevien viiden nuoren juutalaisnaisen mahdollisuuksiin pitää päiväkirjaa.

Uskon, etten koskaan voi tuntea oloani kodikkaaksi tässä talossa, mutta sillä en kuitenkaan tarkoita, että minusta olisi täällä ikävää. Tunnen olevani pikemminkin hyvin erikoisessa täysihoidolassa viettämässä lomaa. [...] Koko Amsterdamista [...] ei löydy näin mukavasti sisustettua piilopaikkaa!⁹⁵

Näin positiivisesti 13-vuotias Anne Frank kirjoitti heinäkuussa 1942 Amsterdamin keskustassa Otto Frankin yrityksen toimistorakennuksen pihasiivessä sijaitsevasta kahdeksan hengen piilopaikasta, jonne hän sisarensa ja vanhempiensa kanssa oli muuttanut muutamaa päivää aikaisemmin.⁹⁶ Piileskelyn uutuudenviehätys vaihtui kuitenkin hyvin pian tilojen ahtaudesta ja oman rauhan vähäisyydestä johtuvaksi turhautumiseksi. Lasten kohtaloa juutalaisvainoissa tutkinut Debórah Dwork toteaa

90 Braham 1996, 68; Laitinen 2004, 1; Lefebvre 2009 (1974), 11–12.

91 Kirjoittajan tarpeesta omaan tilaan, ks. myös Leskelä-Kärki 2006, 446.

92 Suom. *Oma huone*, ensimmäinen suomenkielinen painos julkaistiin vuonna 1980.

93 Bunkers & Huff 1996, 6; Woolf 2001, 12, 33–37, 72, 103, 124, 140–141; Hapuli & Leskelä-Kärki 2005, 69, 71–72.

94 Bunkers & Huff 1996, 20.

95 Frank 2002, 42. [11.7.1942]

96 Müller 1999, 164–166, 173–174.

piiloon menoon olleen usein sekä fyysisesti että psyykkisesti vaikeaa. Monille lapsille ja nuorille se merkitsi suurta shokkia ja vaati radikaalia sopeutumista.⁹⁷

Vaikka Anne vaikuttaa ainakin aluksi kokeneen ”Salaisen siiven”⁹⁸ viihtyisänä asuinpaikkana, se oli myös hyvin tiivis ja lähes kokonaan vailla yksityisyyttä. Mellissa Müllerin mukaan kaksikerroksinen huoneisto oli vain vajaan 50 neliömetrin kokoinen. Frankien perheen pienet ja tunkkaiset huoneet sijaitsivat pihasiiven alemmassa kerroksessa. Otto ja Edith Frankin huone oli juuri ja juuri 15 neliömetrin suuruinen, Annen ja isosisko Margotin jakama toinen huone vieläkin pienempi ja kapeampi. Tyttöjen huoneesta pääsi myös vaatimattomaan kylpyhuoneeseen. Yläkerrassa oli talon suurin huone, keittiö, jossa Hermann ja Auguste van Pels nukkuivat ja joka toimi myös kaikkien piileskelijöiden yhteisenä oleskelutilana. Keittiön takana oli vielä pieni kamari tai oikeammin pelkkä välihuone, josta tuli van Pelsien pojan Peterin huone. Pihasiivestä pääsi myös ullakolle, jonne asukkaat silloin tällöin kiipesivät haukkaamaan raitista ilmaa. Alakerran toimisto- ja varastohuoneissa he saattoivat liikkua vapaasti vain iltaisin ja viikonloppuisin.⁹⁹ Tällaisissa rajoitetuissa ja vaatimattomissa oloissa Anne Frank eli ja kirjoitti päiväkirjaansa yli kahden vuoden ajan. Kirjoittamiseen tarvittavat oma tila ja rauha olivat vähissä niin materiaalisesti kuin henkisesti.

Anne Frankin asumisolot olivat kuitenkin paljon paremmat kuin monilla muilla Amsterdamin juutalaisilla saksalais miehityksen alettua Alankomaissa vuonna 1940. Miehittäjät esimerkiksi eristivät Amsterdamin vanhan juutalaiskorttelin helmikuussa 1941 suoritettuaan korttelissa väkivaltaisen ratsian. Siitä tuli juutalaisgetto, jonka asukasluku myöhemmin kasvoi, kun muualta maasta kiinniotettuja juutalaisia alettiin keskittää kaupunkiin. Amsterdamin eteläosaan, jossa Frankit asuivat ennen piiloutumistaan, ratsiat eivät vielä tuolloin yltäneet.¹⁰⁰ Juutalasiin kohdistuvan painostuksen kasvaessa monet Alankomaiden juutalaiset päättivät Frankien tavoin piiloutua. Vuosina 1942–1943 Alankomaissa meni piiloon vaihtelevien arvioiden mukaan 20 000–30 000 juutalaista säästyäkseen kuljetuksilta. Frankien ratkaisu ei siis ollut mitenkään epätavallinen. Frankien piiloutumistapa sen sijaan oli harvinaisempi, sillä he päättivät pysyä yhdessä, vaikka useimmat muut perheet hajosivat maan alle kadotessaan. Piiloon meno erillään oli vähemmän riskialtista – ainakin osa perheestä saattaisi pelastua, vaikka yksi perheenjäsen jäisi kiinni. Useimmat vanhemmat järjestivät lapsilleen omasta piilostaan erillisen paikan; yleisintä oli luovuttaa lapset

97 Dwork 1991, 69.

98 Anne Frankin päiväkirjan suomenkielisissä laitoksissa piilopaikasta esiintyvä nimitys, joka tulee englanninkielisten laitosten sanasta *the Secret Annex*. Ks. esim. Frank 2002, 39 [9.7.1942]. Päiväkirjansa alkuperäisissä versioissa Frank kutsui piilopaikkaa hollanniksi nimellä *het Achterhuis* eli suoraan suomeksi käännettynä ”takatalo”. Ks. esim. Frank 2004, 260 [versio b: 10.7.1942].

99 Frank 2002, 39–40 [9.7.1942]; Müller 1999, 174–176.

100 Hilberg 1985b, 581, 583; Müller 1999, 132–133. Ks. helmikuun 1941 juutalaisratsiasta Amsterdamissa KNTW vol. 4 1972, 890–897.

järjestäytyneille vastarintaryhmille ja sieltä vieraiden ihmisten huostaan. Näin toimivat tyttäriensä suhteen myös Anita Meyerin vanhemmat. Anitan isällä ja äidillä oli yhteinen piilopaikka, mutta myös avioparit joutuivat usein eroon toisistaan. Paljastumisen riski pieneni, jos samassa paikassa oli vähemmän piiloutuneita. Frankien piilopaikka oli poikkeuksellisen viihtyisä, sillä monien piilo oli esimerkiksi kostea kellari tai kylmä ja erittäin ahdas ullakkokomero. Lisäksi maaseudulle piiloutuminen oli kaupunkeihin piiloutumista yleisempää, sillä jälkimmäisistä oli vaikea löytää turvallista piiloa.¹⁰¹ Diane Wolf nostaa Frankien piiloutumisesta erittäin epätavalliseksi myös sen, että piilopaikka oli perheen isän työpaikan yhteydessä. Wolfin mukaan harva on kiinnittänyt huomiota siihen, miten paljon Anne Frankin tapaus itse asiassa poikkeaa useimpien piiloon menneiden tapauksista.¹⁰²

Anita Meyer piileskeli sodan ajan Alankomaiden maaseudulla. Hänen vanhempansa olivat Frankien tavoin piilossa Amsterdamissa, mutta kuten tämän tutkimuksen johdannosta käy ilmi, hänelle itselleen järjestyi vuodesta 1943 sodan loppumiseen vuonna 1945 asti piilopaikka ei-juutalaisesta perheestä Eindhovenissa, Etelä-Hollannissa.¹⁰³ Anita Meyerin päiväkirja paljastaa vähemmän hänen piilopaikastaan kuin Anne Frankin päiväkirja ja elämäkerrat yksityiskohtaisesti kuvattuna piilosiivestä. Anitan päiväkirjan ja vuoden 2019 haastattelun perusteella kaksikerroksisessa omakotitalossa elivät Anitan lisäksi hänen tädiksi ja sedäksi kutsumansa sijaisvanhemmat, joista perheen isä työskenteli Philipsillä mekaanikkona, ja heidän Anitaa vuoden vanhempi poikansa Dick. Talossa oleskelivat usein myös pojan isovanhemmat. Talo ei ollut varsinainen maatila, mutta siellä oli puutarha ja kasvimaata. Anita kertoo haastattelussaan, että hänellä oli oma huone.¹⁰⁴ Päiväkirjassaan Anita ei huonettaan maininnut, mutta voidaan olettaa, että hän kirjoitti enimmäkseen siellä. Hän näyttää löytäneen joka päivä aikaa ja tilaa kirjata ylös raportinomaisia merkintöjään päivittäisistä askareistaan ja sotauutisista. Anita onnistui siis järjestämään itselleen niin henkistä kuin fyysistä omaa tilaa päiväkirjan kirjoittamiseen arkisten puuhiensa keskellä. Tämän on täytynyt olla hänelle tärkeä henkireikä – elihän hän monta vuotta ilman vanhempiaan vieraassa paikassa, vieraiden ihmisten keskellä. Haastattelussa Anita kertoo, ettei hänellä ollut edes lupaa poistua talosta ennen syyskuuta 1944, jolloin Alankomaiden eteläosa vapautui miehityksestä.¹⁰⁵ Oman huoneen lisäksi päiväkirja on ehkä ollut ainoita hänelle yksityisyyttä tuovia seikkoja, asioita, jotka olivat täysin hänen omassa vallassaan. Toisaalta Anitalta ei huonoa ruokatilannetta lukuun ottamatta näytä puuttuneen juuri mitään – hän sai esimerkiksi teettää itselleen vaatteita ja kävi sodan lähestyessä loppuaan silloin tällöin jopa elokuvissa, kun sai

101 Wolf 2007, 7–8; Keren 2001, 119; Müller 1999, 183–184; Dwork 1991, 31–35; Hilberg 1985b, 592–593, 597.

102 Wolf 2007, 7–8.

103 Zapruder 2002, 434.

104 Ks. esim. Anita Meyerin päiväkirja 4.1., 11. ja 23.1., 3. ja 13.4. ja 13.5.1944, MJHNYC; Budding, Anita: haastattelu, 2.3.2019.

105 Budding, Anita: haastattelu, 2.3.2019.

vihdoin liikkua piilopaikkansa ulkopuolella.¹⁰⁶ Tässä mielessä hän vaikuttaa olleen paremmassa asemassa kuin monet kohtalotoverinsa, vaikka joutui toki Anne Frankin tavoin olemaan suurimman osan piiloutumisajastaan neljän seinän sisällä.

Toisin kuin Anita Meyer, Anne Frank kuvaili fyysistä kirjoittamisympäristöään hyvin tarkasti. Piiloutumisen alkuaikoina hän kirjoitti päiväkirjaansa yleensä¹⁰⁷ kirjoituspöydän äärellä siskonsa kanssa jakamassa huoneessa. Siellä hän sai rauhassa syventyä kirjoittamiseen. Sisarusten yhteiselo pienessä huoneessa sujui ilmeisesti varsin sopuisasti, mutta tilanne muuttui, kun taloon muutti uusi asukas marraskuussa 1942: hammaslääkäri Fritz Pfeffer, jonka Anne nimesi päiväkirjansa b-versiossa herra Albert Dusseliksi¹⁰⁸. Pfefferin muutto muutti piilopaikan asumisjärjestelyjä siten, että Margot siirtyi nukkumaan vanhempien huoneeseen ja Anne nuorempana joutui jakamaan huoneensa uuden tulokkaan kanssa. Müller näkee tämän keski-ikäisen miehen sijoittamisen Annen kanssa samaan huoneeseen osoituksena siitä, että Annen vanhemmat pitivät tytärtään vielä lapsena ja aliarvioivat hänen yksityisyyden tarpeensa.¹⁰⁹ Tässä ei kuitenkaan välttämättä ollut 1940-luvulla mitään erikoista. Ajatukset siitä, onko 13-vuotias vielä lapsi vai jo enemmän yksityisyyttä tarvitseva nuori, ovat vuosikymmenten saatossa muuttuneet. Kyseessä oli myös ehkä enemmän siveys- kuin yksityisyyskysymys – vanhemmat eivät luultavasti vielä pitäneet Annea seksuaalisesti kypsänä.

Anne ajautui joka tapauksessa melko pian riitoihin herra Pfefferin kanssa. Pfeffer ei antanut Annen työskennellä yhteisen huoneen kirjoituspöydän äärellä niin usein kuin tämä olisi halunnut. Pfeffer soi Annelle kirjoitusaikaa vain omien puolitoistatuntisten iltapäiväuniensa ajaksi, eikä kaikille yhteisessä oleskeluhuoneessa ollut samanlaista työrauhaa. Muina aikoina Pfeffer halusi itse tehdä huoneessa ”tutkimustyötään”, eikä pitänyt Annen kirjoittamista yhtä tärkeänä. Vasta Otto Frankin puututtua kiistaan Anne sai luvan käyttää kirjoituspöytää hiukan pidempään kahtena iltapäivänä viikossa.¹¹⁰ Vaikka Anne Frankia ei voikaan kutsua siinä mielessä kirjailijaksi, että hän olisi tienannut kirjoittamisella elantonsa, Pfefferin asenne Annen kirjoittamiseen paljastaa kirjailijuuteen ammattina liittyvän sukupuolittuneisuuden. Maarit Leskelä-Kärjen mukaan kirjoittamisen materiaaliset ehdot tekevät näin usein hyvin konkreettisesti. Kirjoittavalle miehelle oma työrauha kotona on ollut itsestäänselvää, mutta nainen on joutunut kamppailemaan tilasta.¹¹¹ Riita pöydästä ja sen pitkä ja kiihtynyt kuvailu päiväkirjassa osoittavat oman tilan ja työrauhan tärkeyden Annelle siinä missä vanhemmillekin piilopaikan asukkaille.

106 Ks. esim. Anita Meyerin päiväkirja 16. ja 27.12.1944, MJHNYC.

107 Carol Ann Leen mukaan Anne Frank käytti myös piilosiiven ullakkoa kirjoitushuoneenaan. Lee 2011, 304.

108 Frank antoi b-versiossa kaikille henkilöille salanimet.

109 Frank 2002, 86–89 [10., 12. ja 17.11.1942]; Müller 1999, 195–196.

110 Frank 2002, 140–143 [13.7.1943].

111 Leskelä-Kärki 2006, 447, 449.

Pfeffer ei ehkä arvostanut Annen ”tuherruksia”¹¹², mutta tämä itse piti kirjoitustyötä ja opiskelua sen verran tärkeänä, että oli valmis vaatimaan itselleen työskentelyrauhaa edes muutamana tuntina päivässä. Ritva Hapuli ja Leskelä-Kärki näkevät Woolfin teoksessaan julki tuoman oman huoneen vaatimuksen liittyvän juuri naisten yksityisyyden oikeuteen, siihen että kotona tehtyä kirjoitustyötä arvostetaan ja se otetaan vakavasti.¹¹³ Ilman omia, vain itselle ja kirjoittamiselle omistettuja hetkiä eläminen ahtaassa pihasiivessä olisi saattanut vähitellen käydä vielä ahdistavammaksi ja raskaammaksi kuin mitä se muutenkin oli. Näin Anne Frank itse ilmaisi asian päiväkirjassaan: ”Kaikki tämä riitely [...] on niin rasittavaa ja repivää, että [...] kiitän taivasta, että saan olla puoli tuntia yksikseni.”¹¹⁴ Päiväkirjasta välittyy kuitenkin Annen kaipuu täysin omaan huoneeseen. Hän esimerkiksi kirjoitti joutuvansa jatkuvasti töniytyksi nurkasta toiseen ja pakenikin siksi usein ullakolle, jossa sai olla yksin. Lisäksi huoneen jakaminen Pfefferin kanssa ei edes pöytäongelman ratkettua ollut täysin ongelmaton. Anne päätyi toteamaan, ettei hänellä ollut muuta omaa kuin päiväkirjansa, sillä Pfeffer ei antanut hänen vieläkään oleskella yhteisessä huoneessa täysin vapaasti, eikä vanhempien huoneessa oleilu aina huvittanut.¹¹⁵ Vain päiväkirjan kirjoittaminen tarjosi Annelle hänen kaipaamaansa rauhaa ja edes jotain, mitä ei tarvinnut jakaa muiden kanssa.

Elisabeth Kaufmannin, Isabelle Jesionin ja Héléne Berrin kirjoitusympäristö oli sota-ajan Ranska. Kaikki kolme elivät sodan alussa Pariisissa, jonka Saksa valtasi muun Pohjois-Ranskan mukana alkukesästä 1940. Ennen sodan alkua Pariisissa eli peräti 200 000 juutalaista – kaksi kolmasosaa koko maan juutalaisväestöstä – mutta nyt tuo määrä alkoi huveta. Lukuisat Pariisissa asuneet juutalaiset pakenivat vielä tuolloin miehittämättömään Etelä-Ranskaan, jossa valtaa piti Vichyn hallitus. Pariisiin jääneet saivat kuitenkin olla suhteellisen rauhassa vainotoimilta toukokuuhun 1941 asti, jolloin kaupungissa pidätettiin tuhansia ulkomaalaisia juutalaisia. Operaatio toistui saman vuoden elokuussa. Syntyperäisiin ranskanjuutalaisiin kohdistuneet ratsiat aloitettiin joulukuussa 1941. Kevään ja kesän aikana juutalaisiin kohdistunut painostus lisääntyi, ja heinäkuussa 1942 Pariisissa tapahtui seuraava iso ratsia, jossa pidätettiin 13 000 ulkomaalaista juutalaista, näiden joukossa 6 000 lasta. Pidätykset ja kuljetukset keskitysleireille jatkuivat elokuuhun 1944 asti, jolloin pääkaupunki vapautui Saksan miehityksestä. Pidätysten pelon ja yhä uusien muusta yhteiskunnasta eristävien lakien puristuksessa elävien juutalaisten olot miehityksessä Pariisissa olivat erittäin huonot. Samoin kuin muut kaupungin asukkaat, he kärsivät elintarvikkepulasta ja köyhyydestä. Talvet olivat erityisen kurjia. Kuten Alankomaissa, monet

---

112 Frank 2002, 143 [13.7.1943].

113 Hapuli & Leskelä-Kärki 2005, 72.

114 Frank 2002, 176 [29.10.1943].

115 Frank 2002, 276–277, 284 [16. ja 19.3.1944].

juutalaiset piiloutuivat tai yrittivät hankkia väärät henkilöllisyyspaperit.¹¹⁶ Kaupunki, missä Elisabeth, Isabelle ja Hélène kirjoittivat päiväkirjojaan, tarjosi siis useimmille juutalaisasukkailleen hyvin ankeat elinolosuhteet.

15-vuotias Elisabeth Kaufmann asui päiväkirjan kirjoittamisen aloittaessaan äitinsä kanssa Pariisissa. Isä ja isovelji Peter olivat monien muiden Saksasta ja Itävaltasta Ranskaan paenneiden juutalaismiesten tavoin *Camp de Prestataires*-nimisellä, olosuhteiltaan surkealla leirillä, jonne joulukuusta 1939 lähtien koottujen miesten oli tarkoitus tukea Ranskan sotajoukkoja.¹¹⁷ Kaufmannien, köyhtyneiden juutalaispakolaisten, asunto ei luultavasti ollut erityisen tilava. Elisabeth ei kuvaile kotiaan kovin tarkasti, mutta päiväkirjasta käy ilmi, ettei hänellä ollut siellä ainakaan täysin omaa huonetta. Vielä kotona asuessaan Elisabethin veli oli ilmeisesti nukkunut samassa huoneessa kuin pikkusiskonsa, ja keväällä 1940 asuntoon muutti perheen ystävänä, samoin Itävaltasta miehensä kanssa Pariisiin paennut nuori nainen Vilma, jolle löytyi nukkumapaikka Elisabethin vierestä.¹¹⁸ Elisabeth ei antanut kuitenkaan tilan ja yksityisyyden puutteen häiritä päiväkirjan kirjoittamistaan. Hän saattoi kirjoittaa esimerkiksi keittiössä, kuten tässä surullisena ja yksinäisenä syntymäpäivänä tehdystä merkinnästä: ”[J]a nyt istun keittiössä, kirjoitan päiväkirjaa ja olen surullinen.”¹¹⁹ Hän viihtyi paljon myös koulunsa lähellä sijaitsevassa Trocadéro-puistossa, jossa vietti monia lounastaukoja lukien ja kirjoittaen päiväkirjaansa. Jos ilma oli huono, hän meni koulun lounastauolla puiston sijaan postiin, jossa samoin teki joskus päiväkirjamerkintöjä eväiden syönnin ohella.¹²⁰ Hankittuaan pyörän Elisabeth siirtyi pitämään lounastaukoja hieman kauempana koulusta sijaitsevassa St. Genevieven kirjastossa. Sielläkin aikaa löytyi lounastamisen ja lukemisen lisäksi myös päiväkirjalle. Jopa vieraillessaan veljensä luona leirillä Elisabeth ei unohtanut päiväkirjan kirjoittamista.¹²¹ Vaikuttaa siltä, että Elisabeth kuljetti päiväkirjaansa aina mukanaan ja kirjoitti siihen aina kun riittävästi rauhaa ja tilaa oli saatavilla – paikalla ei ollut niin väliä. Tärkeää omaa tilaa, ainakin henkistä, siis löytyi, kun sitä osasi itselleen järjestää.

Kesällä 1940 tilanne muuttui. Saksalaisjoukkojen lähestyessä Pariisia Kaufmannit aloittivat pakomatkan. Äiti onnistui saamaan autokyydin, mutta Elisabeth pyöräili. He kohtasivat aina jossain ennalta sopimassaan pysähdyspaikassa, jossa aterioivat

116 Poznanski 2001b, 471–475; Weinberg 2001b, 217–220; Vinen 2006, 133–135, 142–143.

117 Zapruder 2002, 37–39; Elisabeth Kaufmannin päiväkirjan johdanto: *A preface that must be read* [kirjoittaja ei tiedossa, kirjoitusvuosi luultavasti 1990], USHMM. Ulkomaalaisille (juutalais)pakolaisille tarkoitetuista leireistä ennen Ranskan miehitystä, ks. Vinen 2006, 142.

118 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 16.3.1940, USHMM.

119 ”[U]nd jetzt sitze ich in der Küche, schreibe im Tagebuch und bin traurig.”

Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 7.3.1940, USHMM.

120 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 1.3. ja 8.4.1940, USHMM.

121 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 10. ja 27.4. ja 5.6.1940, USHMM.

ja yöpyivät. Näinä taukoina Elisabeth jatkoi päiväkirjansa kirjoittamista.¹²² Nyt omaa tilaa ja yksityisyyttä oli vielä vähemmän kuin ennen pakoa, mutta Elisabeth ei välittänyt edes uteliaista katseista. Hänen päiväkirjansa herätti paljon huomiota muiden pakomatkalaisten keskuudessa, kuten tästä poliisiasemalla hetkellisesti pidätettynä¹²³ kirjoitetusta merkinnästä käy hyvin ilmi:

Chartres. [...] 70 km Pariisista. Täällä on [...] epätavallista [...] kirjoittaa päiväkirjaa. Kello on puoli 11 illalla. Istumme penkillä pitkän pöydän ääressä. Valoa on heikosti. Vastapäätä istuu eräs mies, noin 35-vuotias, oikein huoliteltu, joka haluaisi riistää minulta ”salaisuuteni”. [...] Hän haluaisi [...] mielellään tietää, mitä minä parhaillaan kirjoitan. Hän kysyy; ”Onko teillä nyt sitten kirjoitusrauha” minä sanon – ”Kyllä” Todellisuudessa – ehkä minulla ei ole rauhaa, kuitenkin minusta on hauskaa antaa tämän salapoliisin katsoa, kun kirjoitan. Hän kysyy ”Mitä kirjoitatte” ”Päiväkirjaani” ”No - - -” ”Ettekö ole sitä mieltä, että olen kokenut tänään tarpeeksi kirjoittaakseni sen ylös... on sentään ensimmäinen kerta, kun vietän yön poliisilaitoksella.”¹²⁴

Jopa poliisiasemalla, pelottavassa tilanteessa ja muiden pidätettyjen katseiden alla, Elisabeth pystyi jatkamaan kirjoittamista. Jännittävän pakomatkan keskelläkin Elisabeth onnistui siis säännöllisesti pakenemaan päiväkirjansa sivuille. Hänelle oli varmasti tärkeää saada olla edes joskus yksin, ellei fyysisesti niin ainakin henkisesti omassa tilassa, omien, kirjalliseen muotoon muotoutuvien ajatustensa keskellä.

Toisella tämän tutkimuksen pariisilaisella, päiväkirjansa alussa 14-vuotiaalla koululaisella Isabelle Jesionilla, oli syntyperäisenä ranskalaisena sodan alkaessa helpompaa kuin Itävallasta kotoisin olevalla Elisabethilla. Päiväkirjan perusteella on hankalaa saada selville, millaisessa kodissa Jesionit elivät, mutta Isabelle vaikuttaa

122 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 13. ja 14.6.1940, USHMM.

123 Ranskan poliisi pidätti Elisabethin ja hänen äitinsä kesken pakomatkan Chartres'ssa ilmeisesti vakoilijoiksi epäiltyinä. Heidät kuulusteltiin ja pidettiin vangittuina yhden yön ajan, mutta vapautettiin seuraavana päivänä saksalaisten joukkojen Chartres'iin saapumisen aiheuttamassa paniikissa. Zaprunder 2002, 40.

124 ”Chartres. [...] 70 km von Paris. Es ist hier [...] ungewöhnlich [...] um in den Tagebuch zu schreiben. [...] Es ist ½ 11 Uhr nachts. Wir sitzen auf einer Bank an einem langen Tisch. Es ist ein schwaches schlechtes Licht. Vis à vis sitzt ein Mann, mitte dreißig, recht gepflegt, er mir ’mein Geheimnis’ entreißen möchte. [...] Er möchte [...] gerne wissen, was ich jetzt schreibe. Er fragt; ’Haben Sie denn jetzt die Ruhe schreiben’ ich sage – ’Ja’ Zu Wirklichkeit – vielleicht habe ich keine Ruhe, doch es macht mir Spaß diesen Geheimdetektiv zu schauen zu lassen, während ich schreibe. Er fragt ’Was schreiben Sie’ ’Mein Tagebuch’ ’So - - -’ ’Finden Sie nicht, dass ich heute genug erlebt habe, um es aufzuschreiben... immerhin, es ist das erste Mal, dass ich eine Nacht am Polizeikommissariat verbringe.“ Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 13.6.1940, USHMM. Ks. samankaltainen tilanne, Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 14.6.1940, USHMM.

käyneen arvostettua koulua. Tämän pohjalta voi ehkä päätellä jotain perheen toimeentulosta ja asumisen tasosta, mutta kovin pitkälle meneviä johtopäätöksiä on vaikea tehdä. Joitain vihjeitä Jesionien asunnon koosta Isabellen päiväkirjassa kuitenkin on. Tammikuuisessa merkinnässä vuodelta 1942 hän totesi joutuneensa edellisellä kirjoituskerralla lopettamaan päiväkirjamerkinnän kesken, ettei äiti näkisi, mitä hän kirjoitti.¹²⁵ Tämä viittaisi siihen, että Isabelle kirjoitti päiväkirjaansa jossain yhteisessä tilassa, jossa myös vanhemmat oleskelivat. Tai ehkä äiti oli sattumalta pistäytynyt tyttärensä huoneessa ja yllättänyt tämän päiväkirjan ääreltä? Joka tapauksessa jopa ainoan lapsen oli välillä hankala saavuttaa riittävästi yksityisyyttä ja omaa rauhaa keskeytymättömään kirjoitushetkeen. Nuorelle naiselle tällaiset vain itselle ja päiväkirjalle pyhitetyt hetket olivat arvokkaita hengähdystaukoja ja pakoa vanhempien valvovan silmän alta. Kirjoittihan Isabelle usein tarpeestaan lähteä jonnekin yksin, ilman vanhempiaan.¹²⁶

Isabelle joutui uuteen tilanteeseen kesällä 1942, kun vanhemmat vietiin keskitysleirille ja hänen täytyi muuttaa tätinsä luokse.¹²⁷ Tädin kotona fyysistä omaa tilaa oli mahdollisesti enemmän, mutta henkisen, kirjoittamisen mahdollistavan ”oman huoneen” saavuttaminen oli ilman vanhempia jäämisen kamaluuden ja oman kiinnijäämisen pelon keskellä hankalampaa. Silti Isabelle kirjoitti jonkin aikaa urheasti päiväkirjaansa, kunnes piti siinä puolentoista vuoden mittaisen tauon syksystä 1942 kevääseen 1944. Alexandra Garbarini tulkitsee ilman vanhempiaan jäämisen saaneen Isabellen lopettamaan päiväkirjanpitämisen, sillä kirjoittaminen olisi vain vahvistanut yksinäisyyden ja epätoivon tunteita.¹²⁸ Kirjoittamiseen vaadittavaan henkiseen tilaan oli siis mahdollista päästä myös ilman vanhempien tuomaa tukea ja turvaa, mutta yksinäisyys saattoi silti hankaloittaa kirjoitusprosessia.

Näistä kolmesta pariisilaisesta vanhin, päiväkirjaa aloittaessaan 21-vuotias Hélène Berr asui vanhempiansa ja kesään 1943 asti myös isosiskonsa Denisen¹²⁹ kanssa Pariisiin 7. kaupunginosassa ilmeisesti varsin mukavassa ja tilavassa asunnossa,¹³⁰ jossa hänellä oli ainakin päiväkirjan alkupuolella oma huone ja tilaa kirjoittaa. Hélène

125 Isabelle Jesionin päiväkirja 9.1.1942, GFH.

126 Ks. esim. Isabelle Jesionin päiväkirja 12.9.1941 ja 20.3.1942, GFH.

127 Tieto tädin luona asumisesta on peräisin päiväkirjan ulkopuolelta, ks. Ghetto Fighters' House Archives, Isabelle Jesion: http://www.infocenters.co.il/gfh/notebook_ext.asp?item=18231&site=gfh&lang=ENG&menu=1h [haettu 25.4.2019].

128 Garbarini 2006, 144–145. Garbarini nostaa esille myös muita juutalaisia päiväkirjanpitäjiä, jotka lopettivat kirjoittamisen jäätyään yksin, esimerkiksi itäukrainalaisessa bunkkerissa piileskelleen M. Landsbergin. Landsberg keskeytti päiväkirjansa, kun hänen piileskelytoverinsa lähti bunkkerista. Garbarini 2006, 143–144.

129 Denise Berr (myöhemmin Job) muutti kotoa elokuussa 1943 mentyään naimisiin. Ks. Job 2008, 300.

130 Job 2008, 300.

viittasi omaan huoneeseensa esimerkiksi 8.4.1942 päivätyssä päiväkirjamerkinnässä.¹³¹ Yli vuotta myöhemmin hän tosin kirjoitti jostain syystä *entisestä* huoneestaan, mutta päiväkirjasta ei käy ilmi, että hän olisi esimerkiksi kotiin mahdollisesti muutaneiden uusien asukkaiden vuoksi joutunut luovuttamaan huoneensa jollekin toiselle.¹³² Ehkä hän oli jossain vaiheessa vaihtanut huoneesta toiseen, esimerkiksi sisarensa kotoa lähdön jälkeen, ja entinen oma huone oli jäänyt tyhjilleen. Asunnon tilavuus käy ilmi esimerkiksi siitä, että Hélène mainitsi ohimennen esimerkiksi huoneistossa olevan ”pikkusalongin” (*petit salon*).¹³³ Oletettavasti omaa fyysistä tilaa ja yksityisyyttä oli niin paljon, ettei hän kuitenkaan kokenut tarpeelliseksi kuvata näitä seikkoja tarkemmin päiväkirjassaan.

Hélène Berrillä materiaaliset olosuhteet kirjoittamiselle olivat siis kunnossa. Henkisen oman tilan järjestämisen on sen sijaan täytynyt olla hankalampaa Saksan miehitysvallan tiukentuessa ja juutalaisvainojen kiristäessä otetaan Pariisissa ja muualla Ranskassa. Esimerkiksi syyskuussa 1942, yhä useampien juutalaistuttavien ja -ystävien pidätysten varjostaessa Hélènen arkea, hän lopetti välillä päiväkirjamerkinnät lyhyeen selittäen olevansa liian väsynyt jatkaakseen kirjoittamista. Muutaman päivän ajan päiväkirjan sivuille syntyi pelkkiä yhden tai kahden lauseen lyhyitä raportteja päivän tapahtumista.¹³⁴ Alexandra Garbarinin mukaan monella juutalaisella päiväkirjanpitäjällä – kuten Isabelle Jesionilla – oli vainon kiristyessä fyysisiä ja henkisiä vaikeuksia jatkaa päiväkirjaansa. Heidän täytyi välillä suorastaan taistella kerätäkseen energiaa ja halua kirjoittaa. Oli tavallista, että päiväkirjan kirjoittaminen jopa loppui kokonaan, kun olosuhteet huonontuivat toivottomiksi.¹³⁵ Marraskuusta 1942 elokuuhun 1943 Hélène ei pitänyt lainkaan päiväkirjaa. Fyysinen oma huone ei aina riittänyt antamaan tarpeeksi rauhaa pitempien päiväkirjamerkintöjen syntymiselle, sikäli kuin päiväkirjaa jaksoi ollenkaan kirjoittaa, jos päiväkirjan kirjoittajan sisäinen tila oli kodin ulkopuolisten tapahtumien vuoksi rauhaton ja huolestunut. Useimmiten Hélène sai kuitenkin aikaiseksi pitkiä kirjoituksia, olivat ulkoiset olosuhteet ja oma mielentila kirjoittamishetkellä mitkä tahansa. Syksyllä 1943 Hélènen palattua taas päiväkirjansa pariin pitkän tauon jälkeen päiväkirjamerkinnät jopa pitenevät entisestään, vaikka miehitysvallan ote Pariisin ja koko Ranskan juutalaisista oli tuolloin entisestään vahvistunut ja toivottomuus valtasi alaa. Kyky löytää tässä ahdistavassa tilanteessa tilaa ja aikaa kirjoittamiselle oli tärkeä, henkistä selviytymistä edesauttava taito.

Philippe Lejeunen mukaan päiväkirjanpitäjät luovat salaisia tiloja laajemman sosiaalisen maailman sisälle. Hiukan samansuuntaisesti Miia Vatka näkee päiväkirjan

131 Hélène Berrin päiväkirja 8.4.1942, CDJC. Ks. viittaus huoneeseen myös Hélène Berrin päiväkirja 28.10.1942, CDJC.

132 Hélène Berrin päiväkirja 3.11.1943, CDJC.

133 Hélène Berrin päiväkirja 14.11.1942, CDJC.

134 Hélène Berrin päiväkirja 23. ja 26.–30.9.1942, CDJC.

135 Garbarini 2006, 140, 143.

merkinneen monille – etenkin naisille – yksityisen vapautumisen tilaa.¹³⁶ Yksityisen vapautumisen hetket olivat erityisen tärkeitä niissä äärimmäisissä oloissa – vielä näennäisesti vapaana mutta jatkuvan pidätysuhan alla, piiloutuneena ahtaaseen tilaan tai vieraiden ihmisten luokse, vaarallisella pakomatalla – joissa tämän tutkimuksen keskushenkilöt kirjoittivat päiväkirjojaan. Alexandra Garbarini toteaa juutalaisten päiväkirjanpitäjien pyrkineen kirjoittamalla ylittämään rajat, joihin vainoajat olivat heidät pakottaneet. Pakotettuina elämään pienemmissä ja ahtaammassa tiloissa juutalaiset kirjoittajat yrittivät luoda päiväkirjoihinsa yksityisen alueen, inhimillisen tilan erillään epäinhimillisistä olosuhteista.¹³⁷ Kirjoittaminen oli juutalaisvainojen paineen alla eläville nuorille naisille selviytymiskeino ja henkinen oma huone, jonne he saattoivat paeta seinien uhatessa kaatua päälle.¹³⁸

Kaikkien viiden nuoren naisen tilanne oli siinä mielessä poikkeuksellinen verrattuna moniin kohtalotovereihinsa, että heillä ylipäätään oli sodasta ja vainoista huolimatta yhä mahdollisuus kirjoittaa päiväkirjaa. Debórah Dworkin mukaan piiloutuneilla juutalaisnuorilla ja -lapsilla ei välttämättä ollut lainkaan kirjoitusvälineitä eikä paperia, eikä aikakaan usein riittänyt kirjoittamiseen muilta töiltä. Lisäksi kirjallisen materiaalin tuottaminen oli äärimmäisen vaarallista, kuten myös Alexandra Garbarini toteaa – jos joku löytäisi päiväkirjan, se saattaisi vaarantaa niin kirjoittajan itsensä kuin monien muiden elämän. Getoissa ja keskitysleireillä kirjoittamismahdollisuudet olivat luonnollisesti vielä huonommat.¹³⁹ Silti jopa pakomatalla olleella Elisabeth Kaufmannilla riitti vielä paperia ja kyniä sekä rauhallisempia tilanteita ja tiloja päiväkirjan kirjoittamista varten.

Anne Frank, Anita Meyer, Elisabeth Kaufmann, Isabelle Jesion ja Héléne Berr kirjoittivat päiväkirjojaan vaihtelevissa olosuhteissa. Sen verran kuin heidän asuinoloistaan on saatavilla tietoa päiväkirjoissa ja muualla, vain Hélénellä ja Anitalla oli ainoastaan omassa käytössään oleva huone, jossa kirjoittaa. Kaikkien materiaaliset elinolot olivat kuitenkin suotuisimmat kirjoittamiselle kuin monien muiden toisen maailmansodan aikana Saksan miehittämässä maissa eläneiden juutalaisnuorten. Tämä mahdollisti päiväkirjan pidon ja antoi henkisiä selviytymiskeinoja. Konkreettinen oma huone ei ollut ainoa ehto kirjoittamiselle, vaan oli myös kyettävä luomaan ja ylläpitämään sisäinen oma huone, kirjoittamisen mahdollistava henkinen tila. Kirjoittamisrauhan säilyttäminen olosuhteista riippumatta näyttäytyy analysoimissani päiväkirjoissa vähintään yhtä tärkeänä selviytymistä tukevana tekijänä kuin fyysinen

136 Vatka 2005, 95; Rak 2009, 18.

137 Garbarini 2006, 21, 130.

138 Päiväkirjan merkityksestä erityisesti naisille omana huoneena ja kiinnipitävänä ympäristönä, ks. Jokinen 2004, 119.

139 Dwork 1991, xxi–xxiii; Garbarini 2006, 138.

oma huone, jota kaikilla näistä päiväkirjanpitäjistä ei edes ollut. Kirjoittamisen ti-
lallisuudesta siirryn seuraavaksi etsimään vastauksia kysymykseen, mitä päiväkirjan
kirjoittaminen ja kirjoittaminen ylipäätään heille merkitsi. Millaisin eri keinoin päi-
väkirja auttoi kestäämään vainotuksi tulemistä ja sota-ajan ankaraa todellisuutta?

2.2. Terapiaa ja todistusvoimaa – päiväkirjankirjoittamisen merkitykset

Miia Vatkan mukaan päiväkirjan pitäminen alkaa usein tietyistä elämän taitekoh-
dasta. Tämä oli totta myös monien nuorten juutalaisten päiväkirjanpitäjien koh-
dalla.¹⁴⁰ Anne Frank teki päiväkirjansa ensimmäiset merkinnät kesäkuussa 1942
saatuun sen 13-vuotissyntymäpäivälahjaksi vanhemmiltaan.¹⁴¹ Hänen päiväkirjan
kirjoittamisensa alkoi siis juuri eräänlaisesta taitekohdasta, joksi syntymäpäivän¹⁴²
voi laskea, vaikka suurempi elämänmuutos oli edessä vasta myöhemmin samana ke-
sänä Frankien päättäessä piiloutua. Eurooppalaisessa päiväkirjan kirjoittamisen pe-
rinteessä päiväkirjan pitämisen on katsottu olevan erityisesti nuorille tytöille sopiva
itsetutkiskelun tapa, moraalinen ja pedagoginen väline.¹⁴³ Voi olla, että myös Anne
Frankin vanhemmilla oli tällainen kasvatuksellinen piilotarkoitus, kun he lahjoittivat
tyttarelleen päiväkirjan. Annen oma halu aloittaa päiväkirjan pitäminen – tuli alku-
peräinen idea sitten vanhemmilta tai häneltä itseltään – syntyi kuitenkin tarpeesta
uskoutua jollekin, kuten jo Annen ensimmäisestä päiväkirjamerkinnästä käy ilmi:
”Toivon voivani uskoa sinulle kaiken, mitä en ole tähän asti kertonut vielä kenel-
lekään, ja toivon sinun olevan minulle suurena tukena.”¹⁴⁴ Myöhemmässä merkin-
nässään Anne totesi, että häneltä puuttui laajasta ystäväpiiristään¹⁴⁵ todellinen sy-
dänystävä, jolle voisi kertoa kaiken. Hän toivoi Kittyksi¹⁴⁶ nimeämänsä päiväkirjan

140 Vatka 2005, 84–85; Zapruder 2002, 64.

141 Frank 2002, 11–12 [14.6.1942]; ks. myös Müller 1999, 150. Eräs Anne Frankin
koulukaveri tosin on väittänyt, että tämä olisi kirjoittanut päiväkirjaa jo pari vuotta
ennen piiloon menoa. Frankin mahdollisista varhaisista päiväkirjamerkinnöistä ei
kuitenkaan ole säilynyt konkreettisia todisteita. Lee 2011, 265.

142 Nykyään 13-vuotiaan voi katsoa tulleen teini-ikään, mutta määritelmää
teini-ikäinen ei vielä tunnettu 1940-luvulla, joten tällaisena merkkipaaluna
13-vuotissyntymäpäivä ei Anne Frankille ja hänen aikalaisilleen näyttänyt.

143 Leskelä 2000, 214; Garbarini 2006, 18.

144 Frank 2002, 11 [12.6.1942].

145 Anne Frankin ja muiden neljän päiväkirjankirjoittajan ystäväpiirit ovat
laajemmassa tarkastelussa luvussa 3.

146 Anne Frank kutsui päiväkirjaansa tällä nimellä lempikirjailijansa Cissy van
Marxveldtin luoman sankarittaren innoittamana. Kuten mainittua, hän osoitti
alkuperäiset päiväkirjamerkintänsä joskus myös muille van Marxveldtin kirjoista
löytämilleen hahmoille. Ks. Müller 1999, 154–156, 188–189; Lee 2011, 237, 422–
423.

korvaavan tämän tosiystävän puutteen. Vain paperi oli riittävän kärsivällistä jaksakseen kuunnella ”kolmetoistavuotiaan koulutytön tunteenvuodatuksia”.¹⁴⁷

Myös 14-vuotias Isabelle Jesion aloitti päiväkirjan kirjoittamisen syksyllä 1941 sydänystävän kaipuun innoittamana. Anne Frankin tavoin hän toivoi päiväkirjasta itselleen uskottua, jolta ei tarvitsisi salata mitään. Hänellä näyttää olleen jonkinlainen hylätyksi tulemisen pelko jo ennen vanhempiensa keskitysleirille joutumista, sillä hän totesi monien varhaisten päiväkirjamerkintöjensä lopuksi, että päiväkirja oli ainoa ystävä, joka ei koskaan jättäisi häntä. Vaikuttaa myös siltä, että Isabelle piti päiväkirjaansa jopa jonkinlaisena poikaystävän korvikkeena.¹⁴⁸ Ensimmäisessä päiväkirjamerkinnässään hän kirjoitti tuntemuksistaan näin: “Olen jo jonkin aikaa tuntenut voimakasta tilan, ystävyiden ja jopa rakkauden kaipuuta. Mutta toistaiseksi minulle ei ole kuin vähän eroa näiden kahden sanan välillä, jotka muodostavat onnen perustan, todellisen, pysyvän onnen.”¹⁴⁹ Tällaista yksinäisyyden tunnetta Isabelle toivoi päiväkirjan lievittävän.

Anne Frankin ja Isabelle Jesionin ajatukset päiväkirjasta tosiystävänä ja uskottuna muistuttavat hätkähdyttävän paljon toisiaan. En epäile, etteikö heidän ystävän kaipuunsa olisi ollut todellinen, mutta taustalla saattoi olla myös yleisempiä käsityksiä päiväkirjan luonteesta. Päiväkirja on paitsi henkilökohtainen, myös aina ainakin jollain tapaa kiinni aikansa konventioissa, kulttuurisesti konstruoitu ilmiö.¹⁵⁰ Tämä tarkoittaa sitä, että Annella ja Isabellella on ennen päiväkirjan kirjoittamisen aloittamista täytynyt olla jo ennako-oletuksia siitä, mitä päiväkirjaan kuuluisi kirjoittaa, ja he ovat ehkä myös lukeneet joitain kuuluisia julkaistuja päiväkirjoja tai päiväkirjan muotoon kirjoitettuja romaaneja. Esimerkiksi päiväkirjan osoittaminen kuvitellulle vastaanottajalle on varsin yleistä. Miia Vatka tulkitsee käyttämänsä suomalaisen päiväkirja-aineiston pohjalta päiväkirjan usein korvanneen kirjeet uskotulle ystävälle ja olleen juuri sydänystävän korvike. Neljää kirjoittavaa juutalaisnaista tutkinut Rachel Feldhay Brenner puolestaan näkee Anne Frankin personifioineen päiväkirjansa kuvitteelliseksi Kitty-ystäväksi myös siksi, että saisi jakaa kokemuksensa jonkun tilanteesta täysin ulkopuolisen kanssa, joka ymmärtäväisenä kuulijana helpottaisi hänen oloaan.¹⁵¹ Oman tulkintani mukaan Anne ei kuitenkaan luonut Kittyä tietoisena tämän ulkopuolisuuden tuomasta edusta, vaan Kitty-päiväkirja syntyi puhtaasti parhaan ystävän kaipuusta ja alkoi vasta piiloutumisaikana saada syvempiä merkityksiä. Samaa voi sanoa Isabellen päiväkirjanoittamismotiiveista.

147 Frank 2002, 17–18 [20.6.1942].

148 Ks. esim. Isabelle Jesionin päiväkirja 12.9.1941, 5. ja 23.1. ja 24.2.1942, GFH.

149 ”Depuis quelques temps, je me sens avide d’espace, d’amitié et même d’amour. Mais jusqu’ici il n’y a pour moi que peu de différence entre ces 2 mots qui forment la base du bonheur, du vrai bonheur durable.” Isabelle Jesionin päiväkirja 12.9.1941, GFH.

150 Leskelä-Kärki 2006, 36, 73–74.

151 Vatka 2005, 52, 70–73; Brenner 1997, 140–141.

Elisabeth Kaufmann ja Anita Meyer puolestaan aloittivat päiväkirjansa juutalaisvainojen jo kosketettua syvemmin heidän henkilökohtaista elämäänsä. Vainot muodostivat heidän elämäänsä jännitteen. Tällaiset jännitteet saattavat usein vaikuttaa päiväkirjan syntyyn ja päiväkirjan kirjoittaminen toimii niiden helpottajana.¹⁵² Elisabethin ensimmäisten päiväkirjamerkintöjen aikoihin helmikuussa 1940 sota Euroopassa oli täydessä käynnissä ja Saksan joukot uhkasivat Ranskan ja muiden vielä valloittamattomien Euroopan maiden itsenäisyyttä. Ranskassa oli valtava määrä Kaufmannien kaltaisia juutalaispakolaisia Saksasta ja Itävallasta, joille oli tehtävä jotain.¹⁵³ Elisabethin isä ja veli oli jo lähetetty Ranskan ylläpitämälle pakolaisleirille ja hän eli nyt kahdestaan äitinsä kanssa. Pelko Saksan hyökkäyksestä kasvoi jatkuvasti. Tällaisessa tilanteessa Elisabeth aloitti päiväkirjan kirjoittamisen. Ensimmäisessä merkinnässä hän kertoi olevansa juuri vaihtamassa koulua, mitä voi myös pitää pontimina päiväkirjan aloittamiselle.¹⁵⁴ Uusi koulu ja uudet ihmiset, puhumattakaan siitä, millaiseksi Elisabethin oma asema juutalaispakolaisena siellä muotoutuisi, herättivät ehkä tarpeen kirjata tilanteen innoittamia ajatuksia paperille. Tosin Elisabeth ei merkinnöissään itse suoraan paljasta pohjimmaisia syitä aloittaa päiväkirjan pitämisen, joten ne jäävät päätelmien varaan.

Anita Meyerin asema oli hieman samankaltainen kuin Elisabethilla – myös hän eli tavallaan pakolaisen elämää, vaikka olikin voinut jäädä omaan kotimaahansa Alankomaihin. Hän piileskeli juutalaisena ei-juutalaisessa perheessä. Kun Anita teki ensimmäisen merkintänsä vuoden 1943 toiseksi viimeisenä päivänä, sota oli jo pitkällä. Miksi hän aloitti päiväkirjansa juuri silloin, eikä esimerkiksi heti piiloon menettyään yli puoli vuotta aikaisemmin? Tätä on hankala sanoa, sillä Anitan päiväkirjamerkinnät olivat erittäin niukkoja. Kirja, johon hän aluksi päiväkirjaansa kirjoitti, oli kalenterin ja muistikirjan yhdistelmä, jossa kunkin päivän kohdalla oli vain muutama rivi tilaa merkinnöille. Vuonna 1945 hän otti käyttöön päiväkirjaisemman kirjasen, johon olisi voinut kirjoittaa jo hieman pidempiä merkintöjä. Anita jatkoi silti niukkaa kirjoituslinjaansa. Sijaa muulle kuin päivittäisten askareiden ja uutisten lyhyelle kirjaamiselle ei ollut, eikä Anita koskaan reflektoinut merkinnöissään motiivejaan pitää päiväkirjaa. Tekemässäni haastattelussa hän toteaa halunneensa yksinkertaisesti dokumentoida päivittäisiä rutiinejaan ja sotarintaman tapahtumia muistaakseen myöhemmin pienet yksityiskohdat: ”Kirjoitin vain faktat, en tarinaa!”¹⁵⁵ Kirjoittaminen toi myös tekemistä kotitöiden ohkeen. Voi olla, että Anita oli saanut hollanniksi *agenda*-nimellä kulkevan vuoden 1944 kalenteri-muistikirjansa Anne Frankin tavoin esimerkiksi joululahjaksi sijaisvanhemmiltaan, vaikka hän itse

152 Ks. Bunkers & Huff 1996, 10; Kagle & Gramegna 1996, 43.

153 Zapruder 2002, 38–39; Poznanski 2001b, 471; Weinberg 2001b, 213, 215–216.

154 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 26.2.1940, USHMM.

155 ”I just wrote facts, not a story!” Budding, Anita: haastattelu, 2.3.2019.

ei muista, mistä sai sen tai myöhemmän kirjasen. Sijaisvanhemmat eivät ilmeisesti kuitenkaan tienneet Anitan päiväkirjanpitämisestä.¹⁵⁶

Syy sille, mikä sai Anitan aloittamaan päiväkirjan juuri tiettyinä hetkenä ei ole siis tiedossa. Eräänlaisesta merkkipaalusta päiväkirja kuitenkin alkoi – uuden vuoden vaihteesta. Nykykulttuurintutkija Nina Sääskilahden tutkimissa suomalaisnaisten päiväkirjoissa vuodenvaihte näyttäytyy tärkeänä ajan rajakohtana.¹⁵⁷ Sota-aikana vuodenvaihte oli erityisen latautunut ja uudelle vuodelle asetettiin suuria odotuksia – toisiko alkava vuosi vihdoinkin rauhan? Erityisesti sodan jatkuttua jo pitkään oli vuoden vaihtuessa todella syytä toivoa, että uusi vuosiluku jäisi aikakirjoihin sodan loppumisen vuotena. Vuodenvaihteessa 1944 sotatilanne oli sellainen, että sodan pikainen päättyminen alkoi tuntua jopa realistiselta liittoutuneiden alettua vihdoinkin saavuttaa voittoja Saksalta. Myös Anita Meyer toivoi toisessa päiväkirjamerkinnässään rauhan vihdoinkin koittavan: ”Mitä 1944 tuo tullessaan? Toivottavasti kultaisen vapauden.”¹⁵⁸ Anita piti tärkeänä kirjata muistiin sodan viimeiset hetket.

Monelle juutalaiskirjoittajalle yleinen syy aloittaa päiväkirja oli havahtuminen juutalaisvainoihin ja niiden mukanaan tuomiin muutoksiin; ymmärryksen herääminen siitä, mitä ympärillä oli tapahtumassa.¹⁵⁹ Myös Hélène Berrin kohdalla voidaan olettaa, että juutalaisvainojen kiihtymisellä Ranskassa¹⁶⁰ oli osuutensa siihen, että hän aloitti päiväkirjansa kirjoittamisen huhtikuussa 1942. Patrick Modiano pitää Berrin päiväkirjan painetun version esipuheessa Hélèneä koko tuon vuoden kevään vaivanneita levottomuutta ja ennakkoavistuksia sysäyksenä päiväkirjan pidolle.¹⁶¹ Toisaalta Modianon väitteille ei löydy kunnan perusteita päiväkirjan alkupuolelta, sillä Hélène itse ei pohtinut aluksi ollenkaan, miksi oli aloittanut kirjoittamisen. Hänen tekstinsä oli alussa lähinnä päivittäisten arkisten tapahtumien kirjaamista ja ihmissuhdepuntarointia. Hélènen levottomuuskin, johon Modiano viittaa esipuheessaan, näyttäisi liittyneen enemmän päättymässä olevaan ihmissuhteeseen kuin juutalaisvainoihin.¹⁶² Vainot alkoivat vaikuttaa hänen elämäänsä radikaalimmin vasta pari kuukautta päiväkirjan aloittamisesta, kun toukokuun lopulla 1942 tuli määräys juutalaisten pakosta kantaa keltaista tähteä. Siitä alkaen Hélène alkoi toden teolla pohtia juutalaisvainojen merkitystä elämälleen.¹⁶³ Päiväkirjan aiemmat merkinnät voisivat olla lähes kenen tahansa nuoren opiskelijanaisen kynästä.

156 Budding, Anita: haastattelu, 2.3.2019.

157 Sääskilahti 2009, 86–88.

158 ”Wat zal 1944 bringen? Hopenlijk de gouden vrijheid.” Anita Meyerin päiväkirja 31.12.1943, MJHNYC.

159 Esimerkkejä tästä, Zapruder 2002, 64, 98–100.

160 Kuten mainittua, juutalaisvainot olivat laajentuneet edellisen vuoden lopulla koskemaan myös syntyperäisiä ranskanjuutalaisia. Ks. esim. Weinberg 2001b, 219.

161 Modiano 2008, 7.

162 Hélène Berrin päiväkirja 7.4.–31.5.1942, CDJC.

163 Ks. määräyksestä Hélène Berrin päiväkirja 1. ja 4.6.1942, CDJC. Ks. Daavidin tähdestä myös Kuparinen 2008, 291–292.

Ei siis ole varmuutta siitä, miksi Hélène Berr aloitti päiväkirjansa juuri huhtikuussa 1942 – aivan kuten Anita Meyerin kohdalla, lukija voi vain esittää oletuksia. Ehkäpä Hélène oli kirjoittanut päiväkirjaa jo aiemmin ja meni siksi aloitusmerkinnässään¹⁶⁴ suoraan asiaan eli kuluneen päivän tapahtumiin pohtimatta sen kummemmin syitä ryhtyä päiväkirjanpitäjäksi juuri kyseisenä ajankohtana? 10. syyskuuta 1942 päivätyssä merkinnässä on viittaus aiempaan päiväkirjaan: ”Muistan Maximen [Hélènen vanhemman siskon lapsen] syntymän Blois’ssa. [...] Jos etsisin päiväkirjastani, löytäisin sivun. Siitä on kaksi vuotta, jo, se on uskomatonta.”¹⁶⁵ Merkinnän perusteella vaikuttaa siltä, että Hélène piti päiväkirjaa jo ainakin kaksi vuotta ennen tiedossa olevan ja julkaistun päiväkirjan aloitusajankohtaa. Mahdollisesti aiempi päiväkirja on myöhemmin tuhoutunut – kirjoittaja itsekin on voinut toimia tuhoajana – tai joutunut hukkaan, eikä ole siksi säilynyt jälkipolville. Mitään muita vihjeitä aiemmasta päiväkirjasta Hélènen teksteissä ei ole.

Jokaisella viidellä nuorella juutalaisnaisella oli omat syynsä aloittaa päiväkirjan kirjoittaminen, vaikka suurin osa heistä ei tuonut näitä aloittamismotiiveja kovin avoimesti esille teksteissään. Isabellella ja Annella motiivit ovat kaikkein selvimmin luettavissa: Heillä päiväkirjaa pitämään ajoi ystävän tarve ja nuoren ihmisen halu avautua päässään myllertävistä ajatuksista ja tunteista jollekin ymmärtävälle sielulle. Molemmat uskoivat päiväkirjan tuovan heille uuden purkautumiskeinon. Elisabethilla, Hélènellä ja Anitalla päiväkirjan aloittamiseen on saattanut vaikuttaa enemmän vallitseva tilanne – Elisabethilla pakolaisuus, Hélènellä juutalaisvainojen kiihtyminen Ranskassa ja Anitalla joutuminen piilotetuksi vieraaseen perheeseen, eroon vanhemmistaan ja siskostaan. Heistä kukaan ei kuitenkaan itse millään tavalla perustellut aloitusmerkinnöissään syitä päiväkirjanpitäjäksi ryhtymiselle, vaan meni suoraan asiaan.

Anne Frank aloitti päiväkirjan pitämisen ennen henkilökohtaisen elämäntilanteensa kärjistymistä, vaikka sota-ajan ja juutalaisvainojen tuomista rajoituksista olikin jo tullut osa hänen arkipäiväänsä. Päiväkirjasta kehittyi hänelle kuitenkin nopeasti keino helpottaa pahaa oloa ja huonotuulisuutta. Hän teki päiväkirjamerkintöjä useimmiten vain silloin, kun jotain ikävää oli tapahtunut tai hän oli muuten vain masentavien tuntemusten vallassa, levoton tai huolestunut. Tämän hän myös myönsi päiväkirjansa sivuilla. Esimerkiksi syyskuussa 1943 Anne totesi, että kirjoitti päiväkirjaansa useammin epämiellyttävistä kuin miellyttävistä tapahtumista, ja kertoi toisaalta muutamaa kuukautta myöhemmin tehneensä päiväkirjamerkintöjä hyvin vaihtelevissa tunnelmissa.¹⁶⁶ Kirjallisuudentutkija Anna Makkosen mukaan päiväkirjaan kirjoitetaankin usein vain äärimmäisissä tunnelmissa, joten se ei pysty ker-

164 Hélène Berrin päiväkirja 7.4.1942, CDJC.

165 ”Je me rappelle la naissance de Maxime à Blois. [...] Si je cherchais dans mon journal, je retrouverais la page. Il y a deux ans de cela, déjà, c’est incroyable.” Hélène Berrin päiväkirja 10.9.1942, CDJC.

166 Frank 2002, 170, 183 [10.9. ja 8.11.1943].

tomaan koko totuutta kirjoittajansa elämästä. Toisaalta monet päiväkirjoja tutkineet ovat korostaneet päiväkirjan pitämisen terapeuttisuutta.¹⁶⁷ Tutkimistani päiväkirjoista näkyy, miten niiden nuoret kirjoittajat käyttivät päiväkirjaa juuri eräänlaisena terapiamuotona ja tunteiden purkautumisväylänä jaksakseen ja saadakseen selviytymiskeinoja yli synkkien hetkien.

Päiväkirjan terapeuttinen vaikutus käy hyvin ilmi tästä Anne Frankin päiväkirjan otteesta lokakuulta 1943:

Ah, niin monet ajatukset myllertävät mielessäni, kun makaan iltaisin vuoteessani, tai päivisin, kun minun on siedettävä ihmisiä, joihin olen kyllästynyt ja jotka ymmärtävät tarkoitukseni aina väärin. Palaan sen tähden yhä uudelleen takaisin päiväkirjani luo, se on minun alkuni ja se on minun loppuni, sillä Kitty on aina kärsivällinen. Lupaam hänelle, että pysyn lujana kaikesta huolimatta, raivaan oman tieni ja nielen kyyneleeni.¹⁶⁸

Ote osoittaa, miten tärkeä pakopaikka piilosiiven liian tiiviistä yhdessäolosta päiväkirja oli Annelle. Siinä missä hän koki tulevansa piilopaikan aikuisten taholta usein väärinymmärretyksi, päiväkirjaan saattoi aina luottaa. ”Kitty” oli Annelle kärsivällinen kuuntelija, joka tuki ja rohkaisi häntä pyrkimyksissään tulla yhä riippumattommaksi aikuisten kommentteista ja moitteista. Vuoden 1943 jouluaattona Anne puolestaan vuodatti päiväkirjalle joulunajan synnyttämää hauskanpidon kaipuutaan ja syrjässä maailmasta olemisen tunnettaan. Hän tiesi näistä asioista kirjoittaessaan vaikuttavansa kiittämättömältä, koska monien muiden juutalaisten olot olivat vielä paljon huonommat, mutta totesi kuitenkin, ettei voinut pitää kaikkea sisällään, ja vetosi jo päiväkirjansa alussa painottamaansa paperin kärsivällisyyteen. Anne kirjoitti vuodatuksensa lopuksi masentuneen olotilansa hieman helpottuneen.¹⁶⁹ Päiväkirjalle Anne pystyi kertomaan sellaisistakin tuntemuksistaan, joita ei olisi muille piiloutujille uskaltanut ääneen ilmaista esimerkiksi juuri kiittämättömäksi leimautumisen pelossa. Ikävää oloa lievensi, kun negatiivisia tunteita pystyi käsittelemään edes paperilla.

Myös Hélène Berr tunnusti päiväkirjan kirjoittamisen lohduttavan merkityksen. Esimerkiksi pohdittuaan kerran ensin erästä ihmissuhdetta, jonka yritti päättää, ja haluaan itkeä sisällään tämän vuoksi olevan levottoman tunteen vuoksi Hélène totesi lopuksi: ”It sufficeth that I have told thee [Riittää, että olen kertonut sinulle], paperinpalani; kaikki menee jo paremmin.”¹⁷⁰ Esimerkiksi äidilleen Hélène ei viitsinyt suru-

167 Makkonen 1993, 369–370; Kagle & Gramegna 1996, 50–51; Brenner 1997, 135–136; Leskelä 2000, 214; Vatka 2005, 57, 102–112; Garbarini 2006, 127, 130, 140, 145.

168 Frank 2002, 181 [30.10.1943].

169 Frank 2002, 194–196 [24.12.1943].

170 It sufficeth that I have told thee, mon bout de papier; tout va déjà mieux.” Hélène Berrin päiväkirja 11.4.1942, CDJC.

jaan itkeä, vaikka olisi halunnutkin, mutta ”paperinpalalle” pystyi kertomaan kaiken ja se helpotti oloa. Eräässä merkinnässään Héléne totesikin kirjoittavansa, koska ei tiennyt, kenen kanssa voisi puhua.¹⁷¹ Annen tavoin päiväkirja oli hänelle myös keino purkaa asioita, joista ei halunnut muiden tietävän. Näin Héléne tunnusti esimerkiksi kuvatessaan erään miehensä pidätyksestä kärsivän tuttunsa olotilaa: ”Tiedän kokemuksesta (kirjoitan sen tähän, kukaan ei tule sitä näkemään) millainen hänen hermojensa kunto saattaa olla, paitsi hän ajautuu hulluuteen asti.”¹⁷² Héléne viittasi kokemuksella mahdollisesti oman isänsä pidätetyksi joutumiseen kesällä 1942¹⁷³ myöntäen epäsuorasti omienkin hermojensa olleen silloin koetuksella, mutta ei halunnut kertoa tästä muille kuin päiväkirjalleen. Hän siis piti päiväkirjaa paikkana, johon saattoi vuodattaa salaisimmatkin ajatuksensa ja tunteensa muiden saamatta tietää niistä.

Kuten edellä käy ilmi, Hélénen päiväkirjassa oli lähes vuoden mittainen tauko syksyjen 1942 ja 1943 välillä. Tauon aikana juutalaisvainot olivat tulleet entistä lähemmäksi hänen elämäänsä – useita hänen ystäviään oli pidätetty, hänen työpaikkaansa UGIF:ssa¹⁷⁴ oli tehty ratsia, jolta hän oli välttynyt täpärästi ja vainot olivat muutenkin kiihtyneet hänen ympärillään.¹⁷⁵ Vasta pidettyään tämän kirjoitustauon Héléne vaikuttaa todella ymmärtäneen päiväkirjan arvon itselleen ja reflektoi tätä monisanaisemmin kuin ennen: ”Lisäksi, kirjoittamani tunnin aikana, olen huomannut että se on helpotus, ja olen päättänyt laittaa näille sivuille kaiken mitä päässäni ja sydämässäni tulee olemaan.”¹⁷⁶ Omien ajatusten ja tunteiden selvittäminen paperille pitkän tauon jälkeen teki hyvää ja huojensi mieltä niin paljon, että Héléne päätti, ettei enää pidättelisi itseään, vaan kertoisi tästä lähin päiväkirjalle kaiken mieltänsä painavan. Jo seuraavan päivän uusista tuttavien pidätyksistä kertovassa merkinnässä hän totesikin kirjoittamisen olevan välttämätöntä, jotta hän saisi itsensä rauhoittumaan.¹⁷⁷ Alexandra Garbarinin mukaan monilla juutalaiskirjoittajilla päiväkirjan kirjoittamisen merkitys terapiana heikkeni vainon kiristyessä ja olosuhteiden huonontuessa. Ympäröivistä kauheuksista kirjoittaminen saattoi jopa alkaa tuntua terapeutin sijaan ahdistavalta, vaikka kivuliaiden kokemusten kohtaaminen ne ylös kirjaamalla oli toisaalta henkisen hyvinvoinnin kannalta tarpeellista.¹⁷⁸ Héléne Berrillä päivä-

171 Héléne Berrin päiväkirja 15.4.1942, CDJC.

172 ”Je sais par expérience (je l’écris ici, personne ne le verra) ce que son état nerveux peut être, seulement elle ira jusqu’à la folie.” Héléne Berrin päiväkirja 22.9.1942, CDJC.

173 Ks. Héléne Berrin päiväkirja 24.6.1942, CDJC.

174 Héléne Berr tarjoutui kesällä 1942 UGIF:n vapaaehtoiseksi sosiaaliavustajaksi ja sai näin väliaikaisen suojan vainotoimilta. Modiano 2008, 99, 215, 241.

175 Modiano 2008, 12–13.

176 ”De plus, depuis une heure que j’écris, je m’aperçois que c’est un soulagement, et je suis décidée à mettre dans ces pages tout ce qui sera dans ma tête et dans mon cœur.” Héléne Berrin päiväkirja 10.10.1943, CDJC.

177 Héléne Berrin päiväkirja 11.10.1943, CDJC.

178 Garbarini 2006, 140, 145.

kirjanpitämisen terapeutin merkitys näyttää kuitenkin jopa vahvistuneen sodan kuluessa. Päiväkirjaan tuli kuitenkin edelleen taukoja, esimerkiksi kevättalvella 1944 Hélénen siirryttyä nukkumaan yönsä poissa kotoa pidätyksen uhan kasvettua entistä todellisemmaksi. Hän totesi tällöin, lähes kahden viikon kirjoittamistauon jälkeen, tauon johtuneen siitä, että hän uskoi tulleensa ulkoisen elämänsä käännekohtaan – viitaten ilmeisesti kiinnijäämisen odotukseen.¹⁷⁹ Kaikkein suurimman myllerryksen keskellä muuten aina lohduttava päiväkirja sai siis väistyä.

Samoin Isabelle Jesion pohti usein päiväkirjan merkitystä itselleen. Jo ensimmäisessä merkinnässään hän kertoi, mitä toivoi päiväkirjan kirjoittamisen hänelle antavan: ”Olet minulle mutkaton uskottu ja kaikkien tunteikkaiden ajatusteni liikuttaja.”¹⁸⁰ Päiväkirja sai siis toimia tunteiden ja ajatusten purkautumisväylänä, aivan kuten Anne Frankin ja Héléne Berrin tapauksessa. Isabelle myös totesi usein päiväkirjassaan, ettei kertonut kenellekään, mitä oikeasti ajatteli.¹⁸¹ Vain päiväkirja sai tietää hänen salatuimmatkin mietteensä – oli tärkeää, että hän pystyi avautumaan edes paperilla. Ja niin Isabelle tekikin, esimerkiksi maaliskuussa 1942 hän ei maltanut lopettaa kirjoittamista vaan kirjoitti loppuun vielä monisanaisen jälkikirjoituksen, jossa kertoi suhteestaan ihaillemaansa opettajaan. Tämän merkinnän lopuksi Isabelle totesi jälkikirjoituksen olleen pitkän mutta kirjoittamisen helpottaneen hänen oloaan.¹⁸² Samoin kuin Anne Frank, Isabelle kirjoitti päiväkirjaan varsinkin silloin kun oli surullinen. Kirjoittaminen toi lohtua, kuten hän itse totesi päiväkirjansa sivuilla. Esimerkiksi 24. helmikuuta 1942 päivätyssä merkinnässä, jossa Isabelle oli kirjoittanut rakkaudenkaipuustaan ja halustaan asua jossain toisessa maassa, hän päätti vuodatuksensa näin: ”Pikaisiin näkemisiin, rakas päiväkirja sillä kun olen surullinen ja tunnen itseni hylätyksi, otan sinut esille lohduttaakseni itseäni.”¹⁸³ Isabelle näki päiväkirjan antavan itselleen myös rohkeutta, kuten tulevaisuudenhaaveita käsittelevästä merkinnästä käy ilmi.¹⁸⁴ Kuten Alexandra Garbarini toteaa,¹⁸⁵ päiväkirjan kirjoittaminen vaikuttaa tuoneen Isabellelle, ainakin ennen hänen vanhemmistaan eroon joutumisestaan, enimmäkseen nautintoa ja terapeutista tukea, kuuntelevan korvan.

Isabellen ensimmäisen päiväkirjan uhatessa loppua hän totesi aikovansa pian aloittaa uuden, sillä elämä ilman päiväkirjaa saisi hänet tuntemaan itsensä

179 Héléne Berrin päiväkirja 14.2.1944, CDJC.

180 ”Tu es pour moi le confident simple et touchant de toutes, mes pensées sentimentales.” Isabelle Jesionin päiväkirja 12.9.1941, GFH.

181 Ks. esim. Isabelle Jesionin päiväkirja 9.1.1942, GFH.

182 Isabelle Jesionin päiväkirja 16.3.1942, GFH.

183 ”A bientot, cher journal car quand je suis triste et me sens délaissée, je te prends pour me consoler.” Isabelle Jesionin päiväkirja 24.2.1942, GFH. Ks. samankaltainen loppumerkintä esim. Isabelle Jesionin päiväkirja 25.2.1942, GFH.

184 Isabelle Jesionin päiväkirja 20.3.1942, GFH.

185 Garbarini 2006, 144.

ypöyksiin ja hylätyksi.¹⁸⁶ Myös Anne Frankin ajatus kulki hiukan samoja raatoja: ”Hienointa tässä on se, että voin ainakin vielä kirjoittaa muistiin kaiken mitä ajattelen ja tunnen, muuten tukehtuisin täydellisesti.”¹⁸⁷ Nämä juutalaisnuoret tiesivät olevansa onnekkaita verrattuna moniin kohtalotovereihinsa, sillä heillä oli vielä mahdollisuus kirjoittaa muistiin ajatuksiaan ja tunteitaan. Samalla he jo pohtivat, mitä heille tapahtuisi, jos tuota mahdollisuutta purkautua ei enää olisi, ja totesivat elämän ilman päiväkirjaa mahdottomaksi. Hyvin samankaltaisesti päiväkirjasta lohduttajana ja terapeuttisena purkautumisväylänä kirjoitti eräässä merkinnässään myös Hélèneä, Isabelleä ja Annea huomattavasti vanhempi Chaim Aron Kaplan, joka kirjoitti päiväkirjaansa Varsovan getossa.¹⁸⁸ Päiväkirja oli näille juutalaiskirjoittajille, ikään ja sukupuoleen katsomatta, parhaimmillaan tärkeä keskustelukumppani ja terapeutti.

Elisabeth Kaufmann ja Anita Meyer eivät sen sijaan kirjoittaneet koskaan siitä, oliko päiväkirjalla myös heille jonkinlaista terapeuttista merkitystä. Näin voidaan kuitenkin olettaa molempien kohdalla – sen osoittaa esimerkiksi se, että Elisabeth ei hylännyt päiväkirjaansa edes pakomatkinsa aikana, varmasti osittain jännitystä ja pelkoa lieventääkseen. Vain kerran hän totesi päiväkirjan kirjoittamisen olleen hetken mahdotonta, mutta ei suinkaan siksi, että jotain järkyttävää olisi tapahtunut, vaan sen vuoksi, että hänen armeijassa oleva tšekkiläinen poikaystävänsä Ernst oli ollut lomalla Pariisissa.¹⁸⁹ Onnellisina hetkinä päiväkirjan kirjoittaminen ei siis ollut hänelle välttämätöntä, toisin kuin esimerkiksi jo mainittuna ikävänä 16-vuotissyntymäpäivänä muutamaa viikkoa aiemmin, kun näytti siltä, että Elisabeth joutuisi juhlimaan syntymäpäiväänsä yksin äidin ollessa töissä ja ystävien jättäessä tulematta.¹⁹⁰ Päiväkirja toi lohtua masentavissa tilanteissa.

Päiväkirjan kirjoittamisen lohduttavasta voimasta on hankalampi saada kiinni Anita Meyerin merkintöjä lukiessa. Ei kuitenkaan ollut ainoatakaan päivää, jolloin hän olisi jättänyt kertomatta kuulumisistaan päiväkirjalle – jopa liittoutuneiden pommitettua muutamaa päivää hyvin lähellä Anitan sijaiskotia ja pommin oltua vähälä osua taloon hän kirjoitti tapahtumista tuoreeltaan.¹⁹¹ Päiväkirjan on siis täytynyt olla hänelle ainakin jonkinlainen purkautumisväylä ja pelon lievittäjä, keino käsitellä ikäviä tapahtumia ja tilannetta.

Paitsi lohduttavaa tukijaa, päiväkirja merkitsi tämän tutkimuksen keskushenkilöille myös keinoa jäsentää ja hallita elämäänsä, kuten niin monille muille päiväkirjanpitäjille kautta aikojen. Päiväkirj kirjoittamisen rituaali tuo elämään järjestyksen ja perspektiiviä auttaen näin kirjoittajaa selviämään kohtaamistaan suruista

186 Isabelle Jesionin päiväkirja 21.3.1942, GFH.

187 Frank 2002, 277 [16.3.1944].

188 Garbarini 2006, 44. Garbarinin mukaan tällaiset henkilökohtaiset tunnustukset olivat yleensä kyyniselle Kaplanille päiväkirjanpitäjänä harvinaisia.

189 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 24.3.1942, USHMM.

190 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 7.3.1942, USHMM.

191 Anita Meyerin päiväkirja 6. – 7.9.1944, MJHNYC.

ja vaikeuksista.¹⁹² Juutalaisvainojen varjostamassa todellisuudessa tunne siitä, että pystyi edes jollain tavalla kontrolloimaan elämäänsä, oli erityisen lohdullinen. Näin näkee myös Rachel Feldhay Brenner.¹⁹³ Etenkin Anita Meyerin päiväkirjasta tämä aikaa hallitseva ja järjestelevä funktio¹⁹⁴ on helppo löytää. Kuten mainittua, etenkin hänen vuoden 1944 päiväkirjansa oli hyvin kalenterimainen; siihen oli merkitty vuosiluku, päivämäärät ja viikonpäivät valmiiksi ja kunkin päivän kohdalla oli oma, rajattu kirjoitustilansa. Tällainen päiväkirja suorastaan ohjaa järjestelmällisiin, tiiviisiin merkintöihin, poimimaan päivän tapahtumista vain kaikkein olennaisimmat. Tästä hyvä esimerkki on eräs merkintä tammikuun lopulta 1944: ”Tavallinen järjestys: ompelua, työskentelyä ja niin pois päin. Kirje R.S:lle [isälle ja äidille] postissa. Voi on melkein lopussa. Setä kotona puoli kahdeksalta. Tyhjä rengas. Vihreää kaalia.”¹⁹⁵ Anita kirjoitti uskollisesti kullekin päivälle annettua tilaa noudattaen päiväkirjaansa joka päivä – jopa silloin, kun hänen mukaansa ei ollut tapahtunut ”mitään erikoista”.¹⁹⁶ Päiväkirjan kalenterimuotoisuus tuotti jo itsessään tapaa kirjoittaa jotain päivittäin, mutta sen voi tulkita myös tiettyjen rutiinien ja järjestyksen kaipuiksi. Asioiden säännöllinen muistiin kirjoittaminen loi tällaisia rutiineja.

Elämänhallinta kirjoittamalla merkitsi selvästi paljon myös Anne Frankille, vaikkei hän sitä päiväkirjassaan koskaan suoraan ilmaissut. Elokuussa 1943 hän otti tehtäväkseen kuvailla ”Kittylle” piilosiiven päiväruutiineja, minkä tekikin seuraavilla sivuilla kellontarkasti.¹⁹⁷ Tämä kertoo Annen halusta jäsentää arkeaan päiväkirjamerkintöjen avulla todellisuudessa hyvinkin kaoottisessa ja epävarmassa elämäntilanteessa. Juuri keväällä ja kesällä 1943 Amsterdamissa järjestettiin viimeiset suuret juutalaisratsiat, ja Alankomaiden juutalaisten kiinniottaminen ja leireille lähettäminen kiihtyi muutenkin entisestään. Myös maan kahdelta kokoomaleiriltä – Vughtista ja Westerborkista – alettiin kuljettaa etenkin naisia ja lapsia kiihtyvässä tahdissa keskitysleirille.¹⁹⁸ Nämä huolestuttavat uutiset olivat varmasti kantautuneet myös piilopaikan asukkaiden korviin, vaikkei Anne niitä suoraan tässä yhteydessä käsitellytkään.

Myös Hélène Berrin merkinnöissä päiväkirjan aikaa hallitseva ja järjestelevä funktio on vahvasti esillä. Tämä näkyy jo siinä, kuinka paljon hän merkitsi muistiin kellonaikoja ja Annen tavoin kirjasi näin tarkasti, mitä oli tehnyt mihinkin aikaan

192 Braham 1996, 60; Vatka 2005, 84–95.

193 Brenner 1997, 10.

194 Ko. funktiosta lisää, ks. Vatka 2005, 84–90.

195 ”Gewone orde: naaien, werken en zo ga je weer ver der. Breef voor R.S. op de post. We zitten krap in de boter. Oom op half acht pas Huis. Lekke band. Groene kool.” Anita Meyerin päiväkirja 24.1.1944, MJHNYC.

196 Ks. esim. Anita Meyerin päiväkirja 7.5.1944, MJHNYC.

197 Frank 2002, 153–161, 163–170 [4., 5., 9., 10. ja 23.8.1943].

198 Hilberg 1985b, 591–592; Blom 1999, 438; Warmbrunn 2001, 440.

päivästä. Välillä hän Annesta poiketen kirjasi kellonajan myös päiväyksen yhteyteen.¹⁹⁹ Päiväykset ylipäätään muodostavat Niina Säaskilahden mukaan päiväkirjalle eräänlaisen kronologisesta ajasta rakentuvan rungon.²⁰⁰ Ne toivat järjestystä myös tutkimiini päiväkirjoihin ja samalla niiden kirjoittajien arkeen. Säännöllisen elämän ja rutiinien kaipuu näkyi Hélénen päiväkirjan sivuilla myös muulla tavalla. Hän esimerkiksi mainitsi ”lauantai-iltapäivien täydellisen rituaalin” keinona uppoutua normaalielämään, kirjoitti haluavansa opiskella säännöllisesti pysyäkseen tasapainossa ja muisteli kaipaavasti päivärytmiä, jota hänen vapaaehtoistyönsä UGIF:ssa oli aiemmin tuonut.²⁰¹ Päiväkirjan kirjoittaminen oli kaikille tutkimilleni henkilöille järjestystä elämään synnyttänyt elementti muiden arkisten, päivittäin toistuneiden askareiden lomassa. Tämä käy hyvin ilmi Elisabeth Kaufmannin ja Isabelle Jesioninkin päiväkirjoista, mutta heidän kohdallaan päiväkirjaa ensisijaisempi päivärytmin tuoja oli selvästi koulunkäynti, niin tarkkaan kumpikin kuvaili päiväkirjassaan koulupäiviensä sisältöä ja lukujärjestyksiä.²⁰² Päiväkirjamerkintöjen tekeminen oli epäsäännöllisempää, vaikka Elisabeth ja Isabelle erikseen, ikään kuin pahoitellen, aina mainitsivatkin, jos kirjoittamisessa oli ollut jostain syystä erityisen pitkä tauko.²⁰³ Elisabethin kohdalla vasta hänen henkilökohtaisen elämäntilanteensa kärjistyttyä ja koulunkäynnin jäätyä päiväkirjan merkitys ajan järjestelijänä korostui.

Amerikkalaisnaisten päiväkirjoja tutkinut Margo Culley on todennut, että yksilön syyt pitää päiväkirjaa nousevat usein halusta antaa elämälle muoto ja merkitys sanojen avulla, tavalla joka ylittää ajan ihmisen elämälle asettamat rajoitukset. Rachel Feldhay Brenner ajattelee samansuuntaisesti. Hänen näkemyksensä mukaan päiväkirjan kirjoittaminen luo illuusion historiallisesta jatkuvuudesta ja näin vahvistaa kirjoittajansa historiallisuutta.²⁰⁴ Kansallissosialistien tavoitteena oli hävittää juutalaiset ja näin pyyhkäistä heidät historiankirjoista. Päiväkirjan pitämisen voi nähdä keinona vastustaa tätä tavoitetta ja löytää paikkansa historian jatkumossa, vaikka näille nuorille henkilöille juutalaisvainojen todellinen luonne ja mittakaava ei toki voinut olla täysin selvillä etenkin sodan alkuvaiheessa. Suurin osa heistä luki silloin tällöin aiempia päiväkirjamerkintöjään uudelleen ja loi näin katsauksen menneisiin tapahtumiin ja tuntemuksiinsa. Miia Vatka kirjoittaakin tutkimuksessaan elämän inventoimisesta yhtenä päiväkirjan pitämisen motiivina.²⁰⁵ Varsinkin Anne Frank palasi usein vanhoihin päiväkirjateksteihinsä jo senkin vuoksi, että halusi kir-

199 Ks. esim. Hélène Berrin päiväkirja 20.11.1942 ja 31.10.1943, CDJC. Ks. lisää kellonajoista päiväkirjamaisissa merkinnöissä, Avelin 2010, 4–5.

200 Säaskilahti 2009, 78.

201 Hélène Berrin päiväkirja 27.6.1942, 13. ja 17.11.1943, CDJC.

202 Ks. esim. Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 28.2.1940, USHMM; Isabelle Jesionin päiväkirja 9.1.1942, GFH.

203 Ks. esim. Elizabeth Kaufmannin päiväkirja 24.3.1940, USHMM; Isabelle Jesionin päiväkirja 5.1.1942, GFH.

204 Bunkers & Huff 1996, 12; Brenner 1997, 138–139. Ks. myös Garbarini 2006, 130.

205 Vatka 2005, 90–95.

joittaa päiväkirjastaan julkaistavaksi tarkoitettun version. Esimerkiksi tammikuussa 1944 hän teki lisäyksen kahta vuotta aikaisempaan merkintäänsä. Lisäyksessä Anne hämmästeli tuon aikaisia päiväkirjamerkintöjä läpi käytyään silloista epäkypsyyttään ja moitti parin vuoden takaisia kirjoituksiaan häpeilemättömiksi ja rumasti kirjoitetuiksi. Toisaalta hän kirjoitti joltain osin myös ymmärtävänsä nuorempaa itseään, koti-ikävänsä ja usein armottomia mielipiteitään vanhemmistaan ja siskostaan.²⁰⁶ Tekstistä käy ilmi henkisen kasvun ja muutoksen huomaaminen, mutta toisaalta myös oivallus siitä, että jotkin asiat ovat säilyneet ennallaan ja muuttumattomina. Samankaltaista, joskin hiukan analyttisempää entisen minän tarkastelua on havaittavissa myös seuraavassa otteessa, joka on samoin tammikuulta 1944:

Olen yrittänyt ymmärtää vuodentakaista Annea ja pyytää hänen puolestaan anteeksi, koska omatuntoni ei ole puhdas niin kauan kuin jätän selvittämättä nämä [äitiin kohdistuvat] syytökset ja selittämättä sinulle nyt jälkeenpäin, miten ne syntyivät. [...] Olin sulkeutunut itseeni, tarkkaillut vain itseäni ja kirjoittanut kaiken iloni, ivani ja suruni suoraan päiväkirjaani antamatta minkään häiritä itseäni. Tämä päiväkirja on minulle arvokas, koska siitä on tullut muistojen kirja, mutta voisin lisätä monille sivuille sanan ”ohitse”.²⁰⁷

Ote osoittaa päiväkirjan merkitystä Annelle nimenomaan muistojen säilöjänä ja keinona tarkastella itseään retrospektiivisesti. Sen oivaltaminen, että omat ajatukset ja tunteet ovat jatkuvasti muuttuvia ja kehittyviä, on osa oman historiallisuutensa tunnustamista.

Myös Isabelle Jesion sai vanhoja päiväkirjamerkintöjä lukemalla oivalluksia omasta itsestään, henkisestä kasvustaan ja muuttumisestaan. Nuoren ihmisen ajattelussa muutoksia saattaa tapahtua lyhyessäkin ajassa. Tammikuussa 1942 Isabelle kirjoitti päivätyyn huomautuksen edellisen vuoden lokakuulta olevaan merkintäänsä, joka käsitteli hänen uudessa koulussa saamiaan ystäviä. Jälkikäteen rivien väliin kirjoitetussa merkinnässä Isabelle huomautti muuttuneensa, eikä enää ajatellut kommentoimistaan henkilöistä samalla tavalla kuin vielä lokakuussa.²⁰⁸ Annen tavoin myös muistojen säilöminen oli Isabelle tärkeää. Hän ei erikseen maininnut päiväkirjaa tällaisena muistojen kirjana, mutta kirjoitti paljon koulussa ystävien kesken vaihdettavista ja täytettävistä muistovihoista: ”Teen muistovihon tietääkseni mitä minusta ajatellaan ja muistaakseni koulun ja hienot hetket siellä.”²⁰⁹ Hän myös totesi kerran dramaattiseen sävyyn nuoruuden olevan katoavaista: ”Nuoruusaikani! Olet

206 Frank 2002, 82–83 [2.11.1942, lisäys päivätty 22.1.1944].

207 Frank 2002, 200–201 [2.1.1944].

208 Isabelle Jesionin päiväkirja 4.10.1941, GFH. Lisäys päivätty 3.1.1942.

209 ”Je fais un cahier de souvenir pour savoir ce qu'on pense de moi et pour me rappeler l'école et ses bons moments.” Isabelle Jesionin päiväkirja 23.1.1942, GFH. Ks. myös Isabelle Jesionin päiväkirja 27.1., 11. ja 21.2. sekä 20.3.1942, GFH.

[...] ohitse.”²¹⁰ Tämän oivaltaminen oli varmasti yksi tärkeä syy päiväkirjan kirjoittamiselle – nuoruuden muistojen säilöminen päiväkirjan sivuilla. Muistamisen tärkeys korostuu etenkin päiväkirjan alkupuolella, jossa Isabelle muisteli konventionaalisen omaelämäkerralliseen sävyyn lapsuuttaan ja aiempia kouluvuotiaan sekä viettämiään lomia kahden pitkän merkinnän verran.²¹¹ Myös Nina Sääskilahden tutkimissa päiväkirjoissa on tällaisia laaja-alaisia katsauksia elettyyn elämään, pienoiselämäkertoja. Niissä esiintyy muisteleva, itseään esille tuova minä, mikä on tyyppillistä perinteiselle omaelämäkerralle.²¹² Monet Alexandra Garbarinin tarkastelemat juutalaiset, toisen maailmansodan loppupuolella kirjoittaneet päiväkirjanpitäjät puolestaan muistelivat erityisesti sodan ensimmäisiä vuosia; käänisivät katseensa taaksepäin ja loivat narratiiveja kokemuksistaan sodan alusta lähtien. He ilmaisivat näin teksteissään kaksinaista ajan tajua: takautuvaa ja nykyhetkeen sitoutuvaa.²¹³ Isabelle ei muistellut mitään sotaan liittyvää, mutta rakensi kuitenkin päiväkirjassaan omaa menneisyyttään, itselleen historiaa, hyvien lapsuus-, loma- ja koulumuistojen tuodessa samalla lohtua ja selviytymiskeinon yhä ankeammaksi muuttuvan nykyisyyden paineissa.

Hélène Berr puolestaan on päiväkirjansa alkuosassa enemmän kiinni nykyhetkessä kuin päiväkirjamuistoissa, eikä viittaa mahdollisiin aiempiin merkintöihin sä kuin kerran. Tämä tapahtuu aiemmin mainitussa merkinnässä syyskuulta 1942 Hélènen muistellessa siskonsa pojan Maximen syntymää, jolloin hän mainitsee mahdollisuuden etsiä kyseinen tapahtuma päiväkirjastaan.²¹⁴ Toisaalta Hélènekkin pohti itsessään tapahtuneita muutoksia,²¹⁵ mutta ei vertaillut vanhempia päiväkirjamerkintöjään nykyiseen tapaansa kirjoittaa.

Kuten mainittua, Hélènen päiväkirjassa on välillä lähes vuoden tauko. Syksyllä 1943 Hélène alkoi kirjoittaa päiväkirjaansa uudelleen ja nyt hänen kirjoitustyyhinsä oli muuttunut. Samalla oli muuttunut myös hänen suhteensa aikaan. Hän vaikuttaa eläneen enemmän muistoissa kuin ennen ja on havaittavissa, että päiväkirjasta oli tullut hänelle, Vatkan määritelmän mukaisesti, aiempaa tärkeämpi elämän inventoimisen väline. Vasta nyt Hélène alkoi Annen ja Isabellen tavoin analysoida päiväkirjansa aiempia merkintöjä:

Tässä päiväkirjassa on kaksi osaa, huomaan sen lukiessani alkua: on osa, jonka kirjoitin velvollisuudesta, säilyttääkseni muistot siitä, mikä täytyy kertoa, ja on se, joka on kirjoitettu Jeanille, minulle ja hänelle. Minulle on ilo ajatella että jos minut otetaan kiinni, Andrée [Berrien kokki] on säilyttänyt nämä sivut, jotain

210 ”Tems de ma jeunesse! Tu es [...] passé.” Isabelle Jesionin päiväkirja 23.1.1942, GFH.

211 Isabelle Jesionin päiväkirja 27.1. ja 11.2.1942, GFH.

212 Sääskilahti 2009, 137–146.

213 Garbarini 2006, 146.

214 Hélène Berrin päiväkirja 10.9.1942, CDJC.

215 Ks. esim. Hélène Berrin päiväkirja 11.10.1942, CDJC.

minusta, siitä mikä on minulle arvokkainta, sillä nykyään en välitä mistään muusta mikä on aineellista; se mikä täytyy suojella, on sielunsa ja muistinsa.²¹⁶

Alettuaan toden teolla valmistautua henkisesti siihen, että hänet mahdollisesti pian pidätettäisiin ja vietäisiin keskitysleirille, jopa tapettaisiin, Hélène tarkasteli päiväkirjaansa uusin silmin ja antoi sille uusia merkityksiä. Päiväkirjan merkitys muuttui Garbarinin²¹⁷ mukaan monilla sota-ajan juutalaiskirjoittajilla, kun he alkoivat ymmärtää, mitä edessä todella saattaisi olla. Hélènellä alun haluun säilyttää muistissa juutalaisvainoihin liittyviä tapahtumia, jotta niistä voisi myöhemmin kertoa muille – vasta tässä vaiheessa päiväkirjaa hän avaa kunnolla tätä motiiviaan – yhdistyi nyt halu säilyttää jälkipolville, ennen kaikkea poikaystävä Jeanille, jotain kirjoittajasta itsestään. Hélène halusi jäädä aikakirjoihin, olla olemassa ainakin päiväkirjansa kautta myös kuolemansa jälkeen. Tätä osaa hänestä ei pystyttäisi tuhoamaan. Samaan aikaan Hélène pohti Michel de Montaignen kirjoittamia ajatuksia kuolemasta ja siitä, mitä sen jälkeen tapahtuisi, ja selvästi ihaili tämän renessanssiajan kirjailija-filosofin tapaa ”tehdä Ajalle tepposet”.²¹⁸ Myös Hélènellä itsellään oli selvä pyrkimys saada teksteillään kumotuksi ajan mahti. Tämä pyrkimys toi yhden selviytymiskeinon painostavassa nykyhetkessä.

Hélène Berr pohti päiväkirjansa jälkimmäisessä osassa myös suhdettaan aiempaan minäänsä uudella intensiteetillä, hieman samassa hämmästelevässä hengessä kuin Anne Frank: ”Se on tunne joka minulla on ollut aina: olen aina kääntynyt eräänlaisen hämmennyksen vallassa pois siitä hahmosta joka olin aiemmin, vuosi tai kuusi kuukautta aiemmin.”²¹⁹ Toisaalta hän selvästi kaipasi sitä, että olisi kirjannut ajatuksiaan ylös jo vuosia aiemmin ja olisi nyt voinut palata tarkastelemaan entistä itseään, olisi se sitten kuinka hämmäntävää tai noloa tahansa. Tämä käy ilmi hänen kirjaamastaan sitaatista Roger Martin du Gardin romaanisarjasta *Les Thibault*²²⁰,

216 ”Il y a deux parties dans ce journal, je m'en aperçois en relisant le début: il y a la partie que j'écris par devoir, pour conserver des souvenirs de ce qui devra être raconté, et il y a celle qui est écrite pour Jean, pour moi et pour lui. Cela m'est un bonheur de penser que si je suis prise, Andrée aura gardé ces pages, quelque chose de moi, ce qui m'est le plus précieux, car maintenant je ne tiens plus à rien d'autre qui soit matériel; ce qu'il faut sauvegarder, c'est son âme et sa mémoire.” Hélène Berrin päiväkirja 27.10.1943, CDJC. Vanhojen päiväkirjamerkintöjen lukemisen herättämistä tunteista ja havainnoista, ks. myös Hélène Berrin päiväkirja 15.2.1944, CDJC.

217 Garbarini 2006, 20, 130. Esimerkiksi rabbi Lucien Dreyfus vaikuttaa kirjoittaneen 1940-luvun päiväkirjansa loppuosan lapsensa tulevana lukijoina mielessään, ks. Garbarini 2006, 47.

218 Hélène Berrin päiväkirja 27.10.1943, CDJC. Ks. lisää päiväkirjan ja ajan suhteesta, Perämäki 2011, passim.

219 ”C'est une impression que j'ai toujours eue: je me suis toujours détournée avec une espèce de confusion du personnage que j'étais avant, un an ou six mois avant.” Hélène Berrin päiväkirja 27.10.1943, CDJC. Alleviivaukset Berrin omat.

220 Suom. *Thibault'n suku*.

jossa kertoja katuu, ettei ole koskaan pitänyt päiväkirjaa: ”Jos voisin pidellä käsissäni omaa menneisyyttäni viisitoistavuotispäivästä lähtien, mustaa valkoisella, se tuntuisi minusta olevaisemmalta. Elämälläni olisi kirja, painoarvoa, kehys, historiallinen koostumus [...]”²²¹

Elisabeth Kaufmann ja Anita Meyer ovat näistä nuorista juutalaisnaisista ainoat, jotka eivät maininneet päiväkirjoissaan mitään vanhojen päiväkirjatekstiensä lukemisesta. Myös heille päiväkirjan kirjoittamisella on kuitenkin ollut muutakin kuin rutiininomaista merkitystä. Elisabeth esimerkiksi näyttää pitäneen tärkeänä kaiken jännittävän ja erikoisen, ikävänkin juutalaisvainojen vuoksi kokemansa muistiin merkitsemistä. Etenkin pakomatkan aikaiset merkinnät muistuttavat välillä seikkailuromaania, jonka sankarittarena on tietenkin Elisabeth itse. Päiväkirjanpitäjille onkin tyypillistä värittää elämänsä tapahtumia.²²² Jo pakomatkan alussa Elisabeth näyttää halunneen merkitä pakokokemuksensa tarkkaan muistiin, kellonaikoja ja säätä myöten, dramaattisin sanankääntein: ”Niin he eivät olleet enää Pariisissa. Kello oli noin puoli yksitoista aamupäivällä, keskiviikkona 12. kesäkuuta 1940. Sää oli muuttumattoman synkkä. He vaelsivat molemmat, tuulista matkaa suuressa ahdingossa, synnyttäen ääneen lausumattoman valituksen suuren kärsimyksen keskellä.”²²³ Merkinnästä, joka kertoo yöstä poliisiasemalla pidätettynä, päiväkirjan merkitys tärkeiden tapahtumien tallentajana käy erityisen selvästi ilmi. Kirjoittihan Elisabeth siinä todenneensa ulkopuoliselle utelijalle, että sellainen kokemus oli pakko kirjoittaa ylös.²²⁴ Myös Elisabeth näki siis päiväkirjan tärkeyden muistojen ja oman historian säilöjänä.

Anita Meyerin päiväkirja on enemmän nykyhetkessä pysyvä ja vähemmän eri tapahtumien merkitystä pohdiskeleva kuin muilla neljällä päiväkirjanpitäjällä. Etenkin kalenterimainen ulkoasu on ohjannut kirjoittajaa pysyttelemään tiukasti päivän tapahtumien kuvauksessa antamatta ajatuksen karata mihinkään muualle. Anitan aihevalinnoista kunkin päivän kohdalla voi kuitenkin nähdä, että myös hän halusi tallentaa päiväkirjansa sivuille sota-ajan arjen erityislaatuisuuden, eikä tahtonut näiden muistojen unohtuvan.²²⁵ Päiväkirjamerkintöihin varatuilla vähäisillä riveillä hän kuvaili tarkkaan erityisesti syömiään, usein hyvin niukkoja aterioita. Myös hänen raporttinsa sodan kulusta olivat erittäin yksityiskohtaisia, kuten tässä otteessa

221 ”Si je pouvais aujourd’hui avoir là, entre mes mains, noir sur blanc, tout mon passé depuis ma quinzième année, il me semblerait davantage avoir existé; ma vie aurait un volume, du poids, un contour, une consistance historique [...]” Héléne Berrin päiväkirja 27.10.1943, CDJC. Suom. Erkki Jukarainen [Berr 2009, 165].

222 Kagle & Gramegna 1996, 38, 41.

223 ”So waren sie nicht mehr in Paris. Es war zirka ½ 11 vormittags, Mittwoch den 12 Juni 1940. Das Wetter war unverändert trübe. Sie zogen beide, ein windiges Glied in der großen Elendsbette, bildend, ein unbeklagter Jammer im großen Leid.” Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 12.6.1940, USHMM.

224 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 13.6.1940, USHMM. Luvussa 2.1. on suora lainaus tästä päiväkirjamerkinnästä.

225 Tekemäni haastattelu vahvistaa tämän käsityksen, ks. Budding, Anita: haastattelu, 2.3.2019.

helmikuulta 1945, jolloin olivat meneillään sodan viimeiset taistelut: ”Valtava ilmalaivasto lensi ylitsemme. Grünberg vallattu. Emmerikissä he [liittoutuneet] ovat saavuttaneet Reinin. Suurhyökkäyksiä Japaniin.”²²⁶ Hän halusi pistää tarkkaan ylös ja ainakin itse muistaa myöhemmin nämä sodan tärkeät hetket: liittoutuneiden voittoa etenemisen sodan loppupuolella. Päiväkirjan kirjoittaminen palveli hyvin tätä tarkoitusta.

Rachel Feldhay Brennerin mukaan päiväkirjat tarjoavat kirjoittajilleen mahdollisuuden lukea ”taaksepäin” ja kirjoittaa ”eteenpäin”. Päiväkirjanpitäjä voi verrata nykyhetkeä aiemmin kuvailemiinsa tapahtumiin ja siten muodostaa itselleen käsitystä elämänsä historiallisesta kulusta.²²⁷ Nuorille vainotuille juutalaisille itsensä ymmärtäminen menneisyyteen jälkiä jättävinä historiallisina toimijoina oli erityisen tärkeä henkinen selviytymiskeino, sillä kansallissosialistit yrittivät viedä heidän oikeutensa omaan historiaan.

Tämän tutkimuksen keskushenkilöistä etenkin Anne Frank mutta puoliaksi tosisaan myös Hélène Berr halusivat jättää jälkiä historiaan, ei vain päiväkirjaa kirjoittamalla, vaan oikeina kirjailijoina. Päiväkirja merkitsikin heille luovuuden purkautumismuotoa, kirjallisten intohimojen toteuttamista. Maarit Leskelä-Kärjen mukaan päiväkirja oli naisille tärkeä keino purkaa kirjallista luovuuttaan erityisesti aikana, jolloin heillä ei vielä ollut pääsyä julkisiin taideinstituutioihin. Anna Makkonen puolestaan toteaa, että intiimin päiväkirjan synnyttyä 1800-luvun lopulla päiväkirjasta tuli paitsi itseanalyysin myös itseilmaisun väline.²²⁸ 1940-luvulla naisten mahdollisuudet saada tekstejään julki olivat jo aivan toisenlaiset, mutta kirjoittaminen toimi Annelle ja Hélènelle myös keinona testata itseään ja kirjallisia kykyjään. Leskelä-Kärki toteaa Norma Clarcken tutkimukseen viitaten, että Thomas Carlylen vaimoa Jane Carlyleä voi tarkastella kirjailijana, vaikkei tämä kirjoittanut elämänsä aikana kuin kirjeitä. Carlylen kirjallinen kyvykkyys näkyy hänen kirjeenvaihdossaan.²²⁹ Samalla tavalla Annen ja Hélènen päiväkirjamerkinnoista näkyy heidän lahjakkuutensa kirjoittajina.

Hélène Berrin päiväkirja todistaa kirjoittajansa kirjallisista kyvyistä ja kunnianhimesta. Päiväkirjan kirjoittamista on usein kuvattu spontaaniksi ja välittömäksi kirjoittamiseksi, jossa tyyli ja rakenne eivät ole päähuomion kohteena.²³⁰ Hélène kuitenkin selvästi asetti – vähän kirjailija Virginia Woolfin tapaan, jonka mielestä päiväkirjanpitäjän tuli tuottaa huoliteltua ja vakavasti otettavaa tekstiä – päiväkirjalleen tiettyjä laatutavoitteita.²³¹ Hän totesi syksyllä 1942, vainojen kiihdyt-

226 ”Een enorme luchtvloot overgekomen. Grünberg veroverd. Voor Emmerikstaan ze voor de Rijn. Grote aanvallen op Japan.” Anita Meyerin päiväkirja 16.2.1945, MJHNYC. Palaan sotatapahtumista kirjoittamiseen tarkemmin luvussa 4.

227 Brenner 1997, 139. Lainausmerkit Brennerin. Ks. myös Garbarini 2006, 146.

228 Leskelä 2000, 214; Makkonen 1993, 362–363.

229 Leskelä-Kärki 2006, 51.

230 Ks. Makkonen 1999, 246.

231 Bloom 1996, 29.

tyä ympärillä, että päiväkirjan pitäminen vaati tahdonvoimaa, jota hänellä ei enää ollut, joten ”[...] en merkitse siihen enempää kuin keskeisimmät asiat muistaakseni.”²³² Samaisen syksyn merkinnöissä Hélène myös antoi ymmärtää, että päiväkirjan kunnollinen kirjoittaminen vaatisi sitä, että kirjoittaja kuuluisi kokonaan itselleen. Muuten ei voinut tehdä muuta kuin merkitä muistiin vain ulkoisia seikkoja.²³³ Hélène halusi päiväkirjassaan olevan muitakin tasoja kuin ulkoinen, tapahtumien taso, mutta oli sitä mieltä, että tätä moniulotteisempi päiväkirja vaati omistautumista ja vain itseensä keskittymistä, johon hän ei aina katsonut kykenevänsä. Hän kuitenkin nautti kirjoittamisesta ja tiesi itsellään olevan siihen lahjoja. Esimerkiksi tammikuussa 1944 hän muisteli aikaa kolme vuotta aiemmin, jolloin oli englantilaisen kirjallisuuden yliopisto-opintojen myötä riemuiten huomannut itsessään heränneen kirjallisen herkkyyden.²³⁴

Juutalaisvainojen raaka todellisuus sai Hélènen pohtimaan myös oikean kirjan kirjoittamista kokemuksistaan:

Tänään, palatessani Georgesin ja Robertin luota, olin yhtäkkiä tunteen vallassa: että minun piti kirjoittaa todellisuus. Pelkkä tämä paluumatka rue Marguerittelta oli asioiden ja ajatusten maailma, mielikuvien ja pohdiskelujen. Mistä tehdä kirja. Ja äkkiä, ymmärsin että kirja oli pohjimmiltaan tavanomainen, tarkoitan tätä: mitä muuta kirjassa on kuin todellisuus? [...] Kirjoittaa, ja kirjoittaa niin kuin minä haluan, toisin sanoen täysin rehellisesti, ajattelematta koskaan että toiset lukevat, jotta ei vääristä omaa asennoitumistaan, kirjoittaa koko todellisuus ja traagiset asiat jotka elämme kaikessa alastomassa vakavuudessaan sanoilla vääristelemättä, se on hyvin vaikea tehtävä ja edellyttää jatkuvaa ponnistelua.²³⁵

Otteessa Hélène oivaltaa, että saadakseen aikaan kirjan hänen ei loppujen lopuksi tarvitsisi tehdä muuta kuin kirjoittaa siihen todellisuus, rehellisesti ja kaunistelematta. Hän halusi saada aikaiseksi vilpittöntä tekstiä. Matka päiväkirjanpitäjämästä kirjailijaksi tuntui kuitenkin pitkältä, sillä hän piti itseään liian laiskana pystyäkseen kirjoittamaan

232 ”[...] je n’y mets plus que les faits les plus saillants pour me rappeler.” Hélène Berrin päiväkirja 10.9.1942, CDJC.

233 Hélène Berrin päiväkirja 12.9.1942, CDJC.

234 Hélène Berrin päiväkirja 11.1.1944, CDJC.

235 Aujourd’hui, en rentrant de chez Georges et Robert, j’ai été brusquement la proie d’une impression: qu’il fallait que j’écrive la réalité. Rien que ce retour depuis la rue Margueritte était un monde de faits et de pensées, d’images et de réflexions. De quoi faire un livre. Et soudain, j’ai compris combien un livre au fond était banal, je veux dire ceci: qu’y a-t-il d’autre dans un livre que la réalité? [...] Écrire, et écrire comme je le veux, c’est-à-dire avec une sincérité complète, en ne pensant jamais que d’autres liront, a fin de ne pas fausser son attitude, écrire toute la réalité et les choses tragiques que nous vivons en leur donnant toute leur gravité nue sans déformer par les mots, c’est une tâche très difficile et qui exige un effort constant. Hélène Berrin päiväkirja 10.10.1943, CDJC. Alleviivaukset Berrin omat.

riittävän välittömästi ja mahdolliset lukijat unohtaen. Hän tunnusti päiväkirjalleen myös, että itsensä näkeminen ”kirjoittajana” herätti hänessä suurta vastenmielisyyttä, sillä sen tittelin myötä hän pelkäsi kuitenkin menettävänsä spontaaniuden. Lisäksi Hélène ei halunnut kirjoittaa vain saadakseen muilta ylistystä ja kammosi sitä, että hänen tekstinsä ymmärrettäisiin väärin tai hän muuttuisi pelkäksi kauppatavaraksi.²³⁶ Kirjailijuus kuitenkin houkutteli häntä, mihin hän vaikuttaa saaneen innoituksen paitsi päiväkirjan kirjoittamisesta myös kirjallisuuden opinnoistaan.

Kunnianhimoinen suhtautuminen omaan kirjoittamiseen ja halu oppia ilmaiseksi itseään entistä paremmin on selvästi luettavissa myös Anne Frankin päiväkirjan sivuilta. Hän suhtautui omiin teksteihinsä erittäin kriittisesti ja arvosteli usein päiväkirjamerkintöjensä laatua. Välillä hän olisi suorastaan halunnut pyyhkiä juuri kirjoittamansa sanat yli tai piti merkintöjään typeränä ja ikävyyttävänä löpötelynä.²³⁷ Hän myös pahoitteli ala-arvoiseksi luonnehtimaansa tyyliään – ”Olen vain kirjoittanut muistiin, mitä on juolahtanut mieleeni!”²³⁸ Aina kirjoittaminen ei Annen mielestä tuntunut sujuvan ollenkaan – teksti oli sekavaa ja asiayhteyksiä oli hankala nähdä. Huhtikuussa 1944 Annelle oli jo selvää, että hän tahtoi päiväkirjansa julkaistavaksi sodan jälkeen, mutta ”[...] epäilen joskus vakavasti, kiinnostaako tämä vuodatukseni ketään myöhemmin. Koko sotkun nimenä tulee olemaan ’Ruman ankanpoikasen sekavat tunnustukset’.”²³⁹ Tällainen perfektionismi ei ole ollut vierasta myöskään muille kirjallisille kyvyille, kuten Leskelä-Kärki tutkimuksessaan Krohnin sisaruksista osoittaa. Kaikilla Krohnin siskoksilla oli tapana kritisoida omia tuotoksiaan ja jopa vähätellä niitä, mikä on Leskelä-Kärjen mukaan ollut ominaista monille naiskirjailijoille.²⁴⁰ Anne Frank kuitenkin osoitti joskus myös tyytyväisyyttä päiväkirjateksteihinsä – kerran hän jopa arvioi päiväkirjansa sisältävän puhuttelevia kohtia.²⁴¹ Annen pohjimmainen varmuus oman kirjoittamisensa suhteen saattaa liittyä siihen, että hän kirjoitti päiväkirjan lisäksi myös paljon kertomuksia ja kuvauksia.²⁴² Hänen kunnianhimonsa kirjoittajana ei siis kohdistunut pelkästään päiväkirjamerkintöihin.

Hélène Berrin tavoin Anne Frank ei halunnut jättää luovuuttaan ainoastaan yksityisen päiväkirjan varaan, vaan haaveili jostain suuremmasta. Hänelle vaikuttaa selvinneen piilossa olonsa aikana, että hän tahtoi tulevaisuudessa koettaa siipiään kirjailijana tai toimittajana. Päiväkirjan sivuilta kuvastuu vähitellen kasvava varmuus

236 Hélène Berrin päiväkirja 10.10.1943, CDJC.

237 Frank 2002, 97, 136 [28.11.1942 ja 15.6.1943]. Carol Ann Lee arvioi, ettei Anne Frankin kirjallinen lahjakkuus vielä näkynyt hänen päiväkirjansa ensimmäisillä sivuilla. Lee 2011, 263–264.

238 Frank 2002, 285 [19.3.1944].

239 Frank 2002, 329 [14.4.1944].

240 Leskelä-Kärki 2006, 383–402, 426–429, 437–438.

241 Frank 2002, 313 [5.4.1944].

242 Ks. Annen kirjoitusharrastuksesta Müller 1999, 192–193; Lee 2011, 47–49. Lee arvelee Annen perineen kirjoittamisintonsa isoäidiltään Alice Frank Sterniltä.

asiasta – aluksi Anne kertoi aikovansa kirjoittaa tulevaisuudessa paljon, mutta vain muun työn ohella.²⁴³ Lopulta hän tunnusti haaveensa tehdä kirjoittamisesta päätoiminen ammattinsa:

Minun on tehtävä työtä, jotta en pysyisi tyhmänä, haluan päästä eteenpäin, tulla sanomalehdentoimittajaksi, sitä minä tahdon! Minä tiedän, että osaan kirjoittaa. [...] Ja jos minulla ei ole kykyjä kirjoittaa sanomalehtiin tai kirjoja, voin aina kirjoittaa itseäni varten. Mutta minä haluan päästä pitemmälle, [...] haluan elää edelleen, myös kuolemani jälkeen! [...] Siispä vain eteenpäin, entistä rohkeampana, onnistun kyllä, sillä kirjoittaa minä haluan!²⁴⁴

Annella oli nyt selkeä tavoite, jota kohti hän alkoi innokkaasti pyrkiä. Hän tiesi, että haaveen toteutuminen vaatisi paljon työtä, mutta tämä kannusti häntä kestämaan ulkopuolisen silmin toivottomalta tuntuvaan elämäntilanteeseen ja olemaan rohkea. Brennerin mukaan kirjoittaminen älyllisen ja henkisen vapauden osoituksena auttoi juutalaisvainojen varjossa eläviä naisia säilyttämään arvokkuutensa ja itsekunnioituksensa – taiteellinen luovuus turvasi henkisen selviytymisen.²⁴⁵ Toive siitä, että saisi tulevaisuudessa kirjoittamalla aikaan jotain suurta, auttoi niin Hélèneä kuin Annea olemaan luopumatta elämänhalustaan, tarjosi todella keinoja selviytyä.

Elisabeth Kaufmannin, Isabelle Jesionin ja Anita Meyerin päiväkirjat liikkuvat enemmän tapahtumien tasolla kuin Hélène Berrin ja Anne Frankin tekstit. Anitan päiväkirjassa ei ole lainkaan metakirjoittamista eli pohdintoja oman tekstin laadusta ja sille asetetuista tavoitteista. Tämän esti jo merkinnöille varattu hyvin pieni tila, mutta voi myös olettaa, että jos Anitalla olisi ollut todellista kiinnostusta kirjoittaa laajemmin ja luovemmin testatakseen omia kirjallisia kykyjään, hän olisi yrittänyt hankkia toisenlaisen, enemmän kirjoitustilaa sisältävän muistiinpanokirjan tai -vihon.

Elisabeth Kaufmannin päiväkirjakaan ei suoraan paljasta, merkitsikö päiväkirjan kirjoittaminen Elisabethille samantyyppistä luovuuden purkautumisvälinettä ja kirjallisten kykyjen kehittämisväylää kuin Hélènelle ja Annelle. Se, että Elisabeth kirjoitti kokemuksistaan usein ikään kuin ulkopuolisena kertojana, puhuen itsestään kolmannessa persoonassa ”hänenä” tai ”Elisabethina”, viittaa kuitenkin tähän suuntaan. Hänen päiväkirjassaan on paljon myös dialogin muotoon kirjoitettua tekstiä.²⁴⁶ Kuten mainittua, tällaiset kohdat indikoivat Elisabethin halusta kirjoittaa vainojen myötä kokemistaan tilanteista jännittävää seikkailukertomusta, jossa hän itse oli pääosassa. Ehkä myös hän haaveili oikean kirjan kirjoittamisesta. Kertomuksen muo-

243 Frank 2002, 299 [25.3.1944].

244 Frank 2002, 313–314 [5.4.1944]. Ks. myös Frank 2002, 365 [11.5.1944].

245 Brenner 1997, 21, 135.

246 Ks. esim. Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 13.5.1940, USHMM.

toon kirjoitettua tekstiä oli helppo harjoitella päiväkirjassa. Toisaalta päiväkirjasta tulee päiväkirjojen fiktiomaisia piirteitä tutkineiden Steven E. Kaglen ja Lorenza Gramegnan mukaan omaelämäkerrallisen luonteensa vuoksi helposti rakenteeltaan narratiivimainen ilman kirjoittajan tietoisia pyrkimyksiäkin.²⁴⁷

Isabelle Jesionin päiväkirjassa halu kirjoittaa kielellisesti kaunista ja luovaa tekstiä on selvemmin nähtävissä. Isabelle heittäytyi merkinnöissään usein jopa runolliseksi ottaen selvästi vaikutteita kirjallisuudesta. Hän piti tekstejään jopa liian runollisina ja hölmöinä uskaltaakseen näyttää niitä eräälle uudelle ystävälleen.²⁴⁸ Isabelle vaikuttaa myös asettaneen tavoitteita tekstinsä laadulle ja ulkoasulle – kerran hän esimerkiksi pahoitteli huonoa käsialaansa vedoten siihen, että oli toipumassa flunssasta. Päiväkirjasta käy lisäksi ilmi, että hän omisti kirjoituskoneen, jolla kirjoitti ainakin kirjeitä.²⁴⁹ On mahdollista, että Isabelle harrasti muunkinlaista kirjoittamista kuin päiväkirjanpitoa ja kirjeitä ja käytti kirjoituskonettaan myös joidenkin luovempien tekstien synnyttämiseen. Joka tapauksessa hän selvästi halusi Hélénen ja Annen tavoin kehittää kirjoittamistaan ja piti päiväkirjan kirjoittamisen kirjallista ja luovaa puolta itselleen tärkeänä.

Päiväkirja ei ole koskaan pelkästään yksityisten tunnustusten foorumi, vaan sen kirjoittaja tekee – joko tietoisesti tai tiedostamattaan – merkintöjä myös lukija mielessään. Tämä lukija saattaa yksinkertaisesti olla kirjoittaja itse tulevaisuudessa, mutta se voi olla myös päiväkirjanpitäjän ystävä, sukulainen tai laajempi yleisö. Julkisen ja yksityisen raja on päiväkirjan kohdalla häilyvä.²⁵⁰ Tällainen häilyvyys on havaittavissa myös tutkimissani nuorten juutalaisnaisten päiväkirjoissa. Etenkin kirjailijuudesta haaveilevat Anne Frank ja Hélène Berr elättelivät toiveita, ei vain kaunokirjallisten teosten kirjoittamisesta, vaan myös päiväkirjojensa julkaisusta. Toisaalta myös Elisabeth Kaufmann, Isabelle Jesion ja Anita Meyer saattoivat kirjoittaa sinänsä yksityisiltä vaikuttavia päiväkirjatekstejään ulkopuolinen lukija tai lukijat mielessään – jos ei ns. suuri yleisö, niin ainakin päiväkirjaa mahdollisesti tulevaisuudessa lukevat perheenjäsenet tai ystävät. Näin äärimmäisissä oloissa kirjoitettujen päiväkirjojen tulkinnessa on otettava huomioon, että niiden kirjoittajat näkivät oman tulevaisuutensa hyvin epävarmana, eivätkä siksi voineet olla varmoja siitäkään, mihin heidän tekstinsä lopulta päätyisivät. Oli siis valittava sanansa tarkoin, kun ei tiennyt, kuka ne vielä tulisi lukemaan. Tämän tiedostivat varmasti ainakin jollain tasolla kaikki vainotut päiväkirjanpitäjät.

Useat 1930–40-luvun juutalaiskirjoittajat eivät vain tiedostaneet päiväkirjan yksityisyyden erityistä häilyvyyttä heidän tilanteessaan, vaan kirjoittivat ensisijaisena tavoitteenaan päiväkirjatekstiensä julkisiksi tulo. He pitivät tärkeänä, että heidän kansansa kärsimykset eivät unohtuisi. Myöhemmin julkaistuista päiväkirjoista tällaisia

247 Kagle & Gramegna 1996, 38.

248 Ks. esim. Isabelle Jesionin päiväkirja 23.1.1942, GFH.

249 Isabelle Jesionin päiväkirja 11. ja 21.2.1942, GFH.

250 Bloom 1996, 23–24.

ovat esimerkiksi Alexandra Garbarinin teoksessaan laajasti analysoima, aiemmin mainittu Chaim Aron Kaplanin Varsovan getossa kirjoitettu päiväkirja ja kirjallisuudentutkija Victor Klempererin päiväkirjat Hitlerin Saksan aikaisesta Dresdenistä. Julkaisemattomista päiväkirjoista, joissa näkyy samankaltainen halu toimia vainojen kronikoitsijana, Garbarini nostaa tutkimuksessaan esille puolanjuutalaisen Kalman Rotgeberin Puolan saksalais miehitystä kuvaavat päiväkirjat ja Lucien Dreyfussin päiväkirjamerkinnot sota-ajan Ranskasta.²⁵¹ Kuten mainittua, James E. Young näkee vainotuilla juutalaisilla olleen voimakkaan halun dokumentoida kokemuksistaan ja todistaa juutalaisten kansanmurhasta jälkipolville, mikä lisäsi heidän selviytymistahtoaan. Tämän taustalla Young arvelee pohjimmiltaan olleen juutalaisten pyhien kirjoitusten Tooran ja Talmudin tekstit ja niiden syntytaustan, jotka molemmat liittyvät vahvasti ajatukseen kirjallisesta todistamisesta tai testamentista. Tämä todistushalu näkyy esimerkiksi juuri juutalaisten vainojen aikaisissa päiväkirjoissa. Myös Garbarini näkee juutalaisen kirjallisen tradition toimia tragedian todistajina olevan ainakin osittain juutalaisten sota-aikaisen päiväkirjankirjoittamisinnostuksen takana, vaikka toteaa taustalla olleen myös laajempia eurooppalaisia 1800–1900-luvun kulttuurisia kirjoittamiskäytänteitä.²⁵² Young ja Garbarini eivät kuitenkaan kumpikaan ota tässä yhteydessä huomioon eroja eri-ikäisten juutalaisten päiväkirjanpitäjien välillä. Nuorimmilla päiväkirjankirjoittajilla tietoisuus juutalaisista, pyhiin kirjoituksiin pohjautuvista kirjoittamisen traditioista saattoi olla varsin vähäinen, etenkin maallistuneemmissa perheissä. Mahdollinen todistushalu, jos sitä ylipäättään oli, nousi heillä silloin enemmän aikansa tapahtumien erityislaatuisuuden ymmärtämisestä kuin vuosisataisesta juutalaisesta kirjoittamiskulttuurista.

Esimerkiksi Isabelle Jesionin päiväkirjassa tällaista todistusmotiivia ei näytä olevan. Sen sijaan Isabelle näytti päiväkirjaansa valikoidusti aikalaisilleen – joillekin lähimmistä ystävistään, jotka itse kirjoittivat päiväkirjaa ja antoivat Isabellen puolestaan lukea omia tekstejään. Kuten todettua, äitinsä hän ei sen sijaan halunnut näkevän kirjoituksiaan.²⁵³ Hänen päiväkirjansa oli siis toisaalta osittain pienen piirin luettavaksi ajateltu, toisaalta vain omalle itselle tarkoitettu ja henkilökohtainen, mikä vaikutti siihen, mitä ja miten hän siihen kirjoitti. Anita Meyerin kohdalla päiväkirjan henkilökohtainen ja yksityinen puoli näyttäytyy siinä, että hänen vuodelle 1945 tarkoitetun päiväkirjansa kannessa on lukon jäljet. Anita ei siis halunnut, että ainakaan lähipiiri pääsisi lukemaan hänen merkintöjään. Myöhemmässä haastattelussa²⁵⁴ hän vahvistaa kirjoittaneensa vain itselleen. Yksityisen ja julkisen suhdetta päiväkirjoissa tutkineen Lynn Z. Bloomin määritelmän mukaan puhtaasti yksityiset päiväkirjat ovat ulkopuoliselle lukijalle enemmän tai vähemmän vaikeita ymmärtää.²⁵⁵ Anitan

251 Garbarini 2006, xi, 1, 21–57.

252 Young 1990, 17–19; Garbarini 2006, 3.

253 Isabelle Jesionin päiväkirja 22.9.1941, 5.1., 9.1. ja 20.3.1942, GFH.

254 Budding, Anita: haastattelu, 2.3.2019.

255 Bloom 1996, 25–28. Ks. myös Makkonen 1999, 241.

päiväkirja onkin myös siinä mielessä selvästi enemmän itselle kuin muille tarkoitettu, että se sisältää enimmäkseen riisuttua raportointia päivittäisistä tapahtumista ilman tarkempia, lukijaa palvelevia selvityksiä esimerkiksi päiväkirjassa esiintyvistä henkilöistä.

Kuten edellä käy ilmi, Hélène Berr kirjoitti Isabellen tavoin päiväkirjaa osittain vain itseään ajatellen, osittain varsinkin päiväkirjan loppupuolella myös poikaystävänsä Jean Morawieckin myöhemmin luettavaksi. Päiväkirjanpitäjien yksi motiivi kirjoittaa on usein tuottaa, jos ei muille, niin ainakin läheisilleen tallenteita elämästään.²⁵⁶ Hélènellä päiväkirjan kirjoittamiseen liittyi lisäksi vahvasti ajatus laajemmasta yleisöstä, jolle hän halusi todistaa itsensä ja muiden juutalaisten kokemista kärsimyksistä, aivan kuten Youngin ja Garbarinin mukaan monet muut kohtalotoverinsa. Hélène tahtoi muistaa juutalaisvainot ja osoittaa myös myöhemmille sukupolville, mitä niiden aikana tapahtui. Hän kirjoitti tästä usein päiväkirjassaan. Hän piti näistä asioista kertomista suorastaan velvollisuutenaan, kuten tästä lokakuussa 1943 kirjoitetusta merkinnästä ilmenee:

[M]inulla on velvollisuus kirjoittaa, sillä toisten täytyy tietää. [...] [T]oiset eivät tiedä, [...] he eivät edes kuvittele muiden ihmisten kärsimyksiä, ja sitä pahaa jota jotkut aiheuttavat toisille. Ja aina yritän kipeästi ponnistella kertoakseni. [...] Minun siis täytyisi kirjoittaa että voisin myöhemmin osoittaa ihmisille millainen tämä aikakausi oli.²⁵⁷

Hélène koki, että ei-juutalaiset aikalaiset eivät tienneet tarpeeksi siitä, mitä juutalaisille oli tapahtumassa, ja koki siksi tehtäväkseen kirjoittaa totuuden ajastaan. Koska hänellä ei mielestään ollut kuitenkaan kaiken keskellä aikaa kirjan kirjoittamiseen, hän piti tärkeänä, että laittaisi ainakin päiväkirjaan muistiin kaiken kokemansa mahdollista myöhempää kirjoitustyötä varten.²⁵⁸ Hélène oli siis antanut itselleen tehtävän, joka auttoi häntä jaksamaan ja selviytymään yhä suuremman pelon ja vainon keskellä. Youngin mainitsemaan juutalaiseen kirjoitustraditioon hän ei kuitenkaan haluaan todistaa ajastaan kirjoittamalla kytkenyt, ainakaan päiväkirjassaan. Hélène oli kuitenkin paljon lukeva ja moniin asioihin syvällisesti perehtynyt nuori nainen, joten on mahdollista, että hän oli silti vähintään tietoinen tästä perinteestä.

256 Bloom 1996, 24, 33.

257 ”[J]’ai un devoir à accomplir en écrivant, car il faut que les autres sachent. [...] [L]es autres ne savent pas, [...] ils n’imaginent même pas les souffrances d’autres hommes, et le mal que certains infligent à d’autres. Et toujours j’essaie de faire ce pénible effort de raconteur. [...] Il faudrait donc que j’écrive pour pouvoir plus tard montrer aux homes ce qu’a été cette époque.” Hélène Berrin päiväkirja 10.10.1943, CDJC. Alleviivaukset Berrin.

258 Hélène Berrin päiväkirja 10.10.1943, CDJC. Ks. myös Hélène Berrin päiväkirja 18.7. ja 12.9.1942, 10. ja 25.10.1943 ja 14.–15.2.1944, CDJC.

Hélènelle oli tärkeää, että hänen sodanaikainen päiväkirjansa säilyisi, vaikka hänelle itselleen kävisi jotain. Hän luovutti päiväkirjansa sivuja säännöllisesti Berrin perheen kokille, Andrée Bardiaulle.²⁵⁹ Bardiau puolestaan toimitti päiväkirjan Hélènen toivomusten mukaisesti Jean Morawieckille naisen kuoleman varmistuttua.²⁶⁰ Päiväkirjan mahdollisesta julkaisemisesta Hélène ei koskaan kirjoita suoraan, mutta hänen vahvasta todistustarpeestaan päätellen ajatus ei ollut hänelle täysin vieras.

Anne Frank puolestaan kertoi päiväkirjassaan avoimesti toiveistaan saattaa tekstinsä julki.²⁶¹ Annen kirjoituksissa julkaisuhaaveisiin liittyi selvästi se, että hän olisi sodan jälkeen elossa itse julkaisemassa päiväkirjaansa. Tämä varmasti vahvisti hänen selviytymistahtoaan samalla tavalla kuin muut kirjoittamiseen liittyvät unelmat. Idea päiväkirjan julkaisemisesta lähti Annen radio Oranjessa²⁶² maaliskuussa 1944 kuulemasta opetus- ja kulttuuriministerin puheesta. Puheessaan ministeri kehotti säilyttämään sodan aikana pidetyt päiväkirjat ja kirjeet, jotta ne myöhemmin välittäisivät ihmisille ajankuvaa.²⁶³ Anne innostui ajatuksesta muiden piilopaikan asukkaiden tavoin: ”Tietenkin kaikki syöksyivät minun päiväkirjani kimppuun. Kuvittelehan, kuinka mielenkiintoista olisi, jos minä julkaisisin romaanin Salaisesta siivestä. Niimestä ihmiset päättelisivät, että kysymys on salapoliisiromaanista.”²⁶⁴ Anne alkoiikin kuvailla seuraavilla sivuilla tarkemmin sota-ajan elämää, sillä arveli kirjoittaneensa siitä aiemmin liian vähän. Muutamaa kuukautta myöhemmin hän myös ryhtyi muokkaamaan siihen mennessä kirjoittamiaan muistiinpanoja julkaisukuntoon jatkaen kuitenkin myös alkuperäisen päiväkirjansa kirjoittamista. Päiväkirjan muokattua b-versiosta näkee selvästi, että se on kirjoitettu ulkopuolista lukijaa ajatellen.²⁶⁵

Anne Frank ajatteli, että hänen kokemuksensa saattaisivat olla myöhemmin arvokkaita todisteita sota-ajan tapahtumista. Hän oli siis Hélène Berrin tavoin tietoinen päiväkirjansa merkityksestä ulkopuolisille lukijoille todistuskappaleena piiloutujien elämästä. Annen haave kirjailijan ammatista yhdistyi epäitsekäämpiin tavoitteisiin. Rachel Feldhay Brenner näkee, että samalla hänen itselleen asettamansa tehtävä

259 Hélène Berrin päiväkirja 27.10. ja 13.12.1943, CDJC.

260 Job 2009, 242. Berrin eloonjääneille sukulaisille jäi päiväkirjan puhtaaksikirjoitettu kopio. Berrin siskon Denise Jobin tytär Mariette Job otti 1990-luvulla yhteyttä Morawieckiin ja sai tältä lopulta päiväkirjan alkuperäisen version, jonka lahjoitti vuonna 2002 Pariisin Shoah-museoon muiden sukulaisten suostumuksella. Shoah-museon arkistonhoitaja Karen Taëib toimitti päiväkirjan julkaistavaksi vuonna 2008. Ks. Job 2008, 305–307.

261 Leen mukaan Otto Frank on kuitenkin väittänyt eräässä kirjeessään, että Anne kirjoitti päiväkirjaansa vain itseään varten, ei julkaisua silmällä pitäen. Ks. Lee 2011, 416. Ehkä päiväkirjan lopulta julkaistavaksi saattanut Otto Frank halusi näin ylläpitää autenttisuuden vaikutelmaa.

262 Oranje oli antisaksalainen kielletty radioasema, joka lähetti BBC:n ohjelmia hollanniksi. Ks. Müller 1999, 181.

263 Frank 2002, 306 [29.3.1944]; Müller 1999, 193–194.

264 Frank 2002, 306 [29.3.1944]. Ks. myös Frank 2002, 365–366 [11.5.1944].

265 Frank 2002, 306–308 [29.3.1944]; Bloom 1996, 29–30; Müller 1999, 193–194.

tapahtumien kirjaamisesta jälkipolville auttoi ylittämään omat pelon tunteet ja kannusti pysymään vahvana. Todellisuuden näkeminen kirjoittamisen raaka-aineena synnytti asenteen, joka lievitti kokemuksen herättämää toivottomuuden tunnetta.²⁶⁶ Keskitysleirikokemuksistaan kirjoittanut Viktor Frankl on taas todennut, että se jolla on *miksi* elämässään, kykenee kantamaan melkein minkä tahansa *miten*. Tämä oli mahdollista jopa keskitysleiriolosuhteissa – ne vangit, jotka tiesivät, että heitä odotettiin toteutettava tehtävä, pysyivät parhaiten hengissä.²⁶⁷ Tavoite kronikoida aikaansa auttoikin Anne Frankia ja Hélène Berriä kestämään paremmin kaikkea eteensä tulevaa, antoi yhden henkisen selviytymiskeinon, vaikka he eivät lopulta keskitysleiristä selviytyneet.

Päiväkirjan kirjoittaminen sen julkaisu mielessä alkoi yleistyä 1900-luvulla. Näin tekivät etenkin monet julkisuuden henkilöt, kuten esimerkiksi kirjailija Aino Kallas.²⁶⁸ Myös ”tavallisten” ihmisten päiväkirjoja alettiin julkaista 1900-luvulla yhä enemmän, mutta tällöin ne usein liittyivät johonkin merkittävään aikakauteen tai tapahtumiin kuten juuri toiseen maailmansotaan. Toisaalta päiväkirjoihin on etenkin 1800-luvulta lähtien intiimin, tunnustuksellisen päiväkirjatyyppin yleistyttyä liittynyt tietty salassapidon elementti.²⁶⁹ On ristiriitaista, miten etenkin Anne Frank usein kirjoitti, ettei antaisi kenenkään koskaan lukea päiväkirjaansa – ei Isabelle Jesionin tavoin etenkin oman äitinsä²⁷⁰ – mutta suunnitteli silti muistiinpanojensa julkaisua. Välillä hän suorastaan taisteli oikeudestaan pitää kirjoituksensa vain itsellään, kuten kerran Otto Frankin uhattua ottavansa tyttäreltään päiväkirjan pois tämän oltua tottelematon. Anne joutui taistelemaan päiväkirjansa puolesta myös silloin, kun alhaalla oleviin toimistotiloihin oli murtauduttu, pelättiin poliisien löytävän piilopaikan, ja joku ehdotti päiväkirjan polttamista. Hän jopa kirjoitti johdannoksi julkaisutavaksi tarkoitettuun päiväkirjaversioon, ettei kukaan koskaan saisi lukea sitä.²⁷¹ Näin Anne halusi antaa tuleville lukijoilleen vaikutelman päiväkirjansa yksityisestä luonteesta ja ”aitoudesta” selvästi tietoisena tunnustuksellisen päiväkirjatyyppin konventioista, vaikka nimenomaan tavoitteli päiväkirjansa julkaisemista ja poisti b-versiosta mielestään kaikkein arkaluontoisimmat ja salassa pidettävimmät kohdat. Lisäksi hän antoi siskonsa Margotin silloin tällöin lukea päiväkirjaansa, samoin kuin parhaat ystävät lukivat Isabelle Jesionin merkintöjä.²⁷² Päiväkirja oli näille nuorille juutalaisnaisille toisaalta hyvin henkilökohtainen asia, jolle uskottuja tunnustuksia ei tehnyt mieli kertoa ääneen edes lähipiirille; toisaalta taas julkisemmaksi tarkoitettu

266 Brenner 1997, 137, 140–142.

267 Frankl 2006, 76, 96. Kursiivit Franklin.

268 Makkonen 1993, 362–363; Leskelä 2000, 241 [viite 13].

269 Makkonen 1993, 363.

270 Frank 2002, 72 [3.10.1942].

271 Frank 2002, 72, 321 [3.10.1942 ja 11.4.1944]; Müller 1999, 194.

272 Frank 2002, 77, 408 [14.10.1942 ja 15.7.1944]. Carol Ann Leen mukaan myös Margot Frank kirjoitti päiväkirjaa piilopaikassa, mutta se ei ole säilynyt jälkipolville. Lee 2011, 313–314.

kuvaus elämästä sodan ja vainojen keskellä. Etenkin Anne Frankin ja Héléne Berrin päiväkirjat palvelivat näitä molempia tarkoituksia.

Päiväkirjaan kirjoittaminen oli monin tavoin tärkeä henkinen selviytymiskeino tämän tutkimuksen nuorille juutalaisnaisille. Päiväkirjanpitämisellä on tutkittu olevan normaalistikin esimerkiksi terapeuttisia ja aikaa järjesteleviä merkityksiä, mutta sodan ja vainon keskellä poikkeusoloissa päiväkirjan kirjoittamisen tärkeys elämänhalun säilyttämisen kannalta korostui. Se toimi keinona purkaa ahdistusta, masennusta ja pelkoja, mutta auttoi myös luomalla järjestystä muuten epävarmaan ja välillä kaoottiselta tuntuvaan elämään. Päiväkirjan taaksepäin selailun avulla nuoret, vainotut juutalaiskirjoittajat pystyivät luomaan itselleen selkeämmän käsityksen menneestä ja näin tajuamaan muutosta sekä oman elämänsä historiallisuutta aikana, jolloin juutalaisten koko olemassaolo oli vaarassa. Kirjoittamalla heidän oli mahdollista jättää jälkensä historiaan ja jotain minuudestaan myös jälkipolville, vaikka oma kohtalo oli epävarma.

Päiväkirjan pitäminen merkitsi muistojen säilömistä lisäksi muutakin. Päiväkirjan kirjoittaminen oli etenkin Anne Frankille ja Héléne Berrille tapa toteuttaa kirjallista kunnianhimoaan ja tärkeä luovuuden ilmaisukanava. Kummallekin kirjoittaminen merkitsi enemmän kuin pelkkää harrastusta ja he haaveilivat siitä jopa ammattina. He pitivät monien muiden sota-ajan juutalaisten päiväkirjanpitäjien tavoin tehtävänä dokumentoida kirjoittamalla aikaansa jälkipolville ja levittää näin tietoa juutalaisten kohtalosta myös sodan jälkeen. He eivät kirjoittaneet päiväkirjojaan vain itselleen, vaan tahtoivat, että ne julkaistaisiin myöhemmin. Tehtävä kronikoida aikaansa antoi voimaa jatkaa eteenpäin ja kestää vaikeimpiakin hetkiä. Päiväkirjan kirjoittaminen ei ollut kuitenkaan ainoa asia, joka auttoi näitä viittää nuorta juutalaisnaista jaksamaan ankaraa arkea kaventuneessa elämänpiirissä. Seuraavassa käsittelyluvussa tarkastelussa ovat sellaiset selviytymiskeinot vainojen ja sodan keskellä, joiden tausta ja perusta oli rauhan ajalta tutuissa keinoissa tehdä elämä mielekkääksi.

3 IHMISSUHTEET JA ARJEN YLLÄPITO – RAUHAN AJALTA TUTUT SELVIYTYMISKEINOT

3.1. Tukea perheeltä

Kun elämä järkkyy, tukeutuminen tuttuihin, muuttumattomiin asioihin voi auttaa – perheen ja ystävien seuraan, arjen rutiineihin. Myös sota-aikana läheiset ihmissuhteet ja arjen askareet edesauttoivat jaksamista. Vainottujen nuorten juutalaisten kapenevassa elämänpiirissä oli erityisen tärkeää, että elämässä oli vielä jotain tuttua ja turvallista. Tässä luvussa keskiöön nousevat päiväkirjamerkinnot arkisesta opiskelusta, työstä ja harrasteista. Kaksi ensimmäistä alalukua käsittelevät ihmissuhteita ja päiväkirjan kirjoittajien niistä ammentamaa iloa ja tukea. Ihmissuhteet olivat olennainen osa koulun, työn ja vapaa-ajan vuorottelua arjessa, johon kolmas alaluku keskittyy.

Sosiaalisen miljöön tarkastelu – kulttuurisen ja historiallisen kontekstin ohella – on olennaista yksilön elämästä kerrottaessa. Ihmissuhteet ja verkostot ovat keskeisiä analyysin välineitä.²⁷³ Tässä ja seuraavassa alaluvussa tarkastelun kohteena on tutkimieni viiden nuoren juutalaisnaisen sosiaalinen miljöö – perhe, ystävät ja rakastetut. Aluksi käsittelen heidän suhdettaan vanhempiinsa ja sisaruksiinsa, jonka kautta tarkastelen perheen merkitystä selviytymisessä juutalaisvainojen ja toisen maailmansodan keskellä. Maarit Leskelä-Kärki korostaa, että modernina aikanakin yksilö on syvästi perheeseen kietoutunut. Juutalaisten perhedynamiikkaa Alankomaissa piilotettujen lasten kokemana tutkinut Diane Wolf määrittelee perheen sosiaalisesti instituutioksi, jossa ihmisen sosiaalisen ja kulttuurisen identiteetin kehittyminen alkaa. Leskelä-Kärki ja Leonore Davidoff painottavat myös identiteetin rakentumista suhteessa perheeseen.²⁷⁴ Myös kulttuurintutkija Stuart Hallin sosiologisen subjektikäsitelmän mukaan yksilön identiteetti muodostuu suhteessa ”merkityksellisiin toisiin”.²⁷⁵ Näen perheenjäsenet tällaisina merkityksellisinä toisina. Näkyvin

273 Leskelä-Kärki 2006, 40.

274 Davidoff et. al. 1999, 55; Leskelä-Kärki 2006, 41; Wolf 2007, 23; Davidoff 2012, 7–8.

275 Hall 2002, 21–22. Hall itse näkee postmodernin subjektin identiteetin ei-kiinteänä ja läpi elämän muokkautuvana, ks. Hall 2002, 23.

teema perheeseen liittyvässä holokaustitutkimuksessa on pitkään ollut perhe-elämän sijaan perheen menetys, sillä vain harvat juutalaiset pariskunnat ja perheet selvisivät kansanmurhasta koskemattomina.²⁷⁶ Myös joissain tämän tutkimuksen päiväkirjoissa perhe oli jo hajonnut, mutta lopullisia menetyksiä käyttämäni aineisto ei kuvaa. Oma tarkastelukulmani perheeseen juutalaisvainojen varjossa onkin jokapäiväiset perhesuhteet sellaisina kuin ne päiväkirjossa näyttäytyvät. Alexandra Garbarini luonnehtii perheen merkitystä vainotuille juutalaisille normaalielämässä kiinnipitävänä asiana.²⁷⁷ Perhesuhteiden tarkastelu avaa tärkeän näkökulman nuorten päiväkirjanpitäjien arkiseen selviytymiseen.

”Olimme [paikalla] kaikki neljä, hyvin iloisia, ehkä sen tunteen vuoksi että olimme kerrankin kaikki yhdessä, kaikki tänne [Pariisiin] jääneet perheenjäsenet. Ja myös rentoutumisesta johtuen.”²⁷⁸ Näin kirjoitti Héléne Berr kesäkuussa 1942 perheensä kanssa tekemästään käynnistä Aubergenvilleen, Berrien kesähuvilalle Pariisin lähellä. Mukana olivat Hélénen äiti, isä ja nuorempi isosisko Denise. Berrin perhe oli jo osittain hajonnut Ranskan miehityksen ja juutalaisvainojen vuoksi, sillä Hélénen vanhin sisko Yvonne perheineen ja pikkuveli Jacques olivat paenneet Pariisista niin sanotulle Ranskan vapaalle vyöhykkeelle, alueelle, jota kansallissosialistinen Saksa ei vielä pitänyt hallussaan.²⁷⁹ Pariisiin jääneet perheenjäsenet vainojen kiristymisen ja jatkuva pidätyksen uhka vaikuttaa tuoneen aiempaa kiinteämmin yhteen, ja perhe sai voimaa yhteisistä hyvistä hetkistä.

Tarkastelemani nuoret naiset kirjoittivat perheestään päiväkirjoissaan vaihtelevasti. Elisabeth Kaufmann ja Anita Meyer eivät tietoisesti pohtineet suhdettaan vanhempiinsa ja sisaruksiinsa, vaikka perhe päiväkirjan sivuilla esiintyikin; etenkin Anne Frank mutta myös Héléne Berr ja Isabelle Jesion kirjoittivat äiti-, isä- ja sisarusuhteistaan laajemmin. Kaikki paitsi sijaisperheeseen piilotettu Anita, myös muita hiukan vanhempi Héléne, asuivat ainakin päiväkirjaa aloittaessaan vanhempiensa kanssa, joten vanhemmat ja sisarukset olivat merkittävä osa heidän elämänpiiriään. Heidän suhteissaan varsinkin vanhempiensa on havaittavissa monia yhtäläisyyksiä mutta myös eroja, joihin vaikuttivat kirjoittajien erilaiset taustat ja sodanaikaiset olosuhteet. Myös Diane Wolfin tutkimien piilotettujen juutalaislasten perheet olivat hyvin moninaiset niin uskonnolliselta suuntautumiseltaan, sosiaaliselta asemaltaan kuin maantieteelliseltä sijainniltaan.²⁸⁰ Tässä tarkasteltujen päiväkirjankirjoittajien kotitausta oli sosiaalisesti ja uskonnollisesti varsin yhtenäinen niiltä osin kuin siitä on tietoa – he olivat kaikki varsin maallistuneista, ennen sotaa hyvin toimeentulleista kaupunkilaisperheistä – mutta juutalaisvainot ja toinen maailmansota muuttivat

276 Wolf 2007, 6.

277 Garbarini 2006, 96.

278 ”Nous étions tous les quatre, très gais, peut-être avec le sentiment que nous étions tous ensemble pour une fois, tout ce qui reste ici de la famille. Et aussi par détente.” Héléne Berrin päiväkirja 11.6.1942, CDJC.

279 Job 2008, 300.

280 Wolf 2007, 23.

perheiden dynamiikkaa ja ajoivat ne toisistaan eroaviin tilanteisiin. Esimerkiksi Frankin perhe eli lähes koko Annen päiväkirjan kattaman ajan eristyksissä, vailla mahdollisuutta ottaa toisiinsa juuri minkäänlaista etäisyyttä, kun taas Meyerin perhe hajosi sodan ajaksi. Niin kävi lopulta myös Jesioneille, mutta osan Isabellen päiväkirjaa perhe oli vielä koossa.

Historioitsija Marianne Junila, joka on tutkinut tamperelaisten koulutyttöjen kirjoituksia Suomen sisällissodasta vuonna 1918, toteaa, että sota-aikana vanhemmat eivät välttämättä pysty huolehtimaan lapsiensa turvallisuudesta ja hyvinvoinnista. Jos lapsella on kuitenkin lähellä edes yksi aikuinen, johon hän voi luottaa, se tuo jopa kaoottiisiin oloihin turvallisuuden tunnetta.²⁸¹ Niin Hélène Berrille kuin Elisabeth Kaufmannille äiti vaikuttaa olleen sodan ja vainojen keskellä suurempi tuki ja turva kuin etäisempi isä. Anne Frankille puolestaan isä oli vanhemmista selvästi läheisempi. Hélénellä ja Elisabethilla päiväkirjoista ilmenevää äitiin tukeutumista selittää erityisesti se, että molempien nuorten naisten isät olivat vangittuina suuren osan siitä ajasta, jonka heidän päiväkirjansa kattavat. Kuten mainittua, Elisabethin isä joutui Itävallasta Ranskaan paenneena jo ennen Saksan miehitysaikaa ranskalaisten ylläpitämälle internointileirille²⁸²; Hélènen isä pidätettiin kesällä 1942 huonosti kiinnitetyn keltaisen tähden vuoksi ja päätyi joksikin aikaa Drancyn kokoomaleirille.²⁸³ Heidän äitinsä olivat siis enemmän läsnä tytärtensä elämässä, joten on luonnollista, että äitisuhde näyttäytyy Elisabethin ja Hélènen päiväkirjoissa läheisempänä kuin suhde pois riistettyyn isään.

Isabelle Jesionilla puolestaan suhde molempiin vanhempiin oli päiväkirjan perusteella varsin etäinen jo ennen näiden pidätystä ja keskitysleirille joutumista. Hän koki kärsivänsä tästä etäisyydestä ja kirjoitti päiväkirjassaan paljon vanhempiinsa kohdistamistaan odotuksista, jotka eivät tuntuneet toteutuvan.²⁸⁴ Anita Meyer näyttäytyy tässä suhteessa Isabellen vastakohtana; siinä missä Isabelle pohti päiväkirjamerkinnöissään usein isä- ja äitisuhteensa laatua, Anitan kirjoitukset vanhemmistaan jäivät yleensä maininnan tasolle. Juutalaisvanhemmille, jotka joutuivat sodan ja vainon vuoksi eroon lapsistaan, kirjeenvaihto oli usein ainoa tapa pitää yhteyttä jälkikasvuunsa. Kirjeissä tai postikorteissa täytyi kuitenkin varoa kiinnittämästä sensoreiden huomiota. Postin kulkeminenkin oli epävarmaa.²⁸⁵ Myös Anitan suhde toisaalla

281 Junila 2018, 201.

282 Elisabeth Kaufmann kutsuu USHMM:n haastattelussa tällaisia leirejä keskitysleireiksi. Elizabeth Koenigin haastattelu, 29.1.1990, USHMM Archives, RG-50.030*0111.

283 Zapruder 2002, 39; Job 2008, 301–302.

284 Ks. esim. Isabelle Jesionin päiväkirja 12.9.1941, 23.1. ja 10.6.1942, GFH.

285 Garbarini 2006, 101–102.

piilossa oleviin isäänsä ja äitiinsä perustui lähinnä ystävien Haagissa välittämiin²⁸⁶ kirjeisiin ja paketteihin. Kuten mainittua, Anita on myöhemmin²⁸⁷ kertonut, että hänen vanhempiansa piilopaikka löydettiin jossain vaiheessa ja he joutuivat Westerborkin kokoomaleirille, mutta tästä hän vaikenee päiväkirjassaan. Voi olla, että hän ei vielä tällöin tiennyt pidätyksestä. Sijaisvanhemmistaan Anita sen sijaan kirjoitti enemmän, mikä on luonnollista, kun ajattelee, että hän asui heidän kodissaan monta vuotta. Välit vaikuttavat olleen melko läheiset, vaikka riitojakin syntyi erityisesti koti-töihin liittyen.²⁸⁸ Vuoden 2019 haastattelussa Anita toteaa sijaisvanhempiansa olleen hänelle erittäin ystävällisiä ja hyviä.²⁸⁹ Diane Wolfin tutkimuksessa piilotettujen lasten perhesuhteet näyttäytyvät monimutkaisina, ja käsitteen ”perhe” merkitys saattoi piilossaolon aikana muuttua.²⁹⁰ Anita Meyerille näin ei vaikuta kuitenkaan käyneen. Ainakin omat vanhemmat olivat Anitalle läpi päiväkirjan edelleen äiti ja isä siinä missä sijaisvanhemmat olivat ”vain” täti ja setä. Toki piilossaolo saattoi merkitä hänelle perheen laajentumista koskemaan muitakin kuin lapsuudenkodin äitiä, isää ja sisarta.

Sodan loppuvaiheessa Alankomaiden vapauduttua saksalais miehityksestä Anita alkoi lopulta kirjoittaa vanhemmistaan vapaammin. Aikaisempi hyvin peitelty ja harvasanainen perheestä kirjoittaminen saattoi olla varotoimi. Mikäli Anitan oma piileskely paljastuisi tai päiväkirja joutuisi jostain muusta syystä vääriin käsiin, siitä ei ainakaan löytyisi tietoja hänen muiden perheenjäsentensä piilopaikasta. Piilotetuille juutalaislapsille usein painotettiin, etteivät he saaneet tehdä tai sanoa mitään, mikä paljastaisi ulkopuolisille heidän todellisen taustansa.²⁹¹ Vasta talvella 1945 Anita saattoi iloita päiväkirjassaan, kun hän näki ainakin enonsa tämän tullessa vierailulle.²⁹² Maaliskuussa 1945 Anita myös kirjoitti tavanneensa sotilaan, joka tunsikin hänen isänsä, ja mainitsi äitinsä syntymäpäivästä. Lopulta ilo oli ylimmillään, kun Anita sai kuulla vanhempiansa olevan jälleen vapaita.²⁹³ Tätä seurasi jännittänyt odotus ja pettymykset, kun jälleennäkeminen lykkääntyi: ”[...] [M]itään ei tapahtunut. Mieliä laski nollan alapuolelle.”²⁹⁴ Kun Anita vihdoin sai molemmat vanhempansa luokseen

286 Anita mukaan perheellä oli Haagissa ystäviä, jotka tiesivät kaikkien perheenjäsenten olinpaikat ja välittivät kirjeet eteenpäin. Hän kertoo yhteydenpidon olleen melko säännöllistä syyskuuhun 1944 asti, jolloin yhteys Alankomaiden pohjois- ja eteläosan välillä katkesi. Budding, Anita: haastattelu, 2.3.2019.

287 Boulder woman recalls class with Anne Frank, *Daily Camera* 11.6.2005; Budding, Anita: haastattelu, 2.3.2019.

288 Ks. esim. Anita Meyerin päiväkirja 22.1., 16.2., 8.3. ja 19.4.1944, MJHNYC.

289 Budding, Anita: haastattelu, 2.3.2019.

290 Wolf 2007, 23.

291 Wolf 2007, 142.

292 Anita Meyerin päiväkirja 31.1. ja 2.2.1945, MJHNYC.

293 Anita Meyerin päiväkirja 7. ja 13.3., 21.4.1945, MJHNYC.

294 “[...] [N]iets verschenen. De stemming daalt tot onder nul.” Anita Meyerin päiväkirja 30.4.1945, MJHNYC. Ks. myös Anita Meyerin päiväkirja 29.4.1945.

toukokuussa 1945, hän varmasti riemuitsi, mutta ilmaisi tästä onnesta vain osan päiväkirjassaan: ”Mikä ilo.”²⁹⁵ Isän ja äidin tärkeys Anitalle välittyy parhaiten näistä kevään 1945 päiväkirjamerkinnöistä, niiden lakonisuudesta huolimatta. Jo ennen tätä uutta vanhemmista kirjoittamisen avoimuutta harvakin yhteydenpito perheeseen ja jälleennäkemisen odotus olivat varmasti antaneet Anitalle selviytymiskeinoja piilopaikan arjessa, mutta hänen päiväkirjateksteissään tästä on hankala saada kiinni.

Vainottuna sodan keskellä eläminen vaikutti päiväkirjankirjoittajien suhteeseen vanhempiinsa. Äidistä ja isästä tuli joillekin heistä yhä läheisempiä ja tärkeämpiä; joillain taas vainojen ja sodan myötä tullut elämänmuutos toimi vanhemmista erottavana tekijänä, ei vain konkreettisesti esimerkiksi vanhempien vankeuteen tai piiloon joutumisen myötä vaan myös henkisesti. Toisaalta suurin osa heistä oli muutenkin siinä iässä, jolloin pyritään ottamaan henkistä etäisyyttä vanhempiin ja itsenäistyminen alkaa. Näin Anne Frank analysoi päiväkirjassaan muuttunutta suhdettaan isäänsä ja äitiinsä:

Minä en sovi heidän joukkoonsa, ja sen minä olen tuntenut selvästi ennen kaikkea viime aikoina. He osoittavat avoimesti tunteita toisilleen, mutta minä haluan mieluummin tunteilla silloin kun olen yksin. Ja sitten he sanovat, että meillä neljällä on viihtyisää yhdessä ja että me kuulumme niin harmonisesti yhteen, mutta heidän mieleensä ei koskaan juolahda, että minä saattaisin olla eri mieltä.²⁹⁶

Merkintä on heinäkuulta 1942, jolloin Frankit olivat juuri muuttaneet piilopaikkaansa. Päiväkirjamerkinnöissä ajalta ennen piiloutumista tällaista suhtautumista ei ole havaittavissa, eikä Anne niissä edes pohtinut suhdettaan vanhempiinsa kovin syvällisesti – totesi vain isänsä ja äitinsä kultaisuuden ja lempeän suhtautumisen tyttärensä saamiin arvosanoihin koulussa.²⁹⁷ Piiloutuminen pakotti Annen miettimään asemaansa perheessä aivan uudella tavalla – piilopaikan ahtaat olot tiivistivät perheen kanssakäymistä, mutta paradoksaalisesti samalla vieraannuttivat Annea vanhemmistaan ja isosiskostaan.

Myös Isabelle Jesion kritisoi päiväkirjassaan omia vanhempiaan. Päinvastoin kuin Anne, hän kuitenkin olisi toivonut enemmän tunteenosoituksia isältään ja äidiltään. Jo heti päiväkirjan ensimmäisessä merkinnässä Isabelle totesi vanhemmistaan, että vaikka he varmasti rakastivatkin häntä, eivät he koskaan näyttäneet sitä ja äiti jopa käyttäytyi välillä kuin Isabelle ei ollenkaan olisi ollut hänen tyttärensä. Hän kirjoitti haluavansa ystävän, joka olisi vähän kuin äidin korvike, ja sellaisen isän kuin lukemissaan kirjoissa.²⁹⁸ Vainojen kiristymisen myötä Isabelle vaikuttaa hakeneen

295 ”Wat een vreugde.” Anita Meyerin päiväkirja 1.5.1945, MJHNYC.

296 Frank 2002, 45 [12.7.1942]. Annen muuttuvista suhteista vanhempiinsa, ks. myös Brenner 1997, 25–26.

297 Frank 2002, 18–19, 31 [20.6. ja 5.7.1942].

298 Isabelle Jesionin päiväkirja 12.9.1941, GFH.

vanhemmiltaan tukea entistä enemmän ja myönsikin sitä heiltä saavansa, mutta pohti myös, kuka sitten suojelisi häntä, kun vanhemmat kuolisivat: ”[...] [V]anhempani eivät ole täällä ikuisesti. Tätä ajatusta [...] pelkään.”²⁹⁹ Myöskään silloiseen tilanteeseen Isabelle ei ollut täysin tyytyväinen, sillä hän kaipasi yhä perheeltään lisää hellyyttä ja rakkautta. Etenkin äiti olisi hänen mielestään saanut välittää enemmän ja olla sellainen äiti, jolle voisi kertoa kaiken.³⁰⁰ Vanhemmat eivät siis olleet niin suuri henkinen tuki ja turva Isabelle kuin hän olisi itse toivonut. Hänen päiväkirjastaan, jota lukiessa täytyy ottaa huomioon nuorelle ihmiselle luonnollinen taipumus tarkastella vanhempiaan kriittisesti, välittyy kuitenkin samalla isän ja äidin tärkeys. Etenkin vanhempien jouduttua vangituiksi Isabelle tukeutui selviytyäkseen muihin aikuisiin ympärillään, mihin palaan myöhemmin.

Leskelä-Kärjen ja Davidoffin mukaan henkilö voi rakentaa identiteettiään perheen kautta niin samastumalla perheensä jäseniin kuin kapinoimalla heitä vastaan, haluamalla jatkaa tai vastustaa perhetraditioita.³⁰¹ Anne Frankin suhtautuminen perheeseensä oli usein kapinoiva. Hän satti päiväkirjassaan vanhempiansa tapaa syyttää kuopustaan kaikesta ja moittia hänen käytöstään aina sopivan tilaisuuden tullen.³⁰² Vaikka Anne vähitellen oppi tunnustamaan, ainakin itselleen, että vikaa oli myös hänessä eivätkä syytteet ja moitteet aina olleet aiheettomia, hän pyrki kuitenkin jatkuvasti irrottautumaan vanhempiansa holhouksesta ja olemaan itsenäisempi ja riippumattomampi.³⁰³ Tilanteessa, jolloin perhe oli tiiviimmin yhdessä kuin koskaan, Anne kävi omaa sisäistä taisteluaan kasvamisesta itselliseksi ihmiseksi, joka ei enää tarvitsisi vanhempiansa tukea:

Olen erkaantunut vanhemmistani, luovin yksin eteenpäin ja näen vasta myöhemmin, minne rantaudun. [...] [I]sä ja äiti eivät kumpikaan tajua, että he ovat pettäneet velvollisuutensa minua kohtaan ja että minä tuomitsen heidät siitä. [...] Minusta täytyy tulla hyvä ihminen omien ponnistelujeni avulla, ilman esikuvia ja ilman hyviä neuvoja, silloin olen myöhemmin sitäkin vahvempi. [...] En ole enää vauva enkä lellikki, jolle saa nauraa, teki hän mitä tahansa. Minulla on omat ihanteeni, ajatukseni ja suunnitelmani, mutta en osaa pukea niitä vielä sanoiksi [...] [P]ysyn lujana kaikesta huolimatta, raivaan oman tieni ja nielen kyyneleeni.³⁰⁴

299 ”[...] [M]es parents ne resteront pas indéfiniment. A cette idée [...] j’ai peur.”
Isabelle Jesionin päiväkirja 5.1.1942, GFH.

300 Isabelle Jesionin päiväkirja 5. ja 23.1., 10. ja 29.6.1942, GFH.

301 Davidoff et. al. 1999, 55; Leskelä-Kärki 2006, 41.

302 Frank 2002, 45, 97, 107, 109, 177–178, 279, 351–352 [12.7. ja 28.11.1942, 30.1., 5.2. ja 30.10.1943, 17.3. ja 5.5.1944].

303 Frank 2002, 61, 97, 200–201, 216, 354, 416 [27.9. ja 28.11.1942, 2. ja 19.1., 7.5. ja 1.8.1944].

304 Frank 2002, 180–181 [30.10.1943]. Samankaltaista halua irrottautua vanhemmista esim. Frank 2002, 406–407 [15.7.1944].

Tästä sitaatista lokakuulta 1943 huokuu 14-vuotiaan pettymys ja kapina vanhempiin kohtaan ja toiveet siitä, että aikuiset vihdoinkin ottaisivat hänet tosissaan, eivätkä pitäisi enää pelkkänä lapsena. Anne halusi olla itsenäinen, vahva yksilö, riippumaton vanhempiensa hyväksi tarkoitetuista neuvoista. Piilossaolon aikana Anne näyttää kypsyneen ja kasvaneen henkisesti itsenäisemmäksi – ainakin päiväkirjan sivuilla tämä itsenäisyysajattelu korostuu yhä enemmän. Myös Rachel Feldhay Brenner kiinnittää Annen päiväkirjassa huomiota tämän kehittyvään itsetietoisuuteen suhteessa vanhempiinsa.³⁰⁵ Anne rakensi identiteettiään perhettään vastaan kapinoiden avulla ja sai itsenäisyyden tunteestaan vahvuutta selviytyä.

Toki 14-vuotias tarvitsee vielä paljon vanhempiensa tukea, vaikka olisi omasta mielestään itsenäinen, eivätkä Annen vanhemmat suinkaan jättäneet häntä tässä suhteessa täysin yksin. Vaikka vanhempiensa usein ärsyyntyikin, muisti Anne paremmalla tuulella ollessaan myös kiitellä heitä päiväkirjassaan. Esimerkiksi piilopaikan lukuisissa riidoissa Frankien ja van Pelsin pariskunnan välillä isä ja äiti olivat Annen mukaan aina valmiita puolustamaan tytärtään, jota van Pelsit usein moittivat huonosta käytöksestä: ”Jotkut ihmiset nauttivat erityisesti siitä, että saavat kasvattaa omien lastensa lisäksi myös toisten ihmisten lapsia. [...] Isä ja äiti puolustavat minua aina tulisesti, ilman heitä en pystyisi yhä uudelleen taistelemaan urheasti muita vastaan.”³⁰⁶ Siinä missä vanhemmat antoivat Annelle tukea piilosiiven riidoissa, Anne oli myös itse valmis tukemaan heitä.³⁰⁷ Perhesiteet auttoivat siis kaikesta huolimatta Annea – ja muuta Frankin perhettä – jaksamaan paremmin piilopaikan painostavassa tunnelmassa ja riitojen keskellä.

Myös Hélène Berrille perhe muodostui vainojen ja sodan keskellä paitsi tukijaksi ja lohdun tuojaksi myös yhä enemmän joksikin, jota hän itse pyrki suojelemaan ja tukemaan. Samalla hän koetti säilyttää oman henkisen vahvuutensa, etteivät vanhemmat murehtisi hänen vuokseen. Berrit olivat eloisa perhe, jolla oli paljon tuttavuuksia ja ystäviä. Lähes joka päivä heillä kävi ihmisiä kylässä ja he itse vierailivat muualla, eikä kotona juuri ollut hiljaisia hetkiä. Päiväkirjamerkintä keväältä 1942 kuvaa hyvin Berrien hektistä perhe-elämää: ”Koti oli kuohunnan vallassa. Äidin ystävät olivat lähdössä, isä palaamassa, Nicole ja Denise hyvin innoissaan, [paikalla oli myös] Auntie Ger [Germaine-täti].”³⁰⁸ Perheen isän pidätys ja joutuminen Drancyyn paria kuukautta myöhemmin toi Berrien kotitunnelmiin synkempiä sävyjä, mutta toisaalta vahvisti perhesiteitä entisestään, kuten Hélène päiväkirjassaan useaan otteeseen korosti. Isän poissa ollessa Hélènen rooli vanhempiensa tukijana ja lohduttajana

305 Brenner 1997, 25–26.

306 Frank 2002, 61 [27.9.1942], ks. myös Frank 2002, 407 [15.7.1944].

307 Frank 2002, 150, 218 [29.7.1943 ja 22.1.1944].

308 ”J’ai trouvé la maison en effervescence. Les amis de Maman venant de partir, Papa de rentrer, Nicole et Denise très excitées, Auntie Ger.” Hélène Berrin päiväkirja 30.4.1942, CDJC. Ks. myös Hélène Berrin päiväkirja 22.10.1942, CDJC.

– sen sijaan, että hän perheen nuorimpana tyttärenä olisi ollut se, jota muiden perheenjäsenten täytyi tukea ja lohduttaa – alkoi vahvistua päiväkirjassa. Hän vaikuttaa pyrkineen ikään kuin täyttämään isänsä paikan yrittäen piristää surevaa äitiään ja auttaen leirillä olevaa isää hoitamalla tämän asioita ja lähettämällä tälle tämän pyytämää vaatteita ja ruokaa.³⁰⁹ Isän menettäessä hetkellisesti toivonsa vapautuksensa suhteen ja jättäessä kortissa hyvästejä perheelleen Hélène ei päiväkirjamerkintänsä mukaan pystynyt itkemään, vaikka äidin ja Denise-siskon kortti sai nyhkimään, ja se merkitsi ”[...] repeämä[ä] kaikesta, mikä teki elämästämme onnellisen”.³¹⁰ Hélène halusi pysyä vahvana perheensä vuoksi, olla auttaja ja tukipilari, vaikka perheen aiempaa suurempi yhteenkuuluvuuden tunne vaikeuksien keskellä toi myös hänelle itselleen tukea ja lohtua. Syksyllä 1943, kun Pariisissa olevat ystävät alkoivat juutalaisvainojen kiihtymisen ja pidätysten vuoksi käydä vähiin, Hélène totesi lähentyneensä vanhempiansa kanssa entisestään: ”[O]len kääntynyt enemmän vanhempieni puoleen, ja puhun heille enemmän, ja uskon että kaunis maailma avautuu myös siinä suunnassa.”³¹¹

Hélènen suhde äitiinsä Antoinette Berrin oli yhtä kaksijakoinen kuin hänen perhesuhteensa muutenkin. Toisaalta hän tarvitsi äitinsä kuuntelevia korvia ja olkapäätä, johon nojata; toisaalta hän oli usein itse tämän äiti-tytärsuhteen suojeleva ja lohduttava osapuoli. Äidin ja tyttären kanssakäymiseen näyttää useasti liittyneen Hélènen halu olla huolestuttamatta äitiään:

Tänä iltana, jos haluaisin, voisin heittäytyä vuoteelleni, ja itkeä, ja sanoa äidille, että haluan pitää kaikin voimin kiinni siitä millainen olin aiemmin. Ja äiti varmasti lohduttaisi minua, ja nukahtaisin kyynelten maku suussani, ja myös rauhoittuneena. Mutta silloin äiti murehtisi vielä enemmän viereisessä huoneessa. [...] [K]aikki mitä sanoisin olisi täysin vilpittöntä ja totta. Mutta en halua tuottaa äidille surua. Tänä iltana isä sai jo haltuunottoilmoituksen, ja äiti ottaa sen kaiken kannettavakseen, ja kätkee kaiken.³¹²

309 Hélène Berrin päiväkirja 24. ja 30.6., 3. ja 22.7.1942, CDJC.

310 ”[...] une déchirure avec tout ce qui a rendu notre vie heureuse.” Hélène Berrin päiväkirja 20.9.1942, CDJC.

311 “[...]][J]e me suis tournée davantage vers mes parents, et je leur parle plus, et je crois qu’un beau domaine s’ouvre là aussi.” Hélène Berrin päiväkirja 10.10.1943, CDJC.

312 ”Ce soir, si je voulais, je pourrais me jeter sur mon lit, et pleurer, et dire à Maman que je veux me raccrocher de toutes mes forces à ce que j’étais avant. Et Maman sûrement me consolerait, et je m’endormirais avec le goût des larmes, et aussi le calme de la paix. Mais Maman alors se ferait encore un peu plus de bile dans la chambre à côté. [...] Car tout ce que je dirais serait parfaitement sincère et vrai. Mais je ne veux pas faire de la peine à Maman. Déjà ce soir Papa a reçu un avis de spoliation, et Maman prend tout cela sur son dos, et cache tout.” Hélène Berrin päiväkirja 11.4.1942, CDJC. Haltuunottoilmoitus liittyi lakiin juutalaisten omaisuuden ja yritysten takavarikoimisesta. Ks. Berr 2009, 19 [viite 3].

Hélène ei halunnut lisätä äitinsä murheiden taakkaa sydänsuruillaan juuri kun isä oli saanut saksalaismiehittäjiltä ilmoituksen omaisuutensa takavarikoinnista, vaikka puhuminen tuntui houkuttelevalta. Silloin, kun Hélène kaikesta huolimatta uskoutui äidilleen esimerkiksi arjen vastoinkäymisistä, hänen oli myönnettävä päiväkirjassaan, että vaikutus oli rauhoittava ja mieliala koheni. Kuitenkaan hän ei halunnut itkeä äitinsä nähden esimerkiksi kertoessaan tälle ikävästä päivästä, jolloin käytti keltaista tähteä ensimmäisen kerran.³¹³ Hélène tahtoi pärjätä yksin ja olla vahva. Toisaalta halu tukeutua äitiin usein voitti: ”Olin puhunut äidille. Hän oli tullut toivottamaan minulle hyvää iltaa. Hän oli viipyillyt huoneessa. Tiesin että hän odotti. Kerroin hänelle [ihmissuhdehuolista], ja kaduin jälkeensä, [...] koska en halua että minusta huolehditaan, koska se luonnollisesti saa minut itkemään.”³¹⁴ Hélènen erottua silloisesta poikaystävästään Gérardista hän puhui aiheesta äidilleen ja kuvaili päiväkirjassaan ilmapiirin muuttuneen tällöin ”kevyeksi, rakastavaksi ja myötätuntoiseksi”.³¹⁵ Äidin hiljainen ja lempeä puhe tällaisissa tilanteissa toi tyttärelle lohdullisen olon.³¹⁶

Etenkin päiväkirjan alkupuolella murheet, joista Hélène halusi uskoutua äidilleen, olivat usein ihmissuhdehuolia, mutta hän toivoi äidiltä lohtua myös miehitysvallan toimien tuomissa, paljon raskaammissa murheissa. Isän pidätyksen jälkeen äiti-tytär-suhteessa korostui kuitenkin entisestään Hélènen halu tukea ja auttaa lohdutonta äitiään. Hän esimerkiksi yritti paikata isän kotiin jättämää aukkoa suorittamalla niitä pikku puuhia, joita vangittu isä oli normaalisti kotona hoitanut. Näiden askareiden tekemättä jättäminen olisi herättänyt äidissä liikaa muistoja. Samoin Hélène kerran omat päiväsuunnitelmansa sivuun jättäen jäi äitinsä seuraksi tämän murehtiessa isän kohtaloa.³¹⁷ Nuorimman tyttären suhde äitiinsä muuttui yhä suojelevammaksi ja hän painoi omat tarpeensa taka-alalle. Myös Denise-sisko pyrki olemaan huolestuttamatta äitiä; hän esimerkiksi kielsi Hélènea kesällä 1942 kertomasta äidille kuultuaan Pariisin juutalaisratsioiden ulottumisesta miesten lisäksi myös naisiin ja lapsiin.³¹⁸ Sillä kertaa Hélène päätti kuitenkin välittää nämä uutiset äidilleen, mutta usein hänkin vältteli ikävien asioiden kertomista. Jos äiti itse sai tietää esimerkiksi jostain juutalaisten karkotuksiin liittyvästä synkstä käänteestä, etenkin jos tämä koski jollain tavalla hänen omaa perhettään, hän saattoi Hélènen mukaan kiihtyä valtavasti. Hélène kuvaili päiväkirjassaan kesällä 1942 äitinsä muuttuneen hermostuneeksi ja lap-

313 Hélène Berrin päiväkirja 21.5. ja 9.6.1942, CDJC.

314 ”J’avais parlé à Maman. Elle était venue me dire bonsoir. Elle s’était attardée dans la chambre. Je savais qu’elle attendait. Je lui ai dit, et après j’ai regretté, [...] parce que je ne veux pas qu’on s’occupe de moi, parce que cela m’a naturellement fait pleurer.” Hélène Berrin päiväkirja 18.6.1942, CDJC.

315 ”[...] légère, affectueuse, et réconfortante [...]” Hélène Berrin päiväkirja ”Jeudi matin” [6.8.1942], CDJC.

316 Hélène Berrin päiväkirja 11.8.1942, CDJC.

317 Hélène Berrin päiväkirja 26. ja 27.6.1942, CDJC. Lisää esimerkkejä Hélènen avusta äidilleen, Helénè Berrin päiväkirja 22.7.1942, CDJC.

318 Hélène Berrin päiväkirja 18.7.1942, CDJC.

sen lailla käyttäytyväksi.³¹⁹ Äidistä ei ollut tällaisessa olotilassa lohduttajaksi, vaikka myös Hélène kärsi juutalaisvainojen kiristymisestä. Tyttären oli siis koottava kaikki voimansa ja toimittava itse äitinsä tukijana.

Päiväkirjan loppupuolella, kun Denise oli naimisiin mentyään muuttanut pois kotoa ja leiriltä vapautunut isä, äiti ja Hélène jääneet asumaan kolmestaan Hélènen lapsuudenkotiin, äiti-tytär-suhde alkaa vaikuttaa jälleen hiukan tasapainoisemmalta. Olihan Antoinette Berrillä taas tukenaan myös miehensä ja hän sai voimiaan takaisin. Hélène saattoi välillä luopua lohduttajan roolistaan ja olla itse äitinsä lohdutettavana. Esimerkiksi lokakuussa 1943 äiti onnistui ilostuttamaan itsensä yksinäiseksi tuntevaa tyttärtään pianonsoitollaan:

Kolmannessa kerroksessa mieleeni juolahti: äiti soitti [...]. Tunsin kasvoillani hymyn. Kun tulin porrastasanteellemme ja olin *varma*, että soittaja oli äiti, tunsin hymyn muuttuvan *autuaaksi* vasten tahtoani. Jos äiti olisi nähnyt minut silloin, hän olisi ajatellut että olin yhtä *beaming over* kuin joskus pikkuisena, silloin kun meillä vallitsi Jacquesin ja minun touhujen jäljiltä *glorious mess*. Minut valtasi kaikkein täydellisin, odottamattomin ja puhtain ilo kun käsitin, että äiti oli ryhtynyt soittamaan jälleen minun takiani, voidakseen soittaa kanssani ja rikkoa talossa vallitsevan hiljaisuuden. Tunsin hetken verran sääliä koska ajattelin, että hän oli halunnut tuottaa minulle yllätyksen ja että jos kivistäisin ovikelloa, hän tietäisi minun kuulleen. Toisten ilon pilaaminen ei miellyttä minua. [...] En halua sääliä äitiä. Sitä paitsi tiedän nyt, ettei tunne ollut sääliä vaan rakkautta ja että sisälläni kuohuva silkan ilon ja kiittollisuuden aalto sai minut soittamaan ovikelloa epäröimättä ja kohtaamaan äidin, ja se aalto vei mennessään kaiken mikä ei ollut minulle mieluisaa.³²⁰

319 Hélène Berrin päiväkirja 29.8.1942, CDJC.

320 “Au second étage, une idée m’est venue: Maman qui jouait [...]. Et alors j’ai senti un sourire sur ma figure. Et lorsque je suis arrivée sur notre palier, et que j’ai été *sûre* que c’était Maman, j’ai senti mon sourire qui devenait *béat*, malgré moi. Si Maman m’avait vue alors, elle aurait pensé que j’étais *beaming over*, comme lorsque j’étais petite et qu’avec Jacques nous avions réussi à faire un *glorious mess*. J’étais envahie de la joie la plus complète, la plus inattendue et la plus pure en m’apercevant que Maman s’était remise au piano, pour moi, pour jouer avec moi, et pour réveiller le silence de cette maison. J’ai eu un moment de pitié, parce que j’ai pensé qu’elle avait voulu me faire une surprise, et que si je sonnais, elle saurait que je l’avais entendue. Je n’aime pas gâcher les joies des autres. [...] Je ne veux pas avoir pitié de Maman. D’ailleurs, je sais maintenant que ce n’était pas de la pitié, mais de la tendresse, et qu’une vague joyeuse et bousculante de reconnaissance pure m’a fait sonner franchement et accueillir Maman, en enportant tout ce qui n’était pas mon plaisir.” Hélène Berrin päiväkirja 10.10.1943, CDJC. Suomennos Erkki Jukarainen [Berr 2009, 145].

Äidin pianonsoitto sai Hélénen palaamaan muistoissaan aikaan ennen nykyisiä huolia ja hiljaista taloa, jopa lapsuuteen saakka hänen ja pikkuveli Jacquesin yhteisiin leikkeihin. Rouva Berr ei ollut siinä hetkessä tyttärensä säälän kohde, vaan kodin turvaa edustava vanhempi, joka sai soitollaan ja ennen kaikkea halullaan ilahduttaa Hélénen aidon ilon valtaan, unohtamaan hetkeksi murheensa. Juuri tätä Héléne vaikuttaa kaivanneen äidiltään. Myös Hitlerin Saksasta Yhdysvaltoihin emigroituneet, siellä 1940-luvulla kokemuksistaan kirjoituskilpailussa kertoneet enimmäkseen juutalaiset siirtolaiset ovat monet kertoneet vielä Saksassa asuessaan hakeneensa yhä enemmän lohtua kodin intiimistä ja parantavasta ilmapiiristä.³²¹ Hélénellä oli kuitenkin myös ristiriitaisia tuntemuksia äitinsä lohdutusyrityksistä. Äiti saattoi välillä ottaa tyttärensä syyliinsä ja halata lempeästi, mutta Héléne tunsikin, ettei voinut pyytää tällaista hellyyttä. Äiti kun oli itsekin ahdistunut ja rikki: ”Hänessä tunnistan tuskani ja huoleni, niin hyvin että hän on enemmän vertaiseni kuin äitini, kärsimys tasa-arvoistaa. [...] [T]unnen että hän ei voi enää lohduttaa minua.”³²²

Juutalaisten tilanteen vaikeutuessa sekä toisaalta Hélénen aikuistuessa ne harvinaiset hetket, jolloin äiti ei tuntunut vertaiselta vaan turvalliselta vanhemmalta, antoivat Hélénelle paljon selviytymiskeinoja. Antoinette Berr todella yritti olla tällainen, kuten hänen tyttärensä huomioi päiväkirjassaan. Vanhempien ja Hélénen pohtiessa vaihtoehtojaan talvella 1944, kun koti alkoi yhä kiihtyvien juutalaisratsioiden myötä tuntua turvattomalta, Héléne mietti päiväkirjassaan äitinsä osaa perheessä. Tämä ei olisi halunnut lähteä kodistaan, mikä näyttäytyi Hélénelle tunteellisena vastakohtana isän järkeilylle. Hänestä tuntui, että kaikki huolet ja väsymys lankesivat juuri äidin niskoille. ”[...] [K]uukausia hän on kestänyt kaiken kaikkien vuoksi, eikä hänellä ole ollut oikeutta antaa olla.”³²³ Äidistä esimerkkiä ottaen Héléne yritti itsekin pysyä sodan ja vainojen keskellä vahvana ja tunsikin, ettei periksi saanut antaa. Niinä hetkinä, kun äiti oli vähällä sortua omien ja muiden murheiden taakan alle, Héléne otti kantakseen myös äitinsä kärsimykset ja tahtoi olla se lohduttava tuki, jollainen tämä ei aina pystynyt itse tyttarelleen olemaan.

Elisabeth Kaufmann ei kirjoittanut päiväkirjassaan perhesuhteistaan yhtä syvästi kuin Héléne, joten paljon jää rivien välistä pääteltäväksi. Näin Elisabeth kertoi perheestään ja suvustaan yksinäisen syntymäpäivänsä kuvailun yhteydessä maaliskuussa 1940:

Isä on leirillä. [...] Hän on ollut nyt 7 kuukautta poissa, emmekä ole nähneet häntä sen jälkeen kertaakaan. Peter [isovelii] on myös leirillä, ollut yhtä pitkään ja

321 Matthäus & Roseman 2010, 334.

322 ”En elle, je retrouve mes tourments et mes angoisses, si bien qu'elle est plus mon égale que ma mère, la souffrance égalise. [...] [J]e sens qu'elle ne peut plus me consoler.” Héléne Berrin päiväkirja 12.11.1943, CDJC.

323 ”[...] [D]epuis des mois elle supporte tout pour tous, et n'a pas le droit de se laisser aller.” Héléne Berrin päiväkirja 1.2.1944, CDJC.

olemme nähneet häntä yhtä vähän. Äiti sai juuri eilen lyhytaikaisen hoitajanpaikan erään naisen luona Pariisin ulkopuolella. Isovanhemmat ovat vielä Wienissä, toinen isoäiti Paul-sedän [tai -enon] ja Edith-tädin kanssa ovat Lontoossa ja Arthur-setä [tai -eno], Annie-täti ja Hederl ovat San Franciscossa. Kaikki ovat haajaantuneet, eikä kukaan ole luonani.³²⁴

Elisabethin äiti Helen Kaufmann oli ainoa perheenjäsen, johon tyttären oli mahdollisuus tukeutua saksalaisjoukkojen läheystyössä Pariisia, vaikka myös hän oli töiden vuoksi paljon poissa kotoa. Elisabethin isä Fritz Kaufmann vapautettiin välillä, mutta sitten hän joutui jälleen internointileirille. Tilanne oli samankaltainen kuin Hélénelä Raymond Berrin vangittuna ollessa, ja samalla tavoin Elisabethin päiväkirjasta välittyy tyttären halu itse auttaa ja antaa tukea äidille. Hän esimerkiksi jätti erään koulupäivän väliin juostakseen taholta toiselle äitinsä kanssa kyselemässä, koskiko Ranskan viranomaisten Saksan hyökkäyksen alla antama ulkomaalaisten internointimääräys myös itävaltalaisia.³²⁵

Toisaalta Elisabeth oli 16-vuotiaana vielä monin tavoin riippuvainen äidistään. Hänen pohtiessaan, jäädäkö Pariisiin vai paetako saksalaisia, äiti huomautti päiväkirjassa siteeratussa keskustelussa, että jos hän joutuisi leirille, Elisabeth ei välttämättä pärjäisi Pariisissa yksinään: ”No, ja kuka kokkaa sinulle...? [...] ’Ja kuka lämmittää...? [...] ’Ja pyykit’ ’Ei, pyykkejä en vielä osaa pestä, siis pikkupyökin ja sukat kyllä, mutta mitä pestävää muuten jää, annan ehdottomasti pestäväksi’ ’Ja kuka sen maksaa?’ ’Siis mitä se nyt voi muka maksaa...? Ylipäätään, Sinäkään et vaan yksinkertaisesti lähde leirille!”³²⁶ Elisabeth oli tosin itsekin huolissaan äitinsä jäämisestä yksin Pariisiin – huolehtiminen oli siis molemminpuolista. Kun Elisabethille avautui joitain mahdollisuuksia paeta, esimerkiksi erään perheen kanssa, jossa ystävä Vilma ja pian myös Elisabeth itse työskenteli, hän epäröi äitinsä vuoksi. Äiti halusi hänen kuitenkin

324 ”Vati ist im Lager. [...] Er ist jetzt 7 Monate weg und wir haben ihn seither nicht ein einziges Mal gesehen. Peter ist auch im Lager, genauso lange und wir haben ihn genauso wenig gesehen. Mutti hat gerade gestern eine kurzfristige Pflegerinernstelle bei einer Dame außerhalb Paris bekommen. Die Großeltern sind noch in Wien, die andere Großmutter mit Onkel Paul und Tante Edith sind in London und Onkel Arthur, Tante Annie und Hederl sind in San Franzisco. Alle sind zerstreut und keiner ist bei mir.” Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 7.3.1940, USHMM.

325 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 13.5.1940, USHMM. Huolestuttava poliittinen kehitys Saksan hyökkäyksen alla sai Ranskan pidättämään ja internoimaan maassa asuvia Saksan kansalaisia toukokuussa 1940, mutta itävaltalaisiin määräys ei lopulta ulottunut. Zapruder 2002, 39–40.

326 ”Na, und wer wird für Dich kochen...? [...] ’Und wer wird aufwärmen...? [...] ’Und waschen’ ’Nein, waschen kann ich nicht auch noch, also die kleine Wäsche und Strümpfe schon, aber was sonst noch ist, gebe ich halt zum Waschen’ ’Und wer wird’s zahlen?’ ’Also, was kann das schon kosten...? Überhaupt, Du gehst ganz einfach auch nicht ins Lager!” Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 13.5.1940, USHMM.

kin käyttävän tämän mahdollisuuden, mutta lopulta lähdöstä ei tullut mitään, koska Vilma ja Elisabeth eivät saaneet poliisilta kulkulupaa. Vielä hyvin lähellä saksalaisten hyökkäystä Pariisiin Elisabethin nuori, miespuolinen tuttava yritti saada hänet pakenemaan kanssaan toisen miehen kyydissä. Äidiltään jälleen lähtöluvan saatuaan Elisabeth suostui tähän, tosin vastahakoisesti, sillä äidin jättäminen ei tuntunut hyvältä. Tämäkin pakomahdollisuus kuivui kuitenkin kasaan.³²⁷ Elisabethin päiväkirjapohdinnat vaihtoehdoista ja siitä, mitä niistä seuraisi, kuvastaa äidin ja tyttären merkitystä toisilleen miehityksen kynnyksellä:

Pysyt täällä äidin kanssa, tai matkustat pois ilman häntä. Jos pysyn täällä, silloin olen taloudellinen taakka ja estän häntä vastaanottamasta työpaikkaa sairaalasta, koska enhän voi jäädä yksin Pariisiin. Jos matkustan pois, silloin tiedän, että tuskin rasitan häntä taloudellisesti, mutta sen sijaan en voi olla moraalisena apuna ja aiheutan lisää murheita. Jos autan todella ainoastaan moraalisesti enkä käytännössä, estän häntä kyllä aktuaalisti: ryhtymästä sairaanhoitajaksi....³²⁸

Elisabeth ei vielä pärjännyt ilman äitiään, mutta halusi itsekin olla tälle ainakin henkinen apu, vaikka tunsi huolta aiheuttamastaan taloudellisesta ja työnteon estävästä rasitteesta.

Äiti ja tytär Kaufmann lähtivät lopulta pakomatkalta yhdessä; Elisabeth taittoi matkaa pyörällä ja äiti useiden myös pakenemassa olevien autoilijoiden ja jopa moottoripyöräilijöiden kyydissä. Se, joka ehti etukäteen sovitulle taukopaikalle ensin, odotti toista, ja yöpaikat he järjestivät yhdessä. Toukokuussa 1940 alkaneessa joukkopaossa Etelä-Ranskaan pakeni Saksan hyökkäyksen tieltä yhteensä mahdollisesti jopa 8 miljoonaa pohjoisranskalaista.³²⁹ Tähän joukkoon Kaufmannit liittyivät. Matkalla heistä molemmista oli apua toisilleen – Elisabeth huolehti esimerkiksi, että äiti sai kyydin ja järjesti lepopaikan, kun tämä oli väsynyt. Elisabeth on todennut paon alusta haastattelussa vuodelta 1990, että hänen äitinsä oli liian ujo itse pysäyttämään autoja, joten tytär teki sen siksi hänen puolestaan. Välillä hänen pakoa koskevista päiväkirjateksteistään välittyikin jopa samankaltainen holhoava suhde äitiin kuin Hélène Berrin joistain merkinnöistä. Äiti puolestaan yritti pitää huolta siitä, että Elisabethin ei tarvinnut aina pyöräillä yksin, vaikka tämä päiväkirjassaan vakuuttikin, että yksin oli parempi taittaa matkaa kuin ventovieraiden seurassa.

327 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 18.–20. ja 22.5., 10.–11.6.1940, USHMM
328 ”Du bleibst mit der Mutti da, oder Du fährst ohne sie weg. Bleibe ich da, dann bin ich eine finanzielle Belastung und hindere sie, einen Posten in einem Spital anzunehmen, weil ich ja nicht allein in Paris bleiben kann. Fahre ich weg, dann weiß ich dass ich sie zwar finanziell entlaste aber dafür jeder moralischen Hilfe entsichre und weitere Sorgen auflade. Bloß helfe ich wirklich nur moralisch und nicht praktisch, hindere sie aber aktuell: Pflegerin zu werden....” Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 10.6.1940, USHMM.

329 Atkin 2001, 42.

Toisaalta Elisabeth oli valmis odottamaan pitkiäkin aikoja, jos ennätti seuraavalle tapaamispaikalle ennen äitiään. Päiväkirjasta välittyy hienoinen epätoivo, kun äitiä ei näkynyt ja helpotus, kun tämä viimein saapui tai löytyi odottamasta tytärtään.³³⁰ Pitkän ja raskaan pakopäivän jälkeen jälleennäkemisen ilo oli molemminpuolinen: ”Olin rauhaton, missä äiti piileskeli niin pitkään. Sitten hän tuli. Hänkin oli huoletunut siitä, missä minä [...] olin ja olimme molemmat hyvin iloisia, kun olimme taas yhdessä.”³³¹ Ilman äitinsä suomaan turvaa ja huolenpitoa, niin ennen pakomatkaa vallinneessa epävarmuudessa kuin sen aikana, Elisabethin konkreettiset ja henkiset keinot selviytyä kaikesta sodan mukanaan tuomasta olisivat olleet vähissä. Toisaalta hän pyrki itsekin olemaan hiukan Hélénen tavoin äidin tukena ja auttajana siinä, missä pystyi.

Nuori Anne Frank kaipasi Elisabethin tavoin vielä kipeästi äitinsä tukea ja ymmärrystä, mutta kuten Isabelle Jesion, oli usein sitä mieltä, ettei tämä pystynyt niitä hänelle antamaan. Äidin moittiminen ja parhaaminen näyttääkin muodostuneen lähes Annen lempiharrastukseksi piilossa olon aikana. Melissa Müller kuvaa Edith Frankia³³² itseensä sulkeutuneeksi, vakavaksi ja ujoksi, siis täysin erilaiseksi kuin vilkas tyttärensä. Hänen mukaansa ei olekaan ihme, että piilopaikan ahtaudessa nämä vastakkaiset persoonallisuudet joutuivat törmäyskurssille entistä useammin. Alexandra Zapruder on havainnut perheenjäsenten välisten jännitteiden kasvamisen kriisitilanteessa tulevan hyvin esille myös monissa muissa aikakauden nuorten juutalaisten päiväkirjoissa.³³³ Annen suhde äitiinsä ei ehkä aiemminkaan ollut yhtä hyvä kuin isään, mutta pian piiloutumisen jälkeen Anne totesi päiväkirjassaan suorastaan vieraantuneensa rouva Frankista.³³⁴ Kovat vaatimukset äitiä kohtaan näkyvät erityisen hyvin tässä 30. lokakuuta vuonna 1943 päivätyssä merkinnässä:

[H]alveksin äitiä päivä päivältä enemmän [...] [K]aikkein raskainta minusta on kantaa sydämessäni omaa äitiäni ja kaikkia hänen vikojaan ja puutteitaan. [...] En voi avoimesti moittia äitiä huolimattomuudesta, ivasta ja kovuudesta, mutta en myöskään voi aina etsiä syyllisyyttä vain itsestäni. Olen kaikessa äidin täydellinen vastakohta, joten törmäämme väkisinkin yhteen. En arvostele äidin

330 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 11. ja 13.–14.6.1940, USHMM; Elisabeth Koenigin haastattelu 29.1.1990, USHMM Archives, RG-50.030*0111.

331 ”Ich war unruhig, wo Mutti so lange steckte. Dann kam sie. Auch sie war beunruhigt, wo ich [...] war und wir waren beide sehr froh wieder bei sammeln zu sein.” Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 13.6.1940, USHMM.

332 On epäselvää, mihin Müller tällaiset luonnehdinnat perustaa, sillä hänen kirjoittamassaan Anne Frankin elämäkerrassa ei ole lähdeviitteitä. Hän tosin kertoo teoksensa johdannossa yleisellä tasolla saaneensa tietonsa tutkimalla Frankien kirjeenvaihtoa ja haastattelemalla lukuisia heitä tunteneita, ks. Müller 1999, 10–17.

333 Müller 1999, 206; Zapruder 2002, 246–247.

334 Frank 2002, 44 [12.7.1942]. Ks. Annen äitisuhteesta ennen piiloutumista Müller 1999, 206.

luonnetta, koska sitä en pysty arvostelemaan, tarkastelen häntä vain äitinä. Minulle hän ei ole oikea äiti. Minun täytyy olla äitinä itselleni. [...] [M]inulla on tarkka mielikuva siitä, millainen täydellisen äidin ja vaimon pitäisi olla, enkä löydä omasta äidistäni jälkeäkään siitä kuvasta. Olen päättänyt, etten noudata enää äidin antamia huonoja esimerkkejä [...].³³⁵

Anne vaati äidiltään täydellisyyttä, mutta joutui pettymään. Näistä näkemyksistä kuvastuu nuoren ihmisen uhmakkuus, vaikka Anne varmasti oli osittain oikeassa siinä, ettei ollut yksin syyppää äidin ja tyttären välisiin riitoihin.

Jouluaattona 1943 Anne tunsu itsensä masentuneeksi johtuen joulunajasta ja vapauden ja hauskanpidon kaipuusta. Tällöin hän kirjoitti päiväkirjaansa hiukan tarkemmin, millaista äitiä kaipasi. Hän vaikuttaa sisäistäneen, joskin tiedostamattaan, että vaikeina aikoina naisen on perinteisesti odotettu toimivan miehensä ja lasten piristäjänä ja tukijana, kuten Marion Kaplan artikkelissaan kansallissosialistisen Saksan juutalaisnaisista toteaa. Toisaalta naiseuteen on muutenkin pitkään liitetty kodin rakastavaa ilmapiiriä ylläpitäviä tehtäviä.³³⁶ Siinä missä Hélène Berr sääli muidenkin perheenjäsenten suruja harteillaan kantavaa äitiään, Anne suorastaan vaati tukijan ja piristäjän roolia omalta äidiltään. Kunnan äiti ymmärtäisi häntä, kunnan äidin kanssa voisi itkeä surujaan. Omille lapsilleen Anne haluaisi tulevaisuudessa olla oikea äiti, joka suhtautuisi lapsiinsa vakavasti. Rouva Frankia hän piti epätäydellisenä ”mamina” ja kirjoitti siksi kutsuvansa tätä mammin sijasta Mansaksi tai Mansiksi.³³⁷ Useasti Anne jopa kirjoitti, ettei kyennyt rakastamaan äitiään ja piti tätä itselleen yhdentekevänä ihmisenä.³³⁸ Anne kapinoi päiväkirjassaan myös äitinsä elämäntyyliä vastaan, ja samalla koko porvarillista asetelmaa, jossa miehet työskentelivät liike-elämässä ja naiset kotirouvina.³³⁹ Tällöin päiväkirja sai naisten oikeuksia puolustavia piirteitä: ”[E]n voi kuvitella, että minun täytyisi elää kuten äiti [...] ja kaikki ne kotiäidit, jotka tekevät vain kotityötä ja jotka myöhemmin unohdetaan. Minulla on oltava jotakin miehen ja lasten ohella, jotakin jolle voin omistautua!”³⁴⁰ Brenner toteaaakin, että äidin ”negatiivinen” esimerkki ei lannistanut Annen halua kouluttautua ja saavuttaa tavoitteensa.³⁴¹ Anne Frankin päiväkirjaa lukiessa voisi saada helposti sellaisen

335 Frank 2002, 179–180 [30.10.1943].

336 Kaplan 1998, 43; Davidoff et al. 1999, 85; Davidoff 2012, 73–74.

337 Frank 2002, 195–196 [24.12.1943]. Pohdintaa ”oikeasta äidistä” myös Frank 2002, 202 [6.1.1944].

338 Frank 2002, 71, 95, 126, 178–179, 201, 212, 234–235, 280, 304 [3.10. ja 20.11.1942, 2.4. ja 30.10.1943, 2. ja 12.1., 8.2., 17. ja 28.3.1944].

339 Tämän porvarillisen elämäntavan omaksuminen oli tyypillistä 1900-luvun alun juutalaisperheille Euroopan suurkaupungeissa, esimerkiksi Frankfurtissa, josta Frankit olivat lähtöisin. Hyman 1998, 25. Ks. lisää naisen asemasta 1800–1900-luvun porvarisperheissä, Segalen 1996, 396, 400–401.

340 Frank 2002, 313 [5.4.1944]. Rouva Frankin saavutusten vähättelyä, ks. myös Frank 2002, 328 [11.4.1944].

341 Brenner 1997, 171.

kuvan, ettei Anne nähnyt äidissään mitään hyvää, ja piti tätä huonona äitinä ja esimerkkinä tyttärelleen. Äiti ei ottanut vakavasti Annen ongelmia ja oli jopa usein itse syyppää tämän pahaan oloon. Päiväkirjassa äitiin kohdistuneita negatiivisia tunteita oli helppo käsitellä ja purkaa. Samalla Anne tuli mahdollisesti kärjistäneeksi ja liioitelleeksi äitisuhteensa tulehtuneisuutta, ja saattoi kiivastuneena kirjoittaa äidistään sellaistaikin, mitä ei oikeasti tarkoittanut.

Anne vaikuttaakin vähitellen alkaneen katua äidistä kirjoittamiaan ilkeitä sanoja ja tälle suuttuneena huutamiaan armottomia kommentteja. Hän alkoi ymmärtää, miten pahasti tuollainen kylmyys saattoi satuttaa, ja yritti katsoa riitoja myös toisen osapuolen silmin.³⁴² Annen kypsyessä ja kasvaessa piilossa olon aikana hän oppi ymmärtämään sekä itsensä että äitinsä käyttäytymistä entistä paremmin ja näkemään myös rouva Frankin hyvät puolet. Kerran Anne esimerkiksi myönsi päiväkirjassaan äitinsä puolustavan piilopaikan nuoria kaikessa.³⁴³ Tammikuussa 1944 päivätyssä päiväkirjaotteessa hän suorastaan kauhistui äidistään joskus aiemmin kirjoittamaansa:

”Anne, oletko sinä todella puhunut vihasta? Oi, Anne, kuinka saatoit?” [...] Olin raivoissani äidille (olen usein vieläkin). Hän ei ymmärtänyt minua, se on totta, mutta en minäkään ymmärtänyt häntä. Koska hän rakasti minua, hän oli hellä minua kohtaan, mutta koska hän joutui moniin epämiellyttäviin tilanteisiin minun takiani ja oli sen tähden, ja monista muista surullisista seikoista joutuen, hermostunut ja ärtynyt, on hyvin ymmärrettävää, että hän tiuski minulle. Minä otin kaiken aivan liian vakavasti, loukkaannuin, käyttäydyin röyhkeästi ja ärsyttävästi häntä kohtaan, mikä taas puolestaan teki hänet surulliseksi. [...] Liian kovat sanani olivat pelkkiä kiukunpurkauksia, jotka tavallisessa elämässä olisin korvannut vain polkemalla pari kertaa jalkaa huoneessani lukkojen takana tai haukkumalla äitiä selän takana. Se aika, jolloin aiheutin äidille kyyneleitä, on mennyttä. Olen tullut viisaammaksi ja äidin hermot ovat hiukan rauhoittuneet.³⁴⁴

Oman rauhan ja yksityisyyden puute piilopaikassa sekä sen asukkaiden paha olo olivat omiaan kärjistämään äidin ja tyttären välisiä suhteita, kuten Anne yllä olevassa katkelmassa myöntää. Vaikka Edith Frankista ei koskaan tullut sitä lohduttavaa olkapäätä, jota vasten hänen tyttärensä olisi voinut itkeä murheitaan, Anne oppi piilossa olon aikana vähitellen tulemaan paremmin toimeen äitinsä kanssa, välttämään riitatilanteita ja tämän mielen pahoittamista. Äidin suoma rakkaus ja hellyys, jonka Anne yllä olevassa sitaatissa myöntää, antoivat äiti-tytär-suhteen ristiriitaisuudesta huolimatta Annelle selviytymiskeinoja.

342 Ks. esim. Frank 2002, 126 [2.4.1943].

343 Frank 2002, 115 [12.3.1943].

344 Frank 2002, 200–201 [2.1.1944].

Isä ei näyttäydä etenkin Héléne Berrin ja Elisabeth Kaufmannin päiväkirjoissa yhtä tärkeänä kirjoittajien henkisen selviytymisen kannalta kuin äiti. Anne Frankilla tilanne oli päinvastainen. Hänen välinsä isäänsä olivat erittäin läheiset, siinä missä Héléne ja Elisabeth olivat päiväkirjamerkintöjensä perusteella läheisempiä äitien-
sä kuin pitkiä aikoja leirillä ja vankeudessa viettämään joutuneiden isiensä kanssa. Anita Meyer ja Isabelle Jesion puolestaan eivät juuri erittele, oliko jompikumpi vanhemmista heille erityisen tärkeä.

Anne Frankin kohdalla vanhempien tärkeysjärjestys on selvä: hänen isäsuhteen-
sa oli selvästi lämpimämpi ja mutkattomampi kuin suhde äitiin. Isän rooli perhe-elä-
mässä on yleisesti ollut vapaampi kuin äidillä, ja hän on voinut muodostaa lapsiin-
sa sellaisen suhteen kuin on itse halunnut.³⁴⁵ Otto Frank näyttäytyy päiväkirjassa
Anne-tyttärensä tärkeimpänä tukipilarina piilopaikassa, ja Anne kävi isänsä kanssa
monia tärkeitä ja luottamuksellisia keskusteluja.³⁴⁶ Otto yritti lempeästi kasvattaa ja
ojentaa tyttärtään, mutta halusi samalla myös tukea ja ymmärtää Annea tämän her-
kässä kasvuvaiheessa. Anne totesi usein etenkin päiväkirjansa alkupuolella, että isä
oli piilopaikan ainoa henkilö, joka todella ymmärsi häntä – ainakin joskus, ja eten-
kin verrattuna äitiin.³⁴⁷ Anne ihaili isäänsä varauksettomasti ja piti tätä suurimpana
esikuvanaan, hyvänä ja kärsivällisenä.³⁴⁸ Otto Frank oli päiväkirjatekstien perusteel-
la myös tarmokkaampi ja suhtautui piilopaikan oloihin positiivisemmin kuin Edith
Frank. Piiloon muuton yhteydessä heinäkuussa 1942 Anne kuvaili alun tunnelmia
näin: ”Äiti ja Margot eivät pystyneet liikuttamaan sormeakaan. He makasivat paljailla
vuoteilla, olivat väsyneitä, voimattomia ja kaikkea mahdollista. Mutta isä ja minä,
perheen kaksi raivaajaa, halusimme aloittaa [muuttolaatikoiden purkamisen] heti.”³⁴⁹
Isän tarmo kannusti myös Annea jaksamaan piilopaikan koettelemukset heti alusta
alkaen.

Otto Frank teki paljon asioita tyttärensä kanssa, esimerkiksi auttoi tätä opiske-
luissa ja luki ääneen.³⁵⁰ Anne pitikin isänsä seuraa ja tukea korvaamattomana: ”Isä on
ainu ihana minua kohtaan, ja hän ymmärtääkin minua paljon paremmin [kuin äiti].
[...] Isä [...] puolustaa minua, ilman häntä en varmasti kestäisi täälläoloa.”³⁵¹ Vähitel-
len, etenkin vuoden 1944 kuluessa, Otto Frankin sädekehä alkoi kuitenkin himmetä
hänen tyttärensä mielessä, ja Anne kritisoi päiväkirjan loppupuolella yhä enemmän
isänsä suhtautumista häneen. Tässä on selvästi nähtävissä Annen kypsyminen ja halu

345 Davidoff et al. 1999, 150.

346 Ks. esim. Frank 2002, 71, 345–346 [3.10.1942 ja 2.5.1944].

347 Frank 2002, 45–46, 60–61, 407 [12.7. ja 27.9.1942, 15.7.1944].

348 Frank 2002, 50, 61, 160, 178–179, 288, 355 [21.8. ja 27.9.1942, 9.8. ja 30.10.1943,
20.3. ja 7.5.1944].

349 Frank 2002, 41 [10.7.1942].

350 Ks. esim. Frank 2002, 55 [21.9.1942].

351 Frank 2002, 60 [27.9.1942]. Alleviivaus Anne Frankin. Isän tuesta Annelle, ks. myös
Frank 2002, 354 [7.5.1944].

irrottautua vanhempien holhouksesta – jopa kultaisen Pimin³⁵², joka oli aina ennen saanut tyttäreltään osakseen pelkkää varauksetonta ihailua.³⁵³

Tässä näkyvät Annen kovat vaatimukset vanhempiaan kohtaan. Hän oli sitä mieltä, ettei isästä koskaan voisi tulla hänen uskottuaan, koska tämä ei itse milloinkaan kertonut mitään luottamuksellista itsestään. Anne myös alkoi vaatia isältään enemmän kuin pelkkää hellyyttä ja halusi, että isä rakastaisi häntä ihmisenä, ei vain tyttärenään. Hän tahtoi, että tämä vihdoinkin alkaisi suhtautua häneen vakavasti, sillä Anne ei pitänyt itseään enää pelkkänä lapsena. Hän kaipasi isältään rohkaisua lujana pysymiselle ja oman tien raivaamiselle.³⁵⁴ Isäsuhteen kriisi huipentui Annen isälleen kirjoittamaan kirjeeseen, jota hän luonnosteli myös päiväkirjassaan touku-kuussa 1944:

Tiedän, että olen itsenäinen ihminen enkä tunne itseäni mitenkään vastuulliseksi teille. [...] Kun minulla oli vaikeuksia, te suljitte silmänne ja tukitte korvanne, myös sinä. Sinä et auttanut minua, päinvastoin, en saanut osakseni muuta kuin varoituksia, etten saisi olla niin kovaääninen. [...] Sinä et voi etkä saa pitää minua neljätoistavuotiaana, olen tullut vanhemmaksi kaikkien vaikeuksien jälkeen. Minä en kadu tekojani, toimin niin kuin pidän oikeana! Sinä et voi pidätellä minua lempeästi etäällä. Joko kiellät minulta kaiken, tai luostat minuun hyvässä ja pahassa! Jätä minut sitten myös rauhaan!³⁵⁵

Anne halusi tasavertaisen suhteen isänsä kanssa – isä-tytär-asetelma ei hänelle enää riittänyt. Tähän tasavertaisuuteen liittyi vaatimus siitä, että isä luottaisi Anneen ja antaisi tämän tehdä itse omat ratkaisunsa. Otto Frank hämmentyi ja pahoitti mielensä tyttärensä kirjeestä, mikä sai Annen katumaan ja häpeämään syytöksiään. Isä antoi kuitenkin Annelle pian anteeksi.³⁵⁶ Myöhemmin Anne silti jatkoi isänsä arvostelua päiväkirjassaan tunnustaen tietoisesti vieraantuneensa tästä ja tahtovansa ottaa hiukan etäisyyttä.³⁵⁷ Annen henkinen kasvu ja yhä suurempi halu tulla toimeen omillaan näkyi siis myös hänen muuttuvassa suhteessaan isäänsä. Otto Frankia voi silti pitää tyttärensä suurimpana tukijana ja henkisen selviytymisen edesauttajana piilossa olon vuosina.

Myös Héléne Berrin isä pyrki tyttären päiväkirjamerkintöjen valossa tukemaan ja suojelemaan lapsiaan sodan ja vainojen keskellä, mutta hän on Hélénen teksteissä vähemmän läsnä – niin konkreettisesti kuin mainintojen tasolla – kuin äiti. Isä

352 Anne Frank kutsui isäänsä usein tällä nimellä.

353 Melissa Müller pitää tätä murrosikäisen normaalina irtaantumisprosessina. Müller 1999, 206.

354 Frank 2002, 179, 181, 216, 265, 288 [30.10.1943, 19.1., 7. ja 20.3.1944].

355 Frank 2002, 351–352 [5.5.1944].

356 Frank 2002, 352, 354–355 [6. ja 7.5.1944].

357 Frank 2002, 407–408 [15.7.1944].

kuitenkin vaikuttaa luoneen tyttärensä kuvailemalla eloisuudella, hymyilevyydellä ja toimeliaisuudella kotiin tutun ja turvallisen tunnelman, joka särkyi hänen jou- tuessaan vangituksi.³⁵⁸ Pidätettynä poliisiasemalla ollessaankin hän silti säilytti rau- hallisuuteensa ja huumorintajunsa, mitä hänen tyttärensä ihaili: ”Sain vaikutelman että isä oli tutkinut heitä [muuta vankeja] huvittuneen viileästi, ja että se oli hänes- tä todella hauskaa – täten, hän ei ollut säilyttänyt ainoastaan rauhallisuuttaan, vaan myös *sense of humourinsa*. Sydämeni täyttyi iloisella kiitollisuudella. [...] Ilmapiiri oli miltei iloinen. Isän asenne sai sen aikaan.”³⁵⁹ Isän levollisuus ja huumori auttoivat Hélèneä ja muuta perhettä kestäämään paremmin sitä, että hän oli todellisuudessa hengenvaarassa, ja antoivat mallia siitä, miten itse asennoitua vastaavassa tilanteessa. Hélène ihaili päiväkirjassaan myös isänsä tyylikkyyttä ja arvokkuutta.³⁶⁰ Nämäkin olivat ominaisuuksia, joiden säilyttämiseen kannatti myös vainottuna ja alistettuna pyrkiä.

Isän pidätysaikana muistot tämän läsnäolosta kotona eivät aina tuottaneet Hélè- nelle tuskaa, vaan hän analysoi päiväkirjassaan, että ”ne [muistot] tekivät hänen läs- näolonsa elävämmäksi, ja veivät yhä kauemmaksi nykyisen tilanteen ymmärtämisestä.”³⁶¹ Isä myös piti yhteyttä perheeseensä lähettämällä kirjeitä ja kortteja Drancyn kokoomaleiriltä. Hélène kuvaili usein niiden sisältöä tai siteerasi niitä suoraan päivä- kirjassaan. Alexandra Garbarinin tutkimassa päiväkirja-aineistossa on ”kirjepäivä- kirjoja”, päiväkirjoja, jotka vanhemmat osoittivat lapsilleen, joista he olivat vainon ja sodan vuoksi joutuneet eroon.³⁶² Niin tällaisista kirjemuotoisista merkinnöistä kuin Raymond Berrin Hélenen päiväkirjaan päätyneistä viesteistä välittyy lämpö ja rak- kaus perhettä kohtaan; tämä esimerkiksi kutsui Hélèneä ja Denise-sisarta pikkuisiksi tytöikseen. Isä pyrki humoristisilla sanankäänteillä ja ilmauksilla pitämään perheen- sä mielialaa koholla ja lohdutti heitä saaden Hélènen tuntemaan, että oli lähellä.³⁶³ Paradoksaalisesti Hélène tunsu ennen etäisemmän isänsä poissa ollessa todella lähen- tyvänsä tämän kanssa, kuten tästä isäsuhteen analyysistä ilmenee:

Isä elää meidän vuoksemme. Luultavasti hän ajattelee meitä yötä päivää. Minul- le hän on lähes ventovieras. On omituista ja ehkä myös väärin sanoa niin. Mutta

358 Hélène Berrin päiväkirja 24. ja 30.6.1942, CDJC.

359 ”J’avais l’impression que Papa les avait étudiés avec un détachement amusé, et qu’il trouvait cela très drôle – ainsi, il avait gardé non seulement son calme, mais son *sense of humour*. Mon cœur s’est rempli de reconnaissance joyeuse. [...] L’atmosphère était presque joyeuse. C’est l’attitude de Papa qui l’avait créée.” Hélène Berrin päiväkirja 24.6.1942, CDJC.

360 Hélène Berrin päiväkirja 26.6.1942, CDJC.

361 ”[...]ils rendaient sa présence plus vivante, et éloignaient de plus en plus la compréhension de la situation actuelle.” Hélène Berrin päiväkirja ”Vendredi soir, 11 h 15” [26.6.1942], CDJC.

362 Garbarini 2006, 95–96, 102, 104.

363 Hélène Berrin päiväkirja 26.6. ja 6.7.1942, CDJC.

isä, se isä jonka äiti tuntee, on hyvin itseensä sulkeutunut. Vain muutamat lauseet hänen korteissaan sallivat nähdä hänet vilahdukselta. Kun luin hänen korttinsa tänä aamuna, jokin sisälläni sanoi, että meitä kahta yhdistää ikuinen side.³⁶⁴

Kun isä arveli joutuvansa pian Drancysta keskitysleireille kuljetettavien joukkoon, hän kirjoitti perheelleen jäähyväisviestin, josta ilmenee hyvin hänen oma suhtautumisensa Héléneen ja muihin perheenjäseniin. Nuorimmat tyttäret Héléne ja Denise olivat hänen pikkuisiaan, joita hän luotti vaimonsa Antoinetten opastavan ja innostavan. Antoinetten hän uskoi myös tekevän olosuhteisiin nähden oikeita päätöksiä Hélénen ja Denisenkin puolesta. Jäähyväisviestissä näyttäytyy rakastava ja perhettään leiriltäkin käsin opastamaan ja suojelemaan pyrkivä isä, joka näki vaimonsa vahvempaa kuin Hélénen omista äitiään koskevista päiväkirjamerkinnöistä voisi päätellä.³⁶⁵

Tämän Hélénen päiväkirjassaan siteeraaman ”viimeisen” viestin jälkeen herra Berr saikin vielä jäädä Drancyyn, mutta alkoi silti olla epätoivoinen. Hélénen päiväkirjamerkintöjen mukaan isän kirjeiden sävy muuttui toivon hiipuessä: ”Hän [isä] päättää sen [kirjeensä] sanoihin: ’Luulin sentään, että neuvokas Lenlen saisi minut ulos tästä loukosta.’ Hän siis luotti minuun. Itse en luottanut. Hän laski minun varaan. [...] Hänet on *pakko* saada ulos. Hän ei ole niitä ihmisiä, jotka pystyvät kestämään sellaisia oloja.”³⁶⁶ ”Lenlen” ei siis enää ollutkaan pelkkä isän pikkuinen, vaan neuvokas aikuinen, jonka varaan herra Berr oli laskenut pelastautumismahdollisuutensa. Tällainen luottamuksen osoitus tuo päiväkirjassa esiin Hélénen halun suojella ja auttaa isäänsä samalla tavalla kuin hän pyrki huolehtimaan äidistään. Vaikka isä ei leirille jouduttuaan enää pystynyt olemaan muun perheen tukena ja turvana samalla tavalla kuin ennen, hän ruokki lannistuneilla kirjeillään Hélénen halua pysyä itse vahvana perheensä vuoksi. Isän vapauttamispyrkimys antoi Hélénelle tavoitteen ja suunnan kaiken luovutusmielialan keskellä.

Kun isä lopulta syyskuussa 1942 vapautui entisen esimiehensä avun ansiosta, Héléne ei päiväkirjamerkintänsä mukaan kyennyt kuitenkaan iloitsemaan, koska piti vapautumista epäoikeudenmukaisena. Kaikki vangit kun eivät olleet yhtä onnekkaita. Vapautusuutinen tuntui kuitenkin hänestä siinä mielessä hyvältä, että se merkitsi

364 ”Papa vit pour nous. Il doit penser à nous nuit et jour. Pour moi, il est presque un inconnu. C’est étrange, et peut-être mal de dire cela. Mais Papa, ce Papa que Maman connaît, est très renfermé. Seulement, quelques phrases de ses cartes le laissent entrevoir. Quelque chose en moi, lorsque j’ai lu celle de ce matin, m’a dit qu’il existait entre nous deux un pacte indissoluble.” Héléne Berrin päiväkirja 5.7.1942, CDJC. Suom. Erkki Jukarainen [Berr 2009, 80.].

365 Héléne Berrin päiväkirja 22.7.1942, CDJC.

366 ”Il finit en disant: ’Je croyais pourtant que l’astucieuse Lenlen me sortirait de mon trou.’ Ainsi, il a eu confiance. Mais moi, je ne l’avais pas. Il a compté sur moi. [...] Il *faut* le tirer de là. Il n’est pas un de ceux qui y résisteront.” Héléne Berrin päiväkirja 14.8.1942, CDJC. Suom. Erkki Jukarainen [Berr 2009, 105.]. Ks. isän epätoivaisuudesta myös Héléne Berrin päiväkirja 20. ja 30.8., 16.9.1942, CDJC.

paljon hänen äidilleen ja isälleen.³⁶⁷ Isän paluu toi lopulta myös Hélénelle itselleen lohtua: ”Hän on täällä, hän kävelee ympäriinsä salongissa, poissaolevana. Mutta hän on muuttunut fyysisesti niin vähän, että on lohdullista katsella häntä.”³⁶⁸ Samalla tavalla Elisabeth Kaufmannin isän väliaikainen paluu internointileiriltä maaliskuussa 1940 palautti kotiin lämpimän tunnelman, vaikka myös Elisabethin päiväkirjassa äiti näyttäytyy tyttärelleen läheisempänä: ”Tänään iltapäivällä tuli isä. [...] Isä kii- pesi heti kylpyammeeseen. Nyt kertoillaan, halataan, kertoillaan...”³⁶⁹ Haastattelussa vuodelta 1990 Elisabeth kertoo, että isän kotiinpaluu tuntui siltä kuin auringonpaiste olisi tullut takaisin.³⁷⁰ Hélénelle isä merkitsi päiväkirjan perusteella ennen kaikkea turvallisuutta, jota äidin läsnäolo ei samalla tavalla pystynyt luomaan. Herra Berr antoi myös rauhallisuudellaan ja humoristisuudellaan tyttärelleen esimerkkiä siitä, miten vainojen mukanaan tuomiin vastoinkäymisiin saattoi asennoitua. Hän ei kuitenkaan ollut Hélénelle rouva Berrin kaltainen uskottu, joku jolle purkaa pahaa oloaan.

Elisabeth Kaufmannin suhde isäänsä vaikuttaa olleen melko samankaltainen kuin Héléne Berrillä, mutta hän ei samalla tavalla kuvaillut herra Kaufmannia ja tämän poissaolon aiheuttamia tunteita päiväkirjassaan. Myötätuntonsa hän kuitenkin ilmaisi isän saadessa lyhytaikaisen kotiin pääsyn jälkeen taas lähtömääräyksen, tällä kertaa Ranskan joukkojen aseettomaan palvelukseen eli Ranskassa asuvista ulkomaalaisista koostuvaan työkomppaniaan: ”Kun tulin tänään kotiin, löysin isän täysissä lähtövalmisteluissa.. Täytyy olla kauheaa joutua jättämään työnsä ja perheensä toista kertaa elämässään.”³⁷¹ Elisabeth kirjoitti tässä isästään ikään kuin ulkopuolisena tarkkailijana jättäen auki, miltä tämän lähtö hänestä itsestään tuntui. Pakomatulle muutamaa kuukautta myöhemmin hän kuitenkin halusi ottaa mukaan isältä saamansa medaljongin.³⁷² Ehkä tämän esineen tarkoitus oli luoda turvallisuudentunnetta ja tuoda poissaoleva isä lähemmäksi, vaikka päiväkirja ei Elisabethin siihen liittämiä merkityksiä suoraan paljasta. Pakomatkan välitavoitteeksi Elisabeth

367 Héléne Berrin päiväkirja 21. ja 22.9.1942, CDJC. Ks. myös Job 2008, 302.

368 ”Il est là, il marche de long en large dans le salon, l'air absent. Mais il a si peu changé physiquement, que c'est un réconfort de la regarder.” Héléne Berrin päiväkirja 22.9.1942, CDJC. Ks. isän paluutunnelmista myös Héléne Berrin päiväkirja 23.9.1942, CDJC.

369 ”Heute nachmittags kam Vati. [...] Vati stieg gleich in die Badewanne. Jetzt wird erzählt, umarmt, erzählt...” Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 14.3.1940, USHMM.

370 Elizabeth Koenigin haastattelu 29.1.1990, USHMM Archives, RG-50.030*0111.

371 ”Als ich heute nach Hause kam, fand ich Vati zur voller Vorbereitung zur Abfahrt begriffen.. Es muss furchtbar sein, das zweite Mal in seinem Leben seine Arbeit und Familie verlassen zu müssen.” Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 30.4.1940, USHMM. Ks. isän lähdöstä myös Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 2.5.1940, USHMM.

372 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 11. [”Mittag”] ja 13.6.1940 [”nachts”], USHMM.

mainitsi isän sen hetkisen olinpaikan³⁷³ noin 200 kilometrin päässä Pariisista. Hän myös kirjoitti äitinsä kanssa isälleen kortin paon jatkuttua muutaman päivän, mutta ei kertonut päiväkirjassaan, mitä korttiin kirjoitti.³⁷⁴ Herra Kaufmann oli varmasti tyttarelleen tärkeä, mutta päiväkirja ei paljasta paljoakaan isän ja tyttären suhteesta. Koska isä joutui olemaan suurimman osan Elisabethin merkintöjen kattamasta ajasta poissa perheensä luota, äidin antama tuki ja turva näyttäytyvät päiväkirjassa merkittävämpinä niin henkistä kuin konkreettista selviytymistä edistävinä tekijöinä.

Leonore Davidoff, joka on tutkinut sisarussuhteita erityisesti 1800-luvun ja 1900-luvun alun Englannissa, korostaa sisarusten tärkeyttä niin lapsuudessa kuin läpi koko myöhemmän elämän. Sisaret ja veljet olivat parhaimmillaan ystäviä, huolehtijoita, auttajia, roolimalleja ja syvän kiintymyksen kohteita. Davidoff luonnehtii sisarusia erottomattomaksi osaksi olemassaolon kudetta.³⁷⁵ Vaikka sisarusten merkitys ei ehkä enää 1940-luvun pienempien perhekokojen Euroopassa ollut yhtä suuri kuin Davidoffin tutkimana aikana, myös Elisabeth Kaufmannin, Héléne Berrin ja Anne Frankin elämässä sisarussuhteet vaikuttavat olleen tärkeitä. Elisabethille isovelji Peter, joka vietti isänsä tavoin suurimman osan päiväkirjan kattamasta ajanjaksosta internointileirillä, oli päiväkirjan perusteella läheinen vaikuttaen jopa tärkeämmältä kuin perheen isä. Annella oli tiivis, vaikkakaan ei aina täysin mutkaton suhde isosiskoonsa Margotiin. Héléne puolestaan vietti paljon aikaa erityisesti nuoremman isosiskonsa Denisen kanssa, vaikka hänen yhteydenpitonsa Pariisista paenneisiin toiseen isosiskoon Yvonneen ja pikkuveli Jacquesiin oli päiväkirjamerkintöjen perusteella sekin tiheää. Anita Meyer sen sijaan vaikenä päiväkirjassaan toisaalle piilotetusta siskostaan. Kuten edellä on mainittu, taustalla saattoi olla paljastumisen pelko.

Elisabeth Kaufmann näki Peter-isoveljeään vain harvoin, mutta nämä tapaamiset merkitsivät hänelle paljon. Hän ilmaisi päiväkirjassaan suuren harmituksensa, kun pyydetty vierailulupa Peterin leirille aluksi evättiin perheeltä. Hän piti tätä vääryytenä ja ihmetteli, mitä vierailu haittaisi ketään. Myöhemmässä haastattelussa Elisabeth on kertonut, että lupien saaminen oli hyvin harvinaista. Kun vierailulupa kuitenkin lopulta heltisi, Elisabeth iloitsi asiasta kovasti.³⁷⁶ Hän pyöräili leirille yksin ja vietti siellä kaksi päivää – yöpyen leirin ulkopuolella lähistön hotellissa – vierailusta etukäteen tietämättömän, iloisesti yllättyneen veljensä kanssa: ”Peter teki minulle ’confidences’ [tunnustuksia] ja oli melkein jokaiselle kanssani puhuvalle ja näin kallisarvoisia

373 Haastattelussa vuodelta 1990 Elisabeth tosin totesi, ettei hänellä ja äidillään ollut ainakaan pakomatkan alussa mitään käsitystä siitä, missä isä ja veli sillä hetkellä tarkalleen olivat. 50 vuodessa oli toki moni paon yksityiskohta voinut unohtua. Elisabeth Koenigin haastattelu 29.1.1990, USHMM Archives, RG-50.030*0111.

374 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 11. [”abends”] ja 13.6.1940 [”nachts”], USHMM.

375 Ks. esim. Davidoff 2012, 163–164.

376 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 12.3. ja 22.4.1940, USHMM; Elisabeth Koenigin haastattelu 29.1.1990, USHMM Archives, RG-50.030*0111.

minuutteja kuluttavalle mustasukkainen.”³⁷⁷ Myöhemmin Peter pääsi hetkeksi kotiin ennen siirtymistään samantyyppiselle, Ranskassa asuville ulkomaalaisille tarkoitettulle komennukselle kuin isänsä. Parin päivän vierailu oli varmasti Elisabethille tärkeä, vaikka isovelji viettikin sen siskonsa päiväkirjamerkinnästä päätellen lähinnä hauskanpidossa muualla kuin kotona.³⁷⁸ Elisabeth kirjoitti päiväkirjassaan veljestään vain vähän, mutta tämän tärkeys pikkusiskonsa elämässä välittyi näistä vähäisistäkin merkinnöistä.

Myös Anne Frankilla oli isosiskostaan Margotista vähemmän päiväkirjamerkintöjä kuin vanhemmistaan, mutta hänen suhteensa tähän oli silti jo olosuhteista johtuen tiiviimpi kuin Elisabethilla isoveljeensä. Annen sisarussuhteeseen liittyvät merkinnät olivat myös analyttisiä ja laajoja verrattuna Elisabethin vastaaviin päiväkirjateksteihin, mikä kuvastaa yleisestikin näiden kahden päiväkirjan välistä eroa. Toisin kuin Elisabeth ja leirilille joutunut Peter, Anne ja Margot asuivat samassa taloudessa. Lisäksi piilopaikan olosuhteet tiivistivät sisarusten yhteiseloa ja kanssakäymistä entisestään. Annen suhde Margotiin oli samalla tavoin muuttuvainen kuin hänen suhteensa vanhempiinsa. Piilossa olon alkuaikojen päiväkirjamerkinnöistä käy hyvin ilmi, ettei Anne vielä silloin oikein tullut toimeen Margotin kanssa. Samoin kuin äidistään, hän kertoo vieraantuneensa Margotista piiloutumisen jälkeen. Melissa Müller³⁷⁹ näkee syynä tähän sen, että ilman tyttöjen omia ystäväpiirejä alkoi näkyä selvästi, kuinka vähän sisaruksilla oli yhteistä. Annea myös ärsytti vanhempiensa lempeämpi ja anteeksiantavampi suhtautuminen kilttiin ja hiljaiseen, hyväkäytöksiseen isosiskoon, johon nämä aina tuntuivat nuorempaa, vähemmän tottelevaista tytärtään vertaavan.³⁸⁰ Eniten Annen ja kolme vuotta vanhemman Margotin välejä näyttää hiertäneen juuri vanhempien – ja muiden piilopaikan aikuisten – erilainen suhtautuminen sisaruksiin. Vertailu Margotiin toimi Annelle kuitenkin motivaationa kehittää itseään, kuten Brenner asian ilmaisee, vaikka ei samankaltaiseksi kuin veltona pitämän siskonsa, vaan omalta luonteeltaan vahvemmaksi.³⁸¹ Myös Davidoffin varhaisemmassa aineistossa vaikutelma siitä, että vanhemmat suosivat jotakuta lapsistaan, oli yleinen. Tämä saattoi hiertää sisarusten välejä mutta myös kannustaa mielestään hyljeksittyä lasta raivaamaan itsenäisesti oman tiensä.³⁸²

Vähitellen Margotista sukeutui kuitenkin Annen hyvä ystävä ja keskustelukumppani, sillä piilopaikan virikkeettömässä ahtaudessa sisarukset, erilaisuudestaan huolimatta, väistämättä lähentyivät ja hakeutuivat yhä enemmän toistensa seuraan.

377 ”Peter machte mir ‘confidences’ und war fast auf jeden eifersüchtig der mit mir sprach und so die kostbaren Minuten verbrauchte.” Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 28.4.1940, USHMM. Ks. myös Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 27.4.1940, USHMM.

378 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 6. ja 8.5.1940, USHMM.

379 Müller 1999, 209.

380 Frank 2002, 44–45, 60–61, 70, 109 [12.7., 27.9. ja 1.10.1942, 5.2.1943].

381 Frank 2002, 109 [5.2.1943]; Brenner 1997, 34–35.

382 Davidoff 2012, 115–116.

Müllerin mukaan tämä oli tosin ennen kaikkea siskosten isän ansiota, joka oli vihjannut Margotille pikkusiskonsa uskoutumisen tarpeesta, mutta näen tyttöjen parantuneisiin väleihin muitakin syitä.³⁸³ Näin Anne kuvasi muuttunutta suhtautumistaan tammikuussa 1944: ”Margotista on tullut niin herttainen, että hän tuntuu minusta aivan toisenlaiselta kuin ennen, hän ei ole enää ollenkaan niin nenäkäs, ja hänestä on nyt tulossa minulle oikea ystävä. Hän ei pidä minua enää lapsukaisena, jota ei tarvitse ottaa huomioon.”³⁸⁴ Sisaruksien lähentymiseen vaikutti varmasti Annen kypsyminen ja kasvaminen piilossa olon vuosien aikana. Tyttöjen välinen kolmen vuoden ikäero ei äkkiä enää haitannut ja Margotin suhtautuminen Anneen muuttui vähitellen tasa-vertaisemmaksi. Anne alkoi myös hakea Margotilta tukea kapinoinnissaan vanhempiaan vastaan ja huomasi, että tämä ajatteli piilopaikan aikuisista usein samoin kuin hän itse.

Maaliskuussa 1944 Anne kirjoitti päiväkirjaansa puhuneensa Margotin kanssa isästä ja äidistä. Siskokset olivat selvästi löytäneet asiassa yhteisymmärryksen: piilossa olisi paljon mukavampaa ilman vanhempia, sillä silloin asioista voisi todella puhua ja nuorilta ei kiellettäisi omien mielipiteidensä lausumista. Myöhemmässä merkinnässä Anne havainnoi sekä hänen että Margotin olevan väsymässä vanhempiensa liialliseen holhoavuuteen.³⁸⁵ Anne löysi Margotista jonkun, jonka kanssa saattoi jakaa ajatuksiaan piilopaikan aikuisista ja purkaa turhautumistaan vanhempia kohtaan, vaikka alun perin juuri vanhemmat ja näiden tapa Annen mielestä suosia isosisko oli viilentänyt sisarusten välejä. Sisarukset ryhtyivät myös kirjoittamaan toisilleen kirjeitä. Vaikka Anne oli aiemmin kiistänyt pitävänsä Margotia missään suhteessa esimerkkinään, hän eräässä tälle kirjoittamassaan kirjeessä, jota lainasi päiväkirjassaan, kertoi ihailevansa siskoaan valtavasti ja toivovansa saavansa luonteeseensa vielä jotain Margotin hyvydestä.³⁸⁶ Toisaalta Anne ei sisarusten välien parantumisesta huolimatta edelleenkään halunnut täysin avautua siskolleen, kuten hän kerran tunnusti päiväkirjassaan. Margotista ei hänen mukaansa ollut uskotuksi, koska he olivat liikaa yhdessä, ”enkä minä voisi pitää uskottuani koko ajan lähelläni.”³⁸⁷ Joka tapauksessa Margotista tuli Annelle vähitellen yksi tärkeimmistä tukijoista ja luottohenkilöistä, jonka avulla hän jaksoi ottaa vastaan aikuisten moitteet ja ylipäättään kestää ajan mukanaan tuomat murheet. Oli tärkeää, että Annella oli piilopaikassa suunnilleen samanikäistä seuraa – yhdessä sisarukset saattoivat parhaiten lievittää nuoren ihmisen ulkomaailmasta suljetuksi tuleminen tuskaa.

Hélène Berrillä oli myös perheessään samankaltainen ystävä ja uskottu, joka Margotista tuli Annelle. Hélènen päiväkirjassa kirjoittajan nuorempi isosisko Denise, jonka kanssa hänellä oli kaksi vuotta ikäeroa, näyttäytyy tällaisena ystävän kaltaisena

---

383 Müller 1999, 209.

384 Frank 2002, 212 [12.1.1944].

385 Frank 2002, 254, 278–279 [2. ja 17.3.1944].

386 Frank 2002, 288 [20.3.1944].

387 Frank 2002, 271 [12.3.1944].

sisarena. Erona Margotin ja Annen sisarussuhteeseen tästä siskosparista saa kuitenkin Hélénen päiväkirjatekstien perusteella usein sellaisen kuvan, että Héléne oli isosisko ja Denise enemmän lohdutusta ja tukea kaipaava pikkusisko. Hélénen suhtautumisessa toiseen vanhemmista sisaristaan näyttää siis olleen jotain samanlaista kuin hänen suhtautumisessaan äitiinsä.

Suuren osan päiväkirjan kattamasta ajasta Denise asui Hélénen tavoin vanhemmillaan, joten sisarusten kanssakäyminen oli lähes yhtä tiivistä kuin Anne ja Margot Frankilla. Heillä oli Hélénen päiväkirjatekstien perusteella myös runsaasti yhteisiä ystäviä, joten he viettivät kodin ulkopuolellakin paljon aikaa samoissa piireissä. Hélénen päiväkirjamerkinnöissä korostuvat Denisen kanssa vietetyt mukavat hetket, jotka toivat edes hiukan iloa ja piristystä raskaisiin aikoihin. Héléne esimerkiksi kertoi huhtikuussa 1942 viettäneensä ”erittäin miellyttävän illan, lähes erinomaisen”³⁸⁸, kun Denise kirjoitti sanelusta pikkusiskonsa tutkielmaa tämän sormen ollessa kipeä. Siskon seurasta oli Hélénelle iloa myös isän jouduttua pidätetyksi, sillä he pystyivät kaikesta huolimatta edelleen vaikkapa juttelemaan kevyeen sävyyn ”pojista”.³⁸⁹ Denisen mentyä naimisiin ja muutettua pois kotoa tilanne muuttui,³⁹⁰ vaikka sisaruksien näkivät Hélénen merkinnöistä päätellen yhä melko usein. Davidoffin mukaan yhden sisaruksen naimisiinmeno ja kotoa lähtö on saattanut aiheuttaa kotiin jääneissä yksinäisyyden ja hylätyksi tulemisen tunteita.³⁹¹ Myös Héléne kaipasi aikaa, kun Denise asui vielä kotona:

[J]atkoin sitten Denisen luo, minne saavuin uupuneena. Onneksi hän soitti pianoa. Mutta se palautti äkkiä mieleeni yhä niin äskeisen lähimenneisyyden, jolloin hän harjoitteli pianoa ja kuulin soiton kavutessani portaita ylös, ja vieläkin selvemmin rakkauden, jonka sisään hän minut sulki. Ymmärsin silloin, että eräs yksinäisyyteni syistä oli hänen poissaolonsa. En ollut kertaakaan aiemmin ”käsittänyt” hänen naimisiinmenoaan.³⁹²

388 ”[...] une soirée très agréable, presque excellente même.” Héléne Berrin päiväkirja ”Lundi” [20.4.1942], CDJC.

389 Héléne Berrin päiväkirja ”Vendredi” [3.7.1942], CDJC.

390 Ks. Héléne Berrin päiväkirja 25.8.1943, CDJC.

391 Vielä 1800-luvulla sisaruksen naimisiinmeno saattoi olla erityisen traumaattinen kokemus. Se aiheutti muutoksia kotiin jääneiden muiden sisarusten asemaan, oikeuksiin ja velvollisuuksiin. Davidoff 2012, 136–137.

392 ”Je [...] puis suis repartie chez Denise, où je suis arrivée éreintée. Heureusement, elle a joué du piano. Mais cela m’a fait brusquement revivre le passé encore si récent où elle travaillait son piano et que je l’entendais dans l’escalier en montant, et plus encore la tendresse dont elle m’entourait. Et j’ai compris une des raisons de ma solitude, c’est son absence. Je n’avais jamais encore ‘réalisé’ son mariage.” Héléne Berrin päiväkirja 14.11.1943, CDJC. Suom. Erkki Jukarainen [Berr 2009, 193].

Pianonsoitto yhdistyi Hélénen päiväkirjassa kodin lämpimään ja rakkaudentäyteiseen tunnelmaan, jota Denise oli harjoittelullaan sisarusten äidin tavoin arkeen tuonut. Denisen seura ja sisarellinen rakkaus olivat Hélénelle erittäin tärkeitä, ja yhä masentavammaksi käyvän tilanteen kestäminen vaikeutui entisestään, kun sisko muutti asumaan puolisonsa kanssa.

Hélénen suhteessa Deniseen oli kuitenkin myös ristiriitaisuuksia, eikä päiväkirjan Denise näyttänyt aina sellaisena vanhempana ja viisaampana isosiskona, jolta pikkusisar olisi voinut saada tukea ja lohtua kaikissa tilanteissa. Kuten mainittua, Hélénen Denisestä kirjoittaman perusteella voisi välillä jopa luulla, että Héléne oli sisarusparin vanhempi osapuoli. Hélénen suhtautuminen selvästi pikkusiskoaan herkempään, vainot ja sodan raskaammin ottavaan Deniseen vaikuttaa päiväkirjamerkintöjen valossa paikoittain samalla tavalla suojelevalta ja jopa holhoavalta kuin hänen äitisuhteensa. Héléne kirjoitti esimerkiksi kerran masentuvansa huomatesaan siskonsa kärsimyksen, vaikka tämä ei siitä puhunutkaan. Pikkusisko kantoi huolta isosiskonsa jaksamisesta vainojen keskellä, mutta vaikuttaa ottaneen ”isosiskon” roolin myös arkisissa askareissa, esimerkiksi auttamalla ja ohjaamalla Deniseä vadelmien poiminnassa perheen kesäpaikassa Aubergenvillessä.³⁹³ Hélénen isosiskomainen asenne Deniseen ilmeni päiväkirjassa entistä vahvemmin, kun sisarusten isä pidätettiin ja Hélénen täytyi kertoa tapahtuneesta: ”[...] [K]äytin lähes yksitavuisia sanoja, muistan että hän huokaili tai valitti ja että otin hänestä kiinni.”³⁹⁴ Héléne vaikuttaa ajatelleen, että siskoa, samoin kuin äitiä, oli suojeltava tilanteessa liialliselta järkytykseltä ja saatava pysymään rauhallisena. Hän yritti täyttää vangitun isän paikan kotona, ei vain äitinsä vaan myös Denisen vuoksi.³⁹⁵

Denisen ollessa päiväkirjan loppupuolella viimeisillään raskaana Héléne ilmaisi teksteissään entistä suuremman huolen isosiskostaan, joka ei raskaudestaan huolimatta vaikuttanut halukkaalta piiloutumaan tai pakenemaan Pariisista juutalaisratsioiden kiihtyessä kaupungissa. Huoleen oli todella syytä, sillä joulukuussa 1943 saksalaiset kävivät katsomassa Denisen ja tämän miehen huoneistoa.³⁹⁶ Héléne maalasi tämän ajan merkinnöissään Denisestä vielä aiempaa haavoittuvamman kuvan ärsyyntyen isosiskonsa heikkouksiin. Hän esimerkiksi kirjoitti sisarusten vierailusta tätinsä luona tämän äidin eli siskosten isoäidin kuoltua, jolloin Denise oli ollut sekavan oloinen ja ryhtynyt äkkiä laulamaan ja tanssimaan tätiä lohduttaakseen. Héléne kommentoi sarkastiseen sävyyn Denisen lauluesitystä ainoana vaiheena vierailusta, ”jolloin hän käytti korrektia ja johdonmukaista kieltä.”³⁹⁷ Kun Denise tammikuussa 1944 edelleen kieltäytyi piiloutumasta, Héléne oli isosiskolleen lähes vihainen siitä,

393 Héléne Berrin päiväkirja 20. ja 29.6.1942, CDJC.

394 ”[...] [J]e parlais presque par monosyllabes, je me rappelle qu'elle soupira ou gémit et que je l'attrapai.” Héléne Berrin päiväkirja 24.6.1942, CDJC.

395 Héléne Berrin päiväkirja 29.6.1942, CDJC.

396 Héléne Berrin päiväkirja 13.12.1943, 22.12.1943, CDJC.

397 ”[...] où elle parle correctement et avec suite.” Héléne Berrin päiväkirja 29.11.1943, CDJC.

ettei tämä vaikuttanut tiedostavan vaaraa. Denise loukkaantui Hélénen yrittäessä saada hänet tajuamaan tilanteen vakavuuden.³⁹⁸ Sisarusten välit eivät tässä vaiheessa näyttäyty päiväkirjassa enää yhtä sopuisina kuin ennen. Hélénen muuttuminen holhoavaksi isosiskoaan kohtaan ei selvästi ollut Deniselle mieleen.

Eräästä Alexandra Zapruderin tutkimasta nuoren juutalaistytön Terezin getossa kirjoittamasta päiväkirjasta löytyy vastaavanlainen esimerkki sisarusten syntymäjärjestyksen merkityksen häilyvyydestä heidän suhtautumisessaan toisiinsa. Siinä pikkusisko otti vanhemman sisaren roolin suhteessa veljeensä.³⁹⁹ Tutkimuksessa on kuitenkin tuotu esiin, että isosiskon suojelevuus pikkuveljeään kohtaan on ollut tavallisempaa. Maarit Leskelä-Kärki mainitsee esimerkkinä tällaisen isosiskon ”pikkuäidin” roolin suhteessa veljiin korostaessaan lapsuuden sisar-veli-suhteiden merkitystä sukupuoli-identiteetin rakentumiselle. Kulttuurihistorioitsija Anne Ollila kirjoittaa tutkimuksessaan 1800-luvun virkanaisista Ingmanin sisarusten holhoavasta asenteesta nuorempaa veljeään kohtaan.⁴⁰⁰ Hiukan vastaavanlainen asetelma vaikuttaa olleen myös Hélénen ja hänen vuotta nuoremman Jacques-veljensä keskinäisessä suhteessa.

Hélénen vanhin sisar Yvonne ja pikkuveli Jacques olivat paenneet Etelä-Ranskan vapaalle vyöhykkeelle jo ennen Hélénen tiedossa olevan päiväkirja alkua, luultavasti vuonna 1941.⁴⁰¹ Héléne kuvasi päiväkirjassaan tätä eroa suuren mielipahan aiheuttajaksi, kun ”Yvonne, Jacques [...] riistettiin minulta.”⁴⁰² Toisin kuin Denise, he eivät siis olleet läsnä Hélénen jokapäiväisessä elämässä, mutta päiväkirjan sivuilta saa silti kuvan heidän merkityksestään siskolleen. Etenkin Jacquesin ja Hélénen välit vaikuttavat olleen läheiset ennen pikkuveljen lähtöä Pariisista. Olihan heillä vain vuosi ikäeroa, ja he olivat Hélénen muisteluista päätellen olleet lapsina hyvät leikkiverit.⁴⁰³ Tässäkkin sisarussuhteessa Héléne näyttää olleen sodan aikana enemmän tukija kuin tuettava, vaikka Jacques oli ainakin näennäisesti turvassa vielä miehittämättömässä Etelä-Ranskassa Hélénen eläessä Pariisissa jatkuvan pidätysuhan alla.

Héléne hankki pikkuveljelleen kirjakaupoista ja antikvariaateista tämän pyytämää kirjallisuutta ja auttoi opiskelumateriaalien saamisessa.⁴⁰⁴ Päiväkirjassa tulee esiin myös Hélénen halu suojella Jacquesia. Hän esimerkiksi kopioi tälle sisarusten isän Drancysta lähettämiä kortteja, mutta totesi päiväkirjassaan jättäneensä eräästä kortista pois monia kohtia, ”jotka satuttaisivat häntä [Jacquesia].”⁴⁰⁵ Joulukuussa

398 Héléne Berrin päiväkirja 10. ja 24.1.1944, CDJC.

399 Zapruder 2002, 160–189.

400 Leskelä-Kärki 2006, 293–294; Ollila 1998, 175–177.

401 Berr 2009, 87 [viite 30]; Job 2008, 300.

402 ”[...] Yvonne, Jacques [...] m'ont été enlevés.” Héléne Berrin päiväkirja 27.10.1943, CDJC.

403 Héléne Berrin päiväkirja 10.10.1943, CDJC.

404 Héléne Berrin päiväkirja 17.6., 9.7., ”8 heures du soir” [18.7.1942], 28.11.1942, CDJC.

405 ”[...] qui lui feraient du mal.” Héléne Berrin päiväkirja 27.6.1942, CDJC.

1943 Hélène kirjoitti Jacquesilta saamistaan kirjeistä, joissa tämä oli ylistänyt äidin rakkautta ja kertonut sodan vuoksi evakossa olevan opinahjonsa, Strasbourgin yliopiston, murhatusta professorista. Nämä kirjeet vahvistivat Hélènen halua tukea pikkuveljeään:

Ymmärrän että Jacques on sekaisin. Kertaiskulla, shokissa, hän sai saman oivaluksen, joka on kiduttanut minua kuukausia. [...] Hän haluaa tehdä väitöskirjan kreikkalaisten kärsimyksestä. Minua kuohuttaa ajatella, että hän käy läpi juuri samaa kehitystä kuin minä, että nyt hän ymmärtäisi hänelle kirjoittamieni kirjeiden koko merkityksen [...]. Haluaisin kirjoittaa hänelle sen. Haluaisin hänen ymmärtävän mitä itsessäni on tapahtunut, kuinka muistutamme toisiamme. Ja haluaisin myös auttaa häntä, koska tiedän, mitä se on.⁴⁰⁶

Hélènelle oli tärkeää, että Jacques ehkä vihdoinkin saattoi omien kokemustensa kautta ymmärtää paremmin siskonsa läpikäymiä asioita. Jacques'n kirjeistä Hélène sai vertaistukea, mutta näki kuitenkin edelleen roolinsa ennen kaikkea pikkuveljensä auttajana, ei itse avuntarpeessa olevana. Tässä vaiheessa ”vapaa vyöhyke” oli jo lakanut olemasta, ja Jacques ja Yvonne joutuivat etsimään turvaa muualta,⁴⁰⁷ joten nyt he todella olisivatkin kaivanneet apua, mutta Hélènen oli sitä mahdotonta tarjota. Edes kirje ei ilmeisesti voinut enää heitä tavoittaa.

Perheen vanhin elossa oleva tytär, jo naimisissa oleva ja kaksi lasta saanut Yvonne vaikuttaa olleen enemmän isosiskon asemassa Hélènelle kuin Denise. Yvonnelle Hélène oli ilmeisesti aiemmin uskoutunut ongelmissaan ja piti häntä ymmärtäjänään.⁴⁰⁸ Enää yhteydenpito onnistui vain kirjeitse. Yvonne on kuitenkin läsnä Hélènen päiväkirjamerkinnöissä. Hélène merkitsi päiväkirjaansa esimerkiksi Yvonnen toisen lapsen syntymän syyskuussa 1942. Hänen oli vaikea käsittää uutista: ”Kaikki se tapahtuu niin kaukana meistä. En voi kuvitellakaan.”⁴⁰⁹ Isosisko tuli kuitenkin Hélènen uniin vauvauutisen jälkeen, minkä Hélène kuvaili tuntuneen siltä, kuin olisi viettänyt päivän tämän kanssa. Pariisiin jäänyt perhe myös leipoi Yvonnelle kakun ilmeisesti lähettääkseen sen hänelle onniteluna vauvasta.⁴¹⁰ Myös suhteessa Yvonneen Hélènellä

406 ”Je comprends que Jacques soit bouleversé. En un coup, en un choc, il a eu la révélation de ce qui me tourmente depuis des mois. [...] Il veut faire une thèse sur la souffrance chez les Grecs. Je bouilloinne à la pensée qu’il subit exactement la même évolution que moi, que maintenant il comprendrait tout le sens des lettres que je lui écrivais [...]. Je voudrais le lui écrire. Je voudrais qu’il comprenne ce qui s’est passé en moi-même, combien nous nous ressemblons. Et aussi je voudrais l’aider, puisque je sais ce que c’est.” Hélène Berrin päiväkirja 7.12.1943, CDJC.

407 Ks. Berr 2008, 234 [viite 1].

408 Hélène Berrin päiväkirja ”Jeudi” [18.6.1942], CDJC.

409 ”Tout cela se passe si loin de nous. Je ne peux pas m’imaginer.” Hélène Berrin päiväkirja 9.9.1942, CDJC.

410 Hélène Berrin päiväkirja 11. ja 23.9.1942, CDJC.

heräsi Etelä-Ranskan tilanteen huonontuessa suojelun- ja auttamisenhalu, vaikka Yvonne oli ehkä ollut aiemmin heidän sisarusuhteessaan auttava ja tukea antava isosiskohahmo. Marraskuussa 1943 Hélène kirjoitti Yvonnen kirjeestä perheelleen, jossa tämä oli kertonut edessä olevasta asuinpaikan vaihdoksesta saksalaisten otettua koko Ranskan haltuunsa. Hélènelle ja muille Pariisiin jääneille miehittäjien armoilla oleminen jo arkipäivää, mutta ”vapaalle vyöhykkeelle” paenneille tilanne oli uusi: ”Me, täällä, jotka olemme niin tottuneita, haluaisimme suojella toisia, heidän täytyy olla niin äkillisen järkyttyneitä. [...] Olen liian huolissani muista.”⁴¹¹ Lopulta Hélène sai tiedon Yvonnen ja muiden hajaantumisesta eri puolille Etelä-Ranskaa heihin kohdistuvan pidätysuhan vuoksi.⁴¹² Huoleen oli siis todella syytä.

Poissaolevatkin sisarukset olivat kuitenkin Hélènelle tärkeitä henkisen selviytymisen kannalta. Myös Raymond Berr korosti eräässä Hélènen päiväkirjaansa kopiaimassa kirjeessä sisarusten merkitystä toisilleen: ”[R]akkaat lapseni, tiedän että pysytte läheisesti yhdessä, tukien toisianne mitä sitten tapahtuukaan.”⁴¹³ Viimeistään Hélènen Pariisissa asuvan äidinäidin kuolema syksyllä 1943 sai sisarukset lähentymään, vaikka fyysinen välimatka olikin pitkä. Ainakin Hélène totesi päiväkirjassaan isoäidin poismenon lujittaneen entisestään heitä yhdistäneitä siteitä. Isoäiti oli itse toivonut viimeisessä kirjeessään, että hänen lapsenlapsensa pysyisivät erottamattomina. Hélène piti ajatusta suurenmoisena.⁴¹⁴ Hélènen päiväkirjan täytti huoli sisaruksista – niin pikkuveljestä kuin isosiskoista – mutta pelkkä heidän olemassaolonsa antoi hänelle myös iloa ja lohtua.

Perhesuhteet näyttäytyvät analyysini kohteena olevissa viidessä päiväkirjassa yhtenä tärkeistä selviytymiskeinoista näille juutalaisvainojen ja sodan jaloissa eläneille nuorille naisille. Vanhemmat ja sisarukset ovat isossa roolissa erityisesti Elisabeth Kaufmannin, Hélène Berrin ja Anne Frankin päiväkirjoissa, mutta myös Isabelle Jession arvioi merkinnöissään suhdettaan vanhempiinsa ja erossa perheestään piileskelevä Anita Meyer kirjoitti yhteydenpidosta isäänsä ja äitiinsä. Elisabethin ja Hélènen isät joutuivat olemaan ajanjaksolla, jolloin heidän tyttärensä kirjoittivat päiväkirjaa, paljon erossa perheestään. Päiväkirjoissa isän poissaolo näkyy sekä Elisabethilla että Hélènellä äidistä kirjoittamisen korostumisena. Äiti oli se, johon he mieluusti turvautuivat hädän hetkellä, vaikka erityisesti Hélènen päiväkirjateksteissä äiti-tytär-suhde ei aina näyttäydy täysin ristiriidattomana. Usein Hélène joutui kannattelemaan ja suojelemaan herkkää äitiään, pysyttelemään vahvana hänen vuokseen. Äidistä ei tällöin ollut olkapääksi, jota vasten itkeä. Myös Anne Frankin äitisuhteesta piiryy hänen päiväkirjassaan kompleksinen kuva. Annen suurin tukija ja ymmärtäjä piilossa olon

411 ”Nous, ici, qui sommes si habitués, nous voudrions protéger les autres, ils doivent être si désemparés brusquement. [...] Je suis trop inquiète pour les autres.” Hélène Berrin päiväkirja 10.11.1943, CDJC.

412 Hélène Berrin päiväkirja 17.11.1943, CDJC.

413 ”[...] [M]es chers enfants, je sais que vous resterez intinememt unis, vous appuyant quoi qu'il arrive les uns sur les autres.” Hélène Berrin päiväkirja 22.7.1942, CDJC.

414 Hélène Berrin päiväkirja 30.11.1943, CDJC.

vuosina olikin hänen isänsä. Myös isosisko Margot näyttäytyy Annen päiväkirjassa tärkeänä jokapäiväisessä selviytymisessä piilopaikan arjesta, sillä hänestä tuli Annelle yhä parempi ystävä ja huolien jakaja. Hélénellä puolestaan oli samankaltainen läheinen suhde nuorempaan isosiskoonsa Deniseen, joka asui avioitumiseensa asti saman katon alla Hélénen ja vanhempien kanssa. Elisabethin päiväkirjassa isovelji Peter on sisarusten isän tavoin poissaolevana pienemmässä roolissa.

3.2. Voimaa ystävien ja rakastettujen seurasta

Kotiin on usein liitetty lämpöä, mukavuutta ja rakkautta ilmaisevia merkityksiä.⁴¹⁵ Tarkastelemani nuoret juutalaisnaiset kirjoittivat kuitenkin päiväkirjoissaan kotinsa lisäksi myös sen ulkopuolisista ystävyysuhteista. Ystävät muodostivat heille tärkeän tuen ja verkoston sodan ja juutalaisvainojen aikana. Historioitsija Eva Österberg luonnehtii ystävyyttä yleisinhimillisenä ilmiönä, yhteensitovana ja haavoja parantavana. Hän toteaa ystävyuden kuuluvan asioihin, jota ilman ihminen sosiaalisena olentona ei voi elää. Myrna Goldenberg korostaa sosiaalisten siteiden muodostamisen tärkeyttä keskitykselle selviytymisen kannalta.⁴¹⁶ Sosiaalisilla siteillä, muillakin kuin perhesuhteilla, on paljon painoarvoa myös analysoimissani nuorten juutalaisnaisten päiväkirjoissa, vaikka kukaan kirjoittajista ei vielä ollut joutunut vankeuteen. He kirjoittivat vanhojen sosiaalisten siteiden ylläpitämisestä ja uusien luomisesta, ystävyuden ja rakkauden merkityksestä raskaina aikoina. Päiväkirjateksteistä välittyy kuva sodan ja vainojen myötä muuttuvista mutta myös vanhaa säilyttäivistä ihmissuhdeverkostoista.

Hélénellä oli päiväkirjan perusteella laaja ystäväpiiri, joka muodostui hänen ja Denise-siskon yhteisistä ystäväistä, muutamasta pitempiaikaisesta lapsuudenystävästä ja opiskelukavereista. Dalia Oferin ja Lenore J. Weitzmanin mukaan juutalaisnaiset olivat yleensä vähemmän tekemisissä liike-elämän, akateemisen maailman ja politiikan kanssa kuin miehet, joten he eivät voineet saada turvaa esimerkiksi kollegoista vainojen aikana.⁴¹⁷ Héléne oli siis yliopisto-opiskelijana tässä mielessä poikkeuksellisen onnekas. Vielä koulua käyvillä Elisabeth Kaufmannilla ja Isabelle Jesionilla oli myös laaja ystävien, enimmäkseen koulukavereiden, verkosto ympärillään. Piiloutuneiden Anne Frankin ja Anita Meyerin elämänpiiri oli kapeampi, mutta heilläkin oli vielä elämässään joitain ystävyysuhteita, vaikka samanikäinen seura oli vähissä.

Elisabeth ja Isabelle kirjoittivat molemmat paljon koulukavereistaan, joiden ympärille heidän sosiaalinen elämänsä pitkälti rakentui. Elisabeth aloitti helmikuussa 1940 Pariisin *Ecole des Arts Décoratifs* -taidekoulussa, ja ystäväystyi pian luokkansa tyttöjen kanssa, joiden nimet hän kirjasi heti ensimmäisen koulupäivän jälkeen

415 Davidoff et al. 1999, 83.

416 Österberg 2007, 13, 43–44; Goldenberg 1998, 336–337.

417 Ofer & Weitzman 1998, 4.

päiväkirjaansa.⁴¹⁸ Elisabeth kuvaili muutaman päivän koulua käytyään uusia ystäviään mukaviksi. Pian heistä tosin paljastui muitakin puolia. Espanjalainen diplomaatin tytär Tchiquie⁴¹⁹ ja italialainen Gabriella, jonka perhe oli paennut Mussolinin diktatuuria, kiistelivät jatkuvasti politiikasta. Myös luokan syntyperäisillä ranskalaisilla oli keskenään eriäviä mielipiteitä, ja Elisabeth kirjoitti maaliskuussa 1940 luokan jakaantumisesta Hitlerin tukijoihin ja antifasisteihin.⁴²⁰ Kuitenkin koulukaverien kanssa oli mukavaa viettää myös vapaa-aikaa – he kävivät yhdessä esimerkiksi piknikillä, elokuvissa ja luistelemassa.⁴²¹ Eriyisen hyväksi ystäviksi Elisabeth kirjoittaa tulleen kahden tytön, Gabriellan ja Yvonnen, kanssa.⁴²² Italiasta paennut Gabriella oli hänen kohtalotoverinsa, joten ei ole ihme, että tytöt ystäväystyivät.

Kun alkoi näyttää siltä, ettei Pariisikaan enää ollut turvallinen paikka, Elisabeth luotti aluksi siihen, että juuri Gabriella auttaisi häntä, jos hän päättäisi kaikesta huolimatta jäädä kaupunkiin: ”Gabriella huolehtii kyllä minusta.”⁴²³ Elisabeth tiesi toki, että Mussolinin poliittisina vihollisina Gabriella ja hänen perheensä eivät hekään olisi välttämättä enää kauan turvassa.⁴²⁴ Hän näyttäytyy päiväkirjassa silti ystäväenä, johon Elisabeth uskoi voivansa turvautua hädän hetkellä. Kuten Héléne Berr muutamaa vuotta myöhemmin, Elisabeth joutui kuitenkin sanomaan saksalaisten lähestyessä Pariisia hyvästit useille ystävilleen, ja myös Gabriella pakeni äitinsä kanssa maaseudulle. Bretagnesta hän kirjoitti vielä Elisabethille ”herttaisen” kirjeen, jossa totesi, että iloitsisi kovasti, jos tämäkin tulisi sinne. Elisabeth ei kuitenkaan voinut tarttua ystävänsä kutsuun, sillä häntä huoletti, millä eläisi maaseudulla.⁴²⁵ Pelkkä ystävä avuntarjous on silti varmasti lämmittänyt mieltä.

Toinen paljon Elisabethin päiväkirjassa esiintyvä, ilmeisen tärkeä ystävä oli jo aiemmin tässä tutkimuksessa mainittu Kaufmannien tavoin Wienistä paennut Vilma, joka asui jonkin aikaa Elisabethin kotona. Vilman kanssa Elisabeth saattoi muistella

418 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 26. ja 27.2.1940, USHMM.

419 USHMM:n haastattelussa Elisabeth kertoo Espanjasta lähtöisin olleesta koulukaveristaan Mariasta, jota hän luuli aluksi Francon hallintoa paenneeksi pakolaiseksi. Elisabeth piti Mariaa ”kanssakärsijänään” ja heistä tuli hyvät ystävät. Käydessään Marian luona Elisabethille kuitenkin paljastui, että tämän koti oli Espanjan suurlähetystö, jonka seinillä roikkuivat Francon ja Hitlerin kuvat, ja isä osoittautui suurlähettilääksi. Elizabeth Koenigin haastattelu 29.1.1990, USHMM Archives, RG-50.030*0111. Kyseessä vaikuttaisi olevan sama henkilö kuin päiväkirjan Tchiquie, jonka nimen Elisabeth ehkä muisti haastattelussaan väärin. Päiväkirjassa Elisabeth myös kertoi Tchiquien isän työskentelevän suurlähettilään sijaan lähetystöavustajana.

420 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 2. ja 17.3.1940, USHMM.

421 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 4.4. ja 5.5.1940, USHMM.

422 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 4.5.1940, USHMM.

423 “[D]ie Gabriella wird sich schon um mich kümmern.“ Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 13.5.1940, USHMM.

424 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 13.5.1940, USHMM.

425 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 14. ja 17.5., 9.6.1940, USHMM.

kaihoisasti entistä kotikaupunkiaan.⁴²⁶ Samalla tavalla kuin Gabriellalta, Elisabeth sai Vilmalta vertaistukea koti-ikävänsä, mutta kuten edellä käy ilmi, myös konkreettista apua työpaikan muodossa ja pakosuunnitelmien tekemisessä. Tällainen samanlaisessa tilanteessa oleva ystävä, jonka kanssa saattoi jakaa ilonsa ja surunsa, oli korvaamaton, ja edesauttoi Elisabethin arjessa selviytymistä.

Myös Isabelle Jesionin päiväkirjassa on esillä muutama tärkeä ystävä, joihin kirjoittaja saattoi turvautua vaikeina hetkinä. Isabelleen lähin ystäväpiiri koostui Elisabethin tavoin koulukavereista. Häinkin oli päiväkirjan alussa juuri aloittanut uudessa koulussa, jossa kirjoitti viihtyvänsä ja saaneensa uusia ystäviä.⁴²⁷ Kuitenkin Isabelle tunsi ystävistään huolimatta ajoittain yksinäisyyttä ja kaipasi päiväkirjan veroista uskottua, jolle voisi vuodattaa kaikki ilonsa ja surunsa. Koulukavereitaan kuvaillessaan hän mainitsi erikseen, keiden heistä kanssa oli mahdollista puhua henkilökohtaisista asioista ja keiden ei. Erityisen läheisenä ystävänsä näyttäytyy ainakin vielä syksyllä 1941 Charlotte-niminen tyttö, jolle Isabelle antoi jopa päiväkirjansa luettavaksi sen kirjoittamisen aloitettuaan. Charlotte kuitenkin loukkaantui Isabelleen ensimmäisestä, juuri yksinäisyyttä ja oikean ystävänsä kaipuuta käsittelevästä päiväkirjamerkinnästä.⁴²⁸ Kirjoittaessaan erään toisen kerran päiväkirjan olevan ainoa ystävä, joka saattoi häntä murheissa lohduttaa, Isabelle lisäsi merkinnän loppuun viestin, joka oli mahdollisesti tarkoitettu päiväkirjaa kenties lukemaan pääseville kahdelle muulle koulukaverille: ”Vaikka Jeanne ja Madeleine ovat myös ystäviäni.”⁴²⁹ Se, että ystävät silloin tällöin lukivat Isabelleen merkintöjä, on saattanut myöhemminkin vaikuttaa siihen, mitä hän heistä kirjoitti. Isabelle mahdollisesti siis hiukan liioitteli ystäviensä ihanuutta päiväkirjassaan, mutta toisaalta tämän voi katsoa olevan yksi osoitus ystävyden tärkeydestä hänelle. Hän ei halunnut loukata tai jopa menettää läheisimpiä ystäviään kirjoittamalla heistä ikävään sävyyn.

Koulukavereista muodostui Isabellelle tärkeä verkosto, ja tammikuussa 1942 hän ylisti päiväkirjassaan kouluaan, ystäviään ja opettajiaan: ”Rakastan koulua, joka on toinen perheeni [...]. Kiinnityn hyvin helposti rakastettavaan henkilöön, läheisiin tovereihini Jeanneen, Madeleineen, ja opettajiin, joita rakastan koska he ovat etäisiä.”⁴³⁰ Eräessä myöhemmässä merkinnässään Isabelle kuvaili ystäviään tarkemmin ja totesi heidän olevan iso osa hänen koululaiselämänsä.⁴³¹ Koulusta Isabelle sai

426 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 16.3.1940, USHMM.

427 Isabelle Jesionin päiväkirja 4.10.1941, GFH.

428 Isabelle Jesionin päiväkirja 12. ja 22.9.1941, GFH.

429 ”Bien que Jeanne et Madeleine sont aussi mes amies.” Isabelle Jesionin päiväkirja 24.2.1942, GFH.

430 ”J’aime l’école, qui est ma seconde famille [...]. Je m’attache très facilement à une personne aimante, à mes camarades intimes à Jeanne, Madeleine, et aux professeurs, que j’aime parce qu’elles sont distants.” Isabelle Jesionin päiväkirja 23.1.1942, GFH.

431 Isabelle Jesionin päiväkirja 5.5.1942, GFH.

toisen perheen usein tyytymättömyyttä aiheuttavien vanhempiensa ohelle, läheisiä ystävyysuhteita ja etäisyydessäänkin rakastettavia opettajia.

Kun vainojen silmukka kiristyi Pariisin juutalaisten ympärillä, koulukaverit toivat Isabellelle lohtua. Hän ihmettelikin kesällä 1942, miksi oli surullinen, vaikka hänellä oli edelleen ystävät ja opettajat ympärillään, eikä vielä todellista aihetta suruun.⁴³² Erityisesti vanhempien pidätyksen jälkeen ystävien seura helpotti Isabellen oloa: ”Minun ei tarvitse valittaa liikaa. Minulla on vielä joitain ystäviä.”⁴³³ Isabellen ystäviksi voi myös laskea hänelle läheisimmät opettajat, joista hän kirjoitti päiväkirjaansa melkein enemmän kuin koulukavereistaan. Isabellen jäätyä Pariisiin ilman vanhempiaan eräs opettaja, madame Furlon, esimerkiksi kutsui häntä luokseen kylään, oli Isabellen päiväkirjamerkinnän mukaan ystävällinen ja lohdutti.⁴³⁴ Syksyllä 1942 Isabelle kirjoitti odottavansa innolla koulun alkua, rakkaiden ystäviensä ja opettajiensa jälleennäkemistä. Koulun alettua hän totesi kuitenkin ryhtyneensä tarkoituksella sanomaan kaikille suoraan, mitä heistä ajatteli haluten jopa ystäviensä ottavan häneen etäisyyttä.⁴³⁵ Ehkä Isabelle vieraannutti tarkoituksella itseään ystäväpiiristään, koska oli alkanut tosissaan pelätä joutuvansa pidätetyksi vanhempiensa tavoin, eikä halunnut enää kiintyä keneenkään liikaa. Toisaalta hän turvautui yhä enemmän opettajiinsa, erityisesti madame Routhier’iin, jonka kanssa keskustelu oli hänelle ”todellinen nautinto”.⁴³⁶ Kun Isabelle oli surullinen, opettaja Routhier tarjosi lohduttavan olkapäänsä, ja tapaamiset tämän kanssa, jotka Isabelle merkitsi tarkkaan päiväkirjaansa, tekivät hänet aina iloiseksi. Päiväkirjasta näkyy kuitenkin, että Isabelle ajoittaisesta etäisyyden ottamisen halustaan huolimatta vietti edelleen aikaa myös ikäistensä ystäviensä kanssa ja sai myös heidän seurastaan iloa.⁴³⁷ Isabellelle koulukaverit ja opettajat muodostivat äärimmäisen tärkeän tukiverkoston ja selviytymiskeinon jo ennen vanhempien pidätystä, mutta erityisesti sen jälkeen. Heidän ansiostaan hänen oli helpompaa selvitä arjesta ilman äitiään ja isäänsä, aina siihen asti, kun pääsi sisäoppilaitoksen suojiin.

Davidoffin mukaan ystävät voivat usein toimia perheen korvaajina ja ystävyysuhteet muodostua jopa tärkeämmiksi kuin sukulaissuhteet.⁴³⁸ Isabellelle ystävistä tuli tällainen perheen korvike, mutta myös vanhempiensa ja sisarustensa kanssa tiiviissä yhteydessä oleva Hélène Berr näyttää suhtautuneen ystäviinsä kuin toiseen perheeseen. Sota-ajan Berliinissä juutalaisten oli usein hankala tavata ystäviä ja sukua ilta- ja yöaikaisen ulkonaliikkumiskiellon, julkisen liikenteen käytön

432 Isabelle Jesionin päiväkirja 12.7.1942, GFH.

433 ”Je n’ai pas à me plaindre encore de trop. Il me reste quelques amies.” Isabelle Jesionin päiväkirja 27.7.1942, GFH.

434 Isabelle Jesionin päiväkirja 27.7. ja 12.9.1942, GFH.

435 Isabelle Jesionin päiväkirja 12.9. ja 10.10.1942, GFH.

436 Isabelle Jesionin päiväkirja 12.10.1942, GFH.

437 Isabelle Jesionin päiväkirja 7., 16. ja 21.10., 10.11.1942, GFH.

438 Davidoff et al. 1999, 81.

ja muiden liikkumisrajoitusten vuoksi.⁴³⁹ Pariisilaista Héléneä vastaavat rajoitukset eivät kuitenkaan vaikuta estäneen harjoittamasta sosiaalista kanssakäymistä. Jo ensimmäisissä päiväkirjamerkinnöissään Héléne kirjoitti ystäviensä kanssa viettämästään piknikpäivästä Berrien kesäpaikassa Aubergenvillessä, jolloin oli tuntenut kaikkien olevan onnellisia ja kuvaili päivän ”vilpittömän aitoa nautinnollisuutta”.⁴⁴⁰ Kuten Elisabeth Kaufmannilla, Hélénen ystävistään tuntemaa iloa varjosti kuitenkin se tosiasia, että moni heistä joutui sodan ja vainojen kiihtyessä pakenemaan Pariisista tai tuli vangituksi ja karkotetuksi. Ystävien katoaminen ympäriltä on esillä päiväkirjan alusta lähtien, kun ystävä nimeltä Odile joutui lähtemään huhtikuussa 1942: ”[A] jatus että Odile on lähtenyt lopullisesti, juuri kun ystävyyskuntamme oli puhkeamassa kukkaan ja syventymässä kehittyä ja syventyä. Kuinka minä tulen nyt toimeen ilman häntä?”⁴⁴¹ Myöhemmin kesällä myös Hélénen parhaisiin ystäviin lukeutuva Françoise Bernheim alkoi suunnitella lähtöä Pariisista. Héléne pohtii päiväkirjassaan, näkisivikö luotaan lähteviä enää koskaan.⁴⁴²

Toisaalta Hélénellä oli edelleen yliopisto-opintojensa kautta tukenaan monia hyviä opiskelukavereita, jotka toivat hänelle iloa vaikeina aikoina. Tämä näkyi monissa päiväkirjamerkinnöissä käynneistä yliopistolla: ”Hänessä [eräässä naispuolisessa opiskelukaverissa, jonka kanssa juttelee Sorbonnen pihalla] on myös se tapamieni opiskelijoiden vaikeasti määriteltävä ominaisuus, saada tuntemaan, että sinua rakastetaan.”⁴⁴³ Erästä ”Sparkenbrokeksi”⁴⁴⁴ kutsumaansa opiskelukaveria Héléne kuvaili kerran jopa ainoaksi ”rauhan kajastukseksi” siinä helvetissä, jossa hän eli, keino ”tarrautua normaalielämään”.⁴⁴⁵ Vivi Lafon, opiskelukaveri hänkin, puolestaan oli Hélénen mielestä lempeä ja herttainen, koko laitoksen hengen ruumiillistuma. Kun Héléne joutui kesäkuussa 1942 ensimmäistä kertaa kantamaan keltaista tähteä yliopistolla käydessään, hän kirjoitti päiväkirjassaan Vivin saaneen hänet rauhoittamaan vitsailemalla. Vivi yritti lohduttaa onnetonta Héléneä myös esimerkiksi vie-

439 Garbarini 2006, 111.

440 Héléne Berrin päiväkirja 7. ja 8.4.1942, CDJC. Mukavasta ajanvietosta ystävien kanssa Aubergenvillessä, ks. myös Héléne Berrin päiväkirja ”Dimanche” [24.5.1942], 8.6. ja 30.8.1942, CDJC.

441 ”[...] [L]a pensée qu’Odile est définitivement partie, juste au moment où il y avait un épanouissement et cet approfondissement de notre amitié qui se préparait. Comment vais-je faire sans elle maintenant?” Héléne Berrin päiväkirja 9.4.1942, CDJC.

442 Héléne Berrin päiväkirja 9.7.1942, CDJC. Lisää lähtijöitä, ks. Héléne Berrin päiväkirja 20.8.1942, CDJC.

443 ”Elle possède aussi cette indéfinissable qualité des étudiants que je vois, de vous faire sentir qu’on vous aime bien.” Héléne Berrin päiväkirja 16.4.1942, CDJC. Lisää esimerkkejä opiskelukavereiden tuomasta ilosta, Héléne Berrin päiväkirja 20.4.1942, CDJC.

444 Héléne antoi joillekin miespuolisille ystävilleen nimiä romaanisankareiden mukaan. ”Sparkenbroke”, jonka oikea nimi oli André Bay, sai nimensä Charles Morganin samannimisen kirjan päähenkilöltä. Berr 2008, 28 [viite 1].

445 Héléne Berrin päiväkirja 16.4.1942, CDJC.

mällä tämän Luxemburgin puistoon virkistäytymään.⁴⁴⁶ Myös monet muut opiskelukaverit osoittivat Hélènelle tukeaan tämän kipuillessa Daavidin tähden pitämisen vuoksi:

[...] [T]unsin äkkiä itseni varmaksi: tietenkin saapumiseni teki tietyn vaikutuksen, mutta koska kaikki tietävät, kukaan ei kiusaantunut. Paikalla oli aina niin lempeä Monique Ducre, joka puhui kanssani tarkoituksellisen pitkään [...]; sen jälkeen minua kohti kääntyi Ibalin-niminen poika, joka [...] tuppautui keskusteluun – puhuimme musiikista. Aiheella ei ollut väliä, tärkeintä oli tuoda julki meitä yhdistävä äänetön ystävyys. Myös Annie Digeon oli herttainen.⁴⁴⁷

Kun muutamaa viikkoa myöhemmin Hélènen isä pidätettiin, hän sai taas yliopistolta lohtua – jopa tuttava ”Stalin” osoitti huomaavaisuutta kuultuaan, mitä herra Berrille oli tapahtunut. Erittäin mukaviksi ja ihastuttaviksi kuvattujen opiskelukavereiden tapaamiset jaksoivat ilahduttaa Hélènea. Pelko ja epävarma olo hellittivät, kun hän vieraili eräänkin Sorbonnen-ystävänsä Josetten luona.⁴⁴⁸ Juutalaisvainojen kiristymisen, joka konkretisoitui Hélènen elämässä tähtipakon ja isän vangitsemisen myötä, vaikuttaa saaneen Hélènen ymmärtämään aitojen ystävien merkityksen. Parhaat ystävät olivat sellaisia, jotka eivät hylänneet vaikeinakaan hetkinä. Hélène ylisti päiväkirjassaan esimerkiksi ystäväpariskuntaansa Françoise ja Jean Pineauta kirjoittaen haltioituvansa ystäviensä osoittamasta ymmärryksestä: ”Ihmeellinen tunne, innostava, omistaa *aitoja* ystäviä, jotka rakastavat, jotka ymmärtävät. Koskaan aikaisemmin en ollut saanut sitä vaikutelmaa. [...] Olin niin kiitollinen, että kuljin [kaupunginosan] läpi tietämättä mitä olin tekemässä.”⁴⁴⁹ Ystävien seura sai hänet edes hetkeksi unohtamaan vainot.

Ystävyys merkitsi Hélènelle myös nostalgiaa. Hänellä oli monia pidempiaikaisia ystäviä, joiden kanssa saattoi palata ”vanhoihin hyviin aikoihin”, aikaan ennen sodan ja juutalaisvainojen tuomaa ahdistusta ja pelkoa. Kesällä 1942 hän oli jälleen tällaisen ystäväporukan kanssa Aubergenvillessä ja tallensi päivän riemukkuuden

446 Hélène Berrin päiväkirja 4. ja 9.6.1942, CDJC.

447 ”[...] [J]e me suis sentie soudain en confiance; évidemment, mon entrée a produit un certain effet, mais comme tous le connaissent, personne n’a été gêné. Il y avait là Monique Ducret, si gentile, qui m’a parlé longtemps, exprès [...]; le garçon qui s’appelle Ibalin s’est alors retourné [...] et s’est mêlé à la conversation – nous parlions musique. Le sujet importait peu, l’essentiel était de faire comprendre l’amitié silencieuse qui nous unissait. Annie Digeon a été charmante aussi.” Hélène Berrin päiväkirja 9.6.1942, CDJC. Suom. Erkki Jukarainen [Berr 2009, 50].

448 Hélène Berrin päiväkirja 26.6.1942, ”Vendredi” [3.7.1942] ja 8.9.1942, CDJC.

449 ”Impression merveilleuse, enthousiasmante, d’avoir de *vrais amis*, qui vous aiment, qui vous comprennent. Jamais je n’ai eu cette impression avant. [...] J’étais si reconnaissante que j’ai traversé sans savoir ce que je faisais.” Hélène Berrin päiväkirja 12.6.1942, CDJC.

päiväkirjaansa: ”Olimme kaikki erittäin innostuneita. Erityisesti Nicole ja minä saavutimme vanhojen aikojen hassun ja ihanan tunnelman [...]. Kutsumme sitä euforiaksemme. [...] Olimme täysin *cracked* [sekopäisiä]. Mutta se oli mahtavaa.”⁴⁵⁰ Vanhojen ystävien luona vierailu saattoi tuntua kuitenkin ristiriitaiselta, kun ilmapiiri oli niin hurmaava, että se vaikutti Héléneestä menneiden aikojen ilmiöltä. Vanhojen aikojen tunnelman saattoi toki tavoittaa hetkeksi, mutta Héléne ei voinut olla samalla ajattelemta, että tällaiset hetket kuuluivat jo kaukaiseen menneisyyteen.⁴⁵¹ Kuitenkin tällaiset tapaamiset olivat Hélénelle tärkeitä pakohetkiä yhä synkemmäksi käyvästä arjesta.

Paitsi että vanhojen ystävien seura palautti mieleen iloisemmat ajat, he myös ymmärsivät Hélénen nykyisiä tuntemuksia paremmin kuin muut, sillä monet heistä olivat itsekin juutalaisia ja yhtä lailla vainottuja. Héléne kuvaili päiväkirjassaan, kuinka oli tyyntä ja rauhoittavaa viettää aikaa tällaisessa toisiaan erinomaisesti ymmärtävässä joukossa. Esimerkiksi lähtöä suunnitteleva Françoise sai ystävänsä paremmalle tuulelle paitsi tyyneydellään ja rauhallsuudellaan, myös nauramalla ja laskemalla leikkiä. Héléne vaikuttaa myös ihailleen tämän rohkeutta, mistä sai ehkä itsekin rohkaisua arkeensa.⁴⁵² Ystävyuden merkitys vaikeina aikoina tiivistyy erinomaisesti Hélénen päiväkirjamerkinnässä heinäkuulta 1942: ”Ystävyysuhteita jotka on solmittu täällä, tänä vuonna, leimaa vilpittömyys, syvyys ja tietynlaatuinen vakava hellyys, jota kukaan ei tule koskaan tietämään. Se on salainen sopimus, sinetöity taistelussa ja koettelemuksissa.”⁴⁵³ Kohtalotovereiltaan Héléne sai parasta ymmärrystä ja tukea, selviytymiskeinoja vainojen keskellä. Koettelemukset yhdistivät ja synnyttivät uusiakin läheisiä ystävyysuhteita. Yhteinen, yhdistävä kohtalo antoi ystävyyksille erityistä lisäarvoa. Anne Ollilan mukaan tämä on tyypillistä uusissa ja poikkeuksellisissa tilanteissa solmituille ystävyysuhteille.⁴⁵⁴ Toisaalta monet Hélénen aiemmista ystävyysuhteista hiipuivat, kun hän joutui toteamaan, että suuri osa hänen ennen ystävikseen kutsumista henkilöistä ei ymmärtänyt vainottuja.⁴⁵⁵

Hélénen päiväkirjatekstejä ystävydestä leimaa päiväkirjan loppupuolella yksinäisyyden tunne ja kaipuu. Syksyllä 1943 esimerkiksi edellä mainittu Françoise

450 ”Nous étions toutes très excitées. En particulier, Nicole et moi avions retrouvé l’humeur bête et merveilleuse des vieux jours [...]. Nous appelons cela notre euphorie. [...] Nous étions tout à fait *cracked*. Mais c’était épatant.” Héléne Berrin päiväkirja 14.6.1942, CDJC. Samankaltaisia tunnelmia, ks. myös Héléne Berrin päiväkirja 16.6.1942, CDJC.

451 Héléne Berrin päiväkirja 27.7. ja 28.8.1942, CDJC.

452 Héléne Berrin päiväkirja 9.7.1942, ”8 heures du soir” [18.7.1942] ja 19.7.1942, CDJC.

453 ”Les amitiés qui se sont nouées ici, cette année, seront empreintes d’une sincérité, d’une profondeur et d’une espèce de tendresse grave que personne ne pourra jamais connaître. C’est un pacte secret, scellé dans la lutte et les épreuves.” Héléne Berrin päiväkirja 19.7.1942, CDJC.

454 Ollila 1998, 126.

455 Héléne Berrin päiväkirja 19.10.1943, CDJC.

Bernheim oli poissa jouduttuaan pidätetyksi ja karkotetuksi saman vuoden heinäkuussa, mikä sai Hélènen pohtimaan häntä ja muita kokemiaan menetyksiä:

Palatessani tänä iltana kotiin ajattelin häntä ja sitä, miten hyvin me ymmärsimme toisiamme. Hänen kanssaan tunsin eläväni, ja edessäni avautui suurenmoisten mahdollisuuksien maailma juuri kun hänet riistettiin luotani. Sama on toistunut tähän saakka aina: ne joiden olen tuntenut edustavan kokonaista maailmaa, ainoaa jossa olisin voinut kehittyä, on viety minulta ennen kuin olen ehtinyt nauttia siitä. Olen myöhemmin moittinut itseäni, pohdiskellut ja tuuminut, että ehkä niin kävi siksi etten kyennyt tuntemaan niitä, jotka olivat lähelläni, ja että kaipasin heitä vasta heidän lähdettyään.⁴⁵⁶

Françoise oli päiväkirjamerkinnöistä päätellen Hélènelle todella tärkeä ystävä, joka oli tuonut hänen elämäänsä lämpöä, valoa ja elämää.⁴⁵⁷ Lähes yhtä läheinen ystävä vaikuttaa olleen nainen, joka esiintyy Hélènen päiväkirjassa nimellä rouva Schwartz. Hänkin oli päiväkirjan lopulla joutunut jättämään Pariisiin, mutta Hélène muisteli ystäväänsä lämpimästi marraskuussa 1943: ”[...] [K]aikki ne joita rakastin ovat kadonneet. Kuulen hänet [rouva Schwartzin] yhä, hänen lämpöä säteilevine silmineen (ne olivat niin rakkautta säteilevät, hänen silmänsä, aina) [...]”.⁴⁵⁸ Viimeisinä kuukausina ennen Hélènen omaa pidätystä monet hänen ystävistään olivat tukena enää vain muistojen kautta. Niistäkin ystävistään, jotka olivat vielä jääneet Pariisiin, Hélène tunsu nyt vieraantuvansa, eikä kokenut enää pystyvänsä olemaan sellainen omistautunut ystävä, joka oli aikaisemmin ollut: ”[P]ohjimmiltani, olen aina pyrkinyt antamaan itseni kokonaan muille ihmisille – tovereilleni, ystävilleni! Ja nyt, minun täytyy myöntää että se on mahdotonta, sillä elämä on asettanut väliimme raja-aidan.”⁴⁵⁹

---

456 ”Ce soir, en rentrant, je pensais à elle, à la manière dont nous nous entendions. Avec elle, je me sentais vivre, un monde de possibilités merveilleuses s’ouvrait à moi au moment où elle m’a été arrachée. Jusqu’à présent, il en a toujours été ainsi: ceux qui me semblaient être des mondes, le seulo à j’aurais pu me développer, m’ont été enlevés avant que j’aie pu en jouir. Je me suis fait des reproches depuis; j’ai réfléchi et j’ai pensé que peut-être c’était parce que je ne savais pas connaître ceux qui étaient auprès de moi, et que je les regrettais une fois partis.” Hélène Berrin päiväkirja 10.10.1943, CDJC. Suomentanut Erkki Jukarainen [Berr 2009, 144–145].

457 Hélène Berrin päiväkirja 27.10.1943, CDJC. Ks. Françoisen merkityksestä myös Hélène Berrin päiväkirja 30.10., 1.11. ja 13.11.1943, CDJC.

458 ”[...] [T]ous ceux que j’aimais ont disparu. Je l’entends encore, avec ses yeux brillants de tendresse (ils étaient si brillants d’amour, ses yeux, toujours) [...]” Hélène Berrin päiväkirja 29.11.1943, CDJC.

459 ”[...] [D]u plus profond de moi-même, j’ai toujours aspiré à me donner entièrement aux autres gens – à mes camarades, à mes amis! Et maintenant, je dois reconnaître que c’est impossible, parce que la vie a mis une barrière entre nous.” Hélène Berrin päiväkirja 27.10.1943, CDJC.

Hélènen päiväkirjassa on kuitenkin vielä tämän oivalluksen jälkeen myös iloisia kuvauksia hauskoista ystävien kanssa vietetyistä hetkistä, kuten eräästä ”suurenmoisesta iltapäivästä” Hélènen kotiinsa kutsumien rakkaiden ystävättärien seurassa. Näistä ystävistä Hélène ylisti erityisesti rouva Lavenueta ”loistoystäväenä”, niihin kuuluvana, joka ymmärsi. He olivat ystävyystyneet kunnolla heidän yhteiseen työpaikkaansa UGIF-järjestykseen tehdyn ratsian jälkeen.⁴⁶⁰ Jotain iloa Hélène sai myös vangituista ystävistään – mukaan lukien Françoise ja rouva Schwartz – kuulemistaan uutisista, kun nämä lähettivät kortin keskitysleiriltä. Oli hienoa saada vihdoinkin tietää, missä he olivat, kuulla heistä edes jotakin. Harhailevat ajatukset saivat kiinnitysköyden. Hélène kirjoitti heti kortin luettuaan vastauskirjeen ja kuvaili päiväkirjassaan sitä tunnetta, kun piteli käsissään kirjettä, jonka ystävät ehkä kahden kuukauden sisällä saisivat luettavakseen.⁴⁶¹ Opiskelukavereista puolestaan oli Hélènelle konkreettista apua jokapäiväisessä selviytymisessä pidätysten kiihtyessä ympärillä. Eräs heistä varoitti Hélènea joulukuussa 1943 mahdollisesti tulossa olevasta ratsiasta, jossa kaikki vielä vapaana olevat juutalaiset otettaisiin kiinni. Joku tämän opiskelukaverin ystävä oli pyytänyt kertomaan asiasta kaikille Hélènen kaltaisille ystäville.⁴⁶² Ystävyys ja ystävät olivat Hélènelle tärkeä selviytymiskeino, mikä näkyy hänen päiväkirjassaan lähes sen viimeisille sivuille asti.

Alankomaiden maaseudulla piileskelevällä Anita Meyerilla oli hyvin erilainen tilanne ystävärintamalla kuin vielä vapaudessa elävillä Elisabethilla, Isabellella ja Hélènellä. Anita ei muistellut päiväkirjassaan vanhoja ystäviään, eikä hänellä ollut juurikaan mahdollisuuksia solmia uusia ystävyys-suhteita piilossa olonsa aikana. Muutamien paikkakunnalle sodan loppupuolella tulleiden brittisotilaiden kanssa hän kuitenkin mainitsi ystävyystyneensä, ja sai selvästi iloa heidän seurastaan viettäen sotilaiden kanssa aikaa lähes päivittäin syksyllä 1944.⁴⁶³ Joulukuussa 1944 Anita pääsi tapaamaan myös joitain ystäviään Maastrichtissa, kun eräällä heistä oli syntymäpäivät, ja kirjasi päiväkirjaansa kaikkien nauttineen illasta.⁴⁶⁴ Sen sijaan juutalaisessa koulussa, jossa aloitti tammikuussa 1945, mahdollisesti saamistaan ystävistä Anita ei maininnut päiväkirjassaan mitään suoraan. Kuitenkin hänen sosiaalinen elämänsä vaikuttaa vilkastuneen koulun alkamisen jälkeen, oli elokuvissa käyntiä ja juhlia.⁴⁶⁵ Anita ei niukalle tyylilleen uskollisena pohtinut päiväkirjassaan ystävyiden merkitystä itselleen, mutta esimerkiksi brittisotilaiden seura oli hänelle selvästi tärkeää.

Anne Frankin lähipiiri oli vielä suppeampi kuin Anita Meyerilla, sillä toisin kuin Anita, hän ei kiinnijäämisriskin vuoksi voinut koskaan poistua piilopaikastaan. Hänellä oli ollut ennen piiloutumistaan runsaasti ystäviä, mutta piiloon meno pakotti

460 Hélène Berrin päiväkirja 28.10.1943, CDJC.

461 Hélène Berrin päiväkirja 6. ja 7.12.1943, CDJC.

462 Hélène Berrin päiväkirja 13.12.1943, CDJC.

463 Anita Meyerin päiväkirja 22., 24. ja 28.9.1944, 19.–21.10.1944, MJHNYC.

464 Anita Meyerin päiväkirja 18.12.1944, MJHNYC.

465 Anita Meyerin päiväkirja 9.1., 25.2., 4.3., 1. ja 8.4.1945, MJHNYC.

katkaisemaan nämä ystävyysuhteet.⁴⁶⁶ Entisestä ystäväpiiristään Anne kertoo päiväkirjassaan melko vähän. Piilossa olon aikana hän kuitenkin sai uusia ystäviä, joiksi voi laskea muut piileskelijät ja heitä auttaneet henkilöt, joista suurin osa oli Otto Frankin entisiä työtovereita.

Anne oli piiloutumista edeltävänä aikana erittäin suosittu, tai näin hän ainakin itse totesi päiväkirjassaan. Muutamaa viikkoa ennen piiloon menoa kirjoitetussa merkinnässä Anne kertoi hänellä olevan noin kolmekymmentä tuttua, joita voisi pitää ystävinään. Silti jotain puuttui: paras ystävä, jonka kanssa voisi puhua ihan kaikesta. Tuttaviensa kanssa Anne kirjoitti osaavansa vain pitää hauskaa.⁴⁶⁷ Kuitenkin hän vaikuttaa viettäneen paljon aikaa näiden tuttujen kanssa. Päiväkirjansa sivuilla hän kirjoitti esimerkiksi pöytätenniksen peluusta ja vielä juutalaisille sallitussa jäätelöbaarissa istumisesta.⁴⁶⁸ Juutalaisiin kohdistuvat rajoitukset, kuten oleskelukielto kaikissa julkisissa paikoissa, esimerkiksi uimarannoilla ja kahviloissa, kielto harjoittaa urheilulajeja, polkupyöräilykielto ja ulkonaliikkumiskielto iltaisin, eivät siis olleet vieneet nuorilta vielä kaikkia huvituksia.⁴⁶⁹ Annen päiväkirjan perusteella alkukesä 1942 oli hänen elämässään vielä melko huoletonta aikaa – vapaa-ajan ja sosiaalisen elämän rajoitukset eivät ilmeisesti olleet hänelle yhtä suuri shokki kuin monille muille juutalaislapsille ja -nuorille.⁴⁷⁰ Lukuisien ystävien seura piti mielen iloisena juutalaisvainon vähittäisestä lisääntymisestä huolimatta. Toisaalta Anne saattoi tietoisestikin tavoitella ensimmäisissä merkinnöissään korostetun iloista sävyä ottaen mahdollisesti mallia lukemistaan nuortenkirjoista. Juutalaisväestön kasvavasta ahdingosta ja yhä uusista rajoituksista ahdistuminen ei tällaiseen kevyeen tyyliin kuulunut.

Siinä missä etenkin Hélène Berrin päiväkirjan loppuosassa on paljon lähteneiden ystävien muistelua, Anne Frank palasi päiväkirjansa myöhemmissä merkinnöissä entiseen huolettomampaan elämäänsä harvoin; yleensä vain silloin, kun tunsi itsensä erityisen yksinäiseksi. Marraskuussa 1942 hän kirjoitti ympärilleen muodostuneesta suuresta tyhjyydestä ja totesi, ettei hänen ennen tarvinnut miettiä surullisia asioita hauskanpidon ja ystävättärien täyttäessä ajatukset. Edes isä ei voisi korvata ”minun koko entistä pikku maailmaani”.⁴⁷¹ Myös helmikuussa 1944 Anne ilmaisi suuren juttelun ja ystävien kaipuunsa, minkä arveli johtuvan lähestyvistä keväästä.⁴⁷² Kuukautta myöhemmin Anne pohti entistä itseään ja sosiaalista elämäänsä ennen piiloutumista hiukan toisenlaiseen sävyyn:

466 Ks. esim. Müller 1999, 70, 159.

467 Frank 2002, 18 [20.6.1942].

468 Ibid. Ks. myös Müller 1999, 158–159.

469 Ks. esim. Dwork 1991, 27; Müller 1999, 136, 140, 151. Ko. rajoitukset olivat Alankomaissa samat, jotka olivat tulleet Saksassa voimaan v. 1939–1941 aikana, ks. Kuparinen 2008, 239–240.

470 Juutalaislasten yleisistä reaktioista rajoituksiin, ks. Dwork 1991, 14–20.

471 Frank 2002, 95 [20.11.1942].

472 Frank 2002, 235 [12.2.1944].

Kun nyt muistelen elämäni vuonna 1942, kaikki tuntuu niin epätodelliselta. Sitä ihanaa elämää eli aivan toinen Anne Frank kuin se, joka on kasvanut täällä viisaammaksi. Jumalten elämää, sitä se oli. Joka sormella viisi ihailijaa, noin kaksikymmentä ystävättä ja tuttavaa, useimpien opettajien lemmikki, isän ja äidin hemmottelema, paljon karamelleja, tarpeeksi rahaa – mitä vielä tahdot? [...] En ollutkaan muuta kuin kauhea keimailija ja hauskanpitäjä. [...] On onni, että [...] jouduin yhtäkkiä keskelle todellisuutta, ja kesti runsaan vuoden ennen kuin olin tottunut siihen, että en saanut enää osakseni ihailua miltään taholta. [...] Muistelen sitä Anne Frankia kuin mukavaa, hauskaa mutta pinnallista tyttöä, jolla ei ole minun kanssani mitään tekemistä.⁴⁷³

Elämäänsä ennen piiloutumista muistellessaan Anne huomasi muuttuneensa. Entinen huoleton meno tuntui nyt vieraalta ja pinnalliselta, sillä piilosiipeen jouduttuaan hänet oli herätetty todellisuuteen. Vasta kun juutalaisvainot toden teolla realisoituivat Annen elämässä piiloon menon myötä, hänen syvälinen ja vakava puolensa alkoi päästä esille. Silti Anne tunnusti muistelujensa keskeltä, että haluaisi vielä kerran elää hetken yhtä iloisena ja huolettomana kuin ennen, palatakseen sitten kiittollisena nykyiseen, syvämieltempään elämäänsä. Entisten ihailijoiden ja ”keimailevan naurunsa palvojen” sijasta hän halusi nyt ystäviä, jotka pitäisivät hänestä hänen käyttäytymisensä ja luonteensa tähden. Vain muutama vilpitön ystävä riittäisi.⁴⁷⁴ Anne kypsyi piilossa olon vuosina arvostamaan ulkoisesti vaatimattomampaa mutta sisäisesti rikkaampaa elämää kuin hän ennen oli elänyt, vaikka joskus haaveili entisaikojen huolettomuudesta. Anne tajusi olevansa jopa kiittollinen siitä, että hänet oli niin rajusti paiskattu todellisuuden keskelle. Nyt aidot ystävät saivat hänen mielessään ansaitsemansa arvon.

Annella oli kuitenkin ennen piiloutumista ollut muutama erityisen hyvä ystävä, joita hän silloin tällöin muisteli haikeana. Erityisesti juutalaisen ystävättärensä ja koulukaverinsa Hanneli Goslarin⁴⁷⁵ kohtaloa Anne pohdiskeli useasti. Ilmeisesti Hannelin ja Annen välit olivat jossain vaiheessa huonontuneet, eivätkä tytöt olleet koskaan ehtineet sopia erimielisyyksiään. Marraskuussa 1943 kirjoittamassaan merkinnässä Anne katui syvästi sitä, että kohteli ystävänsä rumasti toivoen, että voisi nyt auttaa tätä. Jos Hanneli selviäisi sodasta, Anne haluaisi silloin korvata tätä kohtaan tekemänsä vääryydet. Epätoivoisena hän kuitenkin totesi näiden toiveiden toteutumisen olevan mahdotonta.⁴⁷⁶ Huoli Hannelin kohtalosta vaivasi Annea myöhemminkin, ja joskus hän kirjoitti myös toisesta koulukaveristaan Jacqueline van Maarsenista⁴⁷⁷ kaipaavaan sävyyn. Anne kaipasi piilopaikkaan Jacqueline kaltaista tyttöystävää, jonka

473 Frank 2002, 262–263 [7.3.1944].

474 Ibid.

475 Hannelista ja tämän perheestä tarkemmin, ks. Müller 1999, 70, 72.

476 Frank 2002, 189–191 [27.11.1943].

477 Lisää Jacquelinesta, ks. Müller 1999, 143–144, 189–190.

kanssa olisi voinut puhua mieltään askarruttavista seksuaalisuuteen liittyvistä kysymyksistä.⁴⁷⁸ Anne ei siis ollut unohtanut vanhoja ystäviään, joita olisi nyt halunnut auttaa ja tukea ja toisaalta saada heiltä tukea itselleen piilopaikan yksinäisyydessä.

Kun Anne muutti perheineen piilopaikkaan, hänen elämänpiirinsä muuttui radikaalisti. Hän ei voinut enää tavata eikä pitää yhteyttä entisiin ystäviinsä, mutta toisaalta Frankit saivat neljä asuinkumppania – kolmihenken van Pelsin perheen ja Fritz Pfefferin. Nämä ihmiset olivat seuraavien kahden vuoden aikana piileskelijöitä auttavien lisäksi ainoat henkilöt, joiden kanssa Anne oli tekemisissä. Aluksi yhteiselo sujui sopuisasti, ja Anne kirjoittikin päiväkirjassaan Frankien ja van Pelsien tunteneen jo kolmen piilopaikassa vietetyn päivän jälkeen olevansa kuin yhtä suurta perhettä.⁴⁷⁹ Hyvin nopeasti sopuisuuden tilalle tulivat kuitenkin jatkuvat riidat. Sarianna Valvee kutsuu yleisen kirjallisuustieteen alaan kuuluvassa tutkimuksessaan ”Salaista siipeä” psyykkisen sietokyvyn laboratoriksi.⁴⁸⁰ Tämä on osuva kuvaus muusta maailmasta eristetyn ahtaan piilosiiven usein kireästä ja jännittyneestä ilmapiiristä, joka Annen päiväkirjasta välittyy. Asukkaiden välille syntyi riitoja etenkin ruoan tasapuolisesta jakamisesta ja esimerkiksi vuodevaatteiden yhteiskäytöstä.⁴⁸¹ Kuten Valvee toteaa, piilopaikassa Anne joutui kohtaamaan rajallisen tilan ongelmiiin liittyvät sosiaalisen sopeutumisen vaatimukset.⁴⁸²

Anne hakeutui vähemmän riitaisina kausina kuitenkin mielellään van Pelsien seuraan, jotka osasivat olla myös hauskoja ja viihdyttäviä. Oman perheen seura saattoi välillä kyllästyttää, ja silloin oli mukava kiivetä yläkertaan juttelemaan. Auguste van Pelsissä oli Annen päiväkirjamerkintöjen mukaan lisäksi se hyvä puoli, että hän oli hyvin ahkera, siisti ja jopa iloinen silloin kun ei valittanut vaivojaan. Hän osasi myös keventää yhteisten ruokailuhetkien usein jännittynyttä tunnelmaa juttelemalla ”ihania järjettömyksiä”. Joskus rouva van Pels hauskuutti muita asukkaita tahattomastikin, kun hänen ainainen valituksensa meni niin pitkälle, että muut eivät voineet muuta kuin nauraa.⁴⁸³ Talon muut asukkaat olivat siis toisinaan myös piristävää seuraa ilman laajaa ystäväpiiriään jääneelle Annelle. Piilopaikan väki muisti myös nauraa riitojensa lomassa, sillä se ei ollut menettänyt kokonaan huumorintajuun lohduttomassa elämäntilanteessaan. Huumori ja iloiset hetket auttoivat Annea kestämään tilanteen toivottomuutta. Viktor Franklin mukaan huumorilla oli suuri merkitys selviytymisen kannalta myös keskitysleirillä, kuten elämässä yleensä. Huumorintaju auttaa irrottautumaan ja kohoamaan vaikkapa vain pieneksi hetkeksi minkä tahansa tilanteen yläpuolelle.⁴⁸⁴ Asukkaiden riidoissa purkautui suuri määrä ahdistusta ja pel-

478 Frank 2002, 198, 204–205, 207 [29.12.1943 ja 6.1.1944].

479 Frank 2002, 47 [14.8.1942].

480 Valvee 1988, 63.

481 Ks. esim. Frank 2002, 51, 111, 174, 199 [2.9.1942, 27.2., 29.9. ja 30.12.1943]. Riidoista lisää, ks. Perämäki 2009, 67–69.

482 Valvee 1988, 56.

483 Frank 2002, 58, 104, 110, 340 [25.9. ja 22.12.1942, 5.2.1943, 27.4.1944].

484 Frankl 2006, 46–47, 112. Ks. myös Valvee 1988, 58.

koa. Valveen näkemyksen mukaan juuri piileskelijöiden kaikkea olemista sävyttävä pelko oli perimmäisenä syynä jatkuvaan riiteltyyn.⁴⁸⁵ Toisaalta jopa raivoisassa riiteltyssä oli valoisa puolensa – ainakin se sai hetkeksi unohtamaan muut, isommat surut.

Annen ei tarvinnut hakea tukea ja seuraa pelkästään usein riitaisilta kohtalotovereiltaan. Piilopaikan asukkaiden auttajat tekivät kaikkensa ilahduttaakseen ja pitääkseen mielialan korkealla. Piiloutuneiden olinpaikasta tiesi vain muutama henkilö. Tärkeimpiä auttajia olivat Otto Frankin alun perin omistaman elintarvikeyrityksen työntekijät: johtajat Johannes Kleiman ja Victor Kugler, sihteeri Miep Gies ja hänen miehensä Jan Gies sekä yrityksen toinen sihteeri Bep Voskuijl. Nämä viisi huolehtivat suojattiansa ruokatarvaiden saannista vastarintaliikkeeltä hankituilla ylimääräisillä elintarvikekupongeilla, yrittivät tarvittaessa hankkia muutakin tarpeellista ja suojelivat liian uteliailta varastomiehiltä ja muilta toimiston pihasiivestä kiinnostuneilta.⁴⁸⁶ Auttajat viettivät paljon aikaa piileskelijöiden kanssa – he tulivat usein piilosiipeen lounastunnillaan ja joskus Miep ja Jan Gies tai Bep Voskuijl myös yöpyivät siellä, mitä Anne piti erityisen hauskana.⁴⁸⁷ Kuten Anne päiväkirjassaan huomioi, piileskelijät eivät voineet tavata muita ulkopuolisia kuin toimiston väkeä, joten näiden seura ja ystävyys toimi todellisena henkireikänä.⁴⁸⁸ Auttajat olivatkin piilosiiven asukkaille myös henkisenä tukena ja aina tervetullut tuulahdus ulkomaailmasta.

Anne ylisti päiväkirjassaan auttajiaan ja näiden uhrautuvaisuutta moneen otteeseen. Näin hän kehui suojelijoidensa tekemää työtä tammikuussa 1944:

Koskaan yksikään heistä ei valita, että me aiheutamme heille liikaa vaivaa. Joka päivä he tulevat yläkertaan, puhuvat miesten kanssa toimiston asioista tai politiikasta, naisten kanssa ruoasta ja sota-ajan hankaluuksista, lasten kanssa kirjoista ja sanomalehdistä. He ovat melkein aina iloisen näköisiä, tuovat kukkia ja lahjoja syntymä- ja juhlapäiviksi, ovat aina ja kaikessa meidän apunamme. Sitä emme saa koskaan unohtaa. Muut esittävät sankarirohkeutta sodassa ja saksalaisia vastaan, mutta meidän auttajamme osoittavat sankarirohkeutta olemalla iloisia ja osoittamalla kiintymystä meitä kohtaan.⁴⁸⁹

Anne ymmärsi hyvin auttajiensa tekemän pyyteettömän työn arvon – ei ollut varmasti helppoa yrittää pysyä aina iloisella mielellä piilopaikan asukkaiden luona vieraillessa, puhumattakaan siitä, että tämä iloisuus oli saatava tarttumaan myös piileskelijöihin. Carol Ann Lee⁴⁹⁰ näkee erityisesti ystävyiden Bepin kanssa olleen Annelle tärkeä sel-

485 Valvee 1988, 63.

486 Müller 1999, 178, 180, 184–186; Graver 2001, 223; Lee 2011, 219–221. Ks. myös Frank 2002, 35, 37 [8.–9.7.1942].

487 Frank 2002, 79–80, 82, 157, 161, 381 [20.10. ja 2.11.1942, 5. ja 9.8.1943, 31.5.1944].

488 Frank 2002, 46 [12.7.1942].

489 Frank 2002, 225 [28.1.1944].

490 Lee 2011, 295–296.

viyrytmiskeino ja tuulahdus ulkoilmasta. Anne itse kuvaili Bepiä aina hyväntuuliseksi, hyväntahtoiseksi ja lempeäksi, herra Kleimania joka kerta piileskelijöitä ilahduttavaksi vieraaksi.⁴⁹¹ Bep ja Kleiman huolehtivat Annen päiväkirjakuvauksen mukaan suojaiteistaan erittäin hyvin, mutta suurimman vastuun piileskelijöiden hyvinvoinnista kantoivat hänen mielestään Miep Gies ja herra Kugler⁴⁹²: ”Miep kaikella mitä tekee, Kugler suunnattomalla vastuulla meistä kahdeksasta.”⁴⁹³ Annen mukaan nämä kaksi ajattelivat koko ajan piilosiiven väkeä – etenkin Miep, joka pohti piileksijöiden turvallisuutta jopa serkkunsa kihlajaisissa. Miep yritti hankkia suojaiteilleen kaikkea näiden tarvitsemää – kerran hän esimerkiksi toi Annelle uudet kengät ja jopa hankki herra Pfefferille tämän pyytämän kiellettyjen kirjojen listalla olevan ”häväistyskirjan” Mussolinista. Anne vertasi Miepiä kuormamuuliin, joka jaksoi kantaa mitä vain.⁴⁹⁴ Auttajien korvaamattomuus tuli esille etenkin näiden sairastellessa. Suojelijöiden sairaana olo vaikutti masentavasti myös piilosiiven ilmapiiriin, kuten Annen huolestuneista merkinnöistä voi huomata.⁴⁹⁵ Samoin kuin Alexandra Zapruderin esittelemä tšekkoslovakialainen Wolfin perhe, joka geton välttääkseen oli vuosina 1942–1945 piilossa useissa eri paikoissa ja monien eri ihmisten piilottamina, piilosiiven asukkaat olivat monin tavoin riippuvaisia auttajistaan ja näiden tuesta.⁴⁹⁶

Auttajien ystävälliset teot eivät kuitenkaan jääneet ilman vastakaikua, vaan Anne pyrki muiden piileskelijöiden tavoin lievittämään toimiston väen taakkaa esimerkiksi auttamalla toimisto- ja muissa yrityksen töissä. Piileskelijät myös antoivat auttajilleen esimerkiksi joulu- ja syntymäpäivälahjoja, koska nämäkin muistivat heitä.⁴⁹⁷ He jopa lahjoittivat näille joskus esimerkiksi riisiä vähistä varastoistaan. Rouva van Pels tosin ei olisi halunnut olla näin antelias, mutta Annen mielestä heidän asiansa ei ollut arvostella auttajiensa pyyntöjä. Hän luovuttaisi näille mielellään kaiken, mitä vailla piileskelijät pystyivät olemaan ja auttajat tarvitsivat.⁴⁹⁸ Anne ei siis tahtonut ottaa vastaan tärkeimpien tukijoidensa ja ystäviensä apua ilman vastapalveluksia. Tarjosihan ystävyys heidän kanssaan hänelle sekä henkisiä että konkreettisia selviytymiskeinoja.

Elisabeth Kaufmannilla, Hélène Berrillä ja Anne Frankilla oli ystävien lisäksi tukenaan myös seurustelukumppani. Anne ihastui piilossa olonsa aikana van Pelsien poikaan Peteriin, ja näiden kahden välille kehittyi vähitellen pelkkää ystävyyttä syvempi side.⁴⁹⁹ Aino Kallaksen päiväkirjoja tutkineen Maarit Leskelä-Kärjen mukaan

491 Frank 2002, 124, 161, 171 [1.4., 9.8. ja 10.9.1943].

492 Müllerin mukaan herra Kugler, joka oli ottanut toimistossa Otto Frankin paikan, tunsi itsekin olevansa päävastuussa piilotetuista. Müller 1999, 230.

493 Frank 2002, 379 [26.5.1944].

494 Frank 2002, 139, 162–163, 357 [11.7. ja 10.8.1943, 8.5.1944]. Piilosiiven asukkaiden auttajista ja heidän rooleistaan, ks. myös Lee 2011, 290–295.

495 Ks. esim. Frank 2002, 124, 136–137, 187 [1.4., 15.6. ja 17.11.1943].

496 Zapruder 2002, 122–159.

497 Ks. esim. Frank 2002, 98, 105, 139, 383 [7.12.1942, 13.1. ja 11.7.1943, 5.6.1944].

498 Frank 2002, 298–299 [25.3.1944].

499 Gaarlandt 1996, xvii; Müller 1999, 219–223.

naisten päiväkirjateksteissä on yleistä itsensä rakentaminen suhteessa miehiin.⁵⁰⁰ Tämä on osittain nähtävissä myös tämän tutkimuksen nuorten naisten kohdalla, vaikka heidän tilanteensa oli erilainen kuin esimerkiksi nuorella Aino Kallaksella. Rakkaus on joka tapauksessa usein keskeinen teema nuorten naisten päiväkirjoissa. Alexandra Zaprunderin mukaan rakkaussuhteiden kuvailuille ei kuitenkaan yleensä jäänyt paljon tilaa 1940-luvun nuorten juutalaisten päiväkirjoissa.⁵⁰¹ Silti Hélène Ber- rin päiväkirjasta huomattava osa on juuri rakkaussuhteiden kuvailua ja sen loppuosa on kokonaan omistettu poikaystävälle. Annen elämässä taas Peter alkoi saada todellista merkitystä vasta päiväkirjan loppupuolella.

Elisabeth Kaufmannin poikaystävä Ernst Koenig esiintyy päiväkirjassa alusta alkaen. Elisabeth oli tavannut alun perin tšekkiläisen Ernstin Pariisissa, jonne tämä oli tullut opiskelemaan, eikä voinut Saksan miehitettyä Tšekkoslovakian enää palata kotimaahansa. Ernst oli Elisabethin tavoin juutalainen, ja kävi mielellään vierailuilla Kaufmannien luona keskustelemassa politiikasta. Nuoret olivat vuonna 1940 olleet Elisabethin päiväkirjamerkintöjen mukaan yhdessä noin vuoden, mutta joutuivat sodan vuoksi eroon toisistaan, kun Ernst lähti sotimaan Tšekkoslovakian maanpakkolalaisarmeijan joukkoihin.⁵⁰² He kuitenkin tapasivat silloin tällöin Ernstin lomilla ja pitivät muutenkin tiiviisti yhteyttä toisiinsa. Kerran Elisabeth totesi päiväkirjassaan huolestuneena, ettei ollut kuullut Ernstistä mitään viikkoon, joten yhteydenpito lienee ollut normaalisti lähes päivittäistä.⁵⁰³ Pääsiäisenä 1940 Ernst tuli kahdeksan päivän lomalle Pariisiin. Nuoripari otti lomasta kaiken irti:

Olemme jatkuvasti yhdessä. Olemme tehneet kaksi todella hienoa kokopäiväretkeä. Kun kävelee niin läpi kevättunnelmaisen metsän, katsoo aurinkoa, kertoo tarinoita ja puhuu tulevaisuudensuunnitelmista ja haaveista, haluaisi melkein unohtaa sodan ja sen, että koko ilo on 4 päivän päästä ohi. On hyvä, että [loma]lupa osuu sentään pääsiäislomaan, niin että meillä on koko päivä vapaata. Hyödynnämme ne, nämä 8 päivää.⁵⁰⁴

500 Leskelä 2000, 216.

501 Tuohela 2006, 280; Zaprunder 2002, 334.

502 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 24.3.1940, USHMM; Elizabeth Koenigin haastattelu 29.1.1990, USHMM Archives, RG-50.030*0111. Ks. myös Zaprunder 2002, 39.

503 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 17.3.1940, USHMM.

504 ”Wir sind ununterbrochen zusammen. Wir haben zwei sehr feine Ganztagesausflüge zusammen gemacht. Wenn man so durch den in Frühlingsstimmung liegenden Wahl läuft, in die Sonne schaut, sich Geschichten erzählt und Zukunftspläne und Wünsche machte, möchte man beinahe vergessen dass Krieg und die ganze Freude in 4 Tagen zu Ende ist. Es ist gut, dass die Permission wenigstens in die Osterferien fällt, so dass wir den ganzen Tag frei haben. Wir nutzen sie aus, diese 8 Tage.” Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 24.3.1940, USHMM. Ks. myös Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 29.3.1940, USHMM.

Ernstin seura sai Elisabethin lähes unohtamaan sodan, edes vähäksi aikaa, nauttimaan keväästä ja iloisista lomapäivistä. Tällainen hetken huolettomuus antoi voimia jaksaa myös raskaampia aikoja.

Kun Elisabeth alkoi suunnitella pakoa, hän päätti kuitenkin, ettei yrittäisi Ernstin silloiseen olinpaikkaan, sillä sinne oli liian pitkä matka.⁵⁰⁵ Hän alkoi myös pelätä Ernstin puolesta, sillä saksalaisten lähestyessä Ranskaa tämä oli tšekkinä samalla tavalla vaarassa joutua karkotetuksi maasta kuin Kaufmannien itävaltalaisperhe. Ernst itse viittasi mahdolliseen lähtöönsä kirjeessään ja kirjoitti lopulta joutuvansa koulutusleiriltä eturintamalle. Nyt hänen liki päivittäiset viestinsä Elisabethille saattaisivat loppua.⁵⁰⁶ ”Ei mitään, mitään uutisia Ernstistä”,⁵⁰⁷ joutuikin Elisabeth toteamaan päiväkirjassaan muutamia päiviä kirjeen jälkeen. Tiheä yhteydenpito poikaystävänsä kanssa oli ollut hänelle tärkeää, mutta Ernst antoi eväitä selviytyä myös kirjeenvaihdon keskeytymisen jälkeen. Esimerkiksi Ernstin kirjoittama latinankielinen fraasi ”Sapere aude” – ”uskalla olla viisas” – ennen sotaan lähtöään lahjoittamassaan kirjassa rohkaisi Elisabethia tekemään järkeviä päätöksiä Pariisista lähdön suhteen.⁵⁰⁸

Pakomatalla Elisabeth, joka oli ilmeisesti varsin viehättävä nuori nainen, sai myös muuta miesseuraa, josta hän raportoi päiväkirjaansa tarkasti. Nuorten miesten ihailu selvästi imarteli häntä, mutta heistä oli myös konkreettista hyötyä. Etenkin Elisabethin matkallaan kohtaamat ranskalaiset sotilaat olivat kiinnostuneita hänestä ja tarjosivat apuaan. Eräs sotilas piti hänelle kaksi tuntia seuraa, kun hän odotti äitiään sovituskohtaamispaikassa; toinen antoi Elisabethin ja äitinsä levätä asunnossaan ja jäi seuraksi yllättävän pommituksen ajaksi.⁵⁰⁹ Elisabeth ei kuitenkaan ollut unohtanut poikaystävänsä, vaan kirjoitti pakomatalla tämän ystävälle Sveitsiin pyytäen ilmoittamaan, jos ystävä kuulisi Ernstistä jotain. Elisabeth myös kantoi mukanaan Ernstin passia, henkilökorttia ja päiväkirjaa, jotka tämä oli antanut tyttöystävälleen.⁵¹⁰ Elisabeth perustelee Ernstin tavaroiden ottamista pakomatalle päiväkirjassaan: ”Olin luvannut hänelle [säilyttää] nämä kolme asiaa. Niinpä näin velvollisuutenani ottaa ne mukaan.”⁵¹¹ Näin Ernst oli läsnä Elisabethin elämässä myös paon aikana. Elisabethin lupaus pitää huolta poikaystävänsä tärkeistä tavaroista motivoi häntä pitämään huolta myös itsestään vaarallisella pakomatalla.

505 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 13.5.1940, USHMM.

506 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 17. ja 26.5., 1.6.1940, USHMM.

507 ”Keine, keine Nachricht von Ernst.“ Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 8.6.1940, USHMM. Ks. myös Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 5.6.1940, USHMM.

508 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 10.6.1940, USHMM.

509 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 13.–14.6.1940, USHMM.

510 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 13.6.1940 [”nachts”], USHMM. Ks. myös Zaprunder 2002, 40.

511 ”Ich hatte es ihm für die drei Sachen versprochen. So sah ich es für meine Pflicht, sie mitzunehmen.“ Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 13.6.1940 [”nachts”], USHMM.

Myös Hélène Berrin päiväkirjassa esiintyy monia kirjoittajasta kiinnostuneita nuoria miehiä, joilta hän sai tukea ja apua. Toisin kuin Elisabeth, Hélène reflektoi merkinnöissään laajasti näiden ihmissuhteiden merkitystä itselleen. Tärkein kaikista oli kuitenkin Jean Morawiecki, jonka Hélène näki siskontyttärensä Mariette Jobin mukaan ensimmäistä kertaa Sorbonnen yliopiston suuressa luentosalissa marras-kuussa 1941.⁵¹² Kohtaaminen ei ollut rakkautta ensisilmäyksellä, sillä Hélènen päiväkirjan ensimmäiset sivut paljastavat, että hän seurusteli keväällä 1942 vielä oikeustieteen opiskelija Gérard Lyon-Caenin kanssa. Tämä suhde vaikuttaa olleen hyvin sotkuinen, ja Hélènen yritykset päättää se eivät oikein tuottaneet tulosta, sillä rakastuneen Gérardin tuntui olevan vaikea ymmärtää, että Hélène halusi lopettaa heidän seurustelunsa. Tilannetta monimutkaisti myös se, että Hélènellä oli erittäin hyvät suhteet Gérardin perheeseen ja hän kävi heillä usein – esimerkiksi soittamassa viulduettoja Gérardin isän kanssa. Lisäksi Hélènen vanhemmat vaikuttavat vahvasti tukeneen nuorten suhdetta.⁵¹³ Hélène ei mainitse asiaa suoraan päiväkirjassaan, mutta hänen teksteistään jää sellainen vaikutelma, että myös Gérard oli juutalainen.

Jean Morawiecki puolestaan ei ollut juutalaisesta vaan katolilaisesta perheestä, ja muutenkin hyvin erilainen verrattuna muihin Hélènen tuntemiin nuoriin miehiin. Hänen isänsä oli diplomaatti, eikä Jean Hélènelle kertomansa mukaan ollut asunut yhdessäkään kaupungissa kolmea kuukautta pitempään.⁵¹⁴ Juuri Jeanin erilaisuus vaikuttaa kiehtoneen Hélèneä alusta alkaen. Hän mainitsi Jeanin päiväkirjassaan ensimmäistä kertaa huhtikuussa 1942, kun nuoret näkivät toisensa yliopiston kirjastossa ja puhuivat musiikista. Vihdoinkin Hélène sai tietää tuon ”harmaasilmäisen pojan” nimen. Jean näytti hänen silmissään ”slaavilaiselta prinssiltä”. ”Slaavilainen prinssi” pyysi Hélèneä kuuntelemaan joku päivä levyjä kanssaan, ja niin ystävyys, joka pian sai romanttisia piirteitä, sai alkunsa.⁵¹⁵

Tärkeä käännekohta Hélènen ja ”J.M:n”⁵¹⁶ aluksi häilyvässä⁵¹⁷ suhteessa näyttää olleen se hetki, kun Jean näki ensimmäistä kertaa Hélènen kantavan keltaista tähteä. Vaikuttaa siltä, että ennen lain juutalaisten tähtipakosta voimaantuloa alkukesästä 1942 Jean ei tiennyt Hélènen juutalaisuudesta. Hélène kirjoitti päiväkirjaansa, että kun hänellä oli ensimmäistä kertaa tähti vaatteissaan ja näytti sen Jeanille, tämä vaikutti järkyttyneeltä. Hän oli kuitenkin järkytyksestä hiukan toivuttuaan hyvin ystävällinen Hélènelle, vaikka Hélène oli pelännyt, että heidän ystävyytensä päättyisi tai hiiptäisi tähden vuoksi.⁵¹⁸ Tähtien pitäminen julkisesti ahdisti Hélèneä, mutta kun Jean oli saanut tietää ystävänsä juutalaistaustasta, Hélène kirjoittaa olleensa helpottunut

512 Job 2009, 240–241.

513 Ks. esim. Hélène Berrin päiväkirja 8.–19. , 25. ja 28.–29.4.1942, CDJC.

514 Hélène Berrin päiväkirja 6.5.1942, CDJC.

515 Hélène Berrin päiväkirja 27. ja 30.4., 3. ja 9.5.1942, CDJC.

516 Hélène kutsuu Jean Morawieckia päiväkirjassaan useimmiten J.M:ksi.

517 Hélène oli aluksi epävarma tunteistaan ja meinasi jopa lopettaa tapailun, epäröi J.M:n ja Gérardin välillä. Ks. esim. Hélène Berrin päiväkirja 21. ja 25.5.1942, CDJC.

518 Hélène Berrin päiväkirja 8.6.1942, CDJC.

nähdessään hänen kasvonsa yliopistolla: ”[H]än tiesi ja hän tunsi minut.”⁵¹⁹ Hélène oli pelännyt päinvastaista reaktiota, mutta Jean näyttää kohdelleen häntä normaalisti tähtipaljastuksen jälkeen. Jeanin tuki auttoi Hélèneä kestämään uuden ja pelottavan tilanteen paremmin.

Hélènen paljastettua juutalaisuutensa hänen ja Jeanin suhde kehittyi nopeasti syvemmäksi. Hélène kirjoitti päiväkirjassaan kesäkuussa 1942 saavansa Jeanilta suurenmoista ymmärrystä tähteen liittyen. Elämässä oli taas jotain hyvääkin: ”Kauneutta traagisuuteen sekoittuneena. Eräänlainen kauneuden tiivistymä rumuuden ytimesä.”⁵²⁰ Päätettyään sitoutua vakavaan seurusteluun Jeanin kanssa Hélène päätti myös, että jäisi Pariisiin hänen takiaan. Jean täytti ajatukset ja kerrankin, kun edellisellä viikolla oli ollut iso ratsia ja pidätyksiä, Hélène mietti päiväkirjamerkintänsä mukaan vain poikaystävänsä tapaamista. Jeanin läsnäolo sai hänet rauhoittumaan ja unohtamaan murheet. Hélène toteaaakin samaisessa merkinnässä heinäkuulta 1942 Jeanin kanssa viettämiensä päivien olevan ainoita kauniita asioita elämässään.⁵²¹ Rakkaus toi Hélènelle onnen sodan ja vainojen keskelle: ”[T]uulinen tasanko Aubergenvillessä eilen, tänään musta taivas laitoksen kupolin yllä, kadut märkiä ja kiiltäviä, ja onneni koko ajan varma, pysyvä, suurenmoinen. Tuntuu melkein kuin minulla olisi siivet. En edes ajattele häntä erillisenä ihmisenä. Hänestä on tullut häilyvä haavekuva, onnenaiheeni.”⁵²² Hélène ja Jean viettivät paljon aikaa yhdessä Berrien kesäpaikassa Aubergenvillessä ja toisaalta yliopistolla. Nämä tapaamiset saivat Hélènen iloiseksi ja usein myös erityisen runolliseksi – päiväkirja alkoi täyttyä edellä lainatun merkinnän kaltaisista haltioituneista kuvauksista. Seuraava tapaaminen oli aina Hélènelle ”valonpilkahdus”.⁵²³ Kirsi Tuohela luonnehtii rakkautta Victoria Benedictssonin päiväkirjassa suuriksi sanoiksi ja lumoukseksi, vaikka siihen oli Benedictssonin tapauksessa sekoittunut myös epätoivoa.⁵²⁴ Samankaltainen rakkauden lumous näkyy myös Hélène Berrin Jeania koskevissa päiväkirjateksteissä.

Toisaalta Hélène piti aluksi suhdettaan Jeaniin jopa liian kauniina ja epätodellisenä. Hän ei voinut antaa itselleen lupaa olla onnellinen, kun isä oli vangittu ja ehkä kohta jo karkotusjunassa. Kapuloita rattaisiin laittoi myös Hélènen äiti, joka

519 ”[...] [I]l savait et il me connaissait.” Hélène Berrin päiväkirja 9.6.1942, CDJC.

520 ”Il y a du beau mêlé au tragique. Une espèce de resserrement de la beauté au cœur de la laideur.” Hélène Berrin päiväkirja 12.6.1942, CDJC. Suom. Erkki Jukarainen [Berr 2009, 53].

521 Hélène Berrin päiväkirja 18.7.1942, CDJC.

522 ”[...] [L]e plateau éventé hier à Aubergenville, le ciel noir aujourd’hui au-dessus de la coupole de l’Institut, les rues mouillées et luisantes, et tout le temps mon bonheur sûr, constant, magnifique; j’ai presque l’impression d’avoir des ailes. Je ne pense même pas à lui en tant que personne distincte. Il est devenu une idée vague, la cause de mon bonheur.” Hélène Berrin päiväkirja 3.8.1942, CDJC. Suom. Erkki Jukarainen [Berr 2009, 101].

523 Hélène Berrin päiväkirja 15.8.1942, CDJC.

524 Tuohela 2006, 280. Benedictssonilla, joka oli itsekin naimisissa, oli onneton suhde naimisissa olevaan mieheen.

ei vaikuta aluksi olleen kovin ihastunut siihen, että Hélène oli päättänyt suhteensa vanhemmille ehkä mieluisampaan sulhasehdokkaaseen Gérardiin ja ruvennut tapailemaan Jeania. Sopivaisuussäännöt tuntuvat lisäksi olleen äidille tärkeitä, sillä hän esimerkiksi torui tyttärtään, kun tämä saattoi Jeania kotiin pojan käytyä Berreillä kylässä. Hélénen isä puolestaan vaikuttaa suhtautuneen välinpitämättömästi, ikään kuin tällaiset pienet murheet eivät enää hetkauttaisi häntä, kun uutinen tyttären uudesta poikaystävästä tavoitti hänet Drancyssa.⁵²⁵ Jeanin vanhemmat olivat ilmeisen vastahakoisia hyväksymään poikansa seurustelun Hélénen kanssa. Hélène muisteli myöhemmin päiväkirjassaan, että Jeanin äiti oli kutsunut häntä Jeanin ”heitukaksi” ja vaatinut lupausta kasvattaa hänen ja Jeanin mahdollisista lapsista katolisia.⁵²⁶ Juuri nuorenparin erilaiset uskonnolliset taustat tuntuvat olleen kysymys, joka vaivasi molempien vanhempia. Tässä saattoi olla taustalla akuutti poliittinen paine – ainakin Jeanin vanhempien puolelta pelko heidän poikansa vaaraan joutumisesta seurustellessaan juutalaisen naisen kanssa.

Kuitenkin ilo on päälimmäinen tunne, joka Hélénen Jeania koskevista merkinnöistä kesällä ja syksyllä 1942 välittyy. Rachel Feldhay Brenner pitää tutkimansa nuoren hollantilaisen juutalaisnaisen Etty Hillesumin päiväkirjatekstejä miesystäväänsä todisteena elämää vahvistavasta rakkaudesta massakuoleman todellisuudessa.⁵²⁷ Tällaisena todisteena voi pitää myös Hélénen kirjoituksia Jeanista. Pelkkä Jeanin kirjoittama kirje saattoi nostaa Hélénen arjen yläpuolelle:

Ja [...] kun soittokello kilisi, sisälläni leiskahti *a wild flame of joy*. Sanoin itselleni: ”Ei, minä en toivo”, ja toivoin kumminkin. Sanoin: ”Minun on muistutettava itselleni, etten toivo”, ja silti sisimpääni jäi hieman toivoa. Ja heti kun näin kirjekuoren, kaikki syttyi hehkumaan valoa. [...] Heti sen luettuani nousin siiville, kaikki kykyni aistia ja rakastaa kymmenkertaistuiivat. Jälkeenpäin mielessäni on hyvin lempä ja silti haltioitunut muisto, joka saa minut taas kerran vakuuttamaan siitä, että olen erilainen, aivan kuin sisälläni leiskuisi jokin tuntematon, mutten halua nipistää itseäni havahtuakseni todellisuuteen.⁵²⁸

525 Hélène Berrin päiväkirja 6., 11. ja 17.8., 16. ja 20.9.1942, CDJC.

526 Hélène Berrin päiväkirja 27.10.1943, CDJC.

527 Brenner 1997, 146.

528 ”Et [...] lorsque la sonnette a retenti, *a wild flame of joy* s’est levée en moi. Je me disais: ‘Non, je n’espère pas’, et j’espérais. Je me disais: ‘Il faudra que je me rappelle que je n’espère pas’; mais pourtant, j’avais au fond un peu d’espoir. Et tout s’est trouvé illumine lorsque j’ai vu l’enveloppe. [...] Quand je viens de lire, je suis soulevée par des ailes, toutes mes facultés de sentir et d’aimer sont déçuplées. Après, il reste un souvenir très doux et en même temps exaltant, qui me persuade encore que je suis différente, que je ne veux pas me toucher comme si quelque chose d’inconnu flambait en moi.” Héléne Berrin päiväkirja 11.9.1942, CDJC. Suom. Erkki Jukarainen [Berr 2009, 115–116].

Rakkaus sai Hélénen jopa olemaan välittämättä vainojen tuomista ikävyyksistä, kuten siitä, että nuoren parin kävelyllä ollessa vartija hääti heidät pois puistonpenkiltä Hélénen tähden vuoksi: ”Koska olin hänen kanssaan, en tajunnut tätä loukkausta ja jatkoimme kävelemistä rantakaduilla.”⁵²⁹ Kun Hélénen isä sittenkin vapautui Drancysta, onni ei tuntunut enää luvattomalta ja Héléne upposi vihdoinkin vailla taka-ajatuksia Jeanin kanssa seurustelun suomaan nautintoon. Hän odotti innolla jokaista tapaamista ja kuvaili iloaan kirkastuneeksi ja sanoin kuvaamattomaksi.⁵³⁰ Jürgen Matthäusilla ja Mark Rosemanilla on ollut vaikeuksia löytää autenttisia aikalaiskuvauksia juutalaisnuorten seksuaalisesta aktiivisuudesta vainojen aikana, mitä he selittävät sillä, että tuohon aikaan viittaukset seksuaalisuuteen ovat saattaneet tuntua liian yksityisiltä tai sopimattomilta.⁵³¹ Myöskään Héléne ei kuvannut päiväkirjassaan suoraan seksuaalista kanssakäymistä tai muita hellyydenosoituksia, mutta kirjoitti hukanneensa ajantajun yliopiston kirjaston hyllyjen välissä Jeanin tultua sinne yllättäen Hélénen työvuoron aikana. Hän myös totesi, ettei uskonut äitinsä käsittäneen kunnolla, kun tämä ei vastustanut Hélénen suunnitelmaa mennä Jeanin kanssa kahdestaan Aubergenvilleen.⁵³² Naisten seksuaalisuus oli vielä 1940–1950-luvulla tiukasti säänneltyä ja muuta kuin avioliiton piiriin rajattua seksuaalisuutta aktiivisuutta pidettiin yleisesti paheksuttavana.⁵³³ Toisaalta Héléne totesi päiväkirjassaan lokakuussa 1943 Jeanin äidin heitukka-nimitykseen viitaten, että oli aina pakottanut itsensä noudattamaan jyrkän tinkimätöntä linjaa ja säilyttänyt siksi puhtautensa.⁵³⁴ Ehkä parin kahdenkeskiset hetket eivät siis olleet aivan niin pitkälle meneviä kuin Hélénen joistain päiväkirjamerkinnöistä voisi epäsuorasti tulkita.

Hélénen ja Jeanin onnea varjosti menetyksen pelko, sillä Jean suunnitteli liittymistä vapaan Ranskan joukkoihin.⁵³⁵ Lokakuussa 1942 Héléne alkoi jo valmistautua henkisesti Jeanin lähtöön: ”Aseman väentungoksessa minut valtasi äkkiä pelko, että kadottaisin hänet. Samassa hän tarttui minua käsipuolesta. En pystynyt selittämään hänelle, miksi olin niin kiitollinen tuosta yksinkertaisesta eleestä.”⁵³⁶ Héléne halusi nyt viettää kaiken liikenevän ajan poikaystävänsä kanssa kirjoittaen päiväkirjaansa, ettei halunnut tehdä mitään hänet Jeanista erottavaa. Tämän seura kevensi mieltä lähestyvistä lähdistä huolimatta. Héléne myös tuki Jeania tämän päätöksessä, koska

529 ”Comme j’étais avec lui, je n’ai pas réalisé cette blessure et nous avons continué à marcher sur les quais.” Héléne Berrin päiväkirja 14.9.1942, CDJC.

530 Héléne Berrin päiväkirja 22.9. ja 7.10.1942, CDJC.

531 Matthäus & Roseman 2010, 244–245.

532 Héléne Berrin päiväkirja 15.10.1942, CDJC.

533 Davidoff et al. 1999, 249.

534 Héléne Berrin päiväkirja 27.10.1943, CDJC.

535 Lisää aiheesta, ks. Berr 2009, 135 [viite 58].

536 ”Dans la foule à la gare, j’ai eu brusquement peur de le perdre. À ce moment, il m’a pris le bras. Je ne pouvais pas lui expliquer pourquoi j’étais si reconnaissante de ce simple geste.” Héléne Berrin päiväkirja 20.10.1942, CDJC. Suom. Erkki Jukarainen [Berr 2009, 132].

Jean itse uskoi sen olevan oikea.⁵³⁷ Marraskuussa 1942 lähtöpäivä lopulta koitti, ja Jean matkusti vapaan Ranskan joukoissa Pohjois-Afrikkaan.⁵³⁸ Hélène kuvaili päiväkirjassaan tätä päivää sysimustaksi, mutta kirjoitti kuitenkin ilahtuneensa Jeanin seuraavana aamuna Hélènen työpaikalle lähettämästä kukkakimpusta. Jeanin tärkeyttä Hélènelle kuvastaa, että jopa tällainen pieni ele sai ilon tulvimaan hänen mieleensä, siitä huolimatta, että poikaystävä oli nyt poissa.⁵³⁹

Päiväkirjan loppuosassa⁵⁴⁰ Jean oli läsnä Hélènen elämässä enää pitkälti kirjeidensä kautta, mutta Hélène kirjoitti, että nämä kirjeet ja Jeanin lahjoittama *Karamazovin veljekset* kuuluivat sellaisiin esineisiin, jotka hän haluaisi pelastaa mahdollisen pidätyksensä yhteydessä. Pelkkä Jeanin kirjaan kirjoittama omistuskirjoitus sai hänet onnelliseksi: ”Toisinaan kirjastossa, muistan äkkiä niiden [Jeanin omistussanojen] olemassaolon, ja minua ympäröi pieni lämmin ja valoisa kehä kylmyydessä.”⁵⁴¹ Jeanin lähettämä paketti ja valokuva olivat kuin lohdullinen pieni suojasatama.⁵⁴² Muistot Jeanista, heidän pitkistä kävelyistään Pariisin kaduilla, heidän kahden samankaltaisuudesta, henkisestä yhteydestä, jota Hélène oli Jeanin kanssa tuntenut, lämmittivät ja auttoivat jaksamaan. Niin tekivät myös Jeanista nähdyt unet, joita Hélène kuvaili päiväkirjassaan ilmestysten kaltaisiksi ja siksi arvokkaiksi, vaikka niidenkin taustalla kummitteli tieto todellisuudesta. Unissa Jean oli taas läsnä ja kosketettavissa: ”Hän kääntyi ympäri ja sitten, hyvin lyhyen hetken verran, hän oli minun. Muistan yhä mitä tunsin kun hän syleili minua, hänen leveät olkapäänsä olivat ympärilläni, ja minulle tuli kuuma.”⁵⁴³

Kuitenkin Hélène kärsi poikaystävänsä fyysisestä poissaolosta, mikä osoitti hänelle, että hänen tunteensa Jeania kohtaan olivat todellisia. Hän kirjoitti alkaneensa ajatella vasta tämän lähdön jälkeen, että hänelle itselleen saattaisi tapahtua mitä tahansa.⁵⁴⁴ Jeanin seura oli pitänyt tällaisen epävarmuuden loitolla. Hélène myös harmitteli päiväkirjassaan, että Jean lähti ennen kuin he olivat edes ehtineet oppia tuntemaan toisensa kunnolla.⁵⁴⁵ Silti kauniita muistoja Jeanista oli enemmän kuin ka-

537 Hélène Berrin päiväkirja 27. ja 29.10., 8.–9.11.1942, CDJC.

538 Job 2008, 301.

539 Hélène Berrin päiväkirja 25. [oikea pvm 24.11.] ja 26.11.1942 [oikea pvm 25.11.], CDJC.

540 Kuten ensimmäisestä käsittelyluvusta käy ilmi, Hélène omisti päiväkirjansa vuosina 1943–1944 kirjoitetun osuuden juuri Jeanille. Ks. myös Hélène Berrin päiväkirja 27.10.1943, CDJC.

541 ”Quelquefois, je me souviens brusquement de leur présence là, dans la bibliothèque, et c’est un petit foyer chaud et lumineux dans le froid qui m’entoure. Hélène Berrin päiväkirja 27.10.1943, CDJC.

542 Hélène Berrin päiväkirja 10.11.1943, CDJC.

543 ”Il s’est retourné, et alors, pendant un très court instant, je l’ai eu; je me rappelle encore la sensation éprouvée lorsqu’il m’a tenue dans ses bras, ses épaules larges m’encadraient, et j’avais chaud.” Hélène Berrin päiväkirja 30.10.1943, CDJC. Suom. Erkki Jukarainen [Berr 2009, 171].

544 Hélène Berrin päiväkirja 27.10.1943, CDJC.

545 Hélène Berrin päiväkirja 28.11.1943, CDJC.

duttavaa. Viimeisessä päiväkirjamerkinnässään 15. helmikuuta 1944 Hélène kirjoitti lukeneensa päiväkirjansa alkua ja palasi muistoissaan jälleen kerran aikaan ennen Jeanin lähtöä: ”Ne [päiväkirjan sivut] alkavat siitä vuodesta, joka oli sekä niin traaginen että niin haltioittava, vuodesta jolloin tutustuin Jeaniin ja me kävimme piknikillä Aubergenvillessä.”⁵⁴⁶ Jean oli tehnyt muuten synkstä ajasta ei vain siedettävää, vaan ”haltioittavaa”. Muistot hänen kanssaan vietetyistä yhteisistä hetkistä olivat Hélènelle tärkeä selviytymiskeino vielä senkin jälkeen, kun pari oli joutunut eroon toisistaan. Päiväkirjaa kirjoittamalla hän pystyi pitämään suhdetta elossa. Päiväkirjan Jeanille omistettu loppuosa oli myös eräänlaista, vaikkakin yksipuolista, keskustelua poissaolevan poikaystävänsä kanssa, joka tulisi nämä tekstit mahdollisesti myöhemmin lukemaan.

Anne Frankin ”Jeanina” näyttäytyy hänen päiväkirjassaan Annea kolme vuotta vanhempi Peter van Pels.⁵⁴⁷ Oli se sitten rakkautta tai ihastusta, näiden kahden nuoren välillä vaikuttaa olleen kysymys jostain syvemmästä kuin ystävydestä. Piiloutumisen alkuaikoina Anne ei kuitenkaan juuri välittänyt Peteristä. Poika pikemminkin inhotti ja ärsytti häntä. Päiväkirjan alkupuolella hän kuvasi Peteriä vaatimattomaksi ja ujoksi, eikä tästä johtuen uskonut tämän seurasta olevan odotettavissa paljonkaan iloa.⁵⁴⁸ Juttuseuran kaipuu johti Annen kuitenkin lopulta viettämään yhä enemmän aikaa Peterin kanssa, ja tammikuussa 1944, kun piiloutumista oli jatkunut jo puoli-toista vuotta, hänen tunteensa alkoivat viimein herätä. Häneen vetosivat pojan hämillisyys, avuttomuus ja epävarmuus, joiden takana hän oli samalla näkevinään myös ”aavistuksen oman miehisyytensä tajusta.”⁵⁴⁹ Sarianna Valveen näkemyksen mukaan pitkittynyt piileskely ilman normaaleja kontakteja ikätovereihin heitti nuoret toistensa läheisyyteen.⁵⁵⁰ Anne tunnusti päiväkirjassaan halunsa päästä Peterin suosioon ja päätti alkaa käydä pojan luona useammin houkutellakseen tämän avautumaan. Samalla hän kuitenkin kiisti olevansa rakastunut – kyseessä oli hänen mukaansa vain luonnollinen ystävyuden solmimisyritys.⁵⁵¹ Annessa näyttää kuitenkin heränneen ystävyyttä syvempi kiinnostus. Ehkä hän näki Peteriin paremmin tutustuttuaan tämän ujoudessa tiettyä salaperäisyyttä, joka kiehtoi, vaikka pojan sulkeutuneisuus oli aiemmin lähinnä ärsyttänyt. Peterissä oli haastetta, joka oli tervetullutta piilopaikan virikkeettömyydessä – ja olihan hänestä myös seuraa yksinäiselle Annelle.

Pian Annen ja Peterin välien lämmentyessä Anne kertoi päiväkirjassaan unesta, jonka oli nähnyt lapsuuden ihastuksestaan Peter Schiffistä. Hän tunnusti tajunneensa unen jälkeen rakastavansa tätä toista Peteriä vieläkin ja piti tätä valittunaan. Hän

546 ”[...] commencé en cette année qui avait été à la fois si tragique et si exaltante, celle où j’ai connu Jean, où nous pique-niquions à Aubergenville.” Hélène Berrin päiväkirja 15.2.1944, CDJC. Suom. Erkki Jukarainen [Berr 2009, 235].

547 Peterin iästä, ks. Müller 1999, 107–108.

548 Frank 2002, 47 [14.8.1942].

549 Frank 2002, 205 [6.1.1944].

550 Valvee 1988, 114.

551 Frank 2002, 206 [6.1.1944].

kirjoitti usean sivun verran unen herättämästä kaipauksestaan Schiffiä kohtaan ja kertoi pojan ajattelun auttavan häntä kestämaan piilopaikan ristiriitoja. Anne väitti unen jopa muuttaneen häntä vanhemmaksi ja yksilöllisemmäksi.⁵⁵² Anne Frankista elämäkerran kirjoittanut Carol Ann Lee näkee Annen kanavoineen Peter Schiffiin, jota oli lyhyen aikaa tapaillut ennen piiloutumistaan, piilossa heränneet seksuaaliset halunsa. Lee arvioi myös, että Anne alkoi seurustella piilopaikan Peterin kanssa korvikkeeksi Schiffin hallitsevalle muistolle.⁵⁵³ Tulkintani mukaan ihastumisen taustalla olivat kuitenkin myös piilosiiven niin henkisesti kuin fyysisesti ahtaat olosuhteet. Oli luonnollista ja piilopaikan kahleista vapauttavaa, että kasvavat ja kypsyvät nuoret, jotka näkivät toisensa joka päivä, alkoivat tuntea vetoa toisiinsa. Anne alkoi kirjoittaa päiväkirjaansa Peterin katseiden aikaan saamista suloisista tuntemuksista. Peter alkoi myös purkaa hänelle sydäntään piilopaikan kiistoista, mistä Anne ilahtui. Peterin raivostuminen piilopaikan aikuisten käyttäytymiseen aiheutti hänessä voimakasta yhteenkuuluvuudentunnetta, jota ei ollut kokenut aiemmin kenenkään piilopaikan asukkaan kanssa.⁵⁵⁴ Myös Peterin ystävälliset sanat ilahduttivat Annea. Hän huomasi pojan olevan samalla tavalla hellyydenkipeän kuin itsensä ja tahtoi poistaa tässä havainneensa alemmuudentunteen.⁵⁵⁵ Anne kuvaili helmikuussa 1944 Peterin aiheuttamaa muutosta mielialassaan:

Aina kun menen yläkertaan, toivon näkeväni ”hänet”. Elämäni on nyt muuttunut oikeastaan paljon paremmaksi, koska kaikella on nyt jonkinlainen tarkoitus ja minulla on aina jotakin, mitä odottaa. [...] Peterin ja minun välillä on kehitymässä jotakin kaunista, jotakin joka luo ystävyyttä ja luottamusta.⁵⁵⁶

Suhde Peteriin toi Annelle uuden selviytymiskeinon – seuraavan tapaamisen odotus karkotti hänen mielestään piilopaikan ankeuden ja tapahtumattomuuden. Elämälle piilossa tuli tarkoitus, eikä Annen enää tarvinnut olla yksin murheidensa kanssa.

Anne Frank löysi Peter van Pelsistä myös paremman väylän purkaa orastavaa seksuaalisuuttaan kuin unet lapsuuden ihastuksesta. Sarianna Valvee kirjoittaa kompensaatiosuhteesta: seksuaalisuus oli suunnattava johonkin.⁵⁵⁷ Nuorten suhteen alussa Annen päiväkirjamerkinnot olivat täynnä läheisyyden kaipuuta ja tulevan odotusta. Anne kirjoitti myös yksinäisyydestään ja hylätystä olostaan, epävarmuudestaan Peterin todellisista tunteista.⁵⁵⁸ Anne itse ajatteli merkintöjensä mukaan Peteriä koko

552 Frank 2002, 206–207, 208–211, 213–214, 217 [6.–7.1., 12. ja 22.1.1944].

553 Lee 2011, 186–187. Ks. myös Müller 1999, 163.

554 Frank 2002, 236–238 [14.2.1944].

555 Frank 2002, 240, 242 [16.2.1944].

556 Frank 2002, 243 [18.2.1944].

557 Valvee 1988, 72.

558 Frank 2002, 244–245, 248, 250–251 [19., 23. ja 28.2.1944].

ajan, mikä varmasti auttoi siirtämään ajatukset pois synkemmistä aiheista.⁵⁵⁹ Maarit Leskelä-Kärki havainnoi, että miehet toimivat myös päiväkirjojen Aino Kallakselle usein pakopaikkana arkielämästä.⁵⁶⁰ Toisaalta valtava Peterin kohtaamisen kaipuu ei välttämättä parantanut Annen oloa: ”Näen hänet melkein joka tunti, mutta en pääse hänen luokseen, en saa paljastaa mitään muille; minun täytyy olla iloinen, vaikka sisälläni kaikki tuntuu toivottomalta.”⁵⁶¹ Annen vanhemmat olivat huomanneet, miten paljon heidän tyttärensä oli alkanut viettää aikaa Peterin seurassa, eivätkä oikein pitäneet siitä.⁵⁶² Siksi Anne koki, että hänen oli yritettävä pitää tunteensa salassa.

Päiväkirjassaan Anne kuitenkin pohdiskeli rakkauden – myös ruumiillisen rakkauden – olemusta, eikä paperilla peitelletty tuntemuksiaan. Esimerkiksi maaliskuussa 1944 hän tunnusti uskovansa olevansa rakastumassa Peteriin, vaikka ei sitä vielä pojalle itselleen ollut tämän kysyessä selvästi kertonut.⁵⁶³ Vähitellen Anne näyttää varmistuneen lämpimien tunteiden molemminpuolisuudesta. Hän oli iloinen Peterin seurasta ja huomionosoituksista. Poika sai jopa ennen niin ikävät ja alakuloiset lauantait tuntumaan paremmilta, eikä Anne enää itkenyt itseään iltaisin uneen, vaan ajatteli kaikkea hyvää ja kaunista, mitä hänen elämässään oli vielä jäljellä. Hän oli saanut Peteristä keskustelukumppanin, jonka kanssa uskoi vielä tulevansa puhumaan todella hienoista asioista.⁵⁶⁴ Päiväkirjasta näkyy, että alkava suhde Peteriin auttoi Annea unohtamaan muut huolensa – päiväkirja täyttyi nyt pojan ja Annen omien tunteiden pohdinnalla entisen arjen murheiden kuvauksen sijaan. Peter toi siis Annelle uuden keinon selviytyä.

Lopulta Anne sai Peteriltä kauan odottamansa ensisuudelman, ja heidän suhteensa syveni ja muuttui intiimimmäksi. Tämä sai Annen pohtimaan, olivatko heidän läheiset hetkensä sopivia. Hän tuli siihen lopputulokseen, ettei siinä ollut mitään häpeällistä, että kaksi muulta maailmalta suljettua, alituudessa pelossa ja surussa elävää toisistaan pitävää nuorta halusi olla yhdessä. Toisaalta Anne pelkäsi, ettei Peter pian tyytyisi enää pelkkään suuteluun, ja alkoi itse hyvin nopeasti kyllästyä siihen, että he vain makailivat toistensa käsivarsilla päivä toisensa jälkeen. Hän olisi halunnut myös puhua, vaikka pojan läheisyys toikin rauhan ja turvallisuuden tunnetta. Anne pelkäsi myös itseään ja omaa kiihkeyttään, syveneviä tunteitaan – sitä, että antaisi lopulta periksi valtavalle kaipaukselleen ja antautuisi Peterille kokonaan.⁵⁶⁵ Joan Ringelheimin mukaan monet juutalaisvainojen vuoksi piilossa olevat naiset ja tytöt olivat alttiita joutumaan esimerkiksi raiskauksen tai ahdistelun uhreiksi. Esimerkkinä Ringelheim käyttää haastattelemaansa juutalaisnaista, jota käyttivät seksuaalisesti hyväkseen hänet piilottaneiden henkilöiden miespuoliset sukulaiset naisen

559 Frank 2002, 249 [27.2.1944].

560 Leskelä 2000, 225.

561 Frank 2002, 250 [28.2.1944].

562 Ks. esim. Frank 2002, 243–244 [18.2.1944].

563 Frank 2002, 255, 258 [2.–3.3.1944].

564 Frank 2002, 259–260, 265 [3.–4. ja 7.3.1944].

565 Frank 2002, 332–336, 343–344 [16.–19.4.1944].

ollessa vasta 11–12-vuotias. Anne Frankin päiväkirjasta Ringelheim ei sen sijaan ole viittauksia tällaiseen uhkaan löytänyt.⁵⁶⁶ Päiväkirjan vanhemmista painoksista, joihin Ringelheim luultavasti viittaa, seksuaalisuus puuttuukin lähes täysin. Päiväkirjan alkuperäisistä merkinnöistä saa kuitenkin sen kuvan, ettei Annekaan voinut täysin välttyä hyväksikäytön pelolta piilopaikan tiiviissä kanssakäymisessä. Olihan Peter tyttöä vanhempi ja vahvempi, vaikka Anne häneen luottikin.

Saatuaan pojan omakseen Anne alkoi vähitellen perääntyä suhteesta, kuten hän tunnusti päiväkirjalleen toukokuussa 1944: ”Minä olen vaivalloisen valloitukseni jälkeen hiukan tilanteen yläpuolella, mutta et saa ajatella, että minun rakkauteni olisi haalistunut. Hän on kultainen, mutta olen lukinnut uudelleen sisimpäni. Jos hän haluaa joskus murtaa lukon, murtorausdan on oltava vahvaa tekoa!”⁵⁶⁷ Anne totesi pian tämän tunnustuksen jälkeen Peterin aiheuttaneen hänelle pettymyksen. Hän alkoi löytää pojasta uusia, ”tyhjämpäiväisiä” ja epämiellyttäviä piirteitä. Myös Peterin edelleen jatkuva sulkeutuneisuus ärsytti Annea.⁵⁶⁸ Suhde ja koko Peter eivät enää tuntuneet kovin jännittäviltä, kun ”valloitus” oli jo tehty, eikä ilmassa ollut enää kutkuttavaa epävarmuutta. Syynä Annen perääntymiseen voi myös nähdä sen ”luonteenheikkouden”, jonka tyttö oli havainnut Peterissä jo tutustumisvaiheessa. Aluksi hän näyttää tunteneen suurta tyydytystä siitä, että sai auttaa ja kuunnella Peteriä tämän huolissa – pojalla oli ongelmia etenkin suhteessaan vanhempiinsa, aivan kuten Annella. Anne kirjoitti päiväkirjassaan tuntevansa olevansa ikään kuin vastuussa Peteristä ja van Pelsien käytöksestä poikaansa kohtaan, säälivänsä pojan yksinäisyyttä ja rakkauden tarvetta.⁵⁶⁹ Peterin tietty avuttomuus tuntuu olleen Annelle jopa osa hänen viehätystään. Saadessaan hoivata ja puolustaa heikompaansa Anne sai tuntea itsensä vahvaksi, mikä auttoi hänen omassa selviytymisessään piilopaikan kurjuudesta. Suhteen syvennyttyä Annea kuitenkin alkoi selvästi ärsyttää Peterin vähäinen tahdonvoima ja rohkeuden puute.

Annea alkoi vähitellen kyllästyttää se, että Peter ei tuntunut edes yrittävän lujittaa luonnettaan, vaan tyytyi vain ihailemaan Annen vahvuutta, rohkeutta ja tarmokkuutta. Hänestä tuntui myös, että Peteristä oli tullut liian takertuva, mikä tuskastutti. Taustalla saattoi vaikuttaa myös juuri pelko siitä, että suhde menisi fyysisyydessään liian pitkälle. Anne kirjoitti alkaneensa pitää asiaa tarkemmin mietittyään ennenkuulumattomana sitä, että hänen ja Peterin suhteesta oli tullut hetkessä niin intiimi ja muut mahdollisuudet ystävyyden solmimiseen olivat samalla sulkeutuneet. Vaikka nuorista oli tullut fyysisesti läheisiä, henkisessä läheisyydessä oli Annen mielestä toivomisen varaa.⁵⁷⁰ Anne ei kaivannut siis pelkkää rakkaussuhdetta, vaan todellista ja avointa ystävyyttä. Aluksi huonoitsetuntoisen Peterin auttaminen ja tukeminen

566 Ringelheim 1998, 342–345.

567 Frank 2002, 371 [19.5.1944].

568 Frank 2002, 378, 392 [26.5. ja 13.6.1944].

569 Frank 2002, 255–257, 260–261 [2. ja 6.3.1944].

570 Frank 2002, 344, 399–400, 409–410 [28.4., 6. ja 15.7.1944].

sai Annen tuntemaan itsensä tarpeelliseksi ja toi lisävoimia jaksaa piilopaikan oloja, mutta lopulta Peterin avuttomuus alkoi tuntua takertumiselta. Anne halusi Peterin seisovan omilla jaloillaan, aivan kuten itsekin tahtoi olla itsenäinen ja selvitä ilman muiden tukea. Rachel Feldhay Brennerin näkemyksen mukaan suhteessa Peteriin testattiin Annen itsenäisyyttä naisena, ja antamalla pojan mennä Anne osoitti kieltäytyvänsä tekemästä kompromisseja itsensä suhteen.⁵⁷¹ Peterin seura toi Annelle selviytymiskeinon ainakin hetkeksi, paljon lohtua ja turvaa, mutta lopulta hän palasi omaan itseensä ja riippumattomuuden kaipuuseensa. Hän ei myöskään selvästi ollut vielä valmis niin seksuaaliseen suhteeseen, mitä Peter olisi ehkä halunnut.

Ystävyys ja ystäväpiirit näyttäytyvät tarkastelemissani päiväkirjoissa tärkeinä tekijöinä kirjoittajien henkisessä selviytymisessä vainotun arjesta. Joillakin heistä oli parempia mahdollisuuksia tukeutua ystäviin kuin toisilla – vielä vapaudessa elävät Elisabeth Kaufmann, Isabelle Jesion ja Héléne Berr nauttivat koulu- ja opiskelukavereidensa seurasta. Isabelle Jesionin päiväkirjamerkinnöissä koulussa muodostunut ystäväpiiri sai jopa toisen perheen aseman. Héléne Berrin ystävästä puolestaan rakentuu hänen päiväkirjassaan kuva laajasta sosiaalisten suhteiden verkostosta – laajemmasta kuin muilla neljällä päiväkirjanpitäjällä –, joka ulottui yliopistosta työkaverihin, vanhoihin ja sodan aikana solmittuihin uusiin ystävyys-suhteisiin. Tämä verkosto kannatteli häntä ja toi iloa vaikeisiin aikoihin. Anita Meyerilla ja Anne Frankilla puolestaan oli piiloutuneina ahtaampi elämänpiiri, jossa ystävät olivat vähissä mutta seura sitäkin kaivatumpaa. Annelle ystävien kaltaisessa asemassa olivat piilopaikan muut asukkaat ja heidän auttajansa; Anitaan kontaktit muihin olivat vielä vähäisempiä. Sodan loppupuolella kaivatut kontaktit kuitenkin lisääntyivät niin paikkakunnalle saapuneiden brittisotilaiden kuin kouluun palaamisen myötä saatujen uusien koulukavereiden ansiosta.

Elisabeth Kaufmannilla, Héléne Berrillä ja Anne Frankilla oli ystävien lisäksi tukeaan ja selviytymiskeinonaan myös poikaystävä – Elisabethilla Ernst, Hélénellä Jean ja Annella Peter. Poikaystävä näyttäytyy heidän päiväkirjoissaan ihanana pakoseuralaisena ankeasta arjesta ja vastapainona synkkyydelle. Etenkin Héléne Berrin päiväkirjassa rakkaussuhde on suuressa roolissa – tutustuihan hän Jeaniin juuri päiväkirjan kirjoittamisen aloitettuaan ja omisti tälle koko päiväkirjan loppuosan nuorten jouduttua eroon toisistaan. Rakkaus Jeaniin määritteli Hélénen elämää päiväkirjan kirjoittamisen vuosina vähintään yhtä paljon kuin sota ja juutalaisvainot tuoden siihen kauneutta ja onnea kaiken kauheuden keskelle. Anne Frankille piilopaikan ahtaissa oloissa syntynyt suhde Peteriin tarjosi keinon purkaa heräävää seksuaalista halua mutta myös kaivattua samanikäistä seuraa ja lievitystä ahdistuneisiin tunnelmiin.

---

571 Brenner 1997, 171–172.

3.3. Apua arjesta

Perhe, ystävät ja rakastetut muodostavat tutkimissani nuorten juutalaisnaisten päiväkirjoissa tukiverkoston, jonka varassa ja seurassa vainojen ja sodan synkentämä arki oli helpompi kestää. Muita päiväkirjoissa esiin tulevia arjen rakennuspalasia, joita päiväkirjanpitäjät kokosivat usein yhdessä tukiverkostonsa kanssa, olivat koulunkäynti ja opiskelu, osalla myös työ, sekä erilaiset vapaa-ajan harrastukset, kuten lukeminen ja musiikki. Tämä alaluku käsittelee näiden arkisten, jokapäiväisten puuhien merkitystä selviytymiselle.

Dalia Ofer on tutkinut päiväkirjaa kirjoittaneiden puolanjuutalaisten naisten toimia sota-aikana. Oferin mukaan nämä naiset olivat erittäin toimeliaita ja aktiivisia rikkoen perinteisiä käsityksiä naisten roolista. Aktiivisuus vaikeina aikoina auttoi ajautumasta paniikkiin. Puolalaisnaisten päiväkirjoissa näkyy, että he ponnistelivat valtavasti jatkaakseen tavallista, työteliästä elämäänsä vielä getossakin.⁵⁷² Samankaltainen aktiivisuus on näkyvillä tutkimissani päiväkirjoissa. Niiden nuoret kirjoittajat eivät synkstä tilanteesta huolimatta luopuneet päivittäisistä toimistaan, vaan pyrkivät pitämään arkensa täynnä tekemistä. Heillä oli kuitenkin vaihtelevat olosuhteet tämän aktiivisuuden toteuttamiseen. Piileskely rajoitti mahdollisuuksia vielä enemmän kuin getto, kun taas esimerkiksi miehitetty Pariisi ei näyttäytynyt nuorelle juutalaisnaiselle sellaisena vankilana kuin voisi kuvitella. Miehityksen kynnyksellä arjen rajoituksia oli toki kaikkein vähiten, kun juutalaislait eivät vielä kaventaneet vapautta järjestää arkea haluamallaan tavalla.

Opinnot olivat enemmän tai vähemmän tärkeä osa arkista selviytymistä kaikissa analysoimissani päiväkirjoissa. Mahdollisuus opiskella teki näistä päiväkirjanpitäjistä etuoikeutettuja verrattuna moniin muihin ajan nuoriin juutalaisiin. Koulunkäynnin ja opiskelun jatkaminen läpi sota-ajan oli suurimmalle osalle vainoituista juutalaislapsista ja -nuorista mahdotonta, sillä juutalaislait sulki tavalliset koulut ja yliopistot kaikissa kansallissosialistisen Saksan miehittämissä maissa. Esimerkiksi Alankomaissa astui syksyllä 1941 voimaan määräys juutalaisoppilaiden lähettämisestä omaan erilliseen kouluunsa. Tämä määräys pakotti juutalaiset rakentamaan Juutalaisraadin johdolla maahan oman koulujärjestelmän, ja useisiin kaupunkeihin perustettiin juutalaisia perusasteen kouluja. Lisäksi Amsterdamiin ja Haagiin perustettiin juutalaislukiot.⁵⁷³ Miehityksessä osassa Ranskaa juutalaisten koulunkäyntiä ja opiskelua rajoittava laki astui voimaan myöhemmin kuin Alankomaissa, heinäkuussa

572 Ofer 1998, 145–151, 162. Aktiivisuus sinänsä oli tuskin sukupuoleen sidottua. Varmasti myös juutalaismiehillä aktiivisena pysyminen oli yksi keino säilyttää tasapainonsa vaikeassa tilanteessa, mutta naiset rikkoivat samoin käyttäytymällä vallitsevia sukupuolikäsityksiä.

573 KNTW vol. 5 1974, 553–558; Dwork 1991, 14–15, 17; Müller 1999, 139–140. Ks. myös Warmbrunn 2001, 439, 441.

1942, kun juutalaisilta evättiin pääsy julkisiin laitoksiin.⁵⁷⁴ Elisabeth Kaufmann pysyi kuitenkin vielä muutama kuukausi ennen Pariisin miehitystä aloittamaan uudessa koulussa. Isabelle Jesion kävi ei-juutalaista koulua lähes koko päiväkirjan kattaman ajanjakson, vaikka juutalaisvainot Ranskassa kiihtyivät ja hänen vanhempansa pidätettiin. Hélène Berr sai sota-aikana valmiiksi tutkintonsa Sorbonnen yliopistossa ja alkoi sen jälkeen suunnitella jatko-opintoja. Jopa Alankomaiden maaseudulle piiloutunut Anita Meyer onnistui jatkamaan keskeytynyttä koulunkäyntiään sodan lähesytyessä loppuaan. Anne Frankin koululaiselämä loppui perheen piiloutumisen myötä, mutta hänkin jatkoi opintojaan piilopaikassa, isänsä johdolla. Ahtaaksi muuttuneessa elämänpirissä oli tärkeää, että hänellä oli yhä mahdollisuus jatkaa opiskelua.

Alkuvuoden 1940 Pariisissa juutalaisnuorten koulunkäynti oli vielä vapaata, mutta Elisabeth Kaufmannin oli silti itävaltalaisena vaikea päästä haluamaansa kouluun. Kuten mainittua, lopulta hän onnistui helmikuussa 1940 saamaan paikan parisisalaisessa taidekoulussa. Myöhemmin Elisabeth on kertonut, että eräs nainen avusti häntä koulumaksuissa. Hän arveli päiväkirjassaan ennen koulun alkua, että ilmapiiri ulkomaalaisia kohtaan saattaisi olla uudessa koulussa vihamielinen ja kesken lukuvuoden tullut voisi muutenkin joutua silmätikuksi. Silti hän iloitsi säännöllisten opintojen alkamisesta.⁵⁷⁵ Kun Elisabethin etukäteen pelkäämä ensimmäinen koulu-päivä oli takanapäin, sai hän kuitenkin ilokseen todeta olleensa väärässä:

”Olin erittäin iloisesti yllättynyt tämänpäiväisestä opettajien ja kollegojen [opiskelukavereiden] vastaanotosta. – ei merkkiäkään [...] vihamielisyydestä [...]. Ihastuttavaa on kollegojen välinen intiimi sävy, joka viittaa koko koulun luonteeseen. Puhuttelemme toisiamme etunimillä ja myös johtajaopettaja kutsuu minua: Elisabethiksi.”⁵⁷⁶

Uusi koulu sai Elisabethin tuntemaan kuuluvansa joukkoon, mikä oli tärkeää aikana, jolloin tunnelmat Ranskassa asuvia ulkomaalaisia kohtaan kiristyivät. Kuten mainittua, muukalaisvastaisuus oli kasvanut Ranskassa 1930-luvulta lähtien ja myös antisemitismi oli yleistä. Erityisesti Hitlerin Saksasta paenneisiin juutalaisiin suhtauduttiin epäluuloisesti. Ulkomaalaisia, etenkin juutalaisia, syytettiin kansan henkisten ja fyysisten voimien tuhoamisesta.⁵⁷⁷ Oli tärkeää, että Elisabethilla oli kodin lisäksi

574 Yad Vashem, Ranskan miehitys: <https://www.yadvashem.org/yv/en/holocaust/france/occupation.asp> [haettu 28.1.2019].

575 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 26.2.1940, USHMM; Elizabeth Koenigin haastattelu 29.1.1990, USHMM Archives, RG-50.030*0111.

576 ”Sehr freudig überrascht war ich über den heutigen Empfang bei Professoren und Kolleginnen. – keine Spur von [...] Feindlichkeit [...]. Bewundernswert ist der intime Ton unter den Kolleginnen, der auf den ganzen Charakter der Schule schließen lässt. Wir rufen uns mit Vornamen und auch die Direktorin nennt mich: Elisabeth.” Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 27.2.1940, USHMM.

577 Kuparinen 2008, 266.

edes yksi paikka, jossa hän sai tuntea olevansa tervetullut. Pian Elisabeth kirjoittikin päiväkirjaansa viihtyvän koulussa yhä paremmin ja kuuluvansa jo kolmen parhaan oppilaan joukkoon. Hän oli selvästi ylpeä opinnoissa edistymisestään.⁵⁷⁸ Uudesta koulusta muodostui Elisabethille niin tärkeä osa elämää, että loppukeväästä, kun Pariisissa asuvien ulkomaalaisten tilanne muuttui epävarmaksi saksalaisten lähestyessä, koulunkäynnistä tuli yksi painavimmista Elisabethia kaupungissa kiinni pitävistä syistä. Tämä näkyy hänen päiväkirjaansa kirjaamassaan tunteenpurkauksessa äidilleen: ”Sehän [ajatus joutumisesta internoiduksi] on mieletöntä, nyt olen ollut onnellisesti kolme kuukautta koulussa ja opin jotain kunnollista ja minun pitäisi [...] taas lopettaa...? Sikamaista, anteeksi, mutta eikö se ole sitä?”⁵⁷⁹

Sodan keskellä eläville lapsille koulu on jatkuvuuden ja vakauden edustaja – asiat sujuvat suunnitellusti ja rutiinista poiketaan vain harvoin.⁵⁸⁰ Koulunkäynti loi myös Elisabethille rutiinin ja aikatauluja päiviin. Hänen päiväkirjaansa kopioiman lukujärjestyksen mukaan opetusta oli joka päivä maanantaista lauantaihin. Joinain päivinä koulua oli vain aamupäivisin, mikä mahdollisti Elisabethille myös pienimuotoisen työssäkäynnin ja taskurahan tienaanen.⁵⁸¹ Elisabeth oli jonkin aikaa töissä muutaman tunnin viikossa ilmeisesti saksalaisella tai ainakin saksankielisellä miehellä. Hän kuvaili päiväkirjassaan työtehtävikseen tämän kirjeenvaihdon hoitamisen ja ranskantuntien antamisen. Tähän työhön Elisabethia vaikuttaa motivoineen ainoastaan raha, sillä hän ei selvästikään pitänyt työnantajastaan. Kun Elisabethin työnantaja lähti Pariisista, seuraava työpaikka järjestyi tutun kautta avustajana koulutöissä eräälle pikkutyttöle.⁵⁸² Uudesta työstä Elisabeth piti huomattavasti enemmän: ”Siitä saa oikein kohtuullista palkkaa ja se on joka tapauksessa miellyttävämpi työ kuin ’Pomolle’ työskentely.”⁵⁸³

Myöhemmin Elisabeth sai vielä töitä samasta perheestä, jossa hänen ystävänsä Vilma työskenteli. Elisabethin opporikkaaksi kuvailema ulkomaalaisperhe palkkasi hänet Vilman suosittelemana lapsenvahdiksi perheen neljävuotiaalle pojalle. He suunnittelivat lähtöä Pariisista ja ajatus oli, että Vilma ja uusi lapsenvahti muuttaisivat mukana. Hyvän palkan ja ilmaisen pakomatkan houkuttelemana Elisabeth suostui tarjoukseen, vaikka perheen isä osoittautui niin vaimoan ja lastaan kuin alaisiaan tyrannisoivaksi. Lisäksi muutto tietäisi koulunkäynnin keskeytymistä. Toisaalta tässä vaiheessa alkoi näyttää muutenkin todennäköiseltä, että Elisabethin

578 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 2. ja 8.3.1940, USHMM.

579 ”Das ist doch Wahnsinn, jetzt bin ich glücklich seit 3 Monaten in der Schule und lerne etwas Ordentliches und soll [...] wieder aufhören....? Eine Schweinerei, pardon, aber ist's nicht so?” Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 13.5.1940, USHMM.

580 Junila 2018, 204.

581 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 28.2.1940, USHMM.

582 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 10.3. ja 10.4.1940, USHMM.

583 ”Es ist recht ausständig gezahlt und jedenfalls eine angenehmere Arbeit als beim ’Chef.’” Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 18.4.1940, USHMM.

koulu pian suljettaisiin, kun oppilas toisensa jälkeen pakeni Ranskan maaseudulle.⁵⁸⁴ Perhe lähti kuitenkin lopulta Pariisista ilman Elisabethia ja Vilmaa, sillä he eivät onnistuneet saamaan lähtönsä kirjallista lupaa, jota oli alettu saksalaisjoukkojen lähestyessä vaatia kaikilta pakoa Pariisista suunnittelevilta ulkomaalaisilta.⁵⁸⁵ Jäätyään ilman työtä ja koulun lopulta suljettua ovensa Elisabeth otti vielä vastaan paikan kotiopettajana eräiden ”emigranttien” perheen lapsille, mutta lopulta tämäkin perhe pakeni Pariisista voimatta ottaa häntä mukaansa.⁵⁸⁶ Työnteko koulunkäynnin ohella oli Elisabethille ennen pakomatkaa konkreettinen selviytymiskeino, jopa taloudellinen välttämättömyys tilanteessa, jossa hänen äitinsä joutui satunnaisilla sairaanhoitajan töillään toimimaan perheensä pääasiallisena elättäjänä. Työ oli vähällä myös mahdollistaa Elisabethille hieman helpomman pakomatkan.

Isabelle Jesionille, jonka päiväkirja sijoittuu jo miehitettyyn Pariisiin, koulunkäynti oli myös tärkeä osa jokapäiväistä selviytymistä. Hän oli opintojen suhteen onnekas verrattuna moniin saman ajan juutalaisnuoriin. Elisabeth Kaufmannin käymä taidekoulu suljettiin tämän päiväkirjamerkinnöistä päätellen oppilaskadon vuoksi jo hieman ennen saksalaisten tuloa Pariisiin. Isabelle Jesion sen sijaan pystyi aloittamaan uudessa koulussa vielä lokakuussa 1941, keskellä miehitystä. Tämä opinahjo, jonka niin opettajat kuin oppilaat olivat Isabelleen merkintöjen perusteella valtaosin katolilaistaustaisia, otti siis ilmeisesti edelleen vastaan juutalaisia oppilaita. Isabelle ei näytä viihtyneen entisessä koulussaan, ja vaihtoi ehkä siksi toiseen. Kuten mainittua, uudessa koulussa Isabellella ei ollut viihtyvyysoongelmia.⁵⁸⁷

Koulusta tuli Isabellelle merkittävä arjen ilonaihe, josta hän kirjoitti päiväkirjaansa lähes päivittäin selostaen joskus hyvinkin tarkkaan, mitä koulupäivän aikana oli tapahtunut. Ainoa koulunkäynnin varjopuoli oli vapauden puuttuminen.⁵⁸⁸ Välillä Isabelle intoutui muistelemaan päiväkirjassaan myös varhaisempia kouluaikojaan, joista hän kirjoitti muutamassa merkinnässä hyvin yksityiskohtaisesti.⁵⁸⁹ Tällainen muistelu toi hänelle selvästi lohtua siinä missä mahdollisuus koulunkäyntiin päiväkirjan nykyisyydessäkin.

Elisabeth oli taiteellisesti suuntautunut, mutta Isabellea miellyttivät kouluaineista erityisesti historia ja maantieto. Hän näyttäytyy päiväkirjamerkinnöissään ahkerana oppilaana, joka ihaili opettajiaan ja iloitsi heiltä saamistaan kehuista.⁵⁹⁰ Koulunkäynnistä tuli Isabellelle yhä tärkeämpää hänen vanhempiansa pidätyksen jälkeen. Vietettyään melkein koko kesän ilman isäänsä ja äitiään Isabelle kirjoitti syyskuussa 1942: ”Odotan innokkaasti niitä päiviä jotka erottavat minut vielä rakkaasta [opettaja] Mme

584 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 14. ja 17.–20.5.1940, USHMM.

585 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 22.5.1940, USHMM. Ks. myös Zapruder 2002, 40.

586 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 3., 6. ja 10.6.1940, USHMM.

587 Isabelle Jesionin päiväkirja 12.9. ja 4.10.1941, 5.1.1942, GFH.

588 Isabelle Jesionin päiväkirja 9. ja 23.1.1942, 6.3.1942, GFH.

589 Isabelle Jesionin päiväkirja 27.1. ja 11.2.1942, GFH.

590 Isabelle Jesionin päiväkirja 25.2., 1. ja 4.5., 17.6.1942, GFH.

Routhieristani. 19 päivän päästä koulu jatkuu. Olen hyvin onnellinen.”⁵⁹¹ Kun koulu lopulta jälleen alkoi, Isabelle iloitsi.⁵⁹² Päiväkirjasta ei ilmene, saiko hän käydä koulua Pariisissa aina siihen asti, kun pääsi turvallisempaan paikkaan sisäoppilaitokseen. On kuitenkin selvää, että ilman mahdollisuutta koulunkäyntiin Isabellen elämä miehityssä Pariisissa, etenkin hänen vanhempiansa jouduttua keskitysleirille, olisi ollut huomattavasti lohduttomampaa.

Hélène Berr oli myös onnekas voidessaan jatkaa juutalaisuudestaan huolimatta englannin kielen ja kirjallisuuden opintojaan Sorbonnen yliopistossa läpi sodan ja miehityksen vuosien. Juutalaiset arvostivat yleisesti koulutusta, ja 1900-luvun alkupuolella heitä – niin miehiä kuin naisia – opiskeli Euroopan yliopistoissa huomattavat määrät.⁵⁹³ Hitlerin valtaannousun myötä tilanne muuttui ja Saksassa juutalaisten yliopisto-opiskelijoiden määrää rajoitettiin lailla jo vuonna 1933.⁵⁹⁴ Ranskan joutuminen Saksan miehitysvallan alaiseksi vaikutti myös ranskalaisyliopistoihin. Hélène joutui juutalaisvastaisten lakien vuoksi jättämään syksyllä 1942 väliin pääsykokeen, jonka läpäiseminen olisi antanut hänelle mahdollisuuden toimia opettajana lukiossa tai yliopistossa.⁵⁹⁵ Kokonaan hänen ei silti missään vaiheessa tarvinnut jättää opintojaan. Hélènelle opiskelu oli pakoa kurjasta todellisuudesta ja arjen huolista: ”Olen työskennellyt koko päivän, paetakseni. Olen onnistunut unohtamaan. Kolme tuntia myöhemmin, havahduin kaukaisesta maailmasta [...]”⁵⁹⁶ Tässä otteessa huhtikuulta 1942 Hélène viittaa paolla lähinnä sydänsuruihinsa, mutta juutalaisvainojen tullessa yhä lähemmäksi hänen elämänpiiriään opiskelusta tuli tärkeä keino selviytyä myös huomattavasti isommista huolista. Luennoilla käyminen toi vaihtelua ja aikatauluja hänen elämäänsä samoin kuin koulunkäynti aikataulutti Elisabeth Kaufmannin elämää. Välillä Hélène meni laitokselle työskentelemään jopa aikaisin lauantaiaamuna.⁵⁹⁷ Päättötutkielman kirjoittaminen antoi hänelle tavoitteita.⁵⁹⁸ Työn viimeistely täytti Hélènen päivät keväällä 1942:

Koko tämä viikko on kulunut näin: aamupäivä työtä tutkielman parissa, iltapäivä maleksien, alkuiltä epätoivon vallassa tekstin laadun takia, päivällisen jälkeinen aika kirjoituskoneen ääressä kauhistelemassa ilmaisukyvyttömyyttäni. Herään

591 ”Je compte avec impatience les jours que me séparent encore de ma chère Mme Routhier. Dans 19 jours l'école reprendre. Je suis très contente.” Isabelle Jesionin päiväkirja 12.9.1942, GFH.

592 Isabelle Jesionin päiväkirja 7.10.1942, GFH.

593 Hyman 1998, 30–31.

594 Hilberg 1985a, 12, 166.

595 Job 2008, 300.

596 ”J’ai travaillé toute la journée, pour m’enfuir. J’ai réussi à oublier. Trois heures après, j’émergeais d’un monde lointain [...]” Hélène Berrin päiväkirja 15.4.1942, CDJC. Opiskeluun uppoutumisesta pakokeinona, ks. myös Hélène Berrin päiväkirja 25.5. ja 30.–31.5.1942, CDJC.

597 Hélène Berrin päiväkirja 16.4. ja 23.5.1942, CDJC.

598 Hélène Berrin päiväkirja 19. ja 20.4.1942, CDJC.

aamuseitsemältä ja kaikki tuoreet ajatukset, jotka olen tallettanut työn jatkamista varten, katoavat siinä vaiheessa kun nousen vuoteesta. Elän kuin painajaisunessa, en enää tiedä mikä viikonpäivä on saati mihin aika on kulunut.⁵⁹⁹

Opintoihin uppoaminen ei siis aina ollut hauskaa, mutta ainakin se antoi muuta ajateltavaa. Kun tutkielma vihdoinkin valmistui toukokuussa 1942, Hélène kuvaili päiväkirjassaan olevansa samaan aikaan masentunut ja kiihtynyt.⁶⁰⁰ Tutkielman laatiminen näyttäytyy hänen merkinnöissään paljon tunteita herättävänä, tehokkaana pakokeinona ympäröivästä todellisuudesta. Myöhemmin Hélène muisteli aikaa opintojen alusta tutkielman valmistumiseen hienona ajanjaksona: ”[...] [K]olme vuotta sitten [1941], aikana jolloin tunsin innostuneena kirjallisen herkkyyteni heränneen, jolloin kaikki näyttäytyi uutena ja ihmeellisenä, tuo ajanjakso joka päättyi Jeanin lähtöön, hetkeen jolloin sain todistuksen englantilaisesta kirjallisuudesta, ja jolloin ahkeroin ja läpäisin tutkintoni.”⁶⁰¹

Tietenkään opintoihin ei voinut paeta kaikkea. Saatuaan tietää saaneensa opinnäytetyöstään hyvän arvosanan ja kaikkien onnitellessa häntä Hélène ei itse tuntenut halua iloita kuultuaan juuri opiskelukaveriltaan tämän isän kuolleen keskityisleirissä.⁶⁰² Myös päättötutkielman valmistumisen jälkeen Hélènellä riitti kuitenkin opiskeltavaa ja sen kautta muuta ajateltavaa – hän saattoi esimerkiksi lukea monta tuntia päivässä kielioppia. Opiskelu veti puoleensa myös Jeanin sotaan lähdön lähestyessä marraskuussa 1942. Tällöin Hélène kirjoitti päiväkirjaansa menneensä omaksikin hämmästykseseen luennoille kaikesta tapahtuneesta huolimatta.⁶⁰³ Yliopisto oli hänelle selvästi lohdullinen ympäristö, jossa saattoi istua haaveilemassa ”salin viileydessä, missä suljetut kaihtimet päästivät läpi okranväristä valoa.”⁶⁰⁴

Yliopisto-opinnot tarjosivat Hélènelle myös uusia tavoitteita – syksyllä 1942 hän alkoi suunnitella väitöskirjaa runoilija Keatsista, vaikka ympärillä juutalaisvainot

599 ”Toute cette semaine s’est passée: le matin à travailler mon diplôme, l’après midi à prendre mon temps, la soirée à désespérer de mon travail, l’après-dîner à taper, et à être horrifiée de mon incapacité à m’exprimer. Le matin, je me réveille à sept heures, et toute ma fraîcheur d’esprit, que je gardais en réserve pour pouvoir travailler, a disparu quand je me lève. Je vis comme dans un mauvais rêve, je ne sais plus quel jour je suis, je ne sais pas comment le temps a passé.” Hélène Berrin päiväkirja 22.4.1942, CDJC. Suom. Erkki Jukarainen [Berr 2009, 28].

600 Hélène Berrin päiväkirja 14.5.1942, CDJC.

601 ”[...] [I]l y a trois ans, au moment où je sentais avec enthousiasme l’éveil de ma sensibilité littéraire, où tout me paraissait neuf et merveilleux, cette époque qui s’est terminée avec le départ de Jean, le moment où j’ai passé mon certificat de littérature anglaise, et celui où j’ai travaillé et passé mon diplôme.” Hélène Berrin päiväkirja 11.1.1944, CDJC.

602 Hélène Berrin päiväkirja 4.6.1942, CDJC.

603 Hélène Berrin päiväkirja 31.5. ja 12.11.1942, CDJC.

604 ”[...] dans la fraîcheur de la salle, où les stores baissés laissaient pénétrer une lumière ocrée.” Hélène Berrin päiväkirja ”Lundi soir” [8.6.1942], CDJC.

entisestään kiristyivät ja Sorbonnessa oltiin epäileväisiä tällaisten suunnitelmien järjestyksestä.⁶⁰⁵ Mariette Jobin mukaan väitöskirjan oli tarkoitus käsitellä hellenistisiä vaikutteita Keatsin tuotannossa.⁶⁰⁶ Lukuvuoden alussa vuotta myöhemmin Hélène oli edelleen täynnä opiskeluintoa: ”Olen ylitsevuotavan täynnä suunnitelmia, sisältäni kohoaa valtava into opiskella, kirjoittaa tutkielmia ja esitelmiä. En tunne olevani lainkaan eksesissä, en ainakaan yhtä pahoin kuin vuosi sitten [Jeanin lähde]”.⁶⁰⁷ Lopulta hän kuitenkin luopui yrityksestä jatkaa opintoja muuten kuin väitöskirjan osalta, vaikka näki ”älyllisen elämän” itselleen tärkeänä. Tähän vaikuttivat varmasti miehityshallinnon juutalaisopiskelijoille asettamat rajoitukset, kuten edellä mainittu kielto osallistua opettajaksi pätevöittävään pääsykokeeseen. Luennoilla käyminen sai jäädä lähes kokonaan, mutta kotioloissakin väitöskirjaan ja Hélènen tammikuussa 1944 saamaan käännöstyöhön⁶⁰⁸ paneutuminen auttoi edes hetkeksi kääntämään selän ”maailmassa raivoavalle pahuudelle” ja toi toivoa. Hélène piti näiden opiskeluhetkien synnyttämää iloa korvaamattomana, jotta edes jonkinlainen henkinen tasapaino säilyisi hänen elämässään, ja halusi taistella suojellakseen sitä.⁶⁰⁹ Hélènen väitöskirjasuunnitelmista kumpuava usko tulevaisuuteen on lähemmässä tarkastelussa tämän tutkimuksen viimeisessä käsittelyluvussa. Mahdollisuus opiskeluun vainosta ja sodasta huolimatta tarjosi Hélènelle monin tavoin olennaisen selviytymiskeinon.

Hélènellä oli yliopistolla myös työ: hän oli vapaaehtoinen kirjastonhoitaja Sorbonnen englannin laitoksella.⁶¹⁰ Monelle sota-ajan Ranskan juutalaiselle – niin miehityksellä kuin aluksi miehittämättömällä alueella – toimeentulosta tuli todellinen ongelma syksystä 1940 eteenpäin juutalaisten ammatin harjoittamista rajoittavien ja lopulta kokonaan estävien lakien vuoksi.⁶¹¹ Hélène ei kuitenkaan kirjoittanut päiväkirjassaan taloudellisista vaikeuksista, eikä näytä pitäneen ongelmana sitä, ettei tästä työstä maksettu palkkaa. Siinä missä Elisabeth Kaufmannin pakolaisperheellä oli tiukkaa Pariisissa jo ennen miehitystä ja Elisabethinkin oli tämän vuoksi työskenneltävä koulunkäynnin ohella, Berreillä lienee ollut ainakin miehitysajan ensimmäisinä vuosina enemmän varallisuutta, mahdollisesti säästöjä, ja Raymond Berr kävi töissä kesän 1942 pidätykseensä asti. Hélènea palkattomaan kirjastotyöhön motivoi esimerkiksi itsensä kiireisenä pitäminen. Hän vaikuttaa nauttineen monen

605 Hélène Berrin päiväkirja 23.9., 6. ja 15.10.1942, CDJC.

606 Job 2009, 300.

607 ”[...] [J]e suis débordante de projets, soulevée par une envie enthousiaste de travailler, de faire les dissertations, les exposés. Je n’ai pas du tout été dépaycée, bien moins que l’année dernière.” Hélène Berrin päiväkirja 4.11.1943, CDJC. Suom. Erkki Jukarainen [Berr 2009, 181].

608 Eräs yliopistotuttu pyysi Hélènea kääntämään Percy Bysshe Shelleyn *A Defence of Poetryn* ranskaksi. Hélène Berrin päiväkirja 11.1.1944, CDJC.

609 Hélène Berrin päiväkirja 12. ja 17.11., 31.12.1943, 11. ja 13.1.1944, CDJC.

610 Hélène Berrin päiväkirja 20.4. ja 15.6.1942, 11.1.1944, CDJC. Ks. myös Berr 2008, 35 [viite 1].

611 Poznanski 2001a, 40–46, 104–105; Weinberg 2001b, 214–215, 217.

raudan tullessa pitämisessä kuvaillen opintojen ja töiden täyteistä päivää suloiseksi sekasorrokksi.⁶¹² Hän myös totesi päiväkirjassaan tyhjentävästi: ”Aina kun minulla on jotain tekemistä, en ehdi tuntea synkkyyttä.”⁶¹³ Työ ja opiskelu kirjastossa auttoivat Héléneä tasapainottamaan arkea vainojen pelon keskellä. Esimerkiksi heinäkuussa 1942, jolloin kiihtyvät juutalaisratsiat olivat saaneet Hélénen huolestumaan toden teolla, kokonainen kirjastossa vietetty päivä tuntui hänestä siltä kuin elämä olisi palannut normaaliksi. Kirjaston ilmapiiriä hän kuvailee päiväkirjassaan rauhalliseksi ja tutuksi.⁶¹⁴ Kirjastotyön lisäksi Héléne otti kesäkuussa 1942 englannin yksityisoppi- laan.⁶¹⁵ Kuten Elisabeth Kaufmann, hän siis sai lisätienestettä opettamalla kieltä. Tä- mänkaltaista työtä oli sota-aikanakin saatavilla, jopa juutalaiselle miehityksessä Rans- kassa.⁶¹⁶ Hélénellä oli paljon tehtävää ja aikatauluja päivissään, ja hän ymmärsi hyvin olevansa tässä mielessä paremmassa tilanteessa kuin esimerkiksi vangituksi joutunut isänsä: ”Ja minä, joka olen vapaa, joka juoksen sinne tänne miten haluan, jolla on jotain erilaista tekemistä joka hetki ja joka päivä, jolla ei ole edes aikaa ajatella.”⁶¹⁷

Heinäkuussa 1942 Héléneestä tuli yhä kiireisempi, kun hän aloitti työt UGIF:n vapaaehtoisena sosiaaliavustajana. Tähän miehittäjien ja juutalaisten välisenä viralli- sena linkkinä toimineeseen järjestöön hän perusteli jälkikäteen liittyneensä, ”[j]otta voisin tehdä jotain, jotta voisin olla aivan onnettomuuden likellä. Me teimme myös kaiken voitavamme internoitujen auttamiseksi. Ne, jotka tunsivat meidät, ymmärsivät ja arvioivat meitä oikeudenmukaisesti.”⁶¹⁸ UGIF:n työntekijänä Héléne myös välttyi ainakin väliaikaisesti vainotoimilta, mutta piti tällaista etuoikeutta epäreiluna, eikä ilmoittautunut työhön mielellään. Héléne totesi päiväkirjassaan pitävänsä UGIF-va- paaehtoisuutta uhrauksena, joka oli maksettava jäämisestä Pariisiin, sillä hänen ensi- arvionsa UGIF:sta oli, että se oli inhottavan sionistinen ja pelasi saksalaisten pussiin. Lisäksi työ tulisi olemaan aikaa vievää.⁶¹⁹ Pian Héléne löysi uudesta työstään kuiten- kin myös mielekkyyttä, kuten hän muutama viikko aloittamisensa jälkeen kirjoitti: ”Olen vihdoinkin löytänyt jotain tekemistä, joka estää minua olemasta liian itsekeskei-

612 Héléne Berrin päiväkirja 1.6.1942, CDJC.

613 ”Du moment que je suis occupée, je n’ai pas le temps d’avoir le cafard.” Héléne Berrin päiväkirja 4.6.1942, CDJC. Suom. Erkki Jukarainen [Berr 2009, 43].

614 Héléne Berrin päiväkirja 18. ja 24.7., 5.10.1942, CDJC.

615 Héléne Berrin päiväkirja 11. ja 18.6., 7. ja 21.7.1942, CDJC.

616 Myös monet juutalaisorganisaatiot antoivat töitä ja esimerkiksi ruoka-apua miehitetyn Ranskan juutalaisille, ks. Poznanski 2001a, 49–51.

617 ”Et moi, qui suis libre, qui cours à droite et à gauche comme je veux, qui ai quelque chose de différent à faire toutes les heures et tout les jours, qui n’ai même pas le temps de penser.” Héléne Berrin päiväkirja 5.7.1942, CDJC.

618 ”Pour pouvoir faire quelque chose, pour être tout près du malheur. Et au service des Internés, nous faisons ce que nous pouvions. Ceux qui nous connaissaient bien, comprenaient, et nous jugeaient avec justice.” Héléne Berrin päiväkirja 13.11.1943, CDJC. Suom. Erkki Jukarainen [Berr 2009, 191]. UGIF:n tekemästä hyvästä työstä, ks. myös Héléne Berrin päiväkirja 17.11.1943, CDJC.

619 Héléne Berrin päiväkirja 7.7.1942, CDJC. Ks. myös Berr 2009, 82 [viitteet 27 ja 28]; Poznanski 2001c, 655.

nen. Olen tyytyväinen.”⁶²⁰ UGIF-työ oli aluksi lähinnä ”paperisotaa”, mutta Hélène tunnusti päiväkirjalleen olevansa lähes iloinen saadessaan sen kautta kosketuksen karuun todellisuuteen. Uusia työkavereitaan hän ihaili, sillä nämä pitivät pintansa uupumuksestaan huolimatta.⁶²¹ Jälkikäteen Hélène muisteli päiväkirjassaan heitä ystävinään, joita ei unohtaisi koskaan.⁶²² Itse työ toi elämään kaivattua järjestystä ja rutiineja, vaikka monet – kuten Hélène itsekin aluksi – pitivät UGIF:ia yhteistoimintamielisenä.⁶²³ Tämä ristiriita selvästi vaivasi Hélèneä:

Muistan jopa, että kerran tai pari, kulkiessani rutiinin voimasta samaa reittiä joka aamu samaan aikaan, ajattelin hetken verran elämäni ”konttorielämäni”, säännöllisenä ja tavanomaisena työnä, ja muistan olleeni etukäteen iloinen siitä että näkisin jälleen ystäväni. Mutta mikäli tunteeni oli tuomittava (ja kukapa niin ei olisi tuntenut, koska ulkoisesti kaikki muistutti aivan tavallista konttorielämää), vannon että heti kun laskin jalkani ensimmäiselle porrasaskelmalle, tunne haihtui ja tiedostin selvästi, että olin menossa käsittelemään inhimillisen kärsimyksen aineistoa, että tiesin täysin ettei kyse ollut tavanomaisesta konttorielämästä ja että toiset olivat väärässä vihoitellessaan meille siitä.⁶²⁴

Vähitellen Hélènen työ UGIF:ssa vaikuttaa painottuneen ilman vanhempiaan jääneistä juutalaislapsista huolehtimiseen. Hänen erityistehtäväkseen tuli huolenpito eräästä UGIF:n lastenkodista. Näiden lasten kanssa oleskelusta tuli Hélènelle päiväkirjamerkinnöistä päätellen todellinen ilon ja lohdun lähde. Lapset olivat hänen mielestään ihastuttavia ja liikuttavia.⁶²⁵ Hélène teki heidän kanssaan retkiä ja luki heille: ”Siellä oli pieni piiri. Suosikkini. [...] Olin hyvin *nervous* aluksi. Mutta, lopulta, olin todella onnellinen sillä yksi pienistä, silmät yhä hyvin pyöreinä, toisteli konemaisesti:

620 ”Enfin, j’ai trouvé quelque chose à faire qui m’empêchera d’être trop égoïste. Je suis contente.” Hélène Berrin päiväkirja 22.7.1942, CDJC. Suom. Erkki Jukarainen [Berr 2009, 95].

621 Hélène Berrin päiväkirja 23.7.1942, CDJC.

622 Hélène Berrin päiväkirja 27. ja 28.10., 13.11.1943, CDJC.

623 Ks. Poznanski 2001c, 656–657.

624 ”Je me souviens même une ou deux fois, par la force de la routine qui me faisait prendre ce chemin tous les matins à la même heure, d’avoir un moment considéré cette vie comme une ’vie de bureau’, comme une chose régulière, et ordinaire, m’être réjouie de retrouver mes amies. Mais si cette impression était coupable (et qui ne l’aurait pas eue, puisque extrême, cette vie avait tout de la vie de bureau), je jure que dès que j’avais mis le pied sur la première marche, elle s’évanouissait, que j’avais pleinement conscience que la matière à laquelle j’allais toucher était de la souffrance humaine, que je savais bien que ce n’était pas une vie de bureau ordinaire, que les autres avaient tort de nous en vouloir.” Hélène Berrin päiväkirja 13.11.1943, CDJC. Suom. Erkki Jukarainen [Berr 2009, 191]. UGIF:n roolista lisää, ks. Berr 2009, 191 [viite 72].

625 Hélène Berrin päiväkirja 28.7. ja 16.8.1942, CDJC. Lisätietoja lastenkotityöstä, ks. Berr 2009, 106 [viite 44].

’Vielä yksi [tarina], rouva, vielä yksi!’⁶²⁶ Hän selvästi kiintyi suojatteihinsa ja kuvaili päiväkirjassaan järjestämiään retkiä ja muuta ajanvietettä lasten kanssa miellyttäväksi puuhaksi. Heidän tarinansa koskettivat Héléneä – eräskin ”enkelin näköinen” lapsi kertoi äitinsä ja sisarensa karkotuksesta. Esitellessään kävelyretkellä lapsille Louvren julkisivuja Héléne innostui itsekin ja näki sumun takaa esiin tulevan auringon lupauksena ilosta.⁶²⁷

UGIF-työ sai viimein ikävän käänteeseen, kun UGIF:n toimistoon kohdistui ratsia⁶²⁸ ja kaikki paikalla olleet työntekijät pidätettiin heinäkuussa 1943. Héléne itse ei onnekaasti sattunut olemaan toimistolla pidätyspäivänä.⁶²⁹ Toimistotyö päättyi myös hänen osaltaan kuitenkin siihen, mutta yksin jääneiden juutalaislasten auttamista hän jatkoi edelleen, aina pidätykseensä saakka kevättalvella 1944.⁶³⁰ Pohjois-Ranskan UGIF pyritti vielä tuolloin soppakeittiöitä ja lastenkoteja Pariisissa, vaikka paineet sen sulkemiseksi kokonaan olivat kasvaneet.⁶³¹ Lasten ilahduttaminen antoi Hélénelle yhä mielekkyyttä elämään poikaystävän lähdettyä sotaan, suuren osan ystäväistä jouduttua pidätetyiksi ja pelon omastakin pidätyksestä kasvaessa. Auttaminen oli palkitsevaa: ”Kolmevuotias pikkutyttö. Hän itki koska halusi, että pidän häntä sylissäni. Sain häneltä palkinnoksi enkelimäisen hymyn joka kerta kun puhuin hänelle metrossa.”⁶³² Lasten läheisyydenkaipuu lohdutti Héléneä tilanteessa, jossa hän itse tunsu jäävänsä yhä enemmän yksin. Avunannosta kaikkein pienimmille juutalaisvainoista kärsiville muodostui hänelle tärkeä keino selviytyä päivästä toiseen. Muiden auttaminen motivoi huolehtimaan siitä, että pysyi itse edes jollain lailla toimintakykyisenä.

Alankomaissa piileskelleillä Anne Frankilla ja Anita Meyerilla ei ollut samantaisia mahdollisuuksia jatkaa opintoja tai työskennellä niiden ohessa kuin heidän

626 ”Il y avait un petit cercle. Mes préférés. [...] J'étais très *nervous* au début. Mais, à la fin, j'ai été très heureuse parce qu'un des petits, les yeux encore tout vagues, répétait machinalement: 'Encore une, madame, encore une!'" Héléne Berrin päiväkirja 23.8.1942, CDJC.

627 Héléne Berrin päiväkirja 2. ja 5.9., 3.10.1942, CDJC.

628 Ratsian taustalla oli Pohjois-Ranskan UGIF:n johtajan André Baurin viivyttely uuden määräyksen noudattamisessa, jonka mukaan UGIF:n olisi pitänyt ottaa huolehtiakseen Drancyn internoimisleirin päivittäisen elämän hallinnointi. Seurauksena viivyttelystä Baur ja iso joukko muita UGIF:n työntekijöitä pidätettiin. Poznanski 2001c, 655–656.

629 Héléne Berrin päiväkirja 25.8. ja 28.10.1943, CDJC. Ks. myös Berr 2009, 168 [viite 67].

630 Héléne Berrin päiväkirja 12. ja 28.10.1943, 2. ja 14.11.1943, 17. ja 24.1.1944, CDJC.

631 Pohjois-Ranskan UGIF:n toiminta loppui vasta kun UGIF:n lastenkotien lapset joutuivat suuren ratsian ja pidätysten kohteeksi heinäkuussa 1944. Poznanski 2001c, 656.

632 ”Une petite de 3 ans. Elle pleurait parce qu'elle voulait que je la porte. Mais j'étais récompensée par le sourire angélique qu'elle m'envoyait chaque fois que je lui parlais dans le métro.” Héléne Berrin päiväkirja ”Samedi” [16.10.1943], CDJC. Suom. Erkki Jukarainen [Berr 2009, 150].

kolmella, päiväkirjaa pitäessään vielä suhteellisessa vapaudessa elävillä pariisilaisilla kohtalotoverillaan. Anne Frankin koulunkäynti oli kokenut muutoksen jo ennen piiloutumista. Saksan vallatessa Alankomaat keväällä 1940 hän oli vielä Montessori-koulussa, jossa oli sekä juutalaisia että ei-juutalaisia oppilaita.⁶³³ Hieman yli vuoden kuluttua miehityksen alkamisesta tilanne kuitenkin muuttui ja juutalaisoppilaat määrättiin erillisiin kouluihin. Myös Anne joutui eroamaan ei-juutalaisista koulutovereistaan ja aloittamaan uudessa juutalaislyseossa lokakuussa 1941. Kielto käydä samaa koulua kuin muut lapset aiheutti niin Annessa kuin muissa juutalaiskoululaisissa aluksi ihmetystä. Jotkut olivat jopa shokissa ja häpeissään, ja monet lapset muutos pakotti ensimmäistä kertaa kohtaamaan juutalaisen identiteettinsä. Hyvin pian Anne kuitenkin alkoi viihtyä uudessa koulussaan, sillä opettajien ja oppilaiden keskuudessa vallitsi erinomainen yhteishenki.⁶³⁴ Kuten todettua, Anita Meyer oli yksi hänen koulukavereistaan.⁶³⁵ Anne ei ehtinyt käydä juutalaista lyseota kuin yhden lukuvuoden verran, sillä kesällä 1942, koulujen kesäloman juuri alettua, Frankit muuttivat piilopaikkaansa.

Melko pian piilosiipeen asettumisen jälkeen Anne jatkoi opiskeluaan siitä, mihin oli jäänyt keväällä. Myös piilopaikan kaksi muuta nuorta, Margot ja Peter, jatkoivat koulunkäyntiään piiloutumisesta huolimatta. Syyskuussa 1942 Anne kirjoitti päiväkirjaansa ottaneensa kotoaan mukaansa paljon koulutarvikkeita kuten vihkoja ja lyijykyniä. Opinnoissa häntä auttoi isä, joka sai Annelta vastapalveluksena hollannin kielen tunteja. Annelle vaikuttaa olleen erittäin tärkeää, ettei hänen oppimisensa kärsisi piiloutumisen vuoksi. Hän oli piiloon mentyään huolissaan siitä, että oli ehtinyt kesätaun aikana unohtaa paljon koulussa oppimaansa ja pelkäsi jäävänsä jälkeen opinnoissaan, ellei olisi ahkera: ”En todellakaan halua olla neljäntoista tai viidentoista ikäisenä vielä ensimmäisellä luokalla.”⁶³⁶ Debórah Dworkin mukaan monet piiloon menneet juutalaislapset ja -nuoret jatkoivat Annen tavoin opiskelua rajusti muuttuneesta elämäntilanteestaan huolimatta. Opintojen jatkaminen osoittaa vahvaa uskoa siihen, että jonain päivänä piiloutuminen päättyisi ja koulunkäynti ja normaali elämä jatkuisivat. Piiloon meneminen merkitsi lähes kaikkien siteiden katkeamista yhteiskuntaan, mutta opiskelua jatkaneet nuoret eivät menettäneet toivoaan siitä, että nämä siteet vielä joskus palautuisivat.⁶³⁷ Tämä on nähtävissä myös Anne Frankin päiväkirjan sivuilla.

Anne opiskeli ulkopuolisen silmin toivottomalta näyttävästä tilanteestaan huolimatta ahkerasti ranskaa, englantia, historiaa, maantietoa ja biologiaa sekä vastahakoisesti ja isänsä patistelemana jopa inhoamiansa algebraa, geometriaa ja laskentoa.

633 Müller 1999, 76–79.

634 Dwork 1991, 17; Müller 1999, 140–143; Lee 2011, 232–234.

635 Budding, Anita: haastattelu, 2.3.2019; Boulder woman recalls class with Anne Frank, *Daily Camera* 11.6.2005.

636 Frank 2002, 55–56 [21.9.1942].

637 Dwork 1991, 68, 75.

Lisäksi hän suoritti siskonsa tavoin kirjukurssia pikakirjoituksesta. Anne ei siis voinut valittaa tekemisen puutetta ja kerran hän tunnustikin päiväkirjassaan, että työtä oli jopa aivan liikaa.⁶³⁸ Elisabeth Kaufmannin ja Isabelle Jesionin päiviä aikatauluttivat lukujärjestykset, Hélène Berrin arkea yliopisto-opintojen ja työn vuorottelu. Lukujärjestys oli jäänyt Annen elämästä, mutta opiskelun jatkuminen piilossa toi silti edes jonkinlaista aikataulua ja paljon tekemistä hänen rajoitettuun maailmaansa. Opinnot eivät hyödyttäneet häntä ainoastaan tiedollisesti. Piilosiiven riitojen ja rahanpuutteen keskellä ahkera opiskelu oli Annen päiväkirjamerkintöjen mukaan ainoa unohtamaan auttava asia. Koulutyöt saivat myös ajan kulumaan nopeammin. Piiloutumisaiканаan Anne alkoikin muiden piilopaikan asukkaiden tavoin nähdä koulunkäynnin enemmän huvituksena kuin pakkopullana.⁶³⁹ Vain vähän muita virikkeitä tarjoavassa ympäristössä opiskelu näyttäytyi virkistävänä ja ajatukset ankeasta elämäntilanteesta pois vievänä harrastuksena. Opinnot edesauttoivat jokapäiväistä selviytymistä.

Anita Meyerin päivät omassa piilopaikassaan Alankomaiden maaseudulla täytyivät kotitöiden tekemisellä sijaisperheen avuksi. Kuitenkin hän yritti Anne Frankin tavoin samalla pysyä kärryillä opinnoissa, missä häntä auttoi sijaisperheen poika Dick tuomalla kotiin koulukirjoja.⁶⁴⁰ Päiväkirjan perusteella Anita teki läksyjä ja opiskeli ainakin kemiaa, josta ilmeisesti Dick piti hänelle jopa kokeen.⁶⁴¹ Anita vaikuttaa tunteen jopa hienoista ylpeyttä ahkeruudestaan: ”Työskennellyt todella tunnollisesti. Olen nyt aikataulussa.”⁶⁴² Kotiopiskelu toi siis tyydytystä myös Anitalle hyödyllisen ja tavoitteellisen tekemisen auttaessa selviytymään neljän seinän sisällä.

Anita kirjoitti kuitenkin opintoja enemmän kotoisista askareistaan. Ne vaikuttavat olleen hänelle paitsi keino, jolla ansaita ylläpitonsa sijaisperheessä, myös ajan kulumista nopeuttava hupi. Anita leipoi ja ompeli, siivosi ja laittoi joskus ruokaakin.⁶⁴³ Päivärutiinit olivat turvallisia: ”Tavallinen järjestys: ompelu, työnteko ja niin taas jatketaan.”⁶⁴⁴ Kun sijaisäiti oli välillä poissa kotoa tai sairaana, Anita sai vastata koko kotitalouden hoidosta lähes yksin, vaikka saikin apua sijaisisältä ja naapurista. Se tuotti hänelle iloa ja varmuutta omasta pärjäämisestä: ”Kaikki on hyvin hoidettu.”⁶⁴⁵ Hyvän mielen saattoivat tuoda myös puutarhatyöt kauniissa kevätssä tai marjanpaimintaretken suunnittelu. Joskus kotityöt aiheuttivat toki myös negatiivisempia

638 Frank 2002, 77, 222, 259, 286, 315, 365, 370 [14.10. ja 28.1.1942, 4. ja 20.3., 6.4., 11. ja 16.5.1944].

639 Frank 2002, 139, 175, 341, 369 [11.7. ja 17.10.1943, 27.4. ja 16.5.1944].

640 Budding, Anita: haastattelu, 2.3.2019.

641 Ks. esim. Anita Meyerin päiväkirja 7.–8.1., 10. ja 12.1.1944.

642 ”Heel ijverig gewerkt. Ben nu weer tijd.” Anita Meyerin päiväkirja 16.1.1944, MJHNYC. Ks. myös Anita Meyerin päiväkirja 17.1.1944, MJHNYC.

643 Ks. esim. Anita Meyerin päiväkirja 10.1. ja 15.6.1944, MJHNYC.

644 ”Gewone orde: naaien, werken en zo ga je weer verder.” Anita Meyerin päiväkirja 24.1.1944, MJHNYC.

645 ”Daar is alles best.” Anita Meyerin päiväkirja 28.2.1944, MJHNYC. Ks. myös Anita Meyerin päiväkirja 21.3.1944, MJHNYC.

tuntemuksia ja jopa kiistoja sijaisperheen kanssa, kun perheellä oli jotain huomautettavaa Anitalle esimerkiksi tämän työn jäljestä.⁶⁴⁶

Kotiaskareet näyttäytyvät Anita Meyerin päiväkirjassa isompana osana arkea kuin kenelläkään muulla tässä tarkastellulla päiväkirjanpitäjällä. Piilotettuna vieraassa perheessä hän oli erilaisessa asemassa kuin ainakin suurimman osan päiväkirjan kattamasta ajanjaksosta vielä kotonaan asuneet Elisabeth Kaufmann, Isabelle Jesion ja Hélène Berr, jotka pystyivät järjestämään arkensa vapaammin. He saattoivat valita, tehdäkö töitä opintojen ohella, ja he saivat vapaaehtoistyötä lukuun ottamatta työstään palkkaa. Kotitöistä Elisabeth, Isabelle ja Hélène eivät edes kirjoita päiväkirjoissaan. Anitalla ei ollut piilopaikassaan samanlaista valinnanvapautta; hänen oli pakko tehdä sitä, mitä sijaisperhe häneltä odotti ilman rahallista korvausta. Jopa Anne Frankin, toisen piileskelijän, arki oli siinä mielessä vapaampaa, että hän oli piilossa oman perheensä kanssa ja esimerkiksi kotiaskareiden teko perustui enemmän vapaaehtoisuuteen kuin Anitan kohdalla. Silti kotityöt vaikuttavat olleen Anitan henkisen selviytymisen kannalta tärkeä henkireikä ja päivien rytmittäjä tilanteessa, jossa hänen ei ollut mahdollista tehdä juuri muuta omaehtoisempaa.

Syksyllä 1944, sodan käydessä kohti loppuaan, Anita sai kuitenkin aloittaa jälleen koulunkäynnin piilopaikkansa ulkopuolella. Hän aloitti juutalaisessa koulussa, jossa vaikuttaa viihtyneen hyvin ensimmäisestä koulupäivästä alkaen. Anita oli käynyt Amsterdamissa lyhyen aikaa samaa juutalaislyseota kuin Anne Frank, mutta viimeistään tämän uuden koulunsa opetuksen ja esimerkiksi rabbin kouluvierailuiden ja heprean opetteluksen kautta hän pääsi kunnolla kosketuksiin juutalaisen kulttuurin ja tapojen kanssa.⁶⁴⁷ Seuraava käsittelyluku koskettelee lähemmin juutalaisuuden merkitystä. Kouluun palaaminen toi Anitalle uutta, mielekästä tekemistä, eikä hän opintojen alettua enää kirjoittanut päiväkirjassaan kotitöistä. Kotiaskareet varmasti vähenivät koulun alettua, eikä sijaisperhe enää ehkä samalla tavalla velvoittanut Anitaan niihin.

Opiskelun ja työn lisäksi nuorilla päiväkirjanpitäjillä oli arjessaan aikaa myös erilaisille harrasteille. Aikana, jolloin kansallissosialistien lait rajoittivat yhä enemmän juutalaisten elämää, nuorten vapaa-ajanviettomahdollisuudet kävivät vähiin elokuvateattereiden, kahviloiden ja uimahallien sulkiessa oviaan juutalaisasiakkailta.⁶⁴⁸ Oli tyydyttävä käyttämään vähäinen vapaa-aika sellaisiin harrastuksiin, joihin lain koura ei yltänyt. Yksi tällainen harrastus oli lukeminen, josta moni juutalaisnuori sai lohtua ja rohkaisua vaikeina aikoina. Niin lukeminen kuin muutkin vielä mahdolliset kulttuuriharrastukset saattoivat parhaimmillaan toimia moraalisesti kohottavina

646 Anita Meyerin päiväkirja 13.4., 15.6., 7. ja 26.8.1944, MJHNYC.

647 Anita Meyerin päiväkirja 30.10.1944, 1. ja 6.11.1944, 28.2. ja 9.3.1945, MJHNYC; Budding, Anita: haastattelu, 2.3.2019.

648 Ks. esim. Kuparinen 2008, 239–240.

aktiviteetteina Hitlerin Saksan vallan alla eläneille juutalaisille.⁶⁴⁹ Lukeminen näytetään tärkeänä osana arkea myös suuressa osassa tässä käsitellyistä päiväkirjoista. Elisabeth Kaufmann, jonka vapaa-aikaa miehitysjäsen lait eivät vielä rajoittaneet mutta perheen huono taloudellinen tilanne sitäkin enemmän, kirjoitti päiväkirjaansa nautinnollisista lukuhetkistä lounastauoilla puistossa ja kirjastossa. Maaliskuussa 1940 hän haaveili nopeammasta pääsystä kirjastoon lounasaikoina: ”Suurin toiveeni on [...] tällä hetkellä polkupyörä, jolla voisin sitten aina pyöräillä kirjastoon, syödä ja lukea siellä samaan aikaan – ideaalitalanne.”⁶⁵⁰ Pian Elisabeth onnistuikin hankkimaan polkupyörän:

Olen juuri syönyt lounaani täällä, St. Genevieven kirjastossa, Panthéonin aukiolla. Rakastan tätä kirjastoa, koska valtavassa viileässä huoneessa vallitsee niin ihana hiljaisuus. Täältä voi saada melkein kaikki tieteelliset teokset, – tai ainakin asianmukaisen korvaajan, mutta myös klassikko- ja kaunokirjallisia romaaneja. Aion nyt tulla tänne niin usein kuin mahdollista, sillä se on hyödyllisin tapa käyttää lounastaukoni. Luin tänään Romain Rollandin erittäin hienon kirjan: ”Pierre et Luce”. Hieno, sanan varsinaisessa merkityksessä...⁶⁵¹

Saksalais miehityksen kynnyksellä Pariisiin juutalaiset saivat vielä vapaasti käydä kirjastoissa, ja Elisabeth todella otti kaiken irti tästä mahdollisuudesta. Miehityksen myötä kirjastot kiellettiin juutalaisilta, mistä Elisabethin tavoin lukemisesta innostunut Isabelle Jesion valitti opettajalleen ja päiväkirjaansa lokakuussa 1942.⁶⁵² Elisabethilla oli siis suurempi kirjatarjonta ilmaiseksi käytössään kuin muilla tässä käsitellyillä nuorilla naisilla, vaikka Hélène Berrilläkin oli vielä pääsy yliopiston kirjastoon. Kirjat olivat hänelle sekä hyödyn että ilon lähteitä.

Elisabeth opiskeli kirjastossa esimerkiksi Englannin ja Venäjän historiaa, mutta luki päiväkirjamerkintöjensä perusteella myös kaunokirjallisuutta. Ranskalainen

---

649 Garbarini 2006, 129. Italialainen kemisti ja kirjailija Primo Levi, joka on kirjoittanut kokemuksistaan Auschwitzin keskitysleirillä, on todennut kulttuurin, edes siitä keskustelemisen, olleen hänelle arvokasta ja hyödyllistä jopa keskitysleirillä. Ks. Garbarini 2006, 129.

650 ”Mein grösstes Wunsch ist [...] momentan ein Rad, mit dem ich dann immer in die Bibliothéque fahren könnnte, dort essen und gleichzeitig lesen – der Idealzustand.” Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 1.3.1940, USHMM.

651 ”Ich aß eben mein Mittagessen hier, in der Bibliothéque St Genevieve, am Place du Panthéon. Ich liebe diese Bibliothek, weil so eine herrliche Stille in dem riesengroßen kühlen Raum herrscht. Man kann hier fast jedes wissenschaftliche Werk haben, – oder zumindest den entsprechenden Ersatz, aber auch Klassisches und schöngeistige Romane. Ich werde jetzt so oft als möglich herkommen, denn das ist die zweckmäßigste Verwendung meiner Mittagspause. Ich las heute ein sehr feines Buch Romain Rollands: ’Pierre et Luce’. Fein, im Sinne des Wortes...” Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 10.4.1940, USHMM.

652 Isabelle Jesionin päiväkirja 7.10.1942, GFH.

kirjailija, musiikkitieteilijä ja taidehistorioitsija, aktiivinen pasifisti Romain Rolland vaikuttaa olleen Elisabethin erityinen suosikki, jonka kirjoista hän mainitsi päiväkirjassa *Pierren ja Lucen* lisäksi myös *Quinze Ans de combat* -nimisen teoksen. Tämä kirja teki nationalisminvastaisuudellaan häneen erityisen suuren vaikutuksen. Elisabeth kirjoitti päiväkirjaansa ilmeisen innostuneena toivovansa, että saisi joskus tavata Rollandin oppiakseen ja rikastuttaakseen mieltään.⁶⁵³ Hän teki tämän kirjoituksista muistiinpanoja kirjastossa ja ylisti miehen ajatuksia: ”Kun luen tätä kirjaa, muuttuu tunnelmani heti toiseksi, se opettaa minulle idealismia, keskellä näitä pettymyksiä tuottavia tapahtumia.”⁶⁵⁴

Pakomatkalta Elisabeth otti mukaan niteen saksalaisia runoja, mitä hän perusteli päiväkirjassaan sillä, että ne olivat niin kauniita. Pakomatkan aikaisessa päiväkirjamerkinnässä hän mainitsi myös Feuchtwangerin ja tämän kuvauksen juutalaisten kohtelusta Berliinissä, joka tuli hänen mieleensä, kun hän seurasi ranskalaispoliisien väkivaltaa erästä puolalaisvankia kohtaan jouduttuaan kesken paon äitinsä kanssa hetkeksi pidätetyksi saksalaiseksi epäiltynä. Feuchtwangerilla Elisabeth tarkoitti Lion Feuchtwangeria, joka kirjoitti muun muassa kuuluisan, 1700-luvulla eläneestä juutalaisesta liikemiehestä ja valtiovarainministeristä Joseph Süß-Oppenheimerista kertovan *Jud Süß* -teoksen.⁶⁵⁵ Myös Hélène Berr luki juutalaisten kohtelusta menneillä vuosisadoilla mainiten päiväkirjassaan esimerkiksi Aleksandr Kuprinin ”lempeän ja puolueettoman” novellin *Gambrinus*, tarinan juutalaisesta muusikosta 1900-luvun vaihteen Venäjällä.⁶⁵⁶ Elisabethia selvästi kiinnostivat nimenomaan sotaan ja juutalaisten kohteluun liittyvät kirjat, mutta myös runous sen kauneuden vuoksi. Hän sai kirjallisuudesta tukea omille ajatuksilleen, lohtua, toivoa ja rohkeutta synkältä näyttävässä tilanteessa.

Myös Isabelle Jesion oli ilmeisen innokas lukija. Hänellä oli kuitenkin vähemmän valinnanvaraa kuin kirjastojen valikoimaa vielä vapaasti hyödyntämään pääsevällä Elisabeth Kaufmannilla. Kun Isabelle joskus tunsu itsensä yksinäiseksi, hän kirjoitti kaipaavansa edes kirjoja piristyksekseen. Hän sai kyllä lukemista lainaan esimerkiksi opettajiltaan, jotka olivat huomanneet hänen lukuinnostuksensa.⁶⁵⁷ Toisin kuin Elisabeth, hän ei maininnut lukemiaan kirjoja tai kirjailijoita nimeltä päiväkirjassaan. Isabellea vaikuttaa kiinnostaneen erityisesti matkakirjallisuus, josta hän pyysi

653 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 4.5. ja 5.6.1940, USHMM.

654 ”Wenn ich dies Buch lese, wird meine Stimmung gleich eine andere, es erzieht mich zum Idealismus, mitten in diesen desillusionierenden Geschehen.” Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 5.6.1940, USHMM.

655 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 13.6.1940, USHMM. Hitlerin Saksassa teoksesta sovitettiin samanniminen antisemitistinen propagandaelokuva, jonka tulkinta kirjasta oli hyvin löyhä ja jopa vääristely. Elokuva tuli ensi-iltaan myös Suomessa vuonna 1941 nimellä *Vallanhimo*. Lisätietoja Süß-Oppenheimerista, Feuchtwangerin vuoden 1925 teoksesta ja vuoden 1940 elokuvasta, ks. Kuparinen 2008, 113–115, 288–289, 306, 381.

656 Hélène Berrin päiväkirja 31.12.1943, CDJC.

657 Isabelle Jesionin päiväkirja 13.3., 13.4. ja 7.10.1942, GFH.

opettajaltaan lukuvinkkejä. Hän pääsi nojatuolimatkailemaan esimerkiksi lukemalla siirtomaita käsittelevää teosta.⁶⁵⁸ Kirjallisuus näyttää toimineen hänelle myös vertailukohtana tosielämään – hän vertasi lukemissaan kirjoissa kuvattuja vanhempia omiin vanhempiinsa. Omat vanhemmat hävisivät aina tämän vertailun.⁶⁵⁹ Isabelleen lukemisen voi tulkita hänen matkakirjallisuusinnostuksensa ja ihannevanhempien etsimisen perusteella merkinneen ennen kaikkea keinoa paeta pettymyksiä tuottavia vanhempia ja ankeaa todellisuutta miehitetyssä Pariisissa vailla matkustusmahdollisuuksia. Elisabethista poiketen hän ei kuitenkaan itse juuri erittele lukemisen merkityksiä päiväkirjassaan.

Lukeminen ja muut kulttuuriset aktiviteetit mahdollistivat vainotuille juutalaisille, edes pieniksi hetkiksi, kurjien olosuhteidensa unohtamisen.⁶⁶⁰ Héléne Berr pakeni hänkin todellisuutta kirjoihin ja myös myönsi sen päiväkirjassaan Isabelle Jesionia selvemmin. Englannin kielen ja kirjallisuuden opiskelijana ja yliopiston kirjaston työntekijänä hän luki koko ajan – niin opiskellakseen kuin omaksi huvikseenkin – ja analysoi ja siteerasi lukemiaan kirjoja tiheästi päiväkirjassaan. Toisin kuin Isabellea, Héléneä kirjastojen sulkeutuminen juutalaisilta ei näytä häirinneen, sillä hän pääsi edelleen nauttimaan yliopiston kirjalikoimasta. Hän kävi myös ahkerasti kirjakaupoissa ja antikvariaateissa. Kirjojen katselu ja ostaminen, niin itselle kuin Pariisista paenneelle Jacques-veljelle, vaikuttavat olleen Hélénelle todellinen nautinto. Antikvariaatteja penkomalla hän tunsu palaavansa ”normaalitilaan”. Hän myös kirjoitti päiväkirjaansa, että viipyisi suosikkikirjakaupassaan Galignanissa⁶⁶¹ tunteita, jos vain voisi.⁶⁶² Hélénellä oli siis yhä varaa ostaa kirjoja, mikä oli harvinaista sota-ajan vainotulle juutalaiselle.

Omaan mahdolliseen pidätykseen varautuminen vaikuttaa kiteyttäneen kirjallisuuden tärkeyden Hélénelle. Siinä missä Elisabeth Kaufmann kantoi pakomatalla mukanaan saksalaista runoutta, Héléne ei suunnitellut päiväkirjassaan, mitä kirjoja ottaisi mukaansa lähdön Pariisista koittaessa. Sen sijaan hän listasi lokakuussa 1943 – ehkä mahdollista paluutaan ajatellen – itselleen tärkeimpiä kirjoja, jotka pitäisi viulun ja Jean Morawieckin kirjeiden ohella saada turvaan pidätyksen tapahtuessa. Niihin kuului aiemmin mainitun, Jeanin omistuskirjoituksella varustetun *Karamazovin veljeksien* ohella esimerkiksi Shelleyn ja Galsworthyn teoksia, kolme Shakespearen näytelmää ja sonetit, *Jäähyväiset aseille*, Tsehovin *Kertomuksia*, Rilken teokset – Rilke oli tuttu myös Elisabeth Kaufmannille, joka sai hänen runojaan syntymäpäivälahjaksi

658 Isabelle Jesionin päiväkirja 8.5. ja 18.6.1942, GFH.

659 Isabelle Jesionin päiväkirja 12.9.1941, 29.6.1942, GFH.

660 Garbarini 2006, 129.

661 Galignanin englanninkieliseen kirjallisuuteen erikoistunut kirjakauppa toimii edelleen Pariisissa Rue de Rivolilla.

662 Héléne Berrin päiväkirja 12., 17. ja 20.6.1942, 9.7.1942, 30.10. ja 13.11.1943, CDJC.

–, *Kaislikossa suhisee ja Liisa ihmemaassa*.⁶⁶³ Hélènellä oli suuri määrä näitä itselleen kallisarvoisiksi kuvaamiaan kirjoja, joiden hän ei halunnut tuhoutuvan sodan melkskeissä. Tämä kuvastaa hyvin, miten merkittävää osaa lukeminen näytteli hänen elämässään ja miten tärkeäksi selviytymiskeinoksi se oli hänelle sodan ja vainojen keskellä tullut.

Lukeminen merkitsi Hélènelle erityisesti pakokeinoa ahdistavasta todellisuudesta. Välillä *Rikos ja rangaistus* piti häntä kirjastotyövuoron aikana otteessaan tai hän joutui *Moby Dickin* kuvituksen lumoihin amerikkalaisessa kirjastossa, välillä hän suorastaan pakotti itsensä lukemaan saadakseen muuta ajateltavaa, kuten Jeanin lähdettyä Pariisista.⁶⁶⁴ Lastenkirja *Nalle Puh* sai hänet ”haltioihinsa” ja iloiseksi kaiken kurjuuden keskellä: ”Hymyilin sydämeni kyllyydestä ja jopa nauroin ääneen. Kirjasta välittyy niin selvästi minua miellyttävä englantilaisten pikkulasten tunnelma [...]”⁶⁶⁵ Tiettyjen kirjailijoiden ja runoilijoiden, kuten Keatsin, tekstit olivat erityisen hyviä pakopaikkoja arjesta: “[...] [T]änä aamuna tutkin Keatsiä, ja annoin itseni innostua kuin joskus ennen. Millaisen maailman läpi ajattelumme voi kulkea muutamassa hetkessä!”⁶⁶⁶ Hélène tunsi tavoittavansa vahvan yhteyden Keatsiin, josta suunnitteli myös väitöskirjaansa. Hän ylisti päiväkirjassaan myös Roger Martin du Gardin sukutarinaa, romaanisarjaa *Les Thibault*, koska piti sitä niin kauniina ja intensiivisenä, mukaansa tempaavana.⁶⁶⁷ Myös Shelleyyn runot ja Platonin ajatukset saivat Hélènen haltioitumaan, mistä hän tunsi kuitenkin huonoa omaatuntoa: ”Tällaisena aikana eläminen ja sellaisten teosten herättämä veto ovat naurettavia, lähes yhteen sovittamattomia. Mitä Platon sanoisi? Mitä Shelley sanoisi? Minua nimiteltäisiin haaveilijaksi ja hyödyttömäksi. Mutta eikö nykyisin valtoimenaan riehuva pahuus ole väärin ja hyödytöntä?”⁶⁶⁸ Lempikirjoittajiaan lukemalla Hélène pääsi toisiin maailmihin ja pystyi myös tavoittamaan jotain haikailemastaan entisten aikojen tunnel-

663 Hélène Berrin päiväkirja 27.10.1943, CDJC; Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 8.3.1940, USHMM. Berrin päiväkirjan julkaistun version lopussa on lista hänen lukemistaan kirjoista. Berr 2008, 315–317.

664 Hélène Berrin päiväkirja 15.6. ja 25.11.1942 [päiväyksessä virhe, pitäisi olla 24.11.], 28.10.1943, CDJC.

665 ”J’ai souri jusqu’au fond de mon cœur, et même ri à haute voix. C’est tellement l’atmosphère des petits enfants anglais que j’aime tant [...]” Hélène Berrin päiväkirja 13.11.1943, CDJC. Suom. Erkki Jukarainen [Berr 2009, 189].

666 “[...] [C]e matin j’ai étudié Keats, et je me suis laissé enthousiasmer comme autrefois. Quel monde notre pensée peut parcourir en quelques heures!” Hélène Berrin päiväkirja 1.11.1943, CDJC. Ks. myös Hélène Berrin päiväkirja 3.11.1943, CDJC.

667 Hélène Berrin päiväkirja ”Mardi” [12.10.1943], 30.10.1943, CDJC.

668 ”Vivre une époque pareille, et être attiré vers toutes ces œuvres, quelle dérision, c’est presque incompatible. Que dirait Platon? Que dirait Shelley? On me traiterait de rêveuse et d’inutile. Mais n’est-ce pas les autres, n’est-ce pas la rage de mal qui sévit actuellement qui est la chose fausse et inutile?” Hélène Berrin päiväkirja 24.11.1943, CDJC. Suom. Erkki Jukarainen [Berr 2009, 197]. Ks. myös Hélène Berrin päiväkirja 13.1.1944, CDJC.

masta, jolloin kaikki oli vielä hyvin. Haaveilu oli joskus hyväksi ja auttoi selviämään päivästä toiseen.

Isabelle Jesionin hakiessa kirjallisuudesta vertailukohtaa omiin vanhempiinsa ja Elisabeth Kaufmannin etsiessä kirjastosta tukea omille, pasifistisille ajatuksilleen, Héléne sai kirjoista työkaluja kärsimyksen ja kuoleman kohtaamiseen. Hänen isänsä jouduttua pidätetyksi Héléne vertasi tunnelmaa poliisi-asemalla *Rikoksen ja rangaistuksen* poliisi-asemakohtaukseen.⁶⁶⁹ Ikävästä tilanteesta huolimatta hän onnistui näkemään siinä humoristisia piirteitä, kirjallisuus vertailukohtanaan. Kesällä 1942 kiihtyneistä juutalaisratsioista hän pohti päiväkirjassaan, olisiko ratsiakokemus verrattavissa Victor Hugon *Kuolemaantuomitun viimeiseen päivään*.⁶⁷⁰ Drancyyn karkotettuja hän vertasi Tolstoin *Ylösousemuksen* karkotettujen matkan kuvaukseen: ”Minua melkein lohduttaa (outo lohtu) tieto, että joku muukin, itse Tolstoi, on tuntenut ja kirjoittanut sellaisista asioista.”⁶⁷¹ Päiväkirjan viimeisessä, vuoden 1943 syksystä seuraavan vuoden kevättalveen ulottuvassa osassa Héléne alkoi miettiä yhä enemmän kuolemaa. Tässä tilanteessa esimerkiksi Keatsin ja Montaignen kirjoitukset aiheesta toivat hänelle lohtua. Myös Roger Martin du Gardin levollinen suhtautuminen kuolemaan *Les Thibault*’ssa kosketti Héléneä. Shelley’n Keatsin kuolemaa käsittelevä *Adonais* sai sekin häneltä ylistystä päiväkirjassa, ja hän kirjoitti ottaneensa runon tietyt säkeet todella omakseen.⁶⁷² Shelley’n tapa käsitellä teemaa myös *Vapautetussa Prometheuksessa* teki Héléneen vaikutuksen. Hän toivoi, että hänen oma kuolemansa voisi olla samanlainen ja sai tekstistä lohtua: ”Eikö IV näytöksen uljas unelma nousekkin arvoonsa siitä, mitä ei ole olemassa, siitä mikä on pelkkää toivoa ja taistelua todellisuuden kanssa?”⁶⁷³ Paitsi Shelley’n ajatuksia kuolemasta, Héléne siteerasi päiväkirjassaan myös Aleksandr Kuprinin *Kaksintaistelua*, joka sisälsi omalla tavallaan lohduttavan ajatuksen siitä, että haudan levossa välttyi ainakin vainolta.⁶⁷⁴ Lukeminen oli Hélénelle tärkeä selviytymiskeino paitsi pakopaikkana arjesta myös apuna, tukena ja lohtuna oman tilanteen käsittelyssä.

Anne Frankin piilopaikassa vapaa-ajanviettomahdollisuudet olivat vielä rajattummat kuin Isabelle Jesionin ja Héléne Berrin miehitetyssä Pariisissa. Lukeminen oli kuitenkin mahdollista ja se olikin Annelle todella tärkeä ajanviette piiloutumisen vuosina. Carol Ann Lee arvelee hänen perineen lukuintonsa isoäidiltään Alice Frank

669 Héléne Berrin päiväkirja 24.6.1942, CDJC.

670 Héléne Berrin päiväkirja 18.7.1942, CDJC.

671 ”Cela me reconforte presque (étrange reconfort) de savoir que quelqu’un d’autre, et Tolstoi, a connu et écrit des choses pareilles.” Héléne Berrin päiväkirja 15.2.1944, CDJC. Suom. Erkki Jukarainen [Berr 2009, 234–235].

672 Héléne Berrin päiväkirja 27.10. ja 29.11.1943, CDJC. Ks. Shelley’n *Adonais*’sta myös Berr 2009, 201 [viite 75].

673 ”Le rêve magnifique de l’acte IV ne prend-il pas sa valeur de ce qu’il n’existe pas, de ce qu’il n’est qu’espoir, et en lutte avec la réalité?” Héléne Berrin päiväkirja 30.11.1943, CDJC. Suom. Erkki Jukarainen [Berr 2009, 203–204].

674 Héléne Berrin päiväkirja 31.1.1944, CDJC.

Sterniltä, joka oli myös innokas kirjoittaja.⁶⁷⁵ Toisin kuin Elisabeth Kaufmann tai Hélène Berr, Anne ei voinut itse hankkia lukemista kirjastosta tai kauposta, mutta hänen isänsä piilopaikkaan jo etukäteen toimittamat kirjalaatikot auttoivat tyydyttämään lukuhimon joksikin aikaa. Myöhemmin piiloutujien auttajat huolehtivat siitä, ettei piilosiiven asukkailta koskaan puuttunut luettavaa – he saivat esimerkiksi keran viikossa ison kasan kirjaston lainakirjoja toiveidensa mukaan.⁶⁷⁶ Aluksi Annen mielikuvitusta ruokkivat lähinnä tyttökirjat, joita yksi auttajista, herra Kleiman, ilmeisesti toi joka viikko muutaman, ja hän ylisti päiväkirjansa sivuilla etenkin kirjailija Cissy van Marxveldtin *Joop ter Heul* -sarjaa.⁶⁷⁷ Annen lukemista rajoittivat piiloutumisen alkuaikoina hänen vanhempiansa kiellot – piilopaikan kaksi muuta nuorta saivat Annen mukaan lukea lähes samoja kirjoja kuin aikuiset, mutta muutamaa vuotta nuoremmalle Annelle tätä iloa ei suotu. Päiväkirjasta paistaa turhautuminen lukurajoituksiin: ”[...] [E]n saa lukea juuri mitään kunnon kirjaa. Äidillä on tällä hetkellä menossa romaani *Miehiä, naisia, renkejä*, jota en saa tietenkään lukea (Margot kyllä!). Minun täytyy kuulemma olla ensin kehittyneempi, niin kuin lahjakas sisareni.”⁶⁷⁸ Päiväkirjaa kirjoittaessaan suunnilleen Annen ikäisillä Elisabethilla ja Isabellella tällaisia lukurajoituksia ei vaikuta olleen. Annen lukuharrastusta ja arkea yleisestikin sen sijaan rajasi paitsi piilossa olo myös hänen vanhempiansa nuoremmalle tyttärelleen asettamat kasvatukselliset rajat.

Kiellot vain lisäsivät Annen mielenkiintoa aikuisten lukemia kirjoja kohtaan, ja lopulta hän sai luvan lukea itsekin hiukan aikuisemmille lukijoille suunnattuja kirjoja. Ensimmäisiä tällaisia teoksia hänelle oli Nico van Suchtelenin *Evan nuoruus*. Mellissa Müller jaottelee kyseisen romaanin nuorten kirjoihin kuuluvaksi, mutta Anne itse vaikuttaa pitäneen sitä jo lähes aikuisille sopivana luettavana. Kirjan kuvaama päähenkilön fyysinen kypsyminen ja kehitys naiseksi vahvasti Müllerin näkemyksen mukaan Annen kaipuuta kypsyä seksuaalisesti.⁶⁷⁹ Ehkä juuri *Evan nuoruuden* seksuaalisuuden kuvaukset saivat Annen ajattelemaan kirjan olevan suunnattu vähän vanhemmalle lukijakunnalle. Tällaisten kirjojen kautta Anne pääsi pakenemaan piilopaikan rajoituksia ja kokemaan edes lukemalla tavallista nuoruutta vapaudessa.

Vähitellen Anne siirtyi kokonaan pois tyttökirjoista ja luki lopulta lähes samoja kirjoja kuin piilosiiven aikuiset asukkaat. Tosin päiväkirjamerkinnästä maaliskuulta 1944 käy ilmi, että Anne vielä tuolloinkin joutui aina pyytämään vanhemmiltaan hyväksynnän, vaikka sai omien sanojensa mukaan lukea melkein kaikkea.⁶⁸⁰ Lukemansa kirjat hän merkitsi Margotin kanssa perustamaansa kirjakortistoon. Otto Frank kehotti tyttärtään tutustumaan saksalaisten kirjailijoiden teoksiin ja luki tälle ääneen

675 Lee 2011, 47–49.

676 Müller 1999, 201–202; ks. myös Frank 2002, 139 [11.7.1943].

677 Frank 2002, 55, 77 [21.9. ja 14.10.1942]. Ks. myös Lee 2011, 237.

678 Frank 2002, 56 [21.9.1942], ks. myös 52–53 [2.9.1942].

679 Frank 2002, 72 [1.10.1942]; Müller 1999, 201.

680 Frank 2002, 279 [17.3.1944].

esimerkiksi Hebbeliä, Goethea ja Schilleriä. Leen mukaan herra Frank oli jo ennen piiloon menoa halunnut saada Margotin ja muita juutalaisnuoria kiinnostumaan saksankielisestä kirjallisuudesta ja palkannut saksalaisen toimittajaystävänsä pitämään nuorille kirjallisuustunteja. Anne ei tosin näille tunneille osallistunut, koska vanhemmat pitivät häntä tähän liian nuorena ja saksan taitojaan riittämättöminä. Kansallissosialismi ei ollut vienyt Annen isän kiinnostusta saksalaiseen kulttuuriin. Saman näkee myös Elisabeth Kaufmannin ja Hélène Berrin lukulistasta. Annea itseään kiinnostivat sen sijaan etenkin antiikin mytologiat ja historia. Kuningasperheiden sukupuut, elämäkerrat ja historiankirjat kiehtoivat hänen mielikuvitustaan, ja hän kertoi päiväkirjassaan kirjoittavansa muistiin monia kappaleita historiasta.⁶⁸¹ Anne luki merkintöjensä perusteella piileskelyn aikana ainakin keisari Kaarle V:n, Galileo Galilein ja pianisti Franz Lisztin elämäkerrat. Müllerin mukaan Anne tutustui piileskelyn aikana myös kuningatar Marie Antoinetten, Rubensin ja Rembrandtin elämään.⁶⁸² Siinä missä Isabelle Jesion pakeni ankeaa todellisuutta matkakirjallisuuteen, historiategokset ja elämäkerrat veivät Annen toisiin aikoihin ja paikkoihin, toisten elämään.

Anne oli historian lisäksi ilmeisen kiinnostunut myös kulttuurista ja taiteista, mutta toisin kuin Elisabeth ja Hélène, erityisesti juutalaisiin ja heidän menneisyyteensä liittyviä kirjoja hän ei päiväkirjassaan juuri maininnut. Ainoa ainakin nimen perusteella juutalaisuutta käsittelevä kirja, joka päiväkirjan sivuilla ohimennen esiintyy, on teos *Palestiina tienhaarassa*.⁶⁸³ Päiväkirja ei myöskään paljasta Annen mielipidettä Lessingin teoksesta *Nathan viisas*, joka kertoo taistelusta uskonnollisen suvaitsevaisuuden puolesta ja joka Otto Frankin kertoman perusteella myös kuului hänen tyttärensä lukemistoon.⁶⁸⁴ Ehkä nämä teokset eivät ajankohtaisesta aiheestaan huolimatta koskettaneet Annea niin paljon, että hän olisi katsonut ne pidemmän pohdinnan arvoisiksi. Sen sijaan naisten asemaa käsittelevä kirjallisuus näyttää tehneen häneen erityisen vaikutuksen. Esimerkiksi naisten asiaa ajava Paul de Kruifin teos *Taistelu elämästä* sai Annen pohtimaan kesällä 1944 laajasti sitä, miksi naiset ovat kautta aikojen olleet huonommassa asemassa kuin miehet, ja vaatimaan päiväkirjansa sivuilla suurempaa arvostusta omalle sukupuolelleen.⁶⁸⁵ Myös kirja *Mitä ajattelette uudenaikaisesta työstä*⁶⁸⁶, jonka kirjoittaja arvostelee aikansa nuorisoa, kirvoitti myöhemmin samana kesänä Annen kynästä korkealentoisen puolustuskirjoituksen ja samalla ajatuksia siitä, miten vaikeaa oli olla nuori ja puolustaa mielipiteitään sodan ja kärsimyksen keskellä.⁶⁸⁷ Jotkut Annen lukemat kirjat näyttäytyvät

681 Frank 2002, 81, 111, 135–136, 222, 315 [29.10.1942, 27.2. ja 13.6.1943, 28.1. ja 6.4.1944]; Lee 2011, 204.

682 Frank 2002, 340, 364, 387–388 [27.4., 11.5. ja 9.6.1944]; Müller 1999, 202.

683 Frank 2002, 364 [11.5.1944].

684 Müller 1999, 204.

685 Frank 2002, 394–395 [13.6.1944].

686 Kirjoittanut Helene Haluschka. Müller 1999, 203.

687 Frank 2002, 405–411 [15.7.1944].

siis hänen päiväkirjassaan hyvinkin voimakkaita tunteita herättävinä. Nämä lukukokemukset varmasti osaltaan vahvistivat hänen elämänhaluaan ja tahtoa taistella oikeuksiensa puolesta.

Myös Anita Meyer vaikuttaa nauttineen lukemisesta, vaikka hänen päiväkirjamerkintänsä ovat kirjojenkin osalta lyhyitä. Erikseen nimeltä Anita mainitsi teoksen *Het verraad*, joka miellytti häntä: ”Erittäin kaunis ja hyvin kuvailtu.”⁶⁸⁸ Hänen lukemistoonsa kuului myös intiaaneista kertova Karl Mayn kirja *De schaz in het Zilvermeer*.⁶⁸⁹ Anitaa vaikuttaa siis kiinnostaneen samanlainen nojatuolipako todellisuudesta toisiin maihin kuin esimerkiksi Isabelle Jesionia. Lisäksi Anita nimesi lukemistaan kirjoista *Merijntje*⁶⁹⁰- ja *Hollands glorie*⁶⁹¹-teokset. Hänen päiväkirjassaan on myös yksittäisiä mainintoja esimerkiksi mukavan sunnuntai-illan vietosta lukemalla.⁶⁹² Anita ei kuitenkaan kirjoittanut tai analysoinut päiväkirjassaan sen tarkemmin, mitä lukeminen ja hänen lukemansa kirjat hänelle merkitsivät.

Lukemisen tärkeyttä näiden nuorten juutalaisnaisten elämässä ei voi unohtaa pohdittaessa, millaisia keinoja heillä oli selviytyä aikansa koettelemuksista. Kuten päiväkirjan kirjoittaminen, lukuharrastus mahdollisti rikkaan älyllisen elämän kehittymisen. Viktor Frankl korostaa syvällisen henkisen elämän merkitystä keskitysleiriolosuhteissa. Vain sen avulla vanki pystyi pakenemaan kauhistuttavaa ympäristöään ”sisäisten rikkauksien ja henkisen vapauden maailmaan.”⁶⁹³ Anne Frank kirjoitti heinäkuussa 1943 uusien lainakirjojen saapumisen piilopaikkaan kerran viikossa olevan verrattavissa pikkulapsien lahjojen saamiseen ja totesi, että kirjat merkitsivät ”meille sisään vangituille” enemmän kuin tavalliset ihmiset saattoivat ymmärtää, sillä lukeminen oli heidän ainoita huvituksiaan.⁶⁹⁴ Myös Debórah Dwork korostaa kirjojen olleen tärkeitä monille piileskeleville juutalaisnuorille. Ne veivät toiseen todellisuuteen ja fantasioiden sekä päiväunelmien maailmaan.⁶⁹⁵ Tutkimusaineistoni osoittaa, että myös sellaiset nuoret juutalaiset, joiden elämänpiiri ei ollut vielä yhtä kaventunut

688 ”Heel mooi en goed begrepen.” Anita Meyerin päiväkirja 19.1.1944, MJHNYC. Ks. myös Anita Meyerin päiväkirja 17.1.1944, MJHNYC.

689 Anita Meyerin päiväkirja 7.2.1944, MJHNYC. Suom. *Hopeajärven aarre*.

690 Saattaa viitata A. M. de Jongin 1920-luvun kirjasarjaan *Merijntje Gijzen's Jeugd*.

691 Jan de Hartogin *Hollands Glorie* (1940, suom. *Hollannin ylpeys*) oli 1800-luvulle sijoittuva merenkulkuromaani, joka saavutti nimensä vuoksi suuren suosion miehitetyssä Alankomaissa.

692 Anita Meyerin päiväkirja 30.1., 6. ja 13.2., 26.3. ja 9.7.1944, MJHNYC.

693 Frankl 2006, 40. Tutkija Lawrence L. Langer kritisoi Franklin näkemystä sisäisen henkisen elämän tärkeydestä keskitysleirillä selviytymisen kannalta. Langerin mukaan edes henkinen rikkaus ei ole voinut auttaa kestäämään keskitysleirin kauhistuttavia olosuhteita. Langer esittää muutenkin ankaraa kritiikkiä Franklia kohtaan syyttäen tätä leirikokemuksensa kaunistelusta. Tällä tavalla Langer asettaa itsensä keskitysleirin kokeneiden yläpuolelle katsoen olevansa oikeutettu määrittämään ”oikean” ja ”väärän” tavan kertoa asiasta. Ks. Langer 1996, 90–93, 105.

694 Frank 2002, 139 [11.7.1943].

695 Dwork 1991, 72, 89.

kuin piiloon menneillä, saattoivat yhtä lailla turvautua lukemiseen pakopaikkaa ajan todellisuudesta kaivatessaan. Monilla heistä oli tähän myös paremmat mahdollisuudet kuin piileskelevillä, vaikka juutalaislait rajoittivatkin esimerkiksi heidän pääsyään kirjastoihin.

Lukemisen lisäksi analysoimastani päiväkirja-aineistosta nousee esille myös muutamia muita näille viidelle päiväkirjan kirjoittajalle erityisen tärkeitä ja vielä sota-aikanakin mahdollisia vapaa-ajanviettotapoja, joiden avulla he jaksoivat päivästä toiseen. Héléne Berrille ja Anita Meyerille tällainen rakas harrastus oli musiikki. Héléne soitti viulua ja kuunteli paljon etenkin klassista musiikkia. Anitan soitin oli huilu.⁶⁹⁶ Toisin kuin Anne Frank, jolle ei ollut mahdollista edes musiikin kuuntelu, ettei piilosiipi paljastuisi, Anita saattoi olla piilopaikassaan vapaammin ja musisoida vapaahetkinään. Tämä parempi asema verrattuna myös moniin muihin Anitan piileskeleviin kohtalotovereihin antoi hänelle varmasti paljon, vaikka päiväkirjan niukka tyyli ei täysin paljasta, millainen syvällisempi merkitys musiikilla Anitalle mahdollisesti oli piiloutumisen vuosina. Osoituksena musisoinnin tärkeydestä voi kuitenkin nähdä esimerkiksi hänen päiväkirjamerkintänsä huhtikuussa 1944, jolloin piilopaikassa oli vieraita koko päivän. He mahdollisesti soittivat yhdessä, tai Anita soitti yksin: ”Koko [vierailun] ajan soittanut kaipaavaa [nostalgista?] musiikkia.”⁶⁹⁷ Tällainen musiikki herätti ehkä Anitassa hyviä muistoja ajalta ennen vainoja ja piiloutumista tarjoten samanlaisen aikamatkan tai pakopaikan todellisuudesta kuin kirjat tarjosivat vaikkapa Anne Frankille tai Isabelle Jesionille. Anita myös tunnusti välillä päiväkirjalleen suoraan saavansa musiikista ja soittamisesta iloa. Musiikki vaikuttaa lisäksi olleen keskeisessä osassa brittisotilaiden kanssa pidetyissä mukavissa illanvietoissa syksyllä 1944, joihin Anitakin sai osallistua.⁶⁹⁸

Myös Héléne Berrille musiikki oli keskeinen osa elämää ja oli ollut sitä varmasti jo ennen sotaa ja saksalais miehitystä. Hän soitti ahkerasti viulua yksin ja yhdessä pianoa soittavien Denise-siskonsa tai Jeanin ja muiden ystäviensä kanssa eri kokoonpanoilla, mutta myös nautti toisten musisoinnin ja äänilevyjen kuuntelemisesta sekä konserteissa käymisestä.⁶⁹⁹ Levyjä ja Denisen soittoa kuuntelemalla saattoi viettää ystävien kanssa ”ihmeellisen iltapäivän”. Joskus viikon ainoa valonpilkahdus oli vierailu ystävien luokse viulua soittamaan.⁷⁰⁰ Musiikki sai Hélénen usein kirjojen tavoin unohtamaan täysin muun: ”Tänä aamuna jäin kotiin harjoittelemaan viulua.

696 Anita Meyerin päiväkirja 26.3.1944, MJHNYC.

697 ”De hele tijd muziek maakt verlangen.” Anita Meyerin päiväkirja 9.4.1944, MJHNYC.

698 Anita Meyerin päiväkirja 10.4., 30.7. ja 22.9.1944, MJHNYC.

699 Ks. esim. Héléne Berrin päiväkirja 19., 26. ja 30.4., 14.5., 10., 12.–13. ja 17.6., 11. ja 13.8. ja 28.10.1942, CDJC.

700 Héléne Berrin päiväkirja 24.4. ja 26.7.1942, CDJC.

Mozartin parissa, unohdin kaiken.”⁷⁰¹ Yhdessä soitettu kamarimusiikki oli modernin ajan juutalaista musiikkia tutkineen Philip Bohlmanin mukaan tärkeää maailmansotien välisen ajan keskieuropalaiselle juutalaisyhteisölle Israelissa, sillä musiikkiesitykset voimaannuttivat tätä diasporassa olevaa yhteisöä.⁷⁰² Samoin Héléne Berrin ja ystävien orkesteriharjoitukset ja klassisen musiikin kuuntelu toivat valtavasti iloa kaiken synkkyyden keskelle: ”Kaikki ikkunat olivat auki, aurinko tulvi sisään valtoimenaan, kirkkauden ihme tapahtui, tunsin kaikkien olevan saman lumouksen alaisia.”⁷⁰³ Héléne sai musiikista kohottavaa voimaa arkeensa.

Viulu oli rakkaimpien kirjojen ohella yksi esineistä, jonka Héléne halusi saada turvaan sodan jaloista. Tämä kertoo musiikin suuresta tärkeydestä hänelle. Valmistautuessaan kohtaamaan mahdollisen pidätyksensä hän pohti kuitenkin päiväkirjassaan luopumista ”syvällisemmästä perehtymisestä soittamiseen” ja piti tätä suurena menetyksenä itselleen.⁷⁰⁴ Ystävien kanssa kvartetina Beethovenin seitsemännen sinfonian soittamisen kaltaiset hetket olivat vangitsevia: ”Väliäkö sillä että hutiloimme, sisäinen melodia, andante-osa, myllersi minut syvällisesti, täysin. Nyt minusta tuntuu, että sielustani on tullut ääretön, olen täynnä kaikuja ja minua myös itkettää omituisesti. Kaikujen viime kuulemisesta on liian kauan.”⁷⁰⁵ Musiikki eri muodoissaan näyttäytyy Hélénen päiväkirjassa valtavana voimavarana ja yhtenä tärkeimmistä keinoista selviytyä ajan koettelemuksista.

”On ihastuttavan kaunista, – sitä ihmettelee, onko mahdollista, että ruoho, puut ja kukat kasvavat yhä samalla tavalla, välittämättä siitä, onko sota vai ei. Eikö kauneus häpeä kauneuttaan? Sellainen näkymä, sellainen ihana päivä...”⁷⁰⁶ Näin kuvaili Elisabeth Kaufmann päiväkirjassaan Trocadéron puistossa viettämänsä kaunista, keväistä hetkeä huhtikuussa 1940. Sodan ja vainojen varjoissakin luonto toi lohtua niin Elisabethille kuin Héléne Berrille ja Anita Meyerille. Luonnossa oleskelu näyttäytyy kaikkien kolmen päiväkirjassa tärkeänä, henkistä selviytymistä edistäväänä ajanviettotapana. Elisabeth vietti mielellään vapaita hetkiään paitsi Pariisin puistois-

701 ”Ce matin, j’étais restée à la maison, à travailler du violon. Dans Mozart, j’avais tout oublié.” Héléne Berrin päiväkirja 9.6.1942, CDJC. Ks. myös Héléne Berrin päiväkirja 28.4.1942, CDJC.

702 Bohlman 2008, 129.

703 ”Toutes les fenêtres étaient ouvertes, le soleil entrainait à flots, le miracle de la clarté s’est produit, j’avais l’impression que tous étaient sous le charme.” Héléne Berrin päiväkirja 3.5.1942, CDJC. Suom. Erkki Jukarainen [Berr 2009, 33].

704 Héléne Berrin päiväkirja 27.10.1943, CDJC.

705 ”Nous avons beau le bâcler, la mélodie intérieure, l’andante, me soulevaient profondément, complètement. Maintenant, il me semble que mon âme est devenue immense, je suis pleine d’échos, et aussi d’une étrange envie de pleurer. Il y avait trop longtemps que je n’en avais entendu.” Héléne Berrin päiväkirja 31.10.1943, CDJC. Suom. Erkki Jukarainen [Berr 2009, 175].

706 ”Es ist begeisternd schön, - man fragt sich, ob es möglich ist, dass das Gras, die Bäume und Blumen in gleicher Weise weiter wachsen, ohne sich zu kümmern ob Krieg sei oder nicht. Schämt sich die Schönheit ihrer Schönheit nicht? So ein Blick, so ein herrlicher Tag....” Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 8.4.1940, USHMM.

sa istuskellen myös pyöräilemällä sen jälkeen, kun hän onnistui ostamaan itselleen edullisen käytetyn polkupyörän maaliskuussa 1940.⁷⁰⁷ Pyörä oli toki hänelle ennen kaikkea välttämätön kulkuväline kodin, koulun ja työpaikkojen välillä, jolla säästää aikaa ja rahaa, mutta pyöräily toi myös hupia ja mahdollisuuden ihailla ohi vilahtelevia maisemia. Elisabethin päiväkirjassa on esimerkiksi haltioitunut kuvaus yöllisestä pyörämatkasta Peter-veljen luokse internointileirille ja pitkä merkintä riemukkaasta pyöräilystä keväisessä kauneudessa kylpevän Pariisin läpi.⁷⁰⁸ Pakomatalla Ranskan maaseudulle pyörä oli Elisabethille elintärkeä seuralainen, jolla pako taittui usein nopeammin kuin autolla – joutuihan Elisabeth usein odottamaan autokyydeistä riippuvaista äitiään sovituissa tapaamispaikoissa. Jopa vaarallisen paon keskellä luonnon ihailu pyörän satulasta käsin toi hänelle nautintoa: ”Taivas oli kirkas, hyvin sininen, aurinko paistoi. Pyöräilin kauniilla kadulla läpi metsän. Olin jo täysin tottunut [matkatavaroiden] kuormaan, ajoin ilman käsiä, iloitsin ohittaessani muita pyöräilijöitä ja olin puolentoista tunnin päästä Rambouillet’ssa.”⁷⁰⁹ Kauniit kesäpäivät lievensivät muutenkin pakomatkan rasituksia: ”Sää on kaunis... ja se sovitaa monta asiaa.”⁷¹⁰

Hélène Berr ihaili päiväkirjassaan Elisabethin tavoin Pariisin puistojen ja katu-
jen kauneutta, mutta sai iloa myös Berrien kesäpaikassa Aubergenvillessä perheen ja ystäviensä kanssa viettämistään päivistä puutarhanhoidon ja sadonkorjuun parissa.⁷¹¹ Maalla oleskelu edusti hänelle puutarhatöistä huolimatta vapautta kontrastina kaupungin arjelle ja velvollisuuksille: ”Laitoin ruusunpunaisen mekkoni, tunsin olevani vapaa kuin ilma, paljain säärin.”⁷¹² Toisaalta myös kaupungissa saattoi päästä lähellä luontoa. Luxembourgin puistossa huhtikuussa 1942 vakava keskustelu sodasta ”Sparkenbroken” kanssa haihtui puiston keväiseen kauneuteen: ”Tiedän että puhuimme, mutta mielessäni on vain muisto ihastuksesta, jota minussa herätti auringon kilo, veden liplatus ja iloinen kareilu, tuulen kallistamien pikku purjeve-
neiden sirot kaaret ja ennen kaikkea sykhädyttävän sininen avara taivas. Ympärilläni oli suuri joukko lapsia ja aikuisia, mutta minua veti puoleensa välkehtien keinuva

707 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 3. ja 5.3.1940, USHMM.

708 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 27.4. ja 28.5.1940, USHMM.

709 ”Der Himmel war klar, sehr blau, die Sonne schien. Ich fuhr auf einer schönen Strasse mitten durch einen Wald. An die Belastung hatte ich mich schon vollkommen gewöhnt, ich fuhr freihändig, freute mich wenn ich andere Radfahrer überholte und war nach eineinhalb Stunden in Rambouillet.” Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 13.6.1940, USHMM.

710 ”Das Wetter ist schön... und das versöhnt mit Vielen.” Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 13.6.1940, USHMM. Ks. myös Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 14.6.1940, USHMM.

711 Ks. esim. Hélène Berrin päiväkirja 11., 16. ja 24.4., 3.5., 24., 26. ja 29.6., 15.8. ja 15.10.1942, 30.10.1943, CDJC.

712 ”J’ai mis ma robe rose, je me sentais libre comme l’air, avec les jambes nues.” Hélène Berrin päiväkirja 8.6.1942, CDJC.

vesi.”⁷¹³ Kuten Hélénelle kesäpaikan hoito, myös maalla piileskelevälle Anita Meyerille työt ulkona sijaisperheen kasvimaalla, jonne hän ilmeisesti sai mennä vaikei muuten saanut liikkua talon ulkopuolella, toivat hänen päiväkirjansa perusteella iloa etenkin kauniilla säällä.⁷¹⁴ Päiväkirjasta selviää myös, että Anita otti kevään ja kesän vapaahetkinään mielellään aurinkoa: ”Istunut koko päivän puutarhassa. Käsivarteni alkavat ruskettua.”⁷¹⁵ Puutarhassa ”istuminen” voi toki tarkoittaa myös esimerkiksi rikkaruohojen kitkemistä. Elokuussa 1944 Anita puolestaan kirjoitti päiväkirjaansa mukavasta uintiretkestä kanavassa.⁷¹⁶ Hänellä oli siis mahdollisuus nauttia kauniista ilmasta ja luonnossa oleskelusta myös muuten kuin eräänlaisena ulkotöiden sivutuotteena.

Anne Frank on viidestä päiväkirjan kirjoittajista ainoa, jolle vapaa-ajan vietto ulkoilemalla ei ollut enää lainkaan mahdollista. Hän pääsi ihaillemaan luontoa ainoastaan piilosiiven ullakon ikkunasta, josta saattoi katsella talon vieressä kasvavaa puuta. Luonnon kauneus toi silti myös Annelle lohtua. Hänen päiväkirjassaan on paljon kuvauksia ullakon ikkunasta avautuvista näkymistä, joiden ihastuttavuutta korosti se, että niiden ihailija oli itse pakotettu neljän seinän sisälle. Hän piti parhaana lohdutuksena pelokkaille, yksinäisille ja onnettomille ulos luontoon lähtöä; ”jonnekin missä voi olla yksin, yksin taivaan, luonnon ja Jumalan kanssa.”⁷¹⁷ Anne muodosti piilossa olon aikana luontoon jopa uskontoa lähentelevän suhteen.⁷¹⁸ Rachel Feldhay Brenner yhdistää tutkimuksessaan Annen suhtautumisen luontoon tämän käsitykseen Jumalan olemuksesta.⁷¹⁹ Tällainen tulkinta onkin Annen päiväkirjan perusteella mahdollinen. Suhteessaan luontoon häntä voisi kutsua ”romanttiseksi visionääriksi”, joka näkee luonnossa palan jumaluutta ja saa siitä henkistä voimaa.⁷²⁰

713 ”[...] [J]e sais que nous avons parlé, mais je n'ai plus qu'un souvenir de la fascination qu'exerçait sur moi l'étincellement de l'eau sous le soleil, le clapotis léger et les rides qui étaient pleines de joie, la courbe gracieuse des petits voiliers sous le vent, et par-dessus tout, le grand ciel bleu frissonnant. Autour de moi, il y avait une foule d'enfants et de grandes personnes. Mais c'était l'eau étincelante, dansante qui m'attirait.” Héléne Berrin päiväkirja 16.4.1942, CDJC. Suom. Erkki Jukarainen [Berr 2009, 23–24].

714 Anita Meyerin päiväkirja 10. ja 13.4.1944, MJHNYC.

715 ”De hele dag in de tuin gezeten. Mijn armen worden al bruin.” Anita Meyerin päiväkirja 13.5.1944, MJHNYC. Ks. ruskettumisesta myös Anita Meyerin päiväkirja 28. ja 29.5.1944, MJHNYC.

716 Anita Meyerin päiväkirja 13.8.1944, MJHNYC.

717 Frank 2002, 248 [23.2.1944]. Ks. myös Müller 1999, 237–238, 243.

718 Käsittelen laajemmin Anne Frankin ja muiden neljän päiväkirjanpitäjän suhdetta uskontoon luvussa 4.

719 Brenner 1997, 55, 108, 110, 112.

720 Geneva Cobb-Moore näkee 1800-luvun Yhdysvalloissa päiväkirjaa pitäneen afroamerikkalaisen Charlotte Forten Grimkén tällaisena visionäärinä. Grimkén teksteissä vaikuttaa näkyvän hyvin samankaltainen suhtautuminen luontoon kuin Anne Frankin päiväkirjassa. Ks. Cobb-Moore 1996, 143.

Kun Anne katseli luontoa, hän totesi samalla tarkastelevansa myös Jumalaa.⁷²¹ Luonto oli siis Annelle todiste Jumalan olemassaolosta ja sen kauneus sai hänet onnelliseksi, sillä se todisti Luojan hyvyydestä ja läheisyydestä. Viktor Frankl korostaa luonnon kauneuden ihailun merkitystä keskitysleirivangeille. Kaunis maisema auttoi joskus unohtamaan pelottavat olosuhteet.⁷²² Otto Frankin kertoman mukaan Anne katseli ”nälkäisin silmin” junan ikkunasta näkyviä maisemia koko matkan Amsterdamista Westerborkkiin, jonne perhe ensiksi lähetettiin piilosiiven paljastumisen jälkeen.⁷²³ Ehkä luonnon ihailu antoi Annelle voimia vielä keskitysleirilläkin. Ainakin piileskeilyaikana jumalallisuuden löytäminen luonnosta oli hänelle tärkeä selviytymiskeino.

Olen tässä luvussa käsitellyt nuorten juutalaisnaisten päiväkirjoista esiin nousevia arkisia, myös tavallisemmissa oloissa tuttuja selviytymiskeinoja. Arjessa selviytymistä kannatteli ennen kaikkea kirjoittajien lähipiiri, johon kuuluivat perhe, ystävät ja osalla myös poikaystävä. Heidän suhteeseensa vanhempiin vaikutti se, miten paljon isä ja äiti olivat läsnä heidän elämässään. Anita Meyerin juutalaisvainot olivat vieneet eroon vanhemmistaan, mutta lohtuna olivat piilopaikan sijaisvanhemmat; Isabelle Jesionilla vanhemmat puolestaan joutuivat keskitysleirille, joten myös hän eli osan päiväkirjan kattamasta ajasta ilmaan isäänsä ja äitiään. Elisabeth Kaufmannin ja Hélène Berrin suuren osan päiväkirjoista internointileireillä olevat isät olivat etäisempiä tyttärilleen kuin enemmän selviytymisessä edesauttavaa kodin lämpöä ja turvaa edustavat äidit. Sekä Elisabeth että Hélène joutuivat tosin välillä olemaan myös itse äitiensä tukena vaikeina hetkinä. Anne Frank oli piilopaikan ahtaudessa läheisissä tekemisissä sekä isänsä että äitinsä kanssa, mutta isä oli hänelle tärkeämpi ja lämmin isäsuhde merkittävä henkinen selviytymiskeino. Myös isosisko Margot oli isossa roolissa Annen selviytymisessä piilosiiven arjessa tarjoten yhä tasavertaisempaa keskustelusseuraa ja vertaistukea aikuisten riitelyn keskellä. Elisabeth Kaufmannin isovelji oli isän tavoin internointileirillä, mutta harvat tilaisuudet tavata hänet olivat Elisabethille iloisia hetkiä. Hélène Berrille sisaruksista tärkein ja läheisin oli hänen nuorin isosiskonsa Denise, jonka kanssa hän jakoi eniten arkeaan, mutta myös Ranskan vapaalle vyöhykkeelle paenneet toinen isosisko Yvonne ja pikkuveli Jacques ovat läsnä hänen päiväkirjassaan ja antoivat voimia kirjeidensä kautta.

Myös ystävät osoittautuvat päiväkirjoissa selviytymisen kannalta tärkeiksi lohdun, tuen ja ilon tuojiksi. Elisabeth Kaufmannilla ja Isabelle Jesionilla arkea ilostuttivat koulukaverit, joista muodostui Isabelle rakkaiden opettajien ohella jopa eräänlainen perheen korvike. Hélène Berriä koko ajan kiristyvää tilannetta auttoivat jaksamaan laaja, opiskelu- ja työkavereista koostuva ystäväpiiri. Anita Meyer ja Anne Frank loivat jouduttuaan piilopaikoissaan eroon vanhoista ystävistään uusia ihmissuhteita auttajiinsa, mutta Anita sai sodan lopulla myös seuraa uuden koulunsa

721 Frank 2002, 249 [23.2.1944]. Annen uskonnonomaisesta suhtautumisesta luontoon, ks. myös Frank 2002, 266, 336, 392–393 [7.3., 19.4. ja 13.6.1944].

722 Frankl 2006, 43–44. Ks. myös Allport 2006, 9.

723 Müller 1999, 237.

muista oppilaista ja jopa paikkakunnalle saapuneista brittisotilaista. Vielä ystäviäkin tärkeämpiä ihmissuhteita sodan ja vainojen keskellä olivat Elisabeth Kaufmannin, Anne Frankin ja Héléne Berrin poikaystävät. Heidän kanssaan saattoi paeta arkea ja nauttia ihastumisen ja rakastumisen tuomasta onnesta keskellä muuten masentavia aikoja.

Päiväkirjoista nousee ihmissuhteiden ohella myös muita arjen selviytymiskeinoja. Uudessa, pelottavassa elämäntilanteessa päiväkirjoissa tärkeäksi muodostuivat etenkin rauhan ajalta jatkuva opiskelu ja työnteko, jotka toivat rutiineja, aikatauluja ja tavoitteita arkeen etenkin Elisabeth Kaufmannille, Isabelle Jesionille ja Héléne Berrille. Myös Anne Frank ja Anita Meyer jatkoivat mahdollisuuksiensa mukaan opintojaan piilopaikoissaan. Erityisesti Anita Meyerin päiväkirjassa myös kotityöt olivat tärkeässä roolissa arjen selviytymisessä. Vapaa-ajalla etenkin lukeminen näyttytyy päiväkirjoissa olennaisena selviytymiskeinona, jonka avulla ahdistavaa arkea saattoi paeta ja toisaalta saada tukea ajatuksilleen ajasta, jossa päiväkirjanpitäjät elivät. Hélénelle ja Anitalle tärkeää oli myös musiikki ja musisointi. Voimia selviytyä antoi myös luonto – jopa vailla ulkoilumahdollisuutta olevalle Anne Frankille. Seuraavassa käsittelyluvussa siirrytään arjen rauhan ajalta tutuista elementeistä niihin uusiin keinoihin selviytyä, joita tarkastelemieni nuorten naisten täytyi kehittää jaksakseen juutalaisvainojen ja sodan todellisuutta.

4 PÄIVÄKIRJOJEN JUUTALAISSUUS, VAINOT JA SOTA – SELVIYTYMINEN UUDESSA ELÄMÄNTILANTEESSA

4.1. Identiteettiä rakentamassa

Sota ja kansallissosialistisen Saksan harjoittamat juutalaisvainot muuttivat ne kokemaan joutuneiden elämää niin perustavalla tavalla, etteivät yksin rauhan ajalta tutut arkiset keinot selviytyä riittäneet uudessa elämäntilanteessa. Edellisissä käsittelyluvuissa olen sivunnut tutkimieni viiden juutalaisnuoren päiväkirjoissaan esittämiä ajatuksia juutalaisvainoista ja sodasta, mutta tässä luvussa nämä heidän elämänsä keskeisesti määrittäneet aiheet siirtyvät pääosaan. Ennen vainojen ja sota-ajan herättämien päiväkirjamietteiden ja niiden kautta esiin nousevien uusien selviytymiskeinojen tarkastelua käsittelen kysymystä päiväkirjanpitäjien identiteetistä. Uudessa tilanteessa selviytymisen kannalta on olennaista tarkastella nuorten juutalaisnaisten kulttuurista, kansallista ja uskonnollista taustaa sekä vainotuksi tuleminen mahdollista vaikutusta siihen, mihin he identifioituivat ja tunsivat kuuluvansa.

Kärsin siellä, tuolla Sorbonnen aurinkoisella pihalla, kaikkien tovereideni keskellä. Tuntui äkkiä etten ollut enää oma itseni, että kaikki oli muuttunut, että minusta oli tullut muukalainen, ikään kuin olisin keskellä painajaisunta. Näin ympärilläni tuttuja hahmoja, mutta tunsin heidän kaikkien ahdinkonsa ja ällistyksensä. Oli kuin minulla olisi ollut punainen poltinrautamerkki otsassa. Portailla oli Mondolini ja rouva Bouillat'n puoliso. He näyttivät järkyttyneiltä kun he näkivät minut. [...] Olin luonteva, pintapuolisesti. Mutta elin painajaista.⁷²⁴

724 ”J’ai souffert, là, dans cette cour ensoleillée de la Sorbonne, au milieu de tous mes camarades. Il me semblait brusquement que je n’étais plus moi-même, que tout était changé, que j’étais devenue étrangère, comme si j’étais en plein dans un cauchemar. Je voyais autour de moi des figures connues, mais je sentais leur peine et leur stupeur à tous. C’était comme si j’avais eu une marque au fer rouge sur le front. Sur les marches, il y avait Mondolini et le mari de Mme Bouillat. Ils ont eu l’air stupéfaits quand ils m’ont vue. [...] J’étais naturelle, superficiellement. Mais je vivais un cauchemar.” Héléne Berrin päiväkirja 9.6.1942, CDJC.

Näin kuvaili Hélène Berr kesäkuussa 1942 yhtä ensimmäisistä käynneistään yliopistolla keltainen Daavidin tähti⁷²⁵ rinnassaan. Aiemmin taustastaan melko hiljaa ollut nuori nainen – ilmeisesti ainakaan kaikki opiskelukavereista ja opettajista eivät olleet ennen tienneet Hélènen olevan juutalainen – joutui keltaisen tähden käyttöpakon myötä kohtaamaan dramaattisella tavalla juutalaisen identiteettinsä ja ympäristön reaktiot siihen. Leimautumisen ja ulkopuolisuuden tunne ovat yllä olevassa lainauksessa vahvasti läsnä.

Tiedostan, että päiväkirjan kautta ei voi koskaan täysin tavoittaa sen kirjoittajan todellista minää, sillä päiväkirjanpitäjän identiteetti piiloutuu hänen itsestään kirjoittamalla luomansa konstruktion taakse. Päiväkirja on kuitenkin kiinnostava lähde tutkia tätä teemaa, sillä kuten Suzanne Bunkers ja Cynthia Huff ovat todenneet, se toimii usein testausareenana identiteetin rakentamiselle. Päiväkirjan kautta voi seurata ihmisen henkilökohtaisen tietoisuuden muodostumista. Geneva Cobb-Moore näkee päiväkirjan diskurssina suhteessa kirjoittajansa muuttuvaan persoonaan.⁷²⁶ Tarkastelen seuraavassa, sellaisena kuin se analysoimissani päiväkirjoissa näyttäytyy, ennen kaikkea kulttuurista identiteettiä, sitä ihmisen identiteetin puolta, joka liittyy kuulumiseen johonkin selvärajaiseen etniseen, kielelliseen, uskonnolliseen tai kansalliseen ryhmään tai yhteisöön. Kulttuurintutkija Stuart Hallin mukaan kukaan ei synny tällaisilla identiteeteillä varustettuna, vaan ne muodostuvat ja muuttavat muotoaan osana ja suhteessa niihin liitettyjä merkitysjärjestelmiä. On kyse symbolisista yhteisöistä – esimerkiksi kansallinen kulttuuri on diskurssi eli tapa rakentaa merkityksiä, jotka suuntaavat ja järjestävät toimintaamme ja käsityksiä itsestämme.⁷²⁷ Tällaisena kulttuurisena ja jatkuvasti muotoaan muuttavana identiteetin osana voi nähdä myös juutalaisuuden.

Jürgen Matthäusin ja Mark Rosemanin toimittamassa, juutalaisten reaktioita vainoihin käsittelevässä teoksessa korostuu sorrettujen juutalaisten heterogeenisyys. Kaikki eivät suinkaan pitäneet itseään juutalaisina ja joutuivat vasta vainojen myötä kohtaamaan taustansa ja muuttamaan näin käsitystään itsestään.⁷²⁸ Dworkin mukaan erityisesti monet lapset ja nuoret tulivat kunnolla tietoisiksi omasta juutalaisuudestaan vasta joutuessaan eristetyiksi ja leimatuiksi – varsinkin Daavidin tähden käyttöpakolla, jonka myös Hélène Berr joutui kokemaan, oli monille tällainen seuraus.⁷²⁹ Juutalaisia alistavalla ja asemoivalla järjestelmällä oli valta saada etenkin nuoremmat vainotut, jotka eivät vielä osanneet asettaa kokemaansa antisemitismin pitkään historiaan, näkemään ja kokemaan myös itsensä joksikin Toiseksi. Reaktiona tähän saattoi

725 Määräys käyttää keltaista tähteä tuli Ranskan juutalaisten osalta voimaan 1.6.1942.

Ks. esim. Poznanski 2001b, 474.

726 Bunkers & Huff 1996, 17; Cobb-Moore 1996, 154; Motz 1996, 201. Ks. myös Thomas 1996, 183.

727 Hall 2002, 19, 46–47, 227–229.

728 Matthäus et al. 2010, xviii; Matthäus & Roseman 2010, xxix.

729 Dwork 1991, 20–27. Ks. myös Brenner 1997, 8.

olla jopa halu kieltää oma juutalaisuutensa, kuten Zapruderin tutkimalla Ranskassa piileskelleellä Peter Feiglillä.⁷³⁰ Kaikkein nuorimmille vainon kohteeksi joutuneille ylhäältä päin pakotettu oman juutalaisuuden kohtaaminen saattoi siis olla hyvin traumaattinen kokemus, mutta sitä se oli myös 21-vuotiaalle Hélène Berrille, kuten yllä olevasta sitaatista käy hyvin ilmi. Siinä, miten ajan juutalaislapset ja -nuoret näkivät ja määrittivät itsensä, alkoi korostua kuuluminen juutalaiseen yhteisöön, ja se muodosti aiempaa tärkeämmän osan heidän kulttuurisen identiteettinsä rakentumisesta, jota oli ennen saattanut määrittää enemmän esimerkiksi jonkin maan kansalaisuus.

Tutkimani nuoret naiset, etenkin jo yli kaksikymmentävuotias Hélène Berr, olivat iältään Dworkin tutkimia lapsia vanhempia, mutta myös heidän päiväkirjoissaan on havaittavissa oman tietoisuuden juutalaisuudesta kasvamista vainojen myötä. Myös heidän suhteensa uskontoon vaikuttaa muuttuneen juutalaisvainojen kiristyessä ja koskettaessa yhä syvemältä heidän omaa elämäänsä. Brennerin näkemyksen mukaan jokainen todistus juutalaisvainoista pitäisi lukea sen kirjoittajan ideologinen, kulttuurinen ja uskonnollinen tausta mielessään.⁷³¹ Onkin perusteltua olettaa, että tutkimieni nuorten naisten suhde juutalaiseen taustaansa – niin tapakulttuurin kuin syvällisemmän uskonharjoittamisen osalta – vaikutti olennaisesti siihen, miten he kirjoittivat aikansa koettelemuksista ja kykenivät henkisesti kestämään niitä.

Aaron W. Hughes toteaa vuoropuhelun taidetta juutalaisessa filosofiassa käsittelevässä teoksessaan, että juutalaisuuden historia on ollut ennen kaikkea sekä positiivisten että negatiivisten kohtaamisten ja reaktioiden historiaa juutalaisten ja ei-juutalaisten aatteiden, kulttuurien ja kategorioiden välillä.⁷³² 1900-luvun alun Länsi-Euroopan juutalaisten reaktiot ei-juutalaisiin ilmiöihin näyttävät olleen positiivisia. He olivat tuolloin hyvin integroituneita maalliseen yhteiskuntaan. He olivat usein hyvätuloisista ja hyvin koulutetuista perheistä sekä kannattivat länsimaista liberalismia tavoitellen henkilökohtaista identiteettiä yli uskonnon ja kansallisuuden. Tutkijoiden ohella esimerkiksi Anne Frankin isä Otto Frank on todennut, että ajan juutalaisilla oli tarve mukautua muuhun yhteiskuntaan. Nuoret eivät välttämättä tienneet paljoakaan juutalaisista juuristaan.⁷³³ Leonore Davidoff painottaa yksilön lapsuudenkodissa opittujen tapojen ja rituaalien merkitystä tämän myöhemmälle esimerkiksi etnisen, uskonnollisen tai kansallisen identiteetin muodostumiselle.⁷³⁴ Tämä kaikki pätee myös tutkimiini juutalaisnuoriin. Jo pelkästään heidän päiväkirjoistaan

730 Zapruder 2002, 68. Ks. myös Hall 2002, 228. Hallin esimerkissä on kyse kolonisaation merkityksestä mustien alkuperäiskansojen identiteetille.

731 Brenner 1997, 7.

732 Hughes 2008, 21.

733 Turtiainen 1995, 26; Brenner 1997, 8, 17; Lee 2011, 50. Filosofi Hannah Arendtin mukaan juutalaisia ei kuitenkaan koskaan täysin hyväksytty osaksi eurooppalaista yhteiskuntaa, vaan he pysyivät assimilaatioyrityksistään huolimatta aina ulkopuolisina eivätkä voineet täysin paeta juuriaan, tahtoivat sitä tai eivät. Ks. Arendt 1978 (1944), 67–68; Feldman 1978, 18.

734 Davidoff et al. 1999, 91.

käy ilmi, että heidän perheensä olivat melko maallistuneita. Elisabeth Kaufmann ei maininnut päiväkirjassaan ainoatakaan juutalaista traditiota tai juhlaa, Anita Meyer kirjoitti parissa merkinnässä purim-juhlasta ja Anne Frank sivuutti hanukan viettämisen muutamalla lauseella. Isabelle Jesion puolestaan kirjoitti muutaman kerran pääsiäisestä, mutta vaikutti viittaavan kristittyjen pääsiäiseen – ainakin siinä yhteydessä, kun hän kävi vielä opetukseltaan katolispainotteista koulua.⁷³⁵

Sarianna Valve hämmästelee juutalaisen elämäntavan kuvauksen vähäisyyttä Anne Frankin päiväkirjassa. Hänen mukaansa tällaiset vivahteet tulevat monen muun juutalaiskirjoittajan teksteissä esille paljon vahvemmin. Hanukan vieton lisäksi Valve on kuitenkin löytänyt päiväkirjasta viittauksen juutalaisten tapaan syyttää kynttilä perjantaisin, sapatin alkaessa.⁷³⁶ Päiväkirjan ensimmäisessä, alkuperäisessä a-versiossa, johon Valve ei ole työssään perehtynyt, juutalaisuus kuitenkin tulee etenkin Annen ajalta ennen piiloon menoa olevissa merkinnöissä selvemmin esille. Näissä merkinnöissä, jotka Anne myöhemmin itse tuntemattomasta syystä poisti päiväkirjansa julkaistavaksi tarkoitetusta b-versiosta, hän mainitsi esimerkiksi jom kippurin ja synagogassa käymisen, kuvaili juutalaisen perunacholentin valmistusta sekä käytti joitain juutalaisia ilmaisuja.⁷³⁷ Annen piilopaikassa tekemissä merkinnöissä juutalaisuus ei näy samalla tavalla. Otto Frank on kuitenkin muistellut, että uskonto kuului myös piilosiiven elämään hänen tyttärensä mainitsemien sapatin ja hanukan lisäksi myös muiden juutalaisten juhlapäivien kunnioittamisen ja juutalaisten ruokien valmistamisen muodossa.⁷³⁸ Annen perhe ei siis ollut kokonaan jättänyt juutalaisia perinteitä. Toisaalta isä tuli itse perheestä, joka ei ollut käynyt koskaan synagogassa ja alkoi jopa viettää joulua. Sen sijaan äiti Edithin kotitausta oli hyvin uskonnollinen. Avioliiton myötä juutalaisuus alkoi vaikuttaa myös Ottoon aiempaa enemmän.⁷³⁹ Frankien perhe-elämässä sekoittuivat isän maallinen ja äidin uskonnollinen tausta, mikä näkyi myös heidän tyttärensä päiväkirjassa.

735 Frank 2002, 98 [7.12.1942]; Anita Meyerin päiväkirja 25.2. ja 4.3.1945, MJHNYC; Isabelle Jesionin päiväkirja 24. ja 28.3.1942, 7.4.1942, 3.4.1944, GFH. Jesionin pääsiäiseen liittyvä merkintä huhtikuulta 1944 saattaa tosin viitata juutalaisten pääsiäiseen, sillä hän asui silloin Ranskan juutalaisneuvosto UGIF:n ylläpitämässä juutalaistyttöjen sisäoppilaitoksessa. Juutalaisen pääsiäisen ajankohta ei aina osu samoille päville kuin kristittyjen pääsiäinen. Kristityn kalenterin mukaan pääsiäissunnuntai vuonna 1944 oli 9. huhtikuuta, mutta Jesionin pääsiäisloma vaikuttaa päiväkirjaotteesta päätellen olleen loppumassa jo melkein viikkoa aiemmin. Juutalaisista juhlista ja perinteistä, ks. Harviainen 1995b, 48–57.

736 Valve 1988, 110. Ks. Valveen tarkoittama päiväkirjakohta kynttilöistä, Frank 2002, 257 [3.3.1944].

737 Ks. esim. Frank 2004, 238, 324 [versio a: 30.6. ja 15.10.1942]. Ks. myös Lee 2011, 263.

738 Lee 2011, 304. Sapattia vietettiin ilmeisesti Edith Frankin ja piilopaikkaan viimeisenä tulleen Fritz Pfefferin aloitteesta.

739 Lee 2011, 54–55, 75–76.

Hélène Berrin päiväkirjassa on analysoimistani lähteistä eniten viittauksia juutalaisiin perinteisiin ja juhlahyihin. Hélène kirjoitti esimerkiksi hetken mielihoiteesta tapahtuneesta käynnistään synagogassa perjantai-illan uskonnollisessa palveluksessa, kun muut päiväkirjanpitäjät eivät osallistuneet lainkaan tällaisiin tilaisuuksiin tai ainakin vaikenivat asiasta päiväkirjojensa sivuilla, Anne Frankin yksittäistä synagoga-mainintaa lukuun ottamatta.⁷⁴⁰ Hélène mainitsi päiväkirjassaan syksyllä 1942 myös jom kippurin⁷⁴¹, muttei kertonut, miten Berrit juhlistivat sitä kyseisenä vuonna. Ilmeisesti perhe ei ainakaan paastonnut juhlan aikana, kuten olisi kuulunut. Hélène itse kirjoitti, ettei ollut paastonnut, koska halusi mieluummin auttaa muita. Työkaveristaan hän mainitsi erikseen ne, jotka olivat noudattaneet paastoa.⁷⁴² Jom kippur oli siis Hélénelle ainakin jossain määrin tärkeä juhla, vaikka sen viettäminen jäikin päiväkirjan perusteella hänen perheensä osalta vähiin. Ennen sotaa ja vainoja Berrit olivat ehkä noudattaneet juhlaan liittyviä paastosääntöjä tarkemmin.

Hélène kuvaili päiväkirjassaan myös sukulaisensa hautajaisia ja siellä puhuttua tuttua rabbia.⁷⁴³ Toisaalta Hélène kirjoitti joulusta, jonka valmisteluihin hän osallistui vuonna 1943 koristelemalla kuusia auttamiensa, ainakin osittain juutalaisten, lasten iloksi. Joulusta kirjoitti päiväkirjassaan myös Isabelle Jesion – vaikka päiväkirja ei kerro, viettivätkö Jesionit itse joulua, Isabelle ilmeisesti ainakin antoi joululahjoja opettajilleen.⁷⁴⁴ Hanukkaa Isabelle ja Hélène eivät mainitse kertaakaan. Rivien välistä on lisäksi pääteltävissä, että Berrit mahdollisesti söivät sianlihaa, jonka syömisen juutalainen uskonto kieltää. Näin teki myös ei-juutalaiseen perheeseen piilotettu Anita Meyer, joka kuvaili päiväkirjassaan lihaisia hernekeittoannoksia ja erään kerran päivällisenä ollutta valtavaa porsasta.⁷⁴⁵ Hélène Berrin perhe oli päiväkirjan perusteella enemmän kiinni juutalaisissa traditioissa ja juhlissa kuin

740 Hélène Berrin päiväkirja 11.9.1942, CDJC. Hélène piti tilaisuutta ankeana, koska paikalla ei ollut hänen lisäksi muita nuoria ja vain vähän tuttuja. Myös Anne Frank kävi aikana ennen piiloon menoa joskus synagogassa äitinsä ja siskonsa kanssa, mutta ei muistellut tätä päiväkirjassaan, ks. Lee 2011, 134.

741 Jom kippur eli sovituspäivä, jonka ajankohta sijoittuu vuodesta riippuen syys- tai lokakuulle, päättää juutalaisten uudestavuodesta alkaneen kymmenen katumuspäivän jakson. Sitä pidetään vuoden pyhimpänä päivänä ja vietetään paastoten sekä rukoillen.

742 Hélène Berrin päiväkirja 20. ja 22.9.1942, CDJC.

743 Hélène Berrin päiväkirja 12.10.1943, CDJC.

744 Hélène Berrin päiväkirja 22.12.1943, CDJC; Isabelle Jesionin päiväkirja 5. ja 9.1.1942, GFH.

745 Ks. Anita Meyerin päiväkirja 4.2. ja 9.-10.12.1944, MJHNYC; Hélène Berrin päiväkirja 16.6.1942, CDJC. Berrit saivat omalta tilaltaan Aubergenvillestä ruokapöytänsä hedelmiä ja vihanneksia mutta hakivat sieltä kaupunkiin myös sianlihaa. Päiväkirja tosin vaikennee siitä, menikö liha myyntiin vai syötiinkö se itse. Anne Frankin päiväkirjassa sianlihan syönnistä ei ole mainintoja, mutta Carol Ann Leen kirjoittaman elämäkerran perusteella Annen kotona ei ainakaan ennen piiloon menoa noudatettu kosher-ruokavaliota, ks. Lee 2011, 83.

useimmat muut tämän tutkimuksen nuoret perheineen, mutta myös Berrit ottivat silti uskonnonharjoittamisessaan paljon vapauksia.

Juutalaisuus itsessään ei kuitenkaan ollut tutkimilleni nuorille naisille yhden-tekevää, vaikka siihen liittyvien perinteiden ja rituaalien ulkoinen noudattaminen oli menettänyt heidän perheissään merkitystään. Kuten todettua, juutalaisvainojen myötä niiden uhrin joutuivat vastatusten etnis-uskonnollisen alkuperänsä kanssa, johon monet heistä eivät olleet aiemmin kyenneet samastumaan.⁷⁴⁶ Tämä oman juutalaisuutensa todellinen tunnustaminen ja yhä vahvempi tiedostaminen on havaittavissa myös Anne Frankin päiväkirjateksteissä. Jo päiväkirjansa alkupuolella, ennen piiloutumistaan, Anne totesi juutalaisvainojen kulusta kirjoittaessaan perheensä olevan ”täysiverisiä juutalaisia”.⁷⁴⁷ Tulkitsen Annen kuitenkin tarkoittaneen tällä kirjaimellisesti Frankien juutalaista verenperintöä, eikä hän pohtinut vielä tässä vaiheessa syvemmin omaa suhdettaan juutalaisuuteen. Vainojen etenemistä kuvatessaan Anne lisäksi paikoin etäännytti itsensä muista juutalaisista käyttämällä näistä nimitystä ”he”.⁷⁴⁸

Annen suhde juutalaisuuteen muuttui kuitenkin selvästi päiväkirjan edetessä. Tämä johtui varmasti osittain hänen aikuistumisestaan ja henkisestä kehityksestään, mutta hän olisi tuskin ilman vainotuksi tulemistä alkanut samassa määrin identifioitua juutalaiseen kuin nyt olosuhteiden johdattamana teki. Vuoden 1942 lokakuussa Anne kirjoitti saksalaisista ja juutalaisista näin: ”Hienoa kansaa nuo saksalaiset, ja heihin minäkin oikeastaan kuulun! Mutta ei, Hitler vei meiltä kansalaisuuden jo kauan sitten. Ja muuten, saksalaiset ja juutalaiset ovat keskenään pahimpia vihollisia maan päällä.”⁷⁴⁹ Alun perin saksanjuutalainen Anne, jonka isän perheessä⁷⁵⁰ saksalaisuutta oli pidetty tärkeämpänä kuin juutalaisuutta, koki kansallissosialistien julmuuden katkaisseen hänen kansalliset siteensä Saksaan. Vainojen myötä hänestä oli tullut ennen kaikkea juutalainen, yli kansallisuusrajojen. Yksilölle on tärkeää, että hän kykenee identifioimaan itsensä osaksi jotakin suurempaa – esimerkiksi ryhmän, valtion tai kansakunnan jäseneksi. Esimerkiksi Hallin siteeraama tutkija Ernest Gellner uskoo, että ilman kansallisen identifikaation tunnetta yksilö kokisi syviä subjektiivisen menetyksen tunteita.⁷⁵¹ Juutalaisuudesta tuli Annelle tällainen identifioitumisen kohde, kun saksalaisuudesta ei enää siksi ollut. Yhtenäisen viholliskuvan rakentaminen kaikista saksalaisista ja tunne siitä, että juutalaiset vastustivat yhtenä rintamana pahimpia vihaajiaan, antoi henkistä vahvuutta kestää juutalaisvainojen aiheuttamaa kurjuutta. Yksi keino vastustaa saksalaisia ja irrottautua omista saksalaisista juurista

746 Brenner 1997, 8; Matthäus et al. 2010, xviii.

747 Frank 2002, 19 [20.6.1942].

748 Frank 2002, 20 [20.6.1942]

749 Frank 2002, 76 [9.10.1942]. Melissa Müllerin mukaan Otto Frank yritti hillitä tällaisia mielipiteitä ja varoitti tyttärtään tekemästä yleistyksiä saksalaisista korostaen yksilön vastuuta, ks. Müller 1999, 229.

750 Otto Frankin kotitaustasta, ks. Lee 2011, 54–55.

751 Hall 2002, 45–46.

näyttää olleen Annelle ja muille piileskelijöille saksan kielen välttäminen. Piilosiiven asukkien laatimissa piilopaikan säännöissä kiellettiin saksan – toisin kuin kaikkien ”sivistyskielten” – puhuminen ja saksalaisten kirjojen lukeminen tieteellisiä teoksia ja klassikkoja lukuun ottamatta.⁷⁵² Anne vaikuttaa uskoneen, että hänen vahvistunut suhteensa juutalaisuuteen säilyisi, jos hän selviäisi vainoista hengissä. Näin on pääteltävissä hänen ilmeisen paheksuvasta suhtautumisestaan Peter van Pelsin aikomukseen salata juutalaisuutensa sodan jälkeen.⁷⁵³ Juutalaisuudesta tuli siis Annelle vainojen myötä aiempaa vahvempi osa hänen identiteettiään. Samastuminen juutalaiseen yhtenäisenä kansana toi hänelle myös yhden selviytymiskeinon ja tavan vastustaa henkisesti kansallissosialistien julmuuksia.

Anne alkoi pohtia syvemmin juutalaisuuden merkitystä kuitenkin vasta päiväkirjan loppupuolella, vuoden 1944 aikana. Piilosiiven asukkaat alkoivat tuolloin tuntea olonsa entistä uhatummiksi, sillä alakerran toimistotiloihin ja varastoon oli murtauduttu useita kertoja ja piiloutujat pelkäsivät, ettei heidän piilopaikkansa pysyisi enää kauaa salassa.⁷⁵⁴ 11.4.1944 Anne purki päiväkirjassaan viimeisimmän varastomurron herättämiä tuntojaan:

Olemme saaneet vahvan muistutuksen siitä että olemme kahlehdittuja juutalaisia, yhteen paikkaan kahlehdittuja, olemme vailla oikeuksia, mutta meillä on tusinoittain velvollisuuksia. Me juutalaiset emme saa osoittaa tunteitamme, meidän on oltava rohkeita ja vahvoja, meidän täytyy tehdä mitä pystymme ja luottaa Jumalaan. Joskus tämä kauhea sota kuitenkin päättyy, joskus olemme jälleen mekin ihmisiä, emmekä vain juutalaisia!⁷⁵⁵

Kriisin keskellä Anne joutui kohtaamaan oman juutalaisen identiteettinsä entistä todellisempänä. Juutalaisuus tuntui sillä hetkellä kuitenkin raskaalta taakalta, jonka alle oma yksilöllisyys hautautui. Samana päivänä Anne kuitenkin julisti päiväkirjassaan, että juutalaisista ei koskaan voisi tulla pelkästään jonkin maan kansalaisia, vaan he tulisivat aina pysymään juutalaisina ja myös halusivat tätä.⁷⁵⁶ Toisaalta Anne vaikutti haaveilevan ajasta, jolloin häntä ja muita uskontoryhmänsä edustajia kohdeltaisiin taas ennen kaikkea ihmisinä, ei pelkästään juutalaisina, mutta kiirehti kuitenkin samassa vakuuttamaan lähes päinvastaista. Ristiriidan takana saattaa olla se, että Anneli oli näin vakuuttaessaan mahdollisesti mielessään enemmän ulkopuolinen lukija

752 Frank 2002, 91 [17.11.1942]. Héléne Berr sen sijaan kävi saksantunneilla vainoista ja saksalaismiehityksestä huolimatta. Ks. esim. Héléne Berrin päiväkirja 15.10.1943, CDJC. Ennen piiloutumista mutta Saksan jo miehitettyä Alankomaat myös ainakin Otto Frankin asenne saksan kieleen ja kulttuuriin oli ollut myönteinen. Ks. Lee 2011, 204.

753 Frank 2002, 241 [16.2.1944].

754 Ks. esim. Frank 2002, 317–326 [11.4.1944].

755 Frank 2002, 326 [11.4.1944].

756 Frank 2002, 327[11.4.1944].

kuin henkilökohtaiset ajatuksensa juutalaisuudesta. Haaveilihan hän päiväkirjansa julkaisusta ja pyrki ehkä julistuksellaan puhumaan kaikkien sorrettujen juutalaisten puolesta jälkipolville. Vaikutelmaa vahvistaa se, että Anne seuraavaksi kehotti yleivin sanankääntein itseään ja muita juutalaisia pysymään rohkeina viitaten heidän sitkeyteensä vuosisatoja vainottuna olemisesta ja kärsimyksestä huolimatta sekä ajatukseen Jumalan luvatusista kansasta.⁷⁵⁷ Hän osasi siis kontekstoida juutalaisvainot niiden pitkään historiaan ja samaistui siihen, minkä myös Brenner on havainnut.⁷⁵⁸ Tällaiset ajatukset toivat varmasti Annelle itselleen rohkaisua. Ne tuntuvat kuitenkin osittain enemmän sen toistolta, mitä hän oli kasvatuksensa kautta oppinut juutalaisten menneisyydestä kuin hänen omilta pohdinnoiltaan. On siis muistettava, että päiväkirjan julkaisutavoite saattoi osittain vaikuttaa siihen, miten Anne kirjoitti juutalaisuudesta – samoin kuin se vaikutti muutenkin hänen päiväkirjateksteihinsä.

Päiväkirjan sivuilla ajoittain näkyvästä juutalaisidentiteetin vahvasta korostuksesta huolimatta Anne vaikuttaa pohjimmiltaan tunteneen olevansa ennen kaikkea hollantilainen ja vasta toissijaisesti juutalainen. Hän pilkkasi piilopaikan aikuisten mielestään häpeällisen huonoa hollannin kielen taitoa ja totesi itse pyrkivänsä kirjoittamaan kunnollista hollantia ollen selvästi ylpeä kielestä, josta oli tullut hänenkin kielensä. Annen isänmaallisuus ilmeni myös siinä, että hän piti mahdollista kiinnijäämistään ja kuolemistaan uhrautumisena isänmaan puolesta verraten itseään sotilasiin taistelukentällä. Jos hän kuitenkin selviäisi vainoista hengissä, hän kirjoitti haluavansa itselleen Alankomaiden kansalaisuuden. Alankomaat oli maa, jossa hän halusi elää ja tehdä työtä myös sodan jälkeen. Hän kuunteli innokkaana Lontoossa maanpaossa olevan kuningatar Vilhelmiinan rohkaisevia ja kansallismielisiä puheita Oranje-radioaseman kautta ja raportoi niistä päiväkirjassaan.⁷⁵⁹ Annen kansallistunne ei silti ollut täysin horjumaton. Vuoden 1944 keväällä hän kirjoitti huolestuneena kuulleensa kasvavasta antisemitismistä ennen niin hyvinä ja suvaitsevina pitämienensä hollantilaisten keskuudessa: ”[E]n voi tajuta, että [...] tämän hyvän, rehellisen ja oikeudentuntoisen kansan jäsenet [...] tuomitsevat meidät, [...] kaikkein pahiten sorretun, onnettommimman ja eniten sääliä herättävän kaikista koko maailman kansoista.”⁷⁶⁰ Pettymys hollantilaisiin herätti Annessa jälleen vahvan yhteenkuuluvuuden tunteen ja myötätunnon juutalaisia kohtaan, jotka hän näki omana kansanaan. Siitä huolimatta hän ei lakannut toivomasta, että saisi rakastamastaan Alankomaista itselleen, ”maattomalle”, isänmaan.⁷⁶¹ Tunne siitä, että Alankomaat oli se maa, jonne hän kuului ja jonka puolesta hän halusi taistella ja tarvittaessa jopa uhrautua, vaikuttaa olleen Annelle vähintään yhtä tärkeä selviytymiskeino kuin velvollisuus pysyä vahvana kaikkien kärsivien juutalaisten vuoksi. Hän tahtoi isänmaan ja tulla kerran tun-

757 Frank 2002, 327 [11.4.1944].

758 Brenner 1997, 100.

759 Frank 2002, 52, 327, 364 [2.9.1942, 11.4. ja 11.5.1944].

760 Frank 2002, 375 [22.5.1944].

761 Frank 2002, 376 [22.5.1944].

nustetuksi Alankomaiden kansalaisena, ei olla pelkkä maaton juutalainen. Hollantilaisuudesta oli muodostunut erottamaton osa Annen kulttuurista identiteettiä siinä missä juutalaisuudesta. Samoin kuin juutalaisuus, se tarjosi tärkeän identifioitumisen kohteen saksalaisuuden tilalle. Anne Frankin päiväkirjassa juutalaisuus näyttytyy hollantilaisuuteen ja saksalaisuuteen rinnastuessaan ennen kaikkea kansallisena identiteettinä, ei niinkään uskontoryhmänä.

Myös Anita Meyerin päiväkirjasta on nähtävissä hollantilaisuuden suuri arvoitus, vaikka Anitan päiväkirjamerkinnot olivat varsin niukkoja, eikä hän koskaan pohjinnut kansallista identiteettiään yhtä syvällisesti kuin Anne Frank. Kuten mainittua, hän luki kuitenkin isänmaallisuuden perikuvaksi miehitysaikana nousutta Jan de Hartogin *Holland's Glorie* -kirjaa, mainitsi päiväkirjassaan ostaneensa Alankomaiden lipun kuningattaren sodan loppupuolella tapahtuneen maahan paluun kunniaksi ja heilutteli sitä isossa väkijoukossa kuningattaren vieraillessa paikkakunnalla.⁷⁶² ”Näin Kuningattaren. Valtava tungos. Täysin vapaata.”⁷⁶³ Tämän verran Anita kirjoitti kuningattaren vierailusta maaliskuussa 1945, joten hänen tunnelmiaan joutuu tulkitsemaan rivien välistä. Viimeinen lause antaa kuitenkin ymmärtää, että hallitsijan paluu sai aikaan vapauden tunteen. Ellei lause sitten viittaa siihen, että ihmiset olivat ottaneet tilaisuuden kunniaksi vapaapäivän. Anita oli joka tapauksessa hankkinut lipun tilaisuutta varten ja piti tapahtumaa mainitsemisen arvoisena niukassa päiväkirjassaan, joten aivan yhdentekevää kuningattaren näkeminen ei hänelle ollut. Hän näyttää tunteneen myös ylpeyttä kotipaikastaan. Tämä ilmenee merkinnästä, jossa Anita kertoi tehneensä savilusikan, jossa oli Haagin kaupungin vaakuna.⁷⁶⁴ Saksan antauduttua ja Alankomaiden lopullisen vapauden koittaessa toukokuussa 1945 Anita kirjoitti, että Alankomaat oli vapautettu ”arkkivihollisten” (*aartsvijanden*) käsistä. Hän on myös piirtänyt päiväkirjansa sivulle Alankomaiden lippuja ja kuvaili viimeisessä merkinnässään kaikkien lippujen liehuvan tuulessa.⁷⁶⁵ Hollantilaisuus – ja jossain määrin myös kotipaikkakunta – oli siis tärkeä osa Anita Meyerin identiteettiä, aivan kuten Anne Frankin kohdalla. Tämä välittyy päiväkirjan sivuilta selvästi Anitan niukoista merkinnöistä huolimatta.

Juutalaisuudella ei sen sijaan ollut kovin suurta roolia Anita Meyerin päiväkirjassa. Anita piileskeli ei-juutalaisessa perheessä maaseudulla erossa juutalaisista vanhemmistaan, siskosta ja muusta suvusta, eikä mitä ilmeisimmin kantanut Daavidin tähteä rinnassaan, ettei hänen juutalaisuutensa paljastuisi kenellekään ulkopuoliselle. Eihän hän saanut edes liikkua Eindhovenissa vapaasti. Hän ei siis ollut pakotettu pohdiskelemaan juutalaisuutensa merkitystä itselleen siinä määrin kuin moni muu nuori kohtalotoverinsa. Kyseessä saattoi myös olla selviytymiskeino: Anitan halu sopeutua

762 Anita Meyerin päiväkirja 9.7.1944, 18. ja 19.3.1945, MJHNYC.

763 ”Ik heb die Koningin gezien. Geweldig druk. Alles vrij.” Anita Meyerin päiväkirja 19.3.1945, MJHNYC.

764 Anita Meyerin päiväkirja 4.3.1944, MJHNYC.

765 Anita Meyerin päiväkirja 4.–8.5.1945, MJHNYC.

elämäänsä piilopaikassa mahdollisimman hyvin, tulla hyväksytyksi ikään kuin sijaisperheensä alkuperäisenä jäsenenä, häivyttämällä mielestään juutalaisen taustansa jättäen sen taka-alalle myös päiväkirjassaan. Matthäus ja Rosenman kirjoittavat samankaltaisesta ilmiöstä 1930-luvun Saksan juutalaislasten kohdalla.⁷⁶⁶ Toisaalta Anita saattoi pelätä päiväkirjansa joutumista vääriin käsiin, eikä sen vuoksi halunnut paljastaa taustansa merkinnöissään. Kuten mainittua, kirjallisen materiaalin tuottaminen oli piilotetulle vaarallista. Debórah Dworkin tutkimuksessa esimerkkinä tästä toimii toinen hollanninjuutalainen Berthe Jeanne Bloch-van Rhijn, joka Anitan tavoin piti piileskelynsä aikana päiväkirjaa, mutta säilytti sitä paljastumisensa pelossa maahan haudattuna.⁷⁶⁷ Anita viittasi päiväkirjassaan juutalaiseen identiteettiinsä edes jollain tapaa vasta sodan loppupuolella syksyllä 1944, liittoutuneiden joukkojen saavuttua Alankomaihin. Tällöin hän sai väärennetyn henkilökortin ja joutui näyttämään sitä käydessään läheisessä Achtin kaupungissa.⁷⁶⁸ Tilanteen on täytynyt olla jännittävä, mutta omista tuntemuksistaan henkilökortin tarkistuksen hetkellä Anita ei kirjoittanut päiväkirjassaan mitään.

Täysin selväksi Anitan juutalaisuus käy päiväkirjan lehdillä siinä vaiheessa, kun hän kirjoitti aloittamisestaan juutalaisessa koulussa lokakuun lopulla 1944.⁷⁶⁹ Tämän jälkeen päiväkirjasta alkoi näkyä Anitan vähittäinen palaaminen juutalaisen kulttuurin ja tapojen pariin – hän kirjoitti rabbin vierailusta koululla, sekä koulussa että vapaammassa seurassa vietetyistä Purim-juhlista, joista oli nauttinut kovasti, heprean aakkosten opettelusta, ilmeisesti vapaudessa elävien tai vapautettujen enonsa ja tätinsä luona vietetystä mukavasta illasta juutalaisen ruoan merkeissä, rabbin opissa käymisestä ja alueen juutalaisten kokoukseen osallistumisesta.⁷⁷⁰ Toisaalta Anita jatkoi samaan aikaan sianlihan syömistä ja vietti joulua sijaisperheensä kanssa, vaikka kutsuikin perheen joulukuusen hankintaongelmia ironisesti joulukuusidraamaksi, eikä maininnut joulupäivän merkinnässään joulusta enää mitään.⁷⁷¹ Anita vaikuttaa nauttineen siitä, ettei hänen tarvinnut Saksan miehitysotteen hellittäessä enää salata juutalaisuuttaan ja sai taas tavata muita juutalaisia koulussa ja vapaa-ajalla. Piileskelyn vuosina myös kristittyjen tavoista näyttää kuitenkin tulleen osa hänen kulttuurista identiteettiään. Anita kertoo sähköpostihaastattelussa taustastaan, että hänen vanhempansa olivat liberaaleja juutalaisia, mutta viettivät kuitenkin juutalaisia juhlapyyhiä, enimmäkseen Anitan ortodoksisjuutalaisten isovanhempien kanssa.

766 Matthäus ja Roseman arvioivat monien 1930-luvun Saksassa eläneiden juutalaislapsien unelmoineen siitä, että heidät vielä jonain päivänä hyväksyttäisiin osaksi laajempaa yhteisöä. Matthäus & Roseman 2010, 140.

767 Dwork 1991, xxiii.

768 Anita Meyerin päiväkirja 14. ja 16.10.1944, MJHNYC.

769 Anita Meyerin päiväkirja 30.10. ja 1.11.1944, MJHNYC.

770 Anita Meyerin päiväkirja 6.11.1944, 25. ja 28.2.1945, 3., 4., 9. ja 11.3.1945, MJHNYC.

771 Anita Meyerin päiväkirja 9., 10., 19., 23. ja 25.12.1944, MJHNYC.

Anita kävi vain harvoin synagogassa ennen piiloon menoaan.⁷⁷² Sijaisperheen tapojen ja tottumusten omaksumisen helppouteen vaikutti varmasti hänen oman kotinsa maallistuneisuus.

Piilopaikka vaikutti Anitan identiteettiin myös toisella tavalla. Kuten edellä on käynyt ilmi, Anitan päivät sijaisperheessä kuluivat kotitöiden parissa. Vaikka se, että hänellä oli paljon tekemistä, auttoi myös selviytymisessä, jatkuva työnteko ei kuitenkaan aina miellyttänyt häntä. Hän saattoi päiväkirjassaan kutsua itselleen määrättyjä askareita viheliäiseksi työksi (*pestwerk*) ja turhautui välillä kovasti, jos joku sijaisperheestä kritisoi hänen suoriutumistaan tehtävistään.⁷⁷³ Anitan vastuu kotitöistä oli suurempi kuin mitä se olisi ehkä ollut, jos hän olisi ollut talon oikea tytär.⁷⁷⁴ Anita vaikuttaa olleen varsin tottumaton tuollaiseen vastuuseen. Ehkä Meyereilla oli ollut ennen sotaa kotiapulainen, eikä lasten ollut tarvinnut juurikaan osallistua kotiaskareisiin. Piilopaikassa Anita joutui nöyrytymään ja tekemään niitä tehtäviä, joita kotona oli mahdollisesti hoitanut joku muu. Vaikka sijaisperhe kohteli häntä silti hyvin ja hän sai piilopaikassa kaiken tarvitsemansa, päiväkirjasta saa sellaisen kuvan, ettei Anita aina tuntenut itseään täysin tasa-arvoiseksi muiden perheenjäsenten kanssa. Erilaisuuden ja toiseuden tunteet tulivat hänelle piiloutumisen aikana varmasti tutuiksi. Hänen ei tarvinnut kokea piilopaikassaan vainoa, eristämistä tai syrjimistä, mutta joutui silti kohtaamaan ainakin osan siitä ulkopuolisuuden tunteesta, jonka monet juutalaiset saivat tuta – useat paljon pahempaan kuin Anita – vainoamisen myötä. Tämä on saattanut vahvistaa Anitan samaistumista muihin juutalaisiin, vaikka hän ei tällaisia asioita päiväkirjassaan suoraan pohtinutkaan. Ehkä siksi hän palasi sodan loppupuolella niin innokkaasti juutalaiseen kouluun ja muutenkin ”omiensa” pariin.

Anita Meyerin kulttuurinen identiteetti rakentui niukkasanaisten päiväkirjan perusteella ennen kaikkea hollantilaisuuden varaan. Tämän lisäksi hän omaksui piilopaikassa kristittyjen tapoja ja tottumuksia, mutta sodan lähestyessä loppuaan juutalaisuudesta vaikuttaa tulleen hänelle aiempaa tärkeämpi identifioitumisen kohde, jonka avulla hän pystyi kestämaan paremmin sijaisperheen luona kokemaansa ajoittaista eriarvoisuuden tunnetta.

Eriarvoisuuden tunne tuli juutalaisvainojen myötä tutuksi myös 1930-luvun lopulla perheineen Wienistä Pariisiin paenneelle Elisabeth Kaufmannille. Elisabethin vanhemmat eivät ehkä olleet aivan yhtä varakkaita kuin esimerkiksi heidän omat vanhempansa, mutta kuten päiväkirjasta ja Elisabeth Kaufmannin haastattelusta

---

772 Budding, Anita: haastattelu, 2.3.2019.

773 Anita Meyerin päiväkirja 14.2., 15.6. ja 13.10.1944, MJHNYC.

774 Ks. esim. Anita Meyerin päiväkirja 21.3.1944, MJHNYC.

vuodelta 1990 ilmenee, he olivat kuitenkin vielä Itävallassa asuessaan pystyneet säilyttämään porvarillisen elämäntapansa.⁷⁷⁵ Pariisissa tilanne vaikeutui:

Kuinka voivat [...] nämä tytöt [Elisabethin koulukaverit] ymmärtää, että osaan todellakin luistella ja omistan myös luistimet, jotka minulla on vielä Wienistä, mutta ei rahaa maksaa sisäänpääsymaksua? [...] Kun asuin Wienissä, en tiennyt sitä, mutta nyt minulle tulee selväksi, että me elimme jo silloin paljon yli varojemme ja sallimme silti itsellemme huvitukset, jotka eivät vastanneet materiaalista tilannettamme. [...] [T]äällä emigraatiossa yritys säilyttää kulttuuri ja traditio ei sammu, tosin varat ovat kuivuneet minimistä olemattomaan. [...] [Me yritämme yhä kaikin mahdollisin ja epätodennäköisin tavoin [luopua] mahdollisimman vähän vanhasta, niin kutsutusta ”luksuksesta” [...]. Niinpä [...] en voinut kieltäytyä menemästä luistelemaan.... tietystä määrin yhteiskunnallisesta velvollisuudesta.⁷⁷⁶

Elisabeth oli itävaltalaisen porvariston kasvatti ja halusi edelleen näyttää kuuluvansa tähän ryhmään, vaikka Kaufmannien taloudellinen tilanne oli maanpaon⁷⁷⁷ myötä huonontunut merkittävästi. Etenkin koulukaveriensa seurassa Elisabeth tahtoi pitää kulisseeja yllä. Hän meni siis heidän kanssaan luistelemaan, vaikka hänellä ei olisi oikeastaan ollut siihen varaa. Elisabeth myös toi koulun piknikille ystäviensä painostamana ”wieniläistä kakkua”, jonka leipominen ei ollut ihan helppoa ottaen huomioon, ettei Kaufmanneilla ollut Pariisissa edes kakkuvuokaa. Elisabeth totesi päiväkirjassaan kakkuongelmista kirjoittaessaan, että ”[o]n vaikeaa pitää ulkoisesti yllä por-

775 Kaufmannien asunto oli suuri ja lastenhoitaja huolehti pienestä Elisabethista. Hänen vanhempansa kävivät teatterissa, oopperassa ja konserteissa ja veivät myös lapsiaan teatteriin. Elisabeth sai käydä myös erityisesti pikkulapsille tarkoitettussa taidekoulussa. Elizabeth Koenigin haastattelu 29.1.1990. USHMM Archives, RG-50.030*0111.

776 ”Wie können [...] diese Mädchen verstehen, dass ich zwar eislaufen kann und auch Schlittschuhe besitze, die ich noch aus Wien habe, aber nicht das Geld mir den Eintrittspreis zu zahlen? [...] Als ich mich in Wien lebte wusste ich es nicht, aber jetzt wird es mir klar, dass wir schon damals recht weit über unsere Verhältnisse hinaus lebten und uns immer noch Vergnügungen leisteten, die unserer materiellen Lage nicht entsprechen. [...] [H]ier in der Emigration das Bestreben Kultur und Tradition aufrecht zu erhalten nicht erloschen, die Mitteln jedoch von Minimum zum Nichts vertrocknet sind. [...] [W]ir versuchen noch immer mit allen möglichen und unwahrscheinlichen Mitteln möglichst wenig von dem alten, sogenannten ’Luxus’ [...] aufzugeben. So [...] ich es mir nicht versagen konnte Eislaufen zu gehen.... gewisser Massen als gesellschaftliche Pflicht.” Elisabeth Kaufmannin päiväkirja, 5.5.1940, USHMM.

777 Itävallasta vuoden 1938 Saksaan liittämisen vuoksi paenneiden juutalaisten kodit tyhjennettiin arvo-omaisuudesta, pakenevien oli vahvistettava maksaneensa kaikki verot eivätkä he saaneet ottaa mukaansa käteistä. Ks. Matthäus & Roseman 2010, 287.

varillista tasoa [...].”⁷⁷⁸ Ylellisistä elämäntavoista kiinnipitäminen – ainakin kodin ulkopuolella – vahvasti Elisabethin itsetuntoa vaikeassa elämäntilanteessa, maanpa-koon ja köyhyyteen pakotettuna.

Wieniläisyys oli päiväkirjan perusteella toinen hyvin tärkeä osa Elisabethin kulttuurista identiteettiä. Päiväkirjasta näkee Elisabethin kaipuun Wieniin. Hän vertaili siinä usein Pariisia entiseen kotikaupunkiinsa, jota muisteli kaiholla wieniläistaus-taisen ystävänsä Vilman kanssa. Wienissä moni asia oli paremmin – edes Pariisin kulttuuritarjonta ei Elisabethin mielestä yltänyt samalle tasolle. *Comédie-Françaises*n näyttelijäsuoritukset olivat kaukana Wienin Burgtheaterin näyttelijöiden taidoista.⁷⁷⁹ Pariisilainen luistelukenttä osoittautui ylihintaiseksi; rata oli lyhyt ja suljetussa tilas-sa. ”[K]aivaten ajattelin Wienin luisteluseuraa.”⁷⁸⁰

Synnyinkaupungin ohella myös synnyinmaalla vaikuttaa olleen Elisabethille iso merkitys oman minänsä rakentamisessa. Jo heti päiväkirjansa ensimmäisessä mer-kinnässä hän kirjoitti olevansa Itävallan kansalainen, joka oli pitkän suostuttelun jälkeen hyväksytty taidekouluun, koska koulun johto oli vihdoinkin saatu ymmärtä-mään, että olisi epäreilua kohdella Ranskassa asuvia itävaltalaisia vihamielisinä ulko-maalaisina ja evätä tällä perusteella opiskeluoikeus.⁷⁸¹ Kaufmannit myös oleskelivat ja asioivat mielellään muiden Pariisissa asuvien maanmiestensä kanssa – Elisabeth esimerkiksi teetti itselleen vaatteita ompelijalla, josta mainitsi päiväkirjassa erikseen, että tämä oli myös itävaltalainen. Elisabeth viljeli päiväkirjassaan itävallansaksalle tyypillisiä ilmauksia, kuten ”Jö, hab’ ich hunger” [Juu, mulla on nälkä] ja ”Servus” [yleinen itävaltalainen tervehdys].⁷⁸² Saksan kielialueen kulttuuri näyttää myös olleen hänelle tärkeää, kuten syntymäpäivälahjaksi saatu Rilken runokirja ja pakomat-kalle Pariisista mukaan otettu toinen saksalainen runokokoelma osoittavat. Haastattelussa Elisabeth mainitsi ottaneensa mukaansa pakomat-kalle Goethen *Faustin*.⁷⁸³ Elisabeth halveksui päiväkirjassaan ilmeisesti itävaltalaista tai saksalaista miestä, jolle hän oli, kuten edellä on käynyt ilmi, lyhyen aikaa töissä: ”Ihminen, [...] joka ei puhu kunnol-lista saksaa, eikä sen puoleen ollenkaan ranskaa, sanalla sanoen mitään kieltä kun-nolla ja virheettömästi. Joka ei rakasta musiikkia ja pitää ’Faustia’ kamalan tylsänä.

778 ”Es ist schwer äußerlich das bürgerliche Niveau aufrecht zu erhalten [...]” Elisabeth Kaufmannin päiväkirja, 4.4.1940, USHMM. Ks. kakkuongelmasta myös Elizabeth Koenigin haastattelu 29.1.1990, USHMM Archives, RG-50.030*0111.

779 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 16. ja 29.3.1940, USHMM.

780 ”[W]ehnligh dachte ich an den Wiener Eislaufverein.” Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 5.5.1940, USHMM.

781 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 26.2.1940, USHMM. Myöhemmin tehdyssä haastattelussa Elisabeth ei maininnut mitään tällaisista ongelmista, ks. Elizabeth Koenigin haastattelu 29.1.1990, USHMM Archives, RG-50.030*0111.

782 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 13.5. ja 10.6.1940, USHMM.

783 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 8.3. ja 13.6.1940, USHMM; Elizabeth Koenigin haastattelu 29.1.1990, USHMM Archives, RG-50.030*0111.

[...] Ja sellaiseen väkeen minun pitäisi tottua.”⁷⁸⁴ Kansallinen identiteetti, korkeakulttuuri ja äidinkieli näyttävät päiväkirjassa Elisabethille tärkeinä tukipilareina ja selviytymiskeinoina, eikä hän pystynyt ymmärtämään toisen maanpaossa olevan välinpitämättömyyttä näitä asioita kohtaan.

Juutalaisuudella ei sen sijaan näytä olleen yhtä suurta merkitystä Elisabethille. Hän ei ainakaan maininnut päiväkirjassaan kertaakaan suoraan olevansa juutalainen. Sana ”juutalainen” esiintyy Elisabethin päiväkirjan sivuilla yhden ainoan kerran. Kyseisessä merkinnässä Elisabeth vertasi pakomatkalta Pariisista valmistautuvaa Vilmaa Egyptistä pakeneviin juutalaisiin. Egyptistä pakenemisen mainitseminen vaikuttaisi viittaavan siihen, että Elisabeth tiesi, mitä juutalaisten vaiheista kirjoitettiin pyhissä kirjoituksissa ja osasi Anne Frankin tavoin yhdistää oman aikansa juutalaisvainot osaksi pidempää jatkumoa. Tässäkään yhteydessä hän ei kuitenkaan antanut mitään vihjettä omasta juutalaistaustastaan, vaan kirjoitti ikään kuin olisi pelkkä ulkopuolinen tarkkailija.⁷⁸⁵ Perhettään Elisabeth kutsui yleensä emigranteiksi [*Emigrant*], ei esimerkiksi pakolaisiksi [*Flüchtling*], mikä sana avaisi selvemmin Kaufmannien emigroitumisen taustalla olleita syitä. Italian fasistisen hallinnon vuoksi paennutta koulukaveriaan, aiemmin mainittua Gabriellaa, hän kylläkin kuvaili eräässä päiväkirjamerkinnässään ”Mussolini-pakolaiseksi”, mutta antoi samassa merkinnässä ymmärtää olevansa luokan kaikkia muita oppilaita – siis myös Gabriellaa – poliittisesti valveutuneempi perheensä emigraation vuoksi.⁷⁸⁶ Vain kerran Elisabeth käytti itsensä ja äidistään sanaa pakolainen, ja sekin tapahtui vasta pakomatalla Pariisista, kun Ranskan poliisi pidätti Kaufmannit ja kuulusteli heitä.⁷⁸⁷ Ehkä Elisabeth yhdisti pakolais-sanan vain todella kurjassa asemassa oleviin ihmisiin, kun taas emigrantti kalskahti hänen korvissaan hienommalta ja sopi paremmin porvarisperheen arvolle.

Omaa juutalaisuuttaan Elisabeth ei puolestaan ollut joutunut kohtaamaan kunolla, sillä vaikka Kaufmannit olivat paossa Hitlerin Saksan toimia, juutalaisvainot eivät vielä olleet vaikuttaneet Elisabethin elämään yhtä radikaalisti kuin esimerkiksi Anne Frankin ja Anita Meyerin kohdalla. Hänen kotikasvatuksensakin oli ollut melko maallista. Elisabeth perehtyi vielä Wienissä asuessaan koulun uskonnontunneilla pyhiin kirjoituksiin ja oppi lukemaan hepreaa, mutta kotona ei hänen sanojensa mukaan harjoitettu mitään uskonnollisia rituaaleja eikä vietetty juutalaisia juhlapyyhiä.⁷⁸⁸ Wieniläis-porvarillinen elämäntapa, kansallistunne ja maanpaon myötä

784 ”Ein Mensch [...] der weder ordentlich deutsch, dafür aber schon gar nicht französisch, mit einem Wort keine Sprache dezent und fehlerfrei spricht. Der nicht Musik liebt und 'Faust' entsetzlich langweilig findet. [...] Und an so einen Menschen soll ich mich gewöhnen.” Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 10.3.1940, USHMM.

785 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 11.6.1940, USHMM.

786 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 17.3., 5. ja 13.5.1940, USHMM.

787 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 14.6.1940, USHMM.

788 Elizabeth Koenigin haastattelu 29.1.1990, USHMM Archives, RG-50.030*0111.

myös emigranttius olivat hänelle tärkeämpiä identiteetin rakennuspuita ja samalla keinoja selviytyä kuin juutalaisuus.

Vaikka Elisabeth koki olevansa Ranskassa ennen kaikkea itävaltalainen emigrantti ja kaipasi monia asioita Wienin-ajoilta, päiväkirjasta huomaa, että hän oli alkanut kiintyä myös Pariisiin. Kaupungin kauneus oli tehnyt Elisabethiin suuren vaikutuksen, kuten hän totesi esimerkiksi huhtikuussa 1940 kuvaillessaan päiväkirjassaan keväistä lounashetkeään Trocadéron puistossa.⁷⁸⁹ Pyöräileminen kaupungin viehättävillä leveillä puistokaduilla tuntui juhlalliselta ja sai Elisabethin kirjoittamaan erään toisen kerran päiväkirjaansa seuraavaa:

Rakastan Pariisia, koska siitä löytää pelkästään katselemalla runsaasti epäjatkuvuutta ja jännitystä: Täytyy olla todella mielikuvituksen kyllästyäkseen Pariisissa, myös ilman rahaa kulutettavaksi: [...] [P]ariisin viehäytys ei lakkaa, vaikka se rajoittuu [sodan vuoksi] ja en ole vielä tarpeeksi tunteeton, vaikka samalla tavalla suhteellisen rajoitettu, ollakseni aistimatta sen fyysisesti. Saan siitä iloni...⁷⁹⁰

Pariisin ihailusta tuli siis Elisabethille tärkeä selviytymiskeino, josta hän pystyi nauttimaan jopa Saksan joukkojen lähestyessä ja tulevaisuuden näyttäessä päivä päivältä epävarmemmalta. Vielä pakomatallaankin hän mietti nähdessään pakenevien kuljetukseen valjastettuja vanhoja Pariisin paikallisliikenteen linja-autoja, mitä kaupungissa oli mahtanut tapahtua hänen lähtönsä jälkeen.⁷⁹¹ Pariisilaisuudesta oli tullut ikään kuin huomaamatta osa Elisabethin identiteettiä, samoin kuin ranskalaisuudesta laajemmin. Itävaltalaisten ilmaisujen ohella Elisabeth käytti päiväkirjassaan paljon ranskan sanoja ja ilmaisuja, kuten *à la longue* [ennen pitkää] ja *rien à signaler* [ei mitään ilmoitettavaa].⁷⁹² Saksa ja ranska – vaikka päiväkirjan pääkieli olikin saksa – sekoittuivat hänen merkinnöissään saumattomaksi kokonaisuudeksi. Elisabeth oli Pariisin-vuosina alkanut muutenkin samaistua ranskalaisiin, mikä näkyy päiväkirjassa etenkin sotatapahtumien kuvauksen yhteydessä. Vaikka sotatilanne alkoi loppukeväästä 1940 näyttää Ranskan kannalta todella huonolta, Elisabethin tuki Ranskalle ja sen kanssa liittoutuneille oli horjumaton ja hän jaksoi uskoa maan kykyyn torjua Saksan hyökkäykset. Selvimmin hänen identifioitumisensa sotaa käyvään asuinmaahansa konkretisoitui, kun hän erään sotakatsauksensa yhteydessä viittasi Ranskaan

789 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 8.4.1940, USHMM.

790 ”Ich liebe Paris, weil man durch das bloße Schauen reichlich Zertrennung und Aufregung findet: Man muss schon recht fantasielos sein, um sich in Paris, auch ohne Geld auszugeben, zu langweilen: [...] [D]er Charme von Paris hört nicht auf, wiewohl er sich einschränkt und ich bin noch nicht gefühllos genug, wenn gleich auch relativ abgestumpft, um ihn nicht physisch zu verspüren. Ich habe meine Freude daran...” Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 28.5.1940, USHMM.

791 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 13.6.1940, USHMM.

792 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 26. ja 28.5., 5.6.1940, USHMM. Ks. myös esim. Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 4.4. ja 13.5.1940, USHMM.

pronomiinilla me, ei tosin ranskaksi vaan saksaksi.⁷⁹³ Itävaltalaisuus ja etenkin wieniläisyys olivat säilyneet päiväkirjan perusteella vahvoina osina Elisabethin kehittyvää identiteettiä, mutta emigranttiuden myötä hän alkoi vähitellen tuntea kuuluvansa myös Pariisiin ja samaistua ranskalaisiin kehittyvän kielitaitonsa ja sotatapahtumien tiiviin seuraamisen kautta. Sen sijaan viitteitä samaistumisesta muihin juutalaisiin ei päiväkirjassa näy.

Siinä missä Elisabeth Kaufmann ei pohtinut päiväkirjassaan lainkaan juutalaisuuden merkitystä itselleen, Hélène Berr kirjoitti aiheesta sitäkin enemmän. Hélènen suhtautuminen omaan juutalaisuuteensa näyttää päiväkirjan valossa olleen ristiriitaisempi kuin nuoremmilla Anne Frankilla tai Anita Meyerillä. Kuten mainittua, keltaisen tähden käyttöpakon voimaan astuminen Ranskassa keväällä 1942 sai Hélènessä aikaan vahvan ulkopuolisuuden tunteen, jota hän purki päiväkirjalleen. Monet Hélènen ei-juutalaisista ystävistä ja tuttavista eivät olleet kaikesta päätellen aiemmin edes tienneet hänen juutalaisuudestaan, joten tähti rinnassa kulkeminen merkitsi tälle nuorelle naiselle erityisen suurta muutosta ja ulostuloa. Aluksi Hélène oli päättänyt, ettei noudattaisi lakia, koska piti kirjoittamansa mukaan tähden kantamista häpeänä ja osoituksena saksalaisten määräyksien edessä nöyrytmisestä. Lopulta hän päätyi kuitenkin pitämään tähteä, sillä muu olisi ollut pelkurimaista lakia tottelevia kohtaan. ”Silti, jos kannan sitä, haluan aina olla hyvin tyylikäs ja hyvin arvokas, että ihmiset näkevät mitä se on. Haluan tehdä rohkeimman asian. Tänä iltana, luulen että se on sen kantaminen.”⁷⁹⁴ Pyrkimys rohkeuteen oli Hélènelle tärkeä selviytymiskeino.

Toisaalta Hélène ei päiväkirjansa perusteella ryhtynyt pitämään Daavidin tähteä heti lain tultua voimaan, vaan vasta muutama päivä sen jälkeen. Myöhemminkin oli päiviä, jolloin hän ei kantanut tähteä, vaikka oli niin päättänyt.⁷⁹⁵ Tämä kertoo paitsi Hélènen kapinahalusta kansallissosialistien määräyksiä vastaan ehkä myös joltain hänen suhteestaan omaan juutalaiseen taustaansa. Eihän edes Jean, hänen tuore ei-juutalainen poikaystävänsä, ollut tiennyt tapailemansa tytön juutalaisuudesta ennen kuin näki selvän merkin siitä tämän takinliepeessä.⁷⁹⁶ Miksi Hélène oli aluksi salannut juutalaisuutensa poikaystävaltään? Hänen päiväkirjansa sivuilta ei löydy tähän varmaa vastausta. Pitikö Hélène juutalaisuutta niin merkityksettömänä osana identiteettiään, ettei katsonut tarpeelliseksi kertoa siitä ainakaan seurustelun alkuvaiheessa? Vai oliko syynä juutalaisuuden häpeäminen? Kenties salaamismotiivi ei ollut kumpikaan edellisistä, vaan Hélène yksinkertaisesti pelkäsi J.M.:n reaktiota ja sitä,

793 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 5.6.1940, USHMM. Ks. myös esim. Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 24.5.1940, USHMM.

794 ”Seulement, si je le porte, je veux toujours être très élégante et très digne, pour que les gens voient ce que c’est. Je veux faire la chose la plus courageuse. Ce soir, je crois que c’est de le porter.” Hélène Berrin päiväkirja 4.6.1942, CDJC. Ks. myös Hélène Berrin päiväkirja 9.6.1942, CDJC.

795 Hélène Berrin päiväkirja 8.6.1942, CDJC. Tähdettömistä päivistä, ks. esim. Hélène Berrin päiväkirja 9. ja 10.6.1942, CDJC.

796 Hélène Berrin päiväkirja 8.6.1942, CDJC.

että tämän suhtautuminen häneen jotenkin muuttuisi juutalaisuuden paljastuessa. Hélènen päiväkirjateksteistä käy ilmi, että hän halusi ihmisten näkevän hänet ennen kaikkea omana itsenään, ei kaikkien vainottujen juutalaisten edustajana, jota tuli sääliä. Tähdèn myötä Hélène totesi kadulla kulkemisesta tulleen jatkuvaa ”pakkoedustamista”.⁷⁹⁷ Vainojen myötä niin ne juutalaiset, jotka olivat aiemminkin identifioineet itsensä juutalaisiksi kuin ne, jotka olivat jopa hylänneet juutalaisuutensa, muuttivat reaktiona kokemuksiinsa vähitellen tapaa määritellä itsensä.⁷⁹⁸ Laki Daavidin tähdestä pakotti myös Hélène Berrin rakentamaan identiteettiään uusiksi. Kun kaikki pysyivät nyt näkemään hänen taustansa, juutalaisuus alkoi aiempaa voimakkaammin määrittää myös hänen omaa kuvaansa siitä, kuka hän oli.

Tähtipakko sai Hélènen tukeutumaan entistä enemmän juutalaisiin ystäviinsä yliopistolla ja muualla. Tähdèn kantamiseen jo totuttuaan hän alkoi jopa kutsua itseään ja ystäviään – ehkä hieman sarkastiseen sävyyn – ”Tähtinaisiksi” [*femmes Étoile*].⁷⁹⁹ Hän ei kuitenkaan Anne Frankin tavoin ilmaissut, etenkään päiväkirjansa alkupuolella, täyttä samaistumista kaikkiin juutalaisiin kohtalotoverihinsa taustasta riippumatta, vaan koki merkinnöistä päätellen olevansa ennen kaikkea ranskanjuutalainen tehden eron ranskalaisten ja muiden juutalaisten välille. Kun Hélènen isä pidätettiin kesäkuussa 1942 huonosti kiinnitetyn tähden vuoksi ja perhe kävi katsomassa häntä poliisiasemalla, Hélène vertasi omaa perhettään myös asemalla pidätettynä olevan italianjuutalaisen miehen perheeseen. ”[M]e olimme, kaikki neljä yhdessä, niin kaukana noista ihmisparioista, että en voinut enää käsittää että myös isä oli pidätetty.”⁸⁰⁰ Juutalaisvainot veivät mennessään erimaalaisten ja -taustaisten juutalaisten välillä mahdollisesti vallinneet luokkaerot. Vaikka vainojen täytäntöönpanossa oli alueellisia eroja, kansallissosialistit eivät luokitelleet juutalaisia syntyperän, tulojen tai koulutuksen perusteella, vaan näkivät tämän todellisuudessa hyvinkin epäyhtenäisen ryhmän samana anonyyminä massana.⁸⁰¹ Hélènen oli selvästi vaikea ymmärtää tätä ajattelutapaa – eihän hän nähnyt juuri mitään yhteistä syntyperäisten ranskalaisten, keskiluokkaisten ja vielä suhteellisen hyvinvoivien Berrien ja poliisiasemalla kohtaamansa köyhän italianjuutalaisen perheen välillä. Kuvaillessaan eräässä myöhemmässä merkinnässään Ranskassa asuvien, mutta muualta kotoisin olevien juutalaisten kiihtyvää internointia Saksaan hän erotti syntyperäiset ranskanjuutalaiset muista puhumalla heistä vain ranskalaisina samalla kun niputti ulkomaalaiset

797 Hélène Berrin päiväkirja 29.6.1942, CDJC.

798 Matthäus et al. 2010, xviii.

799 Hélène Berrin päiväkirja 9.6.1942 ja 10.10.1943, CDJC.

800 ”[N]ous étions, tous les quatre ensemble, tellement éloignés de ces pauvres gens, que je n’arrivais plus à concevoir que Papa fût arrêté aussi.” Hélène Berrin päiväkirja 24.6.1942, CDJC.

801 Esimerkiksi Eero Kuparinen on todennut, että ”saksalaisille kaikki juutalaiset olivat samanarvoisia”, ks. Kuparinen 2008, 268. Ks. myös Matthäus & Roseman 2010, xxix, 33.

”juutalaisjoukoksi”.⁸⁰² Hélènen isä puolestaan kutsui ranskanjuutalaisia tyttärensä siteeraamassa kirjeessä erityisnimellä ”Élyane Hébert”.⁸⁰³ Berrit pitivät siis syntyperäisiä ranskalaisia juutalaisia erityisinä verrattuna muihin juutalaisiin. Richard Vinenin mukaan sosiaaliset ja kulttuuriset erot jakoivat Ranskassa syntyneitä ja maahan muualta tulleita juutalaisia – kärjistäen ranskanjuutalaiset omistivat pankkeja ja olivat Ranskan Akatemian jäseniä; muualta tulleilla ei ollut varallisuutta ja he tuskin osasivat ranskaa.⁸⁰⁴ Tätä näkökulmaa juutalaisuuteen on saattanut vahvistaa se, että miehittämättömän Vichyn Ranskan syntyperäisiä ranskanjuutalaisia suosivien lakien ansiosta myös miehitettyssä Pohjois-Ranskassa maan omat juutalaiset pitkälti säästyivät yhteiskunnasta eristämiseltä ja kuljetuksilta saksalaishallinnon ensimmäisinä vuosina, aina kesään 1942 asti. Muualta vainoja pakoon tulleet joutuivat ensimmäisiin Ranskasta keskitysleireille lähteneisiin juniin.⁸⁰⁵

Hélène teki päiväkirjassaan selväksi, ettei hänen juutalaisuutensa merkinnyt myöskään sionistista äärijuutalaisuutta. Hän kirjoitti inhoavansa sionismia, sillä hänen mielestään kaikki sionistiset liikkeet pelasivat tiedostamattaan saksalaisten pussiin. Sionismi tarkoitti Hélènelle ahdasmielisyyttä, suvaitsematonta nurkkakuntaisuutta ja korskeutta.⁸⁰⁶ UGIF:n perehdyttämisluennoilla Hélène ärsyyntyi ilmeisen konservatiivisen UGIF:n asuntolan johtajan puheesta. Tämä oli puhunut juutalaisista kansakuntana, todennut, että juutalaiset eivät tienneet, miksi heitä vainottiin, koska olivat kadottaneet traditionsa, ja suositellut gettoa. Näin Hélène kommentoi puhetta päiväkirjamerkinnässään:

Nämä ihmiset ovat ahdasmielisiä ja lahkolaisia. Ja mikä on vakavaa juuri nyt, he oikeuttavat natsismin. Mitä enemmän he sulloutuvat ghettoon, sitä enemmän heitä vainotaan. Miksi tehdä valtioita valtioiden sisään? Hän palautti mieleeni tämän Ranskan vallankumouksen periaatteen, joka tunnusti juutalaisen vain yksilönä, eikä juutalaisuutta rotuna. Mutta se on ainoa periaate joka kestää.

802 Hélène Berrin päiväkirja 19.7.1942, CDJC.

803 Hélène Berrin päiväkirja 18.9.1942, CDJC.

804 Vinen 2006, 144.

805 Vichyn Ranskan lakien annettiin olla käytännössä voimassa myös Saksan hallitsemassa Ranskan osassa lähinnä kansan vastustuksen välttämiseksi. Kun Saksa kiristi otettaan Etelä-Ranskasta ja lopulta miehitti tämänkin alueen, Ranskan omat juutalaiset menettivät erikoisasemansa. Weinberg 2001b, 219.

806 Hélène Berrin päiväkirja 7.7.1942 ja 31.12.1943, CDJC.

Juutalaisuus on *uskonto* eikä rotu. Lisäksi, erottaakseen juutalaiset, heidän on pakko puhua uskonnollisesta periaatteesta.⁸⁰⁷

Hélène vierasti ja vastusti voimakkaasti monien juutalaisten näkemystä juutalaisista yhtenäisenä kansana. Hänen mielestään juutalaisuus oli ainoastaan uskonto, ei mitään muuta, eikä varsinkaan rotu, kuten antisemitistit ajattelivat. Toisaalla päiväkirjassa Hélène käytti jopa lainausmerkkejä sanan juutalaiset ympärillä ja kuvaili juutalaisia sarkastisesti ”meidän lajinamme” [*notre espèce*].⁸⁰⁸ Hän piti tällaista erottelua keinotekoisena.

Edellisen pitkän sitaatin viittaus Ranskan vallankumoukseen on mielenkiintoinen. Se osoittaa Hélènen isänmaallisuuden – siinä missä Anne Frank ja Anita Meyer samaistuiivat hollantilaisuuteen, Hélène Berrille ranskalaiset olivat se ryhmä, johon hän vahvasti identifioitui. Päiväkirjasta on havaittavissa, että Hélène näki itsensä ennen kaikkea ranskalaisena ja vasta sitten juutalaisena. Anne Frankin tavoin hän alkoi vihata ja halveksua saksalaisia, joita joutui jatkuvasti kohtaamaan Pariisin kaduilla ja jotka pitivät häntä, syntyperäistä ranskatarta, omaan kotimaahansa kuulumattomana. Yksi tällainen kohtaaminen sai Hélènen purkautumaan päiväkirjalleen: ”[N]uo miehet, nuo *ulkomaalaiset* jotka eivät koskaan ymmärtäisi Pariisia tai Ranskaa, väittivät etten minä ollut ranskalainen, ja katsoivat että Pariisi oli heidän vuokseen, että tämä rue de Rivoli kuului heille.”⁸⁰⁹ Michittäjien läsnäolo vahvisti Hélènen kansallistunnetta – miten joillain ulkomaalaisilla oli otsaa astella hänen kotikaupungissaan omistajan elkein ja samalla kiistää hänen kansallisuutensa vain siksi, että hän sattui olemaan juutalainen? Hän käytti päiväkirjassaan myös ilmaisua ”meillä Ranskassa” ja hämmästeli, eivätkö saksalaiset tajunneet kokonaisia juutalaisperheitä karkottaessaan näiden koti-ikäväää maahan, joihin monien suvut olivat juurtuneet jo vuosisatoja aiemmin. Myös Hélènen vanhemmat olivat päiväkirjan perusteella

807 ”Ces gens-là ont l'esprit étroit et sectaire. Et ce qui est grave en ce moment, ils justifient le nazisme. Plus ils se resserreront en ghetto, plus on les persécutera. Pourquoi faire des États dans les États? Il a rappelé ce principe de la Révolution française, qui n'admettait que le juif en tant qu'individu, et pas le judaïsme en tant que race. Mais c'est le seul principe qui tienne. Le judaïsme est une *religion* et pas une race. D'ailleurs, pour distinguer les juifs, ils sont bien obligés de parler du principe religieux.” Hélène Berrin päiväkirja 27.7.1942, CDJC. Kursiivi Berrin.

808 Hélène Berrin päiväkirja 24.1.1944, CDJC. Lisää Hélènen kapinointia ajatusta juutalaisuudesta rotuna vastaan, ks. Hélène Berrin päiväkirja 9.11. ja 31.12.1943, CDJC. Kansallissosialistien tapa määritellä rodullinen identiteetti perustui epäloogisesti ei ”rotuun” tai ”ulkonäköön”, vaan isovanhempien uskontoon. Ks. Matthäus & Roseman 2010, 40, 194–195.

809 ”[C]es hommes-là, ces étrangers qui ne comprendraient jamais Paris ni la France, prétendaient que je n'étais pas française, et considéraient que Paris leur était dû, que cette rue de Rivoli leur appartenait.” Hélène Berrin päiväkirja 30.10.1943, CDJC. Kursiivi Berrin.

identiteetiltään vahvan ranskalaisia, mikä käy ilmi esimerkiksi Hélénen äidin käyttämästä me-muodosta keskusteltaessa Ranskan asemasta sodassa.⁸¹⁰

Berrien vahva kansallistunne lienee vaikuttanut osaltaan siihen, että Héléne ja hänen vanhempansa jäivät vainoista ja saksalaismiehityksestä huolimatta Pariisiin, eivätkä missään vaiheessa edes yrittäneet paeta tai mennä piiloon. Héléne pohti päiväkirjassaan usein Berrien päätöstä ja muiden suhtautumista siihen. Jääminen erotti hänen perheensä monista muista juutalaisista, jotka pyrkivät kaikin keinoin ulos Pariisista. Héléne arveli hänen ja muiden juutalaisten olevan useimmille ei-juutalaisille taakka, josta eroon pääseminen olisi ilahduttavaa, koska sitten ei tarvitsisi enää kantaa huolta.⁸¹¹ Monen ulkopuolisen oli hänen mukaansa vaikeaa ymmärtää juutalaisten pakenemisen-tuskaa: ”[...] [E]ivät ymmärrä että se on meille yhtä suuri [juuriltaan] repäisy kuin heille, koska he eivät aseta itseään meidän asemaamme, ja koska he pitävät meitä luonnostaan tuomittuina maanpakoon.”⁸¹² Jää hieman epäselväksi, viittasiko Héléne tässä juutalaisiin yleisesti, vai tarkoittiko ”me” ainoastaan hänen omaa perhettään – halusiko hän erottautua muista juutalaisista, jotka olivat jo paenneet. Erottautumiseen viittaavat Hélénen heti edellisen sitaatin perään kirjoittamat pohdiskelut siitä, miten hän suhtautuisi muihin internoituihin, jos joutuisi lähtemään Pariisista.⁸¹³ Jäämällä Pariisiin hän koki uhmaavansa juutalaisten ”yhteistä kohtaloa”, mikä toisaalta näytti olevan hänelle voimanlähde ja selviytymiskeino mutta mistä hän sai myös huonon omatunnon. Héléne kirjoitti selkäpiitönsä kylmäävän ja tuntevansa selittämätöntä halua sovittaa ajatellessaan perheensä käsityskannan erottavan heidät siitä, mitä muille juutalaisille oli määrä tapahtua.⁸¹⁴ Héléne tunsi siis eroavansa muista juutalaisista, eikä tunnistanut itsessään tiettyjä ajan juutalaisuuteen ainakin monien ulkopuolisten mielestä kuuluneita piirteitä, kuten jatkuvaa tunnetta diasporassa elämisestä ja kohtalon varaan jättäytymistä. Hänen perheensä juuret olivat Ranskassa ja Pariisissa, eikä hän halunnut jättää niitä, ainakaan vapaaehtoisesti.

810 Héléne Berrin päiväkirja 9. ja 14.11.1943, 13.12.1943, CDJC.

811 Héléne saattaa osua arvioissaan oikeaan, ainakin siinä suhteessa, että Ranskassa monet todella suhtautuivat juutalaisiin taakkana. Maalla oli pitkät antisemitistiset perinteet. 1930-luvulla juutalaisvastaiset asenteet nousivat pintaan paitsi useiden antisemitististen puolueiden ja järjestöjen muodossa myös äärioikeiston ulkopuolella. Monet pitivät juutalaisina suurimpana syynä kaikkiin Ranskan 1930-luvun ongelmiin. Toisen maailmansodan syttyminen ja miehitysaika eivät muuttaneet tilannetta, vaan monet ranskalaiset yleisesti hyväksyivät juutalaisten karkotukset, suhtautuivat heidän kohtaloonsa välinpitämättömästi tai olivat jopa avoimen vihamielisiä juutalaisia kohtaan. Ks. esim. Kuparinen 2008, 265–268.

812 ”[...] [N]e comprendront pas que c'est pour nous un arrachement aussi grand que pour eux, parce qu'ils ne se mettent pas à notre place, et qu'ils nous considèrent comme naturellement voués à l'exil.” Héléne Berrin päiväkirja 2.7.1942, CDJC.

813 Héléne Berrin päiväkirja 2.7.1942, CDJC.

814 Ibid.

Ulkopuolisten suhtautuminen juutalaisiin vaikuttaa olleen Hélénelle tärkeä teema, josta hän kirjoitti paitsi jäämisen ja pakenemisen problematiikkaa pohtiesaan myös monissa muissa yhteyksissä. Nämä päiväkirjan kohdat avaavat lisää sitä, mitä Héléne itse ajatteli omasta juutalaisuudestaan ja miten hän asemoi itsensä suhteessa ulkopuolisiin ja toisiin juutalaisiin. Etenkin päiväkirjan loppua kohden vaikuttaa siltä, että ei-juutalaisten näkemykset vahvistivat Hélénen juutalaista identiteettiä. Hän kuvaili erästäkin tuttavaansa välinpitämättömäksi, tunteettomaksi ja ymmärtämättömäksi vainoja kohtaan. Kuvailunsa yhteydessä Héléne puhui juutalaisista ”meinä” ja muista ”heinä” ja totesi, ettei ylpeänä ihmisenä kaivannut ”heidän” sääliään.⁸¹⁵ Merkinnästä on luettavissa aiempaa suurempaa yhteenkuuluvuudentunnetta muiden juutalaisten kanssa. Héléne halusi nyt erottautua ”heistä”, jotka eivät tienneet eivätkä ymmärtäneet. Toisaalta oli ymmärtäviäkin ihmisiä, joista Héléne sai lohtua, mutta hän kirjoitti syksyllä 1943 tuntevansa silti eristyneisyyttä ja totesi juopan erottavan hänet nykyään kaikista tapaamistaan ihmisistä.⁸¹⁶ Tämä erilaisuuden tunne vaikuttaa vain vahvistuvan päiväkirjan loppua kohden. Héléne koki paitsi juutalaisuutensa, myös nuoruutensa muista ihmisistä erottavana tekijänä:

[M]oniko ihminen tajuaa millaista on ollut olla kaksikymmentävuotias tässä kauhistuttavassa kärsimyksessä, ikä jossa on valmis ottamaan vastaan elämän kauneuden, jossa on valmis luottamaan ihmisiin? Ymmärtävätkö he ansion [...] joka puolueettoman arvostelukyvyyn ja sydämen lempeyden säilyttäminen olisi heille ollut tässä painajaisessa? Uskon että me olemme hieman lähempänä hyveellisyyttä kuin monet muut.⁸¹⁷

Jää hiukan epäselväksi, tarkoittiko Héléne tässä ”meillä” nuoria vainottuja erotuksena muista juutalaisista vai laskiko hän lähes ”hyveellisiin” kaikki juutalaiset iästä riippumatta. Joka tapauksessa tässäkin merkinnässä on nähtävissä selkeä erottelu ”meihin” ja ”heihin”, jotka eivät ymmärrä. Toisaalta Hélénen ajatuksissa oli siis edelleen olemassa hänen kasvavasta eristyneisyyden tunteestaan huolimatta myös ”me”, eikä vain ”minä”. Tämä Hélénen ”me” oli samassa elämäntilanteessa oleva ryhmä, yllä olevan sitaatin yhteydessä erityisesti nuoret vainotuksi joutuneet juutalaiset, johon hän saattoi samaistua ja näin tuntea, ettei sittenkään ollut täysin yksin. Tämä edesauttoi henkistä selviytymistä.

815 Héléne Berrin päiväkirja 17.10.1943, CDJC. Samankaltaisesta kohtaamisesta ulkomaailman kanssa, ks. myös Héléne Berrin päiväkirja 19.10.1943, CDJC.

816 Héléne Berrin päiväkirja 19.10.1943, CDJC.

817 ”[B]eaucoup de gens se rendront-ils compte de ce que cela aura été que d’avoir 20 ans dans cette effroyable tourmente, l’âge où l’on est prêt à accueillir la beauté de la vie, où l’on est tout prêt à donner sa confiance aux hommes? Se rendront-ils compte du *mérite* [...] qu’il y aura eu à conserver un jugement impartial et une douceur de cœur à travers sa cauchemar? Je crois que nous sommes un peu plus près de la vertu que beaucoup d’autres.” Héléne Berrin päiväkirja 28.10.1943, CDJC.

Erityisesti kärsimyksestä ja sen ymmärtämisestä vaikuttaa muodostuneen Hélénelle tärkeä, hänet muihin juutalaisiin yhdistävä ja ulkopuolisista erottava tekijä. Hänen mukaansa juutalaiset kantoivat harteillaan paitsi itsensä, myös toistensa ja koko ihmiskunnan kärsimystaakkaa siinä missä ymmärtämättömät ulkopuoliset kykenivät osoittamaan korkeintaan sääliä vainottuja kohtaan. Juutalaisten ja muiden välillä oli tämän takia kuilu, joka ei kaventunut, vaikka Héléne kuinka yritti esittää normaalia ja olla kuten muutkin.⁸¹⁸ Vaikka hän oli ennen kavahtanut itsensä määrittämistä pelkästään juutalaisuuden kautta, vainot ja niistä aiheutuvat juutalaisten kärsimykset saivat Hélénen tuntemaan aiempaa suurempia eroja itsensä ja ei-juutalaisten välillä. Samalla juutalaisuudesta tuli päiväkirjamerkintöjen perusteella yhä tärkeämpi osa hänen identiteettiään. Muista vainotuista tuli vähitellen ainoa ryhmä, johon Héléne saattoi tukeutua, sillä ulkopuoliset eivät ymmärtäneet.

Samoihin aikoihin Pariisissa päiväkirjaansa kirjoitti myös Isabelle Jesion, mutta hänen identiteettinsä rakentumiseen juutalaisvainojen kiristymisen Ranskassa vaikutti hiukan eri tavalla kuin vanhempaan ja sen vuoksi ehkä paremmalla itsetuntemuksella varustettuun Héléne Berriin. Kuten mainittua, Jesion ei käynyt juutalaista koulua, vaan hänen opinahjonsa – tai ainakin moni sen opettajista – oli katolilaispainotteinen. Tällä näyttää olleen vahva vaikutus hänen identiteettiinsä ja samautumisen kohteisiinsa. Koulun lomat menivät katolisten juhlapyhien mukaan, joten nämä juhlat muodostuivat tärkeiksi myös tälle juutalaisperheen tyttärelle, vaikka päiväkirjassa ei käykään ilmi, vietettiinkö niitä myös Jesionien kotona. Joulun ja kristittyjen pääsiäisen lisäksi Isabelle kirjoitti päiväkirjassaan esimerkiksi helluntain vietosta – vuoden 1942 helluntain hän merkitsi jopa päivämäärän yhteyteen.⁸¹⁹ Myönteinen suhtautuminen katolisiin juhliin tuo mieleen katolilaisessa Baijerissa eläneen saksanjuutalaisen Elisabeth Blockin päiväkirjatekstit vuodelta 1934, joista käy ilmi, että hänen perheensä vietti joulua ja katolisia kirkkopyhiä siinä missä Baijerin ei-juutalainenkin väestö.⁸²⁰ Ei ole varmaa, tekikö Isabellen perhe samoin, mutta ainakaan hänen vanhempansa eivät liene olleet kovin tiukkoja uskonnon suhteen, kun antoivat lapsensa käydä katolishenkistä koulua.

Juutalaisuus ei sen sijaan näy Isabelle Jesionin päiväkirjan alkupuolella juuri lainkaan. Isabelle mainitsi olevansa juutalainen vasta useita kuukausia päiväkirjaa pidettyään, silloinkin ainoastaan sivulauseessa.⁸²¹ Héléne Berrin tavoin hän kuitenkin joutui kohtaamaan ja tunnustamaan taustansa Daavidin tähden kantopakon astuttua voimaan alkukesästä 1942. Myös Isabellea huolettivat muiden reaktiot keltaiseen tähteen. Vaikka tähden laittaminen rintaan ei tuntunut hänestä itsestään loukkaavalta,

818 Héléne Berrin päiväkirja 12.11.1943, CDJC. Ks. kärsimyksistä juutalaisia yhdistävänä ja muista erottavana tekijänä myös Héléne Berrin päiväkirja 15.2.1944, CDJC.

819 Isabelle Jesionin päiväkirja 25.5.1942, GFH.

820 Matthäus & Roseman 2010, 139–140.

821 Isabelle Jesionin päiväkirja 2.4.1942, GFH.

Isabelle pelkäsi, että hänen suosikkiopettajansa tulisivat pitämään hänestä tähden takia vähemmän, koska pitäisivät häntä nöyryytettynä.⁸²² Samassa päiväkirjamerkinnässä kesäkuulta 1942 Isabelle teki selväksi oman asemoitumisensa: ”En silti [tähdestä huolimatta] ole juutalainen, sillä jumaloin katolista uskontoa [...]”⁸²³ Isabelle näyttää siis arvelleen, että muut pitäisivät tähden kantamista säälistävänä alistumisena. Tähden pitäminen ei kuitenkaan ollut hänelle itselleen ongelma. Tämä ei johtunut esimerkiksi siitä, että hän olisi ollut ylpeä juutalaisuudestaan. Ongelmattomuus kumpusi pikemminkin siitä, että hän kuitenkin sisimmässään tunsii, ettei kuulunut samaan joukkoon muiden tähdenkantajien kanssa. Tällöin ulkopuolisten kenties ikävä suhtautuminen tähden ei voisi koskettaa häntä. Daavidin tähden käyttöpakko aiheutti siis Isabellessa vastareaktion. Kieltämällä Alexandra Zapruderin esittelemän juutalaispoika Peter Feiglin⁸²⁴ tavoin oman juutalaisuutensa ja identifioitumalla entistä vahvemmin katolilaisiin hän pyrki luomaan itselleen suojakuoren, immuniteetin kiristyville vainotoimille.

Toisaalta Isabelle kommentoi tähtipakkoa ironiseen sävyyn: ”Se on hauskaa ja ennen kaikkea hyvin imartelevaa.. Ikään kuin meitä pidettäisiin ihmisruttona, jota ei saa lähestyä.”⁸²⁵ Purova sarkasmi, johon turvautui silloin tällöin myös esimerkiksi Anne Frank, oli Isabelleen toinen selviytymiskeino uuden lain aiheuttamista erilaisuuden ja leimautumisen tunteista. Toinen huomioitava seikka yllä olevassa sitaatissa on se, että Isabelle käyttää siinä juutalaisiin viitatessaan me-pronominia, vaikka on viikkoa aiemmassa päiväkirjamerkinnässään kieltänyt olevansa itse juutalainen. Jyrkän ensireaktion jälkeen Daavidin tähden kantaminen oli siis kuitenkin saanut hänessä aikaan ainakin jonkinlaista yhteenkuuluvuuden tunnetta kohtalotovereidensa kanssa. Isabelle piti silti edelleen juutalaisuuttaan harmillisena asiana, kuten syksyllä 1942 kirjoitti todenneensa opettajalleen.⁸²⁶ Vahvempi identifioituminen muihin juutalaisiin ei siis herättänyt hänessä aluksi juurikaan positiivisia tunteita, esimerkiksi ylpeyttä taustastaan. Tämä on ymmärrettävää ajan tilanteessa – etenkin jos Isabelleen kotona ei ollut aiemmin juurikaan puhuttu juutalaisuuden merkityksestä.

Vasta kun Isabelle sai piilopaikan UGIF:n ylläpitämästä sisäoppilaitoksesta, hänen suhtautumisensa omaan juutalaisuuteensa näyttää muuttuneen myönteisemmäksi. Ainakin hän kirjoitti päiväkirjansa viimeisillä sivuilla, että haluaisi juutalaisuutensa vuoksi muuttua ihmisenä, ja päätti jopa erään merkintänsä hepreankieliseen tervehdykseen *Chalom*.⁸²⁷ Katolilaisuuden ihailusta näissä merkinnöissä ei ollut

822 Isabelle Jesionin päiväkirja 2.6.1942, GFH.

823 ”Pourtant je ne suis pas Juive, puisque j’adore la religion Catholique [...]” Isabelle Jesionin päiväkirja 2.6.1942, GFH.

824 Ks. Zapruder 2002, 68.

825 ”C’est gai et surtout tres flatteur.. On a l’air de nous prendre pour des pestiferés des gens qu’il ne faut pas approcher.” Isabelle Jesionin päiväkirja 9.6.1942, GFH.

826 Isabelle Jesionin päiväkirja 7.10.1942, GFH.

827 Isabelle Jesionin päiväkirja 8. ja 17.3.1944, GFH.

enää jälkeäkään. Tiivis oleilu sisäoppilaitoksen muiden juutalaistytöjen kanssa oli todennäköisesti omiaan vahvistamaan Isabellen identiteetin juutalaista puolta.

Toisin kuin Hélène Berr, joka korosti usein päiväkirjassaan ranskalaisuuden ja pariisilaisuuden merkitystä itselleen, Isabelle Jesion ei sen sijaan koskaan painottanut päiväkirjateksteissään kansallisen identiteetin tärkeyttä. Hän päinvastoin totesi, että olisi varmaan onnellisempi jossain toisessa maassa ja kirjoitti muutenkin usein kaukokaipuustaan.⁸²⁸ Päiväkirjan perusteella katolilaisuus ja myöhemmin juutalaisuus olivat siis Isabellelle paljon tärkeämpiä identifioitumisen kohteita ja samalla selviytymiskeinoja kuin mikään maa tai kansa. Tässä hän poikkeaa muista tarkastelemistani päiväkirjanpitäjistä.

Tutkimieni nuorten naisten suhde juutalaiseen traditioon oli varsin maallistunut huolimatta useimpien vahvistuvasta samastumisesta juutalaisuuteen, kuten yllä on käynyt ilmi. Myös heidän suhtautumisensa syvällisempiin uskonoppeihin poikkesi juutalaisesta perinteestä. Rachel Feldhay Brennerin mukaan 1900-luvun alun länsieurooppalaisille juutalaisille oli tyyppillistä, että kristinusko oli lähempänä sydäntä kuin juutalainen usko. Monet länsimaistuneet juutalaiset pitivät kristinuskoa universaalina ja sen viestiä humanimpana kuin juutalaisen uskon vakavuutta ja ankaruutta. Alexandra Zapruderin mukaan oli jopa yleistä, että maallistuneet juutalaiset suhtautuivat epäluuloisesti tai peräti vihamielisesti niihin kansansa edustajiin, jotka olivat vielä hartaita juutalaisuskon harjoittajia. Kääntyminen kristityksi oli yleistä. Myös Anne Frankin uskonnollisuudessa Brenner näkee olleen enemmän kristinuskon kuin juutalaisuuden piirteitä.⁸²⁹ Tarkastelemistani päiväkirjoista ei löydy sen enempää viittauksia juutalaiseen uskonoppeihin kuin traditioon, mutta täysin uskonnottomia niiden kirjoittajat eivät silti olleet. Brenner näkee, että juutalaisvainojen myötä Anne Frankille ja muille Brennerin tutkimille nuorille naisille tuli tarve vahvistaa ihmisyyttään Jumalan lohduttavan läsnäolon avulla. Viktor Frankl puolestaan kertoo uskonnollisuuden olleen elinvoimaista ja syvää vielä keskitysleiriolosuhteisakin – päinvastoin kuin monilla Zapruderin tutkimilla nuorilla juutalaisilla, joille vainot antoivat syyn epäillä Jumalan olemassaoloa.⁸³⁰ Esimerkiksi Anne Frank oli kehittänyt uskonnollisuuteen henkilökohtaisen, juutalaisista opeista vapaan suhteen.

Brenner kuvaa Anne Frankia hänen tutkimistaan nuorista juutalaisnaisista vähiten uskonnolliseksi. Otto Frank on taas todennut, että hänen tyttärensä suhde ainakin juutalaisuuden ulkoisiin rituaaleihin oli aina välinpitämätön.⁸³¹ Anne pohdiskeli päiväkirjansa sivuilla suhdettaan uskontoon melko harvoin. Kuten mainittua, myös hänen vanhempansa suhtautuivat uskonasioihin varsin vapaamielisesti ja kannustivat tyttäriään jo pieninä tutustumaan muihinkin uskontoihin, kuten katolilaisuus-

828 Isabelle Jesionin päiväkirja 24.2., 13. ja 21.4. ja 20.11.1942, GFH.

829 Brenner 1997, 8–9, 55–56; Zapruder 2002, 68.

830 Brenner 1997, 107–108; Zapruder 2002, 91; Frankl 2006, 39.

831 Brenner 1997, 9; Lee 2011, 307. Anne Frankin suhteesta uskontoon, ks. myös Müller 1999, 242–245.

teen, eritaustaisten ystäviensä kautta. He eivät kuitenkaan olleet täysin hylänneet Margotin ja Annen uskonnollista kasvatusta. Etenkin Edith Frank tuntuu pitäneen uskonasioita tärkeänä osana lastensa kasvattamista. Perhe oli kuulunut ennen piiloon menoa Amsterdamin liberaaliin juutalaisseurakuntaan, sillä he vieroksivat ortodoksisjuutalaisuutta. Otto Frank oli käynyt synagogassa vain harvoin – Carol Ann Leen mukaan ei koskaan – ja niin hänelle kuin monelle muulle liberaaliseurakunnan jäsenelle seurakunta oli vain sosiaalinen kohtaamispaikka. Edith Frankille seurakunta oli kuitenkin merkinnyt enemmän. Hän oli yrittänyt saada lapsiaankin käymään siellä uskonnontunneilla, mutta ainakin Melissa Müllerin mukaan Anne oli kieltäytynyt opetuksesta. Toisessa Anne Frankin melko tuoreessa elämäkerrassa Lee toteaa, että ilmeisesti Anne kävi kyllä oppia saamassa, mutta vain silloin tällöin.⁸³² 1800-luvulta lähtien lasten uskonnollista kasvatusta alettiin pitää yhä enenevässä määrin juuri perheen äidin tehtävänä, kun sen aiemmin oli katsottu olleen osa isän roolia. Näin oli ainakin kristityissä perheissä.⁸³³

Anne kertoi päiväkirjassaan äitinsä hänelle antamasta rukouskirjasta, jota tytär ei vaikuta suuresti arvostaneen. Hän kirjoitti suoraan, etteivät kirjan rukoukset kauneudestaan huolimatta merkinneet hänelle paljonkaan. Anne piti tällaista uskonnollisen kirjallisuuden lukemaan kehottamista lähinnä kiusallisena hurskasteluun ja uskonnollisuuden teeskentelemiseen pakottamisena.⁸³⁴ Tällainen asenne johtui varmasti osittain siitä, että rukouskirjan oli lahjoittanut juuri Annen äiti, jota vastaan hän pyrki muutenkin kapinoimaan. Toisaalta Anne korosti päiväkirjassa henkilökohtaisen uskon tärkeyttä verrattuna ulkoapäin tyrkytettyyn.⁸³⁵ Isänsä opastukseen uskonasioissa hän suhtautui kuitenkin paljon suopeammin. Päiväkirjasta ilmenee, että Otto Frank suunnitteli antavansa Annelle pyhän Nikolauksen päivän lahjaksi lasten Raamatun, jotta tytär oppisi jotain myös Uudesta testamentista. Hanukkalahjaksi Uusi testamentti ei sentään isän ja Annen mielestä sopinut, sillä Jeesus ja hanukkajuhla eivät kerta kaikkiaan kuuluneet kovin hyvin yhteen, kuten Anne totesi päiväkirjassaan.⁸³⁶ Sekä pyhän Nikolauksen päivän juhliminen että tyttären tutustuttaminen Uuteen testamenttiin, joka ei yleensä kuulu juutalaisten lukemistoon, ovat jälleen yksi osoitus Annen vanhempien – ainakin Oton⁸³⁷ – suvaitsevaisesta suhtautumisesta uskontoon. Tässä on nähtävissä myös Brennerin käsittelemää lähentymistä kristinuskon kanssa.

832 Müller 1999, 109–110, 242; Lee 2011, 93, 123, 134. Müllerin mukaan Otto Frank ei ollut aikoinaan juhlinut edes bar mitsvaa eikä koskaan opetellut hepreaa toisin kuin vaimonsa.

833 Davidoff et al. 1999, 141.

834 Frank 2002, 81 [29.10.1942].

835 Frank 2002, 191 [27.11.1943].

836 Frank 2002, 182 [3.11.1943].

837 Melissa Müllerin mukaan Otto Frank pyrki koko ikänsä välittämään ymmärrystä ja sopusointua kristittyjen ja juutalaisten kesken. Müller 1999, 244.

Anne luki Raamattua ja jonkin verran myös muuta uskonnollista kirjallisuutta muiden opintojensa ohella, mutta näyttää suhtautuneen tähän lähinnä osana koulumaista uskonnonopetusta, eikä pohtinut päiväkirjassaan esimerkiksi Raamatun sisältöä sen syvällisemmin.⁸³⁸ Hänen uskonnollisuutensa ilmeni toisella tavalla. Hän esimerkiksi rukoili usein, etenkin muiden juutalaisten kärsimyksiä lievittääkseen, mutta myös saadakseen itselleen lohtua.⁸³⁹ Muutenkin Anne ilmaisi päiväkirjassaan usein luottamuksensa Jumalaan, vaikka kirjoitti ajattelevansa joskus, että Jumala halusi jatkuvasti koetella häntä, ja ihmetteli välillä, miksi tämä antoi hyvien ihmisten kärsiä. Kaikesta huolimatta Jumalaan turvautuminen pystyi karkottamaan pelon Annen mielestä, ja hän uskoi, ettei tämä hylkäisi koskaan.⁸⁴⁰ Frankin perheen piilopaikan säilyminen salaisena lukuisista alakerran tiloissa vuonna 1944 tapahtuneista murroista huolimatta vaikuttaa entisestään vahvistaneen Annen luottamusta Jumalan varjelukseen. Tapaukset herättivät hänessä toivoa siitä, että Jumalan ansioista piilopaikan asukkaat pystyisivät pelastumaan jatkossakin. Sarianna Valvee pitää Annen uskonnollisuutta kanavana, jolla tämä saattoi ilmaista uskonsa tulevaisuuteen.⁸⁴¹ Anne uskoi myös, että Jumala oli antanut koko juutalaisen kansan kärsimyksille tarkoituksen:

Kuka on tehnyt meistä juutalaisista poikkeuksen kaikkien kansojen joukossa? [...] Jumala on tehnyt meidät tällaisiksi, mutta Jumala myös pelastaa meidät. Jos kestämmme kaiken tämän kärsimyksen [...] ehkä meidän uskomme opettaa joskus hyvää maailmalle ja siten kaikille kansoille, ja sen edestä, vain sen edestä meidänkin on kärsittävä.⁸⁴²

Hän luotti siis Jumalan johdatukseen kaikista niistä kauheuksista huolimatta, joita juutalaiset olivat joutuneet ja joutuisivat tulevaisuudessa kohtaamaan. Olivathan he Jumalan luvattua kansaa. Hän tunsi myös selvästi jonkinlaista samastumista paitsi juutalaisuuteen yleensä myös juutalaisiin uskonoppeihin, vaikka hänen oma suhtautumisensa uskoon olikin hiukan erilainen.

Anne Frankin tapa puhua Jumalalle ja rukoilla läheni kristinuskoa. Juutalaisuutta käsittelevässä artikkelikokoelmassa Tapani Harviainen tosin korostaa, että myös juutalaiset rukoilevat, mutta heidän rukoiluunsa liittyy paljon erilaisia rituaaleja ja kaavoja.⁸⁴³ Kristittyjen rukoilu on yleisesti ottaen vapaampaa, kuten Annellakin

838 Frank 2002, 341, 364–365 [27.4. ja 11.5.1944].

839 Frank 2002, 189, 191, 198–199, 207, 210, 265, 312 [27.11. ja 29.12.1943, 6. ja 7.1., 7.3. ja 5.4.1944].

840 Frank 2002, 180, 190–191, 226, 309, 339 [30.10. ja 27.11.1943, 30.1., 31.3. ja 25.4.1944].

841 Frank 2002, 325–326 [11.4.1944]; Valvee 1988, 62–63.

842 Frank 2002, 327 [11.4.1944].

843 Harviainen 1995a, 45–47; Langer 1996, 69–70; Brenner 1997, 55, 57–58, 109.

oli. Lukuun ottamatta Isabelle Jesionia, joka olisi ainakin halunnut rukoilla kuten katolilaiset, muiden nuorten juutalaisnaisten kohdalla ei käy ilmi, miten he rukoilivat, jos rukoilivat.⁸⁴⁴ Esimerkiksi Hélène Berr mainitsi muutaman kerran päiväkirjassaan rukoilevansa ja saavansa siitä lohtua, mutta ei kuvaillut tarkemmin rukoilutapojaan. Niin ei tehnyt myöskään muutenkin uskonnosta vaitonainen Elisabeth Kaufmann, jonka päiväkirjan lopussa on yksi rukoiluun viittaava merkintä pakomatkan vaiheiden kuvailun yhteydessä. Siinä Elisabeth kirjoitti rukoilleensa ääneen pommisuojaussa, ettei heidän senhetkiseen lepopaikkaansa herättely-yrityksistä huolimatta nukku- maan jääneelle äidille kävisi kuinka, mutta ei kertonut enempää siitä, miten rukoilu tapahtui.⁸⁴⁵ Vaikka Anne Frank ei rukoillut kuin juutalaiset, Valvee huomioi, että hän pitäytyi toisaalta yhteen Jumalaan, eikä tunnustanut Jeesusta, mikä on osa juutalaisia oppeja.⁸⁴⁶ Tässä hän erosi Hélène Berristä, joka jopa kritisoi päiväkirjassaan sitä, että juutalaiset olivat torjuneet Kristuksen.⁸⁴⁷

Hélène Berrin suhde uskonasioihin vaikuttaa olleen vielä vapaamielisempi kuin Anne Frankilla. Hélène alkoi kirjoittaa suhteestaan uskontoon – tai oikeastaan uskontoihin – vasta päiväkirjan loppupuolella, mutta pohti näissä merkinnöissä asiaa sitäkin intensiivisemmin. Hän peilasi päiväkirjateksteissään omaa tapaansa uskoa paitsi juutalaisuuteen, myös katolilaisuuteen. Katolilaisuus oli paljon hänen miellesään luultavasti etenkin siksi, että hänen poikaystävänsä Jean oli katolisesta perheestä. Hélène paheksui päiväkirjassaan Jeanin äitiä, joka oli yrittänyt saada Hélènen lupaamaan, että hänen ja Jeanin mahdollisista lapsista tulisi katolisia. Hän piti tällaista toimintaa epäilyttävänä, ja totesi, ettei itse voisi kuvitellakaan yrittävänsä kääntymättä jotakuta.⁸⁴⁸ Hélène arvosteli lukuisissa päiväkirjamerkinnöissä katolilaisuutta myös yleisemmällä tasolla. Hän moitti katolilaisia saamattomuudesta ja pappien pelkuruudesta, koska nämä eivät olleet puuttuneet juutalaisvainoihin. Jopa paavi sai osansa Hélènen kynästä. Miksi tämä ei tehnyt mitään, vaikka vainot rikkoivat Kristuksen lakeja?⁸⁴⁹ Hélènen moitteet ovat ymmärrettäviä, sillä katolinen kirkko todella suhtautui juutalaisvainoihin pitkälti vaieten ja jopa paavi Pius XII, jonka poliittista valtaa on usein liioiteltu, oli kansallissosialistien edessä voimaton.⁸⁵⁰ Seu- raava sitaatti lokakuulta 1943 tiivistää hyvin Hélènen ajatukset katolilaisista:

844 Ks. esim. Isabelle Jesionin päiväkirja 18.4.1942, GFH.

845 Hélène Berrin päiväkirja 27.10. ja 6.12.1943, CDJC; Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 14.6.1940, USHMM.

846 Valvee 1988, 108.

847 Hélène Berrin päiväkirja 11.10.1943, CDJC.

848 Hélène Berrin päiväkirja 27.10.1943, CDJC.

849 Hélène Berrin päiväkirja 11.10.1943, CDJC.

850 Vaikka katolinen kirkko onnistui pelastamaan joitain yksittäisiä juutalaisia, kirkon yleinen kanta oli olla puuttumatta asiaan, joka ei koskenut suoraan sen omia jäseniä. Paavi ei uskaltanut avoimesti tuomita juutalaisvainoja peläten seurauksia. Ranskassa kirkonmiesten suhtautuminen juutalaisten vainoamiseen ja karkotuksiin oli erittäin jakautunutta – osa ei tahtonut puuttua juutalaisten kohteluun, osa harjoitti maanalaista vastarintaa. Lisää aiheesta, ks. Conway 2001, 111–114.

Ansaitsevatko katoliset kristityn nimen, jos he noudattaisivat Kristuksen opetuksia, ei voisi olla asiaa, jota kutsutaan: uskonnon ja peräti rotujen väliseksi eroksi? Ja sitten he sanovat: teidän ja meidän välillämme on se ero, että me uskomme Messiaan tulleen, ja te odotatte häntä yhä. Mutta, he, mitä he ovat tehneet Messiaalla? He ovat yhtä pahoja kuin ennen hänen tuloaan. He ristiinnaulitsevat Kristuksen joka päivä.⁸⁵¹

Hélène piti katolisia tekopyhänä ryhmänä, joka oli unohtanut Kristuksen opetukset ja rakensi keinotekoisia raja-aitoja eri uskontojen, kuten katolilaisuuden ja juutalaisuuden, välille. Paitsi puuttumattomuus juutalaisvainoihin, Hélèneä ärsytti katolisissa myös se, etteivät nämä tuntuneet tuomitsevan edes käynnissä olevaa sotaa yleensä.⁸⁵² Katolilaisuus ei kuitenkaan ollut ainoa uskonto, jota Hélène kritisoi päiväkirjassaan.

Hélène suhtautui varauksella jopa omaan uskontokuntaansa. Kuten mainittua, juutalaisia hän moitti siitä, että nämä olivat torjuneet Kristuksen ja ylpeilivät ahdasmielisyydellään ja itsepintaisuudellaan. Tässä yhteydessä hän laittoi päiväkirjassaan juutalaisen uskontokunnan lainausmerkkeihin, mikä kertoo omaa kieltään hänen suhtautumisestaan.⁸⁵³ Hélène vaikuttaakin pitäneen kaikkia uskontokuntia yhtäläillä väärässä olevina: ”Koko maailman tulee olla kristitty, kyllä, jos sille halutaan välttämättä antaa nimi. Mutta ei katolinen, ei sellainen kuin ihmiset ovat siitä tehneet. Ei ole ollut kuin yksi jatkuva virtaus alusta saakka. Mutta, valitettavasti, kummallakin puolella [Kristuksen torjujat ja häneen uskovat] on vallinnut käsittämätön hengen ahtaus, mikä on estänyt ihmisiä näkemästä sitä.”⁸⁵⁴ Hélène myös arvosteli ”kääntyä”-verbin silloista merkitystä uskontokunnan vaihtamisena. ”Oliko Kristuksen aikaan eri uskonlahkoja? Oliko mitään muuta kuin Jumalan uskonlahko?”⁸⁵⁵ Hän itse tuntuu vaikuttuneen kristinuskon alkuperäisistä opeista.

Kirjoittaessaan ensimmäistä kertaa uskon asioista päiväkirjaansa lokakuussa 1943, Hélène mainitsi lukeneensa Matteuksen evankeliumia – siis Uutta testamenttia

851 ”Est-ce que les catholiques méritent le nom de chrétiens, alors que s'ils appliquaient la parole du Christ, il ne devrait pas exister une chose qui s'appelle: différence de religion, et de races même? Et lorsqu'ils disent: la différence entre vous et nous, c'est que nous croyons à la venue du Messie, et que vous l'attendez toujours. Mais, eux, qu'ont-ils fait du Messie? Ils sont aussi mauvais qu'avant sa venue. Ils crucifient le Christ tous les jours.” Hélène Berrin päiväkirja 11.10.1943, CDJC.

852 Hélène Berrin päiväkirja 30.10.1943, CDJC. Lisää katolilaisuuden kritiikkiä, ks. Hélène Berrin päiväkirja 30.11.1943, CDJC.

853 Hélène Berrin päiväkirja 11.10.1943, CDJC.

854 ”Le monde entier doit être chrétien, oui, si l'on veut à tout prix donner des noms. Mais pas catholique, pas ce qu'en ont fait les hommes. Il n'y a eu qu'un seul écoulement continu depuis l'origine. Mais, malheureusement, de chaque côté il y a eu étroitesse incompréhensible d'esprit qui a empêché les hommes de voir cela.” Ibid.

855 ”Y avait-il des cultes différents au temps du Christ? Y avait-il autre chose que le culte de Dieu?” Ibid.

juutalaisten normaalista lukemistosta poiketen. Lukemansa kautta Héléne oli vakuuttunut siitä, että Kristus oli enemmän hänen kuin ”eräiden kunnan katolisten” oma ja että hän oli muutenkin lähempänä Kristusta kuin monet kristityt. Myöhemmin hän palasi Raamatun Kristusta koskeviin teksteihin esimerkiksi siteeraamalla raamatunkohtaa Jeesuksesta ja lapsista.⁸⁵⁶ Héléne ihaili Jeesuksen opetuksia ja piti tätä ”maailman suurimpana sosialistina”, jonka oppi perustui tasa-arvoon ja ihmisten veljeyteen. Monista nykykristityistä kristillinen lähimmäisenrakkaus ja veljeys olivat hänen mielestään sen sijaan kaukana, vaikka nämä väittivätkin olevansa Kristuksen henkisiä perillisiä.⁸⁵⁷ Héléne kääntyi siis vaikeina aikoina juutalaiselle yllättävälle taholle – Uuden testamentin ja Kristuksen oppien puoleen. Nämä toivat hänelle lohtua, mutta nykykristittyjä hän arvosteli. Héléne vaikuttaakin pitäneen henkilökohtaista suhdetta uskoon uskontokuntia tärkeämpänä.

Héléne Berrin uskontoon liittyvissä päiväkirjateksteissä on kuitenkin myös yhtymäkohtia judaismiin kanssa. Etenkin juutalaisten kohtaloajattelu näkyy hänen päiväkirjassaan. Héléne ilmaisi siellä haluavansa ottaa kohtalonsa kannettavakseen. ”Se ei ole fatalismia [...], vaan lähinnä epämääräinen tunne siitä, että jokaisessa uudessa koettelemuksessa on järkeä, että se on tarkoitettu minulle, ja että olen [sen jälkeen] puhdistuneempi, arvokkaampi omantuntoni ja luultavasti Jumalan edessä kuin ennen.”⁸⁵⁸ Vaikka Héléne tässä tekikin pesäeron juutalaisuudelle tyypilliseen fatalismiin eli uskoon ennalta määrätystä kohtalosta, hän oli selvästi pohtinut tätä ajattelutapaa ja omaa suhdettaan siihen. Toisaalla hän kuitenkin antoi ymmärtää, ettei uskonut Jumalan tahdolla olevan mitään tekemistä juutalaisvainojen kanssa, vaan ne johtuivat ihmisten pahuudesta. Kuolemasta Héléne ajatteli hieman ristiriitaisesti, että se oli toisaalta jumalallisen mahdin ilmentymä, mutta toisaalta oli olemassa kahdenlaisia kuolemia, Jumalan säätämiä luonnollisia ja ihmisen aiheuttamia. Ihmisellä ei ollut oikeutta riistää toisen henkeä, vaan kuolema oli yksin Jumalan päätettävissä.⁸⁵⁹ Ristiriitaa lisää se, että Héléne ilmoitti päiväkirjassaan suoraan, ettei uskonut tuonpuoleiseen.⁸⁶⁰ Héléne ei siis hyväksynyt vainoista aiheutuneita kuolemia Jumalan tahtona, mutta oli toisaalta valmis ottamaan pystyssä päin vastaan sen, mitä kohtalo oli hänen eteensä tuova. Hän sai näin ollen voimia ja selviytymiskeinoja sekä ihmisen pahuiden vastustamisesta että halusta tyytyä kohtaloonsa. Ajatus kuolemanjälkeisestä elämästä ei sen sijaan tuonut Hélénelle lohtua, sillä se tuntui hänestä mahdottomalta.

856 Héléne Berrin päiväkirja 11. ja 12.10.1943, CDJC.

857 Héléne Berrin päiväkirja 12.11.1943, CDJC; ks. myös Héléne Berrin päiväkirja 24.1. ja 15.2.1944, CDJC.

858 ”Ce n'est pas le fatalisme [...], mais plutôt une impression vague que chaque épreuve nouvelle a un sens, qu'elle m'est destinée, et que je serai plus purifiée, plus digne vis-à-vis de ma conscience et probablement de Dieu qu'avant.” Héléne Berrin päiväkirja 27.10.1943, CDJC.

859 Héléne Berrin päiväkirja 27.10.1943, 1. ja 30.11.1943, CDJC.

860 Héléne Berrin päiväkirja 31.1.1944, CDJC.

Toisin kuin Viktor Frankl kirjoittaessaan omista keskitysleirikokemuksistaan, kirjallisuudentutkija Lawrence Langer on todennut, että keskitysleirivangin oli hankala löytää jumalallista tarkoitusta leirillä kokemilleen äärimmäisille julmuuksille, jotka olivat ennen kaikkea todiste maallisesta pahuudesta. Raamatullinen vertailu esimerkiksi Jeesuksen kärsimyksiin ristillä sopi huonosti keskitysleirin todellisuuteen.⁸⁶¹ Vaikka oli vielä vapaa eikä ollut joutunut kärsimään vainoista samalla tavalla kuin jo vangitut kohtalotoverinsa, myös Hélène Berr näki, ettei juutalaisvainoilla ollut mitään tekemistä Jumalan tahdon kanssa.

Siinä missä Hélène Berr kritisoi päiväkirjassaan sekä Ranskan valtauskontoa katolilaisuutta että omaa uskontokuntaansa, Isabelle Jesion ihaili katolilaisia mutta alkoi myöhemmin arvostaa myös juutalaista uskonnonharjoittamista. Hänen ensimmäiset uskontoon liittyvä merkintänsä⁸⁶² korostivat Jumalan tahtoon tyytymistä ja tämän kaikkivoipuuteen luottamista, minkä voisi kuvitella liittyvän juutalaisuuteen, mutta hyvin pian käy ilmi, että Isabellen Jumala oli pikemminkin katolilainen kuin juutalainen. Hélènen tavoin hän mainitsi päiväkirjassaan Kristuksen useita kertoja, mutta myös katolilaisille tärkeä Neitsyt Maria vilahteli usein hänen merkinnöissään.⁸⁶³ Erään päiväkirjamerkinnän yhteyteen on jopa liimattu Neitsyt Mariaa esittävä kuva, ja yhdessä vaiheessa Isabelle otti tavakseen päättää kirjoituksensa Ave Maria -huudauksiin.⁸⁶⁴ Erityisesti ollessaan alamaissa Isabelle tunsu vetoa katolista kirkkoa kohtaan: ”Olen [...] kamalan [...] surullinen. [...] [H]aluaisin puhua Jumalan kanssa[,] vetäytyä uskonnon pariin. [...] Haluaisin mennä messuun, kirkkoon, rukoilla. [...] [P]ukea hunnun ja astua luostariin [...]”⁸⁶⁵ Samassa yhteydessä Isabelle kirjoitti, että saadakseen käydä katolisessa kirkossa hänen pitäisi kuitenkin ottaa kaste, ja siihen hänen vanhempansa eivät varmasti ikinä antaisi suostumusta.

Isabellen vanhemmat eivät siis olisi antaneet tyttärensä kääntyä katolilaisuuteen, mutta olivat silti laittaneet hänet kouluun, jossa hän sai etenkin muutamalta opettajaltaan runsaasti katolisia vaikutteita. Esimerkiksi erään opettajan käyminen kirkossa rukoilemassa sairaan äitinsä vuoksi näyttää tehneen Isabelleen suuren vaikutuksen, mutta opettajat antoivat hänelle myös suurempaa uskonnollista kasvatusta. Isabellen kerrottua joillekin koulukavereilleen ja opettajilleen, että haluaisi kääntyä katolilaiseksi, eräs opettaja jopa antoi hänelle katekismuksen luettavaksi ja kuulusteli häntä siitä. Isabelle sai myös lopulta toteuttaa haaveensa ja osallistua muutama messuun opettajansa ja ystävänsä kanssa, vaikkei häntä ollutkaan kastettu. Hän kertoi päiväkirjassaan myös tavanneensa hänelle katekismusta opettaneen opettajan

861 Langer 1996, 25–31, 70–71. Vrt. Frankl 2006, 39, 65–67, 79.

862 Isabelle Jesionin päiväkirja 12.9.1941, 9.1. ja 25.2.1942, GFH.

863 Isabelle Jesionin päiväkirja 25.2.1942, 4., 5. ja 23.5.1942, GFH.

864 Isabelle Jesionin päiväkirja 8. ja 25.5.1942, 9.6.1942, GFH.

865 ”Je suis [...] terriblement [...] triste. [...] [J]e voudrais parler avec Dieu[,] me rabattre sur la religion. [...] Je voudrais aller à la messe, à l’église, prier. [...] [P]rendre le voile et entrer dans un couvent [...]” Isabelle Jesionin päiväkirja 18.4.1942, GFH.

syvästi uskonnollisen siskon.⁸⁶⁶ Koulun vaikutus Isabelleen uskonnollisessa kasvatuksessa näyttäytyy päiväkirjassa siis suurempana kuin kodin ja vanhempien, mistä voisi päätellä, että Jesioneilla ei ehkä juuri puhuttu uskonnosta. Juutalaisuuden sijasta katolinen usko ja rituaalit, kuten pyhimysten palvominen ja messussa käyminen, alkoivat näyttäytyä Isabellelle tuen ja lohdun tuovina selviytymiskeinoina.

Kaikki kuitenkin muuttui, kun Isabelleen vanhemmat joutuivat keskitysleirille ja hän itse sai lopulta turvapaikan UGIF:n ylläpitämästä juutalaisten tyttöjen sisäoppilaitoksesta. Isabelleen muuttamista siellä keväällä 1944 kirjoitetuista päiväkirjamerkinnöistä voi päätellä, että hän oli nyt hylännyt ajatuksen katolilaiseksi kääntymisestä ja omistautui aiempaa innokkaammin oman uskontonsa harjoittamiseen. Kuten mainittu, ”Ave Marian” sijaan hän saattoi nyt päättää päiväkirjamerkintänsä ”Chalomiin”.⁸⁶⁷ Isabelleen ajatuksiin uskonnosta näyttää vaikuttaneen hyvin paljon se ympäristö, missä hän kulloinkin kävi koulua – ensin katoliset koulutoverit ja opettajat, myöhemmin sisäoppilaitoksen juutalaiset oppilaat ja kasvattajat. Vanhempien mahdollisesti antamalla uskonnollisella kasvatuksella ei sen sijaan näytä olleen yhtä suurta merkitystä. Toisin kuin Anne Frank tai Hélène Berr, Isabelle Jesion ei myöskään muodostanut uskontokunnista vapaata suhdetta Jumalaan ja uskonnollisuuteen, vaan tukeutui sen uskonnon oppeihin, joka hänelle kulloinkin tuntui läheisimmältä – olipa kyse sitten katolilaisuudesta tai juutalaisuudesta.

Tarkastelemani nuoret naiset joutuivat kohtaamaan oman juutalaisen identiteettinsä kunnolla vasta juutalaisvainojen myötä, kuten moni muukin Länsi-Euroopassa elänyt ja maallistunut 1900-luvun alun nuori juutalainen. Kansallisidentiteetti – Hélènelle ranskalaisuus, Anelle ja Anitalle hollantilaisuus ja Elisabethille itävaltalaisuus mutta toisaalta enenevässä määrin myös ranskalaisuus – oli heille päiväkirjatekstien perusteella lähempänä sydäntä kuin oma juutalaistausta. Heidän kodeissaan ei pidetty tärkeänä noudattaa tarkasti juutalaisuuteen liittyviä sääntöjä ja rituaaleja tai juhlistaa jokaista juutalaista juhlapyhää. Samaistuminen juutalaisuuteen ja ylpeys siitä muodostui kuitenkin suurimmalle osalle heistä lopulta vähintään yhtä tärkeäksi selviytymiskeinoksi kuin kansallistunne. Tämä ilmenee heidän päiväkirjojensa sivuilla esimerkiksi haluna olla alistumatta vainoajiensa edessä ja säilyttää arvokkuutensa loppuun saakka sekä ajatuksena siitä, että kukaan ulkopuolinen ei pystynyt ymmärtämään juutalaisten kärsimyksiä yhtä hyvin kuin juutalaiset itse, joten he olivat ainoita, joille saattoi uskoutua. Myös syvemmästä uskonnollisuudesta tuli juutalaisvainojen ja sodan vuosina tärkeä osa Annen, Hélènen ja etenkin Isabelleen identiteettiä ja selviytymistä – tosin ei tyypillisesti juutalainen usko, vaan lähempänä kristinuskoa oleva. Anne ja Hélène kehittivät erityisen, henkilökohtaisen suhteen Jumalaan ja uskontoon, Isabelle tukeutui jo olemassa oleviin oppeihin. Uskoon turvautuminen oli yksi heidän selviytymiskeinoistaan, joka auttoi jaksamaan läpi vaikeiden vuosien.

866 Isabelle Jesionin päiväkirja 4., 6., 9. ja 14.5.1942, 10.8.1942, GFH.

867 Isabelle Jesionin päiväkirja 8. ja 17.3.1944, 3.4.1944, GFH.

4.2. Kun elämänpiiri kaventuu – suhtautuminen ja reaktiot juutalaisvainoihin

Edellinen identiteettiä ja uskontoa käsitelty alaluku luo pohjaa aiheelle, jota siirryn käsittelemään seuraavaksi ja joka vaikutti eniten tarkastelemieni päiväkirjanpitäjien elämään tutkittavana ajanjaksona. Tämä alaluku keskittyy näiden viiden nuoren naisen päiväkirjoissaan esittämiin ajatuksiin juutalaisvainoista.

Päiväkirjoista havaitsee, että monen kirjoittajan suhtautuminen juutalaisvainoihin muuttui sitä vakavammaksi, mitä lähemmäksi vainot tulivat hänen omaa elämäänsä. Rachel Feldhay Brenner puhuu kasvavasta tietoisuudesta suhteessa siihen, mitä oli tapahtumassa.⁸⁶⁸ Tämä pitää etenkin Anne Frankin kohdalla hyvin paikkaansa. Ennen perheensä piiloutumista kesällä 1942 Anne vaikuttaa suhtautuneen juutalaisvainoihin vielä melko kevyesti – ainakaan hän ei tuonut mahdollisia syvempiä tuntemuksiaan esille päiväkirjansa ensimmäisillä sivuilla. Anne toki kuvaili, miten perheen ja etenkin Saksaan jääneiden sukulaisten elämä oli hankaloitunut vainojen seurauksena ja luetteli tarkasti vuoden 1940 miehityksen jälkeen myös Alankomaissa voimaan astuneita erilaisia rajoituksia. Nuori Anne suhtautui kuitenkin aluksi näihin juutalaisten elämänpiiriä vähitellen kaventaneisiin rajoituksiin lähinnä hänen elämäänsä hankaloittaneina ikävyyksinä, eikä vielä pohtinut vainojen mahdollisia vakavampia ja kauaskantoisempia seurauksia.⁸⁶⁹ Vasta kuultuaan isältään piiloutumissuunnitelmista hän vaikuttaa heränneen siihen tosiasiaan, että juutalaisvainot eivät merkinneet vain vapauden rajoituksia ja elämään tulleita pikkuhankaluuksia, vaan todellista hengenvaaraa myös hänen omalle perheelleen. Maaailma tuntui kääntyneen ympäri, kuten Anne kuvaili päiväkirjassaan tuntemuksiaan saatuaan juuri tietää piiloon menosta.⁸⁷⁰ Piiloutumisen jälkeen, ja etenkin juutalaisvainojen pitkittyessä, hänen tapansa kirjoittaa vainoista sai vähitellen yhä vakavampia sävyjä.

Anne Frankin asennoituminen siihen, mitä juutalaisille oli tapahtumassa, muuttui siis yhä vakavammaksi sitä mukaa kun vainojen uhka alkoi toden teolla konkretisoitua hänen omassa elämässään. Pelkkä itsensä etäännyttäminen tapahtumista ei kauan riittänyt selviytymiskeinoksi. Myös Héléne Berrin päiväkirjassa on havaittavissa samansuuntaista kehitystä. Päiväkirjansa alkupuolella Héléne ei juuri kirjoittanut aikansa tapahtumista, vaan keskittyi lähinnä pohtimaan omia ihmissuhdekuvioitaan. Hänen ensimmäinen päiväkirjaviittauksensa sotaan ja vainoihin huhtikuussa 1942 tapahtui ikään kuin ohimennen, erään miespuolisen ystävän kanssa puistossa vietetyn keväisen iltapäivän kuvauksen yhteydessä: ”[...] Sparkenbroke sanoi minulle: ’Saksalaiset voittavat sodan.’ [...] ’Mutta mitä meistä tulee jos saksalaiset voittavat?’

868 Brenner 1997, 5.

869 Frank 2002, 19–20, 25–26 [20. ja 24.6.1942]. Esim. teini-ikäisen saksanjuutalaisen Klaus Langerin päiväkirjasta on havaittavissa samanlaista tilanteen vakavuuden ymmärtämättömyyttä juutalaisvainojen alkuvaiheissa. Zapruder 2002, 16.

870 Frank 2002, 32–33 [5. ja 8.7.1942].

[...] 'Pah! mikään ei muutu... [...] aurinko ja vesi ovat aina...' [...] Pakotin itseni sanomaan: 'Mutta he eivät anna kaikkien nauttia valosta ja vedestä!' Onneksi, tuo lause pelasti minut, en halunnut olla pelkuri. [...] [M]eillä ei ole oikeutta ajatella vain runoutta maan päällä [...]'⁸⁷¹ Hélène tunnusti päiväkirjassaan, että koko keskustelun ajan hänellä oli päällimmäisenä mielessään keväisen puiston kauneus. Hän joutui pakottamaan itsensä irrottautumaan valon ja veden ihailusta ja toteamaan ääneen, että pian saksalaiset saattaisivat riistää oikeuden tähän nautintoon. Pelkästään runollisen kauniiden asioiden ajattelu noina aikoina oli Hélènen mielestä pelkuruutta – moisesta itsekästä haihattelusta oli päästävä eroon. Tämän tunnustuksen jälkeen kiristyvät juutalaisvainot ja sota saivat kuitenkin vielä viikkoja hyvin vähän tilaa Hélènen päiväkirjan sivuilla. Esimerkiksi opiskelukaverinsa vastarintaliikkeeseen kuuluneen veljen teloituksesta Hélène mainitsi vain suluissa, ikään kuin sivuseikkana.⁸⁷² Pian saksalais miehitys alkoi kuitenkin vaikuttaa suuremmin myös Hélènen omaan elämään ja hänen päiväkirjatekstinsä saivat vakavampia sävyjä.

Erityisesti kaksi alkukesän 1942 tapahtumaa saivat Hélènen kirjoittamaan juutalaisten vainoamisesta eri tavalla ja enemmän kuin ennen. Toinen näistä tapahtumista oli jo aiemmassa alaluvussa käsitelty keltaisen tähden käyttöpakon voimaantulo; toinen oli käsittelyluvussa 3 mainittu Hélènen isän pidätys samaisen tähtipakon rikkomisen vuoksi. Ennen tähtilain täytäntöönpanoa Hélène pyrki vielä olemaan ajattelemta koko asiaa, eikä esimerkiksi halunnut keskustella aiheesta äitinsä kanssa, vaikka ”[...] tiesin, että jotain epämiellyttävää oli *at the back of my mind* [syvällä mielessäni].”⁸⁷³ Myös ystävän vitsailu tähtipakosta sai tosiasian juutalaisvainojen vääjäämättömästä lähestymisestä omaa elinpiiriä tuntumaan edes hetken vähemmän todelliselta.⁸⁷⁴ Tähden pitämisen myötä Hélène ei enää kuitenkaan voinut ottaa aikansa tapahtumiin samanlaista etäisyyttä kuin ennen, mikä näkyi hänen vakavoituvissa päiväkirjamerkinnöissään. Samaan aikaan hänen ystäväpiiristään alkoi kuulua ikäviä uutisia, jotka saivat hänet ahdistumaan entistä enemmän – erään ystävän isä kuoli Pithiviers'n keskitysleirillä; toisen isä lähetettiin internointileiriltä Saksaan pakkotöihin. Kuten mainittua, lopulta Hélènen oma isäkin pidätettiin ja vietiin Drancyn kokoomaleirille, koska hänen tähtensä ei ollut kunnolla kiinni.⁸⁷⁵ Vaikka isä myöhemmin vapautettiin, mikään ei ollut pidätyksen jälkeen ennallaan. Hélène oli aiem-

871 ”[...] Sparkenbroke me disait: 'Les Allemands vont gagner la guerre.' [...] 'Mais qu'est-ce que nous deviendrons si les Allemands gagnent?' [...] 'Bah! rien ne changera... [...] il y aura toujours le soleil et l'eau...' [...] Je me suis forcée à dire: 'Mais ils ne laissent pas tout le monde jouir de la lumière et de l'eau!' Heureusement, cette phrase me sauvait, je ne voulais pas être lâche. [...] [O]n n'a pas le droit de ne penser qu'à la poésie sur la terre [...]” Hélène Berrin päiväkirja 16.4.1942, CDJC.

872 Hélène Berrin päiväkirja 23.5.1942, CDJC.

873 ”[...] je savais que quelque chose de désagréable était *at the back of my mind*.” Hélène Berrin päiväkirja 1.6.1942, CDJC.

874 Hélène Berrin päiväkirja 4.6.1942, CDJC.

875 Hélène Berrin päiväkirja 4., 8. ja 24.6.1942; CDJC.

min kuvailut päiväkirjassaan mieluummin ihmissuhdekiemuroitaan ja kaunista kevätpäivää pariisilaisessa puistossa kuin taustalla kiihtyviä juutalaisvainoja, mutta viimeistään isän vaikeudet saivat hänet lopettamaan ikävien asioiden välttelyn. Vainoista oli nyt tullut hänelle jotain henkilökohtaista.

Myös Isabelle Jesionille laki Daavidin tähdestä toimi vahvimpana sysäyksenä kirjoittaa päiväkirjaan muustakin kuin asioista, joista kenen tahansa samanikäisen nuoren naisen voisi olettaa tekevän päiväkirjamerkintöjä, kuten koulunkäynnistä ja ystävyysuhteista. Aivan kuten Hélène Berr, Isabelle ei juuri puuttunut päiväkirjansa alkupuolella juutalaisvainoihin. Voi vain arvailla, olivatko hänellä mielessään kiihtyvät vainot, kun hän kirjoitti suojelun ja tuen tarpeestaan ja pohti, mistä saisi sitten tukea, kun vanhemmat kuolisivat. Entä viittasiko hän mahdolliseen maanpakoon, kun totesi kerran päiväkirjalleen, että aavisti joutuvansa tulevaisuudessa koettelemuksiin, mutta tunnusti toivovansa juuri seikkailuja ja matkoja tuntemattomiin maihin? Isabelle kirjoitti myös erään opettajansa sanoneen säälivänsä häntä, koska piti häntä ”yksin maailmassa” olevana ja pyytäneen olemaan rohkea, mutta ei tässäkään yhteydessä maininnut suoraan, liittyikö opettajan sääli juutalaisvainoihin.⁸⁷⁶ Tammi-kuussa 1942 viittaus vainoon oli kuitenkin selvä, kun Isabelle kertoi päiväkirjassaan näkemästään unesta, jossa hän oli yksin keskitysleirillä ilman vanhempiaan. Unessa eräs Isabellen suosikkiopettajista kertoi haluavansa adoptoida tämän, minkä Isabelle hyväksyi ilomielin.⁸⁷⁷ Vainot olivat siis Isabellen mielessä jo ennen kuin ne alkoivat todella vaikuttaa hänen jokapäiväiseen elämäänsä.

Keltaisen tähden käyttöpakon astuttua voimaan kesäkuussa 1942 Isabelle alkoi vihdoin kirjoittaa päiväkirjaansa aiempaa avoimemmin siitä, mitä juutalaisille oli tapahtumassa. Kuten edellisessä alaluvussa on käynyt ilmi, tähtilaki pakotti hänet kohtaamaan oman juutalaisuutensa. Päiväkirjamerkinnöistä näkee, että Isabelle alkoi myös toden teolla kantaa huolta omasta ja vanhempiansa kohtalosta, vaikka hänen päiväkirjansa sivut edelleen täyttyivätkin pääasiassa koulupäivien ja ystävien kanssa vietetyn vapaa-ajan kuvauksista. Isabellen vanhempien pidätys heinäkuussa 1942 kärjisti tämän huolen.⁸⁷⁸ Huolettomimmat merkinnät jäivät tämän jälkeen lopullisesti vähemmistöön.

Toisin kuin Anne Frank, Hélène Berr ja Isabelle Jesion, Elisabeth Kaufmann kirjoitti päiväkirjansa alusta alkaen yhtä paljon juutalaisvainoista kuin muistakin mielessään olevista asioista, vaikka hänen oman juutalaisuutensa reflektointi jäi vähemmälle. Kuten mainittua, jo ensimmäisessä merkinnässään helmikuulta 1940 Elisabeth pohti, tulisiko ilmapiiri hänen uudessa koulussaan olemaan kiristyneen maailmantilanteen vuoksi vihamielinen.⁸⁷⁹ Elisabethin vainoihin suoraan tai epäsuorasti

876 Isabelle Jesionin päiväkirja 5. ja 9.1., 24.2.1942, GFH.

877 Isabelle Jesionin päiväkirja 9.1.1942, GFH. Ks. myös Garbarini 2006, 206 [viite 19]; Matthäus 2013, 414–416.

878 Pidätyksestä, ks. Isabelle Jesionin päiväkirja 23.7.1942, GFH.

879 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 26.2.1940, USHMM.

liittyvät merkinnät kuitenkin lisääntyivät ja muuttuivat yhä henkilökohtaisemmiksi sitä mukaa, kun Saksan joukot lähestyivät Pariisia ja alkoi näyttää siltä, että Kaufmannien olisi jälleen paettava kansallissosialistien tieltä.

Anita Meyerin päiväkirjan kohdalla täytyy lukea eniten rivien välistä, jos haluaa analysoida sen juutalaisvainoihin liittyviä merkintöjä. Anitaa on kiinnostanut paljon enemmän sotatapahtumien ylös kirjaaminen ja hän viittasi epäsuorasti vainoihin vain silloin, kun kuvaili vanhemmiltaan ja muilta sukulaisiltaan saamiaan paketteja ja kirjeitä. Sama linja jatkui läpi koko päiväkirjan. Vasta sodan lähestyessä loppuaan, Berliinin antauduttua, Anita mainitsi esimerkiksi tässä vaiheessa jo itsemurhan tehneen Adolf Hitlerin ensimmäistä kertaa, tällöinkin vain ikään kuin sotareportterin ominaisuudessa.⁸⁸⁰ Anita Meyerin tapa kirjoittaa juutalaisvainojen kulusta, kuten hänen päiväkirjatekstinsä muutenkin, oli siis hyvin peiteltyä ja neutraalin oloista, eikä siinä ole havaittavissa samanlaista kehitystä kuin muissa analysoimissani päiväkirjoissa. Kuten mainittua, ehkä Anita ei piileskelynsä paljastumisen pelossa uskaltanut kirjoittaa vainoista kovin paljon tai suoraan – oli aina vaarana, että joku ulkopuolinen saisi päiväkirjan käsiinsä.

Päiväkirjojen perusteella ainakin suurin osa tässä tarkastelluista nuorista naisista oli perillä juutalaisvainojen kulusta – toisin kuin monet muut, esimerkiksi ulkomaailmasta täysin eristetyissä getoissa päiväkirjojaan kirjoittaneet nuoret, jotka eivät välttämättä täysin ymmärtäneet kansallissosialistien rikosten ja juutalaisvainojen laajuutta ja joiden tiedot perustuivat usein pelkkiin huhuihin.⁸⁸¹ Tämän tutkimuksen keskushenkilöt tiesivät ainakin jotain keskitysleireistä ja juutalaisten tappamisesta kaasulla, pidätyksistä ja juutalaiskaupunginosien kurjuudesta. Etenkin Héléne Berr ja Anne Frank kommentoivat paljon, päiväkirjojensa loppupuolella yhä useammin, juutalaisvainoihin liittyviä tapahtumia.

Alexandra Garbarini toteaa vainotuille juutalaisille olleen sosiaalisesti ja emotionaalisesti keskeistä saada tietoja aikansa tapahtumista.⁸⁸² Vaikka esimerkiksi Anne Frank ja muut piilosiiven asukkaat olivat eristyksissä ulkomaailmasta, he eivät jääneet missään vaiheessa uutispimentoon. He kuuntelivat tiiviisti radiota – etenkin kiellettyjä BBC:tä ja Oranje-kanavaa – ja kuulivat juutalaisten kohtaloista myös auttajiltaan, vaikkeivät nämä aina olleet kovin halukkaita masentamaan ikävillä uutisillaan piiloutuneiden mieltä.⁸⁸³ Myös Anita Meyer kuunteli yhdessä häntä piilottelevan perheen kanssa paljon radiota, ainakin osittain samoja kanavia kuin Frankit, joten hänen on täytynyt tietää paljon enemmän juutalaisvainojen etenemisestä kuin hän päiväkirjassaan niistä kirjoittaa. Toinen tärkeä tiedonlähde Anitalle olivat hänen vanhempiensa ja muiden sukulaisten ja tuttujen tahoiltaan lähettämät kirjeet, joiden sisältöön

880 Ks. Anita Meyerin päiväkirja 2.5.1945, MJHNYC.

881 Zapruder 2002, 400–401.

882 Garbarini 2006, 58.

883 Frank 2002, 75, 81, 93–94, 123, 224–226, 231 [9. ja 29.10., 19. ja 20.11.1942, 27.3.1943, 28.1. ja 3.2.1944].

hän silloin tällöin ohimennen viittasi päiväkirjassaan. Hän mainitsi lyhyesti esimerkiksi kirjeiden kautta tulleista tiedoista jonkun tutun katoamisesta ja erään toisen pidätyksestä. Kerran Anita kirjoitti myös ”liikkeellä olevista huhuista”, mutta ei tarkentanut, mihin nämä huhut liittyvät.⁸⁸⁴ Erityisen valaiseva esimerkki Anitan tavasta kommentoida – tai olla kommentoimatta – kuulemiaan vainouutisia on hänen kuvauksensa erään perhetutun vierailusta: ”Hän kertoi minulle vielä muutamia asioita.”⁸⁸⁵ Anita Meyerillä ja Anne Frankilla on siis kaikesta päätellen ollut suunnilleen saman verran ja samanlaista tietoa juutalaisvainoista, mutta toisin kuin Anne, Anita ei juuri lainkaan kirjoittanut vainoista kuulemistaan asioista päiväkirjassaan.

Garbarini kuvaa, kuinka juutalaisten 1940-luvun päiväkirjojen sivut täyttyivät uutisraporteista ja muiden juutalaisten kohtaloihin liittyvistä huhuista.⁸⁸⁶ Tässä tarkasteltavien Ranskassa kirjoitettujen päiväkirjojen kirjoittajien juutalaisvainoihin liittyvät tiedot ja tiedonlähteet vaihtelivat. Suurin osa Elisabeth Kaufmannin päiväkirjasta sijoittuu Saksan miehitystä edeltäneeseen aikaan keväällä 1940. Paikalliset tiedotusvälineet olivat siis vielä irrallaan kansallissosialistien propagandakoneistosta. Elisabeth vaikuttaakin hankkineen suurimman osan ajan tapahtumiin liittyvistä tiedoistaan ranskalaisista sanomalehdistä ja radiosta. Samoin kuin Anita Meyer, hän kirjoitti tosin päiväkirjassaan paljon enemmän sotatapahtumista kuin suoranaisesti juutalaisvainoista, vaikka voisi kuvitella, että aihe olisi häntä juuri vainojen vuoksi Itävallasta Ranskaan paenneena kiinnostanut. Sanomalehdistä Elisabeth sai kuitenkin tiedon esimerkiksi Ranskan uudesta, ei-syntyperäisiin ranskalaisiin kohdistuvasta internointiasetuksesta vähän ennen saksalaisten tuloa ja luki kasvavasta, oletettavasti suurimmaksi osaksi juutalaisista koostuvasta pakolaisvirrasta etelään Saksan joukkojen lähestyessä Pariisia.⁸⁸⁷ Elisabethin toinen, erityisesti pakomatkan aikana tärkeäksi muodostunut tiedonlähde oli hänen tuttavansa ja paetessa kohtaamansa ihmiset, jotka olivat omilla tahoillaan kuunnelleet radiota tai saaneet tietoja muuta kautta. Elisabeth kaipasi kuitenkin paetessaankin sanomalehtiä, joista olisi voinut lukea, mitä Pariisissa oli tapahtunut hänen pakonsa jälkeen.⁸⁸⁸ Elisabeth seurasi siis pakoonsa asti tapahtumien kehitystä ahkerasti julkisista tiedotusvälineistä ja näyttää olleen hyvin perillä tilanteen vakavuudesta, mutta ei avannut päiväkirjassaan juutalaisvainojen etenemiseen liittyviä tietojaan, vaan keskittyi sodan yleisen kulun kuvailuun.

Toisin kuin Elisabeth Kaufmannilla, Hélène Berrin tärkein informaationlähde juutalaisvainoista vaikuttaa olleen muut ihmiset. Voi olla, että myös hän kuunteli

884 Anita Meyerin päiväkirja 5.2., 16.–17.3., 19.4., 6., 8. ja 14.6., 12.7., 3. ja 6.10., 14.–15.10. ja 22.11.1944, 6.5.1945, MJHNYC.

885 ”Hij vertelde nog het een en ander.” Anita Meyerin päiväkirja 30.11.1944, MJHNYC.

886 Garbarini 2006, 59.

887 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 17.3., 13. ja 26.5., 10.6.1940, USHMM. Ks. pakolaisvirrasta myös Vinen 2006, 29–38.

888 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 13.5., 13.–14.6.1940.

lisäksi radiota, mutta ei koskaan maininnut päiväkirjassa tekevänsä niin. Kerran hän tosin kirjoitti ystäviensä kuulleen Englannin radiosta kamalia yksityiskohtia Puolan keskitysleirien oloista.⁸⁸⁹ Hélénen äiti luki puolestaan sanomalehtiä ja raportoi tyttärelleen lukemastaan.⁸⁹⁰ Erästä uusin, juutalaisiin kohdistuviin määräyksiin liittyvästä päiväkirjamerkinnästä on pääteltävissä, että Héléne oli itse lukenut asiasta jostain mutta muulloin hän ei maininnut myöskään lehtiä tietolähteinään.⁸⁹¹ Sen sijaan hän kirjoitti usein opiskelukavereiltaan, tuttaviltaan ja perheeltään kuulemistaan vainouutisista, esimerkiksi suunnitelluista ratsioista ja tuttujen kuolemista keskitysleirillä.⁸⁹² Tärkeäksi tiedonlähteeksi nousi myös Hélénen vapaaehtoistyö UGIF:ssa, jonne uusimmat uutiset lisämääräyksistä ja esimerkiksi tiedot keskitysleirien oloista muutenkin tulivat usein ensimmäisenä.⁸⁹³ Héléne Berr vaikuttaisikin olleen tutkimistani nuorista naisista parhaiten informoitu. Isabelle Jesion puolestaan on heistä ainoa, joka ei maininnut juutalaisvainoihin liittyvien päiväkirjamerkintöjensä yhteydessä kertaakaan, mistä hän oli saanut tietonsa.

Héléne Berr ja Elisabeth Kaufmann, varmasti myös Isabelle Jesion, tulivat pii-leskeleviä Anne Frankia ja Anita Meyeria enemmän osallisiksi erilaisista huhuista ja kuulopuheista, joita Pariisissa liikkui runsaasti vielä vapaudessa elävien juutalaisten keskuudessa. Esimerkiksi Elisabeth raportoi ennen miehitysaikaa liikkuvista huhuista liittyen siihen, mitä muualta Ranskaan tulleille, etenkin itävaltalaisille tulisi tapahtumaan.⁸⁹⁴ Héléne puolestaan kirjoitti heinäkuussa 1942 perhetutun kuulleen ja välittäneen hänelle eteenpäin, että olisi tullut määräys siitä, että kaikki juutalaiset oli suljettava keskitysleireihin. Todellisuudessa kyseessä oli myöhemmin samassa kuussa tehty suurratsia, joka koski vielä tässä vaiheessa vain Ranskassa asuvia ulkomaalaistaustaisia juutalaisia.⁸⁹⁵ Hänen toisilta kuulemansa ja päiväkirjaan merkitsemänsä huhut eivät siis aina pitäneet paikkaansa, mutta monilla niistä oli vahva todellisuus pohja, kuten kertomuksilla Puolan rajalla kaasulla tapetuista junalastillisista juutalaisia. Ehkä kirjoittamansa uskottavuutta vahvistaakseen Héléne itsekin painotti näiden kuulopuheiden kuvauksen yhteydessä pitävänsä kuulemaansa ainakin osittain totuudenmukaisena.⁸⁹⁶ Hän vaikuttaa siis osanneen

889 Héléne Berrin päiväkirja 6.11.1943, CDJC.

890 Ks. esim. Héléne Berrin päiväkirja 31.12.1943, CDJC.

891 Héléne Berrin päiväkirja 10.7.1942, CDJC.

892 Héléne Berrin päiväkirja 4., 8. ja 29.6., 6., 15., 18. ja 19.7., 21., 29. ja 31.8. sekä 22.9.1942, 25.8., 11.10, 27.–28.10., 8.11., 7. ja 22.12.1943, 10.–11.1., 31.1., 14.–15.2.1944, CDJC.

893 Héléne Berrin päiväkirja 23.7., 7. ja 20.9.1942, 17.11.1943, 13.1.ja 15.2.1944, CDJC.

894 Ks. esim. Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 6.6.1940, USHMM.

895 Héléne Berrin päiväkirja 2.7.1942, CDJC. Ks. myös Berr 2009, 75 [viite 23]; Poznanski 2001b, 474. Berrin saamasta samankaltaisesta mutta vähemmän merkityksellisestä, Drancyn kokoamisleiriin liittyvään yksityiskohtaan kohdistuvasta väärästä tiedosta, ks. Héléne Berrin päiväkirja 21.7.1942, CDJC.

896 Héléne Berrin päiväkirja 1.11.1943, CDJC. Muita uskottavia huhuja, ks. Héléne Berrin päiväkirja 28.7. ja 16.9.1942, 13.12.1943, CDJC.

arvioida kriittisesti, milloin liikkeellä oleviin huhuihin kannatti luottaa ja milloin ei. Garbarinin mukaan juutalaiset eivät olleet passiivisia uutisten seuraajia, vaan se oli aktiivista ja kriittistä toimintaa.⁸⁹⁷ Myös Anne Frank tiesi, että ulkomaailmassa liikkui paljon perättömiä juttuja ajan tapahtumista ja luotti ainoastaan radioon, ei kuitenkaan saksalaiseen radiokanaviin vaan etenkin BBC:n välittämiin uutisiin. Anita Meyerkin ilmaisi päiväkirjassaan epäluottamuksensa saksalaisuutisointiin.⁸⁹⁸ Vaikka juutalaisvainoihin liittyvät uutiset olivat synkkiä, oli varsinkin eristettyä elämää elävälle Annelle jokapäiväisen selviytymisen kannalta elintärkeää saada tietää, mitä piilopaikan ulkopuolella oli tapahtumassa. Se oli parempaa kuin tietämättömyys ja jatkuva epävarmuus omasta ja muiden kohtalosta. Muillekin vainoutuisia seuraaville ja niistä kirjoittaville nuorille juutalaisnaisille ajan tasalla pysyttelyn on täytynyt olla tärkeä selviytymiskeino.

Garbarinin tutkimissa juutalaisten 1940-luvun päiväkirjoissa uutisten seuraaminen täytti monia tarkoituksia, mutta tärkein niistä oli toivon etsiminen ja ylläpitäminen. Monet kehittivät sanomalehtien lukemiseen toiveikkaan lukemisen strategian, joka mahdollisti toivon löytämisen jopa pienimmistä uutispaloista ja hiljaisuudesta. Tämä uutisista saatu toiveikkuus auttoi juutalaisia kestäämään kiihtyviä vainoja.⁸⁹⁹

Tarkastelun kohteena olevat nuoret päiväkirjanpitäjät paitsi tiesivät paljon juutalaisvainoista, myös tiedostivat ainakin jossain määrin, mitä se kaikki merkitsi suhteessa heidän omaan elämäänsä. Rachel Feldhay Brenner pitää Anne Frankin ja muiden analysoimiensa juutalaisnaisten päiväkirjoista ilmi käyvää ymmärrystä kohtalostaan ja juutalaisvainojen merkityksestä vaikuttavana, kun ajattelee, että ajatukset syntyivät vainojen ollessa vielä käynnissä, eikä kyse ole esimerkiksi muistelmista. Brennerin tarkastelemat naiset olivat kykeneviä sekä ymmärtämään että artikuloimaan kirjoittamalla kohtaamiensa vainojen seuraukset.⁹⁰⁰ Myös Hélène Berrin päiväkirjasta välittyy vahvana tällainen ymmärrys. Hän mainitsi keskitysleirit jo päiväkirjan alkupuolella, ja erityisesti Drancyn kokoomaleiri, jonne melkein kaikki Ranskan internoidut juutalaiset vietiin ennen Auschwitziin kuljetusta, tuli hänelle tutuksi sinne joksikin aikaa joutuneen isänsä kautta.⁹⁰¹ Raymond Berr lähetti Drancysta kotiin kortteja, jotka antoivat Hélènelle lohtua, mutta saivat hänet toisaalta surun ja suutumuksen valtaan: ”Tällaisen vääryyden suunnattomuutta ei käsitetä, tällaisen kohtelun häpeällisyyttä, koska se on todella valtavaa, koska myös me olemme tottuneet

897 Garbarini 2006, 59–60.

898 Anita Meyerin päiväkirja 27.1., 1.2. ja 13.4.1945, MJHNYC; Frank 2002, 231, 300–301 [3.2. ja 27.3.1944].

899 Garbarini 2006, 93.

900 Brenner 1997, 4–5, 101.

901 Hélène Berrin päiväkirja 4.6., 19. ja 27.7., 14.8., 6.9.1942, CDJC; Berr 2009, 62 [viite 17].

odottamaan mitä hyvänsä.”⁹⁰² Toisaalta Hélène ja koko muu perhe kykenivät näkemään tilanteessa myös jotain koomista. Hélènen päiväkirjakuvauksen mukaan hänen isänsä säilytti pidätystilanteessa huumorintajunsa ja piti asetelmaa jopa hauskana, mikä kevensi myös tyttären mielialaa. Pariisin pääpoliisiaseman viranomaiset tuntuivat olevan täynnä kunnioitusta ja myötätuntoa vangittua herra Berriä kohtaan, jota hänen perheensä kävi katsomassa ennen Drancyyn vientiä. Hélène ymmärsi viranomaisten asenteen johtuvan vain siitä, ettei paikalla ollut saksalaisia, mutta huvittui siitä silti. Isän ollessa jo Drancyssa Hélène kuvaili päiväkirjassaan Berrien ajautumista leikinlaskuun pohtiessaan perheen parissa keskitysleirikysymystä.⁹⁰³ Vaikka huumori estikin Hélènen mielestä tilanteen vakavuuden ymmärtämisen ja hän päiväkirjan loppupuolella totesi jopa, ettei enää nauranut huumorintajun vaikuttaessa hänestä ”pyhäinhäväistykseltä”,⁹⁰⁴ hänen kykynsä nähdä myös asioiden huvittavat puolet toi lohtua ja selviytymiskeinon ajan kauheiden tapahtumien keskellä. Ruth R. Wisse toteaa teoksessaan juutalaisista ja huumorista, että kansallissosialistien vainotoimet ja kansanmurhan toteutus olivat sopeutumaan ja itsestään pilaa tekemään tottuneille juutalaisille niin vaikeita käsittää, että huumori oli luonnollinen reaktio uskomattoman todellisuuden edessä. Getoissa ja keskitysleireillä juutalaisten huumori kuitenkin muuttui sisäänpäin kääntyneemmäksi ja kuivemmaksi.⁹⁰⁵ Hélènen päiväkirjasta näkee, että hän ajoittaisesta vitsailustaan huolimatta oli erittäin tietoinen siitä, mitä oli tapahtumassa. Huumorintaju auttoi häntä kestäämään totuutta paremmin, ei vähätteleämään tai pakenemaan sitä.

Toinen Hélènelle tyypillinen suhtautumistapa kiristyviin juutalaisvainoihin oli päiväkirjan perusteella puhdas raivo. Esimerkiksi kesällä 1942, kun Hélène sai kuulua uusista määräyksistä, joiden mukaan juutalaisten oli käytettävä metron viimeistä vaunua, eivätkä he saaneet enää ylittää Champs-Élysées’tä tai käydä esimerkiksi teattereissa tai ravintoloissa, hän kirjoitti päiväkirjaansa: ”Uutinen on laadittu luontevaan ja tekopyhään sävyyn, aivan kuin se olisi valmis tosiasia, että Ranskassa vainotaan juutalaisia, tosiasia, tunnustettu välttämättömänä ja oikeutettuna. Kun ajattelin sitä, kiehuin niin, että tulin tähän huoneeseen rauhoittumaan.”⁹⁰⁶ Kiukku, jota vain vetäytyminen päiväkirjaa kirjoittamaan saattoi laannuttaa, on osoitus Hélènen taitelutahdosta ja nöyryttämättömästä asenteesta vainoajia kohtaan.

902 ”On ne réalise pas l’énormité de cette injustice, l’infamie de ces traitements, parce qu’elle est trop grande, parce que aussi nous sommes habitués à tout attendre.”
Hélène Berrin päiväkirja 6.7.1942, CDJC.

903 Hélène Berrin päiväkirja 24.6. ja 3.7.1942, CDJC.

904 Hélène Berrin päiväkirja 27.10.1943, CDJC.

905 Wisse 2013, 93–98.

906 ”La nouvelle est rédigée d’un ton naturel et hypocrite, comme si c’était un fait accompli qu’en France on persécutait les juifs, un fait acquis, reconnu comme une nécessité et un droit. Lorsque j’y ai pensé, je bouillonnais tellement que je suis venue dans cette chambre me calmer.” Hélène Berrin päiväkirja 10.7.1942, CDJC. Kesällä 1942 Ranskassa voimaan tulleista määräyksistä lisää, ks. Berr 2009, 84 [viite 29]; Poznanski 2001b, 474.

Hélène sai vainojen edetessä tietää yhä karmeammista asioista, kuten karkotettavien juutalaisten kohtelusta – hiuksien ajelusta, piikkilanka-aitaukseen sulkemisesta, kuljetuksista karjavaunuissa – eikä tällaisten uutisten kohdalla raivo tai huumori enää auttanut.⁹⁰⁷ Hän ei kuitenkaan halunnut hukuttaa itseään suruun tietojensa muiden juutalaisten kohtaloista lisääntyessä, vaan pyrki ottamaan tyynesti vastaan sen, mitä tuleman piti. Välillä hänen päiväkirjastaan onkin luettavissa tietynlaista fatalismia, kohtaloon tyytymistä – tai ainakin pyrkimystä siihen. Usein rauhallinen asenne oli hankala säilyttää: ”Olin tänään vähällä menettää tasapainoni, tunsin vajoavani, joutuvani pisteeseen, jossa en enää hallitse itseäni; alan tunnistaa tämän tunteen. Mutta tämä ei ole oikea aika antaa itseni joutua siihen pisteeseen.”⁹⁰⁸ Sitaatti liittyy syyskuussa 1942 tapahtuneeseen ”joukkokarkoitukseen” Drancysta, kuten Hélène tapahtunutta päiväkirjassaan kuvailee, jolloin myös moni Hélènen kokoomaleirillä olleista ystäväistä ja tutuista joutui kuljetuksiin varsinaisille keskitysleireille itään.⁹⁰⁹ Näistä järkyttävistä tapahtumista kirjoittamisen on täytynyt osaltaan auttaa palauttamaan kovalla koetuksella olevan itsehillinnän.

Seuraavana vuonna vainot kiihtyivät entisestään – marraskuusta 1942 lähtien koko Ranska oli virallisesti Saksan hallussa ja maan juutalaisväestö ajettiin entistäkin ahtaammalle.⁹¹⁰ Hélène oli vielä vapaa, mutta sai vapaaehtoistyönsä kautta kuulla hirvittäviä kuvauksia esimerkiksi venäläisten ja ranskalaisten vankien armottomasta kohtelusta puolalaisella leirillä. Hän kirjasi päiväkirjaansa saksalaisten Ukrainassa tappamien juutalaisten lukumääriä, yksityiskohtaisia kuvauksia karkotuksista, karkotusjunasta pakenemisen mahdottomuudesta ja keskitysleirien hirvittävästä oloista.⁹¹¹ Tämän vastapainoksi hän tiesi myös Katynin joukkosurmasta, huhtikuussa 1940 Neuvostoliiton joukkojen Stalinin käskystä murhaamista yli 21 000 puolalaisesta upseerista, josta kansallissosialistit saivat ruumiiden löytymisen jälkeen oivan propaganda-aseen. Hélène sai kuitenkin kuulla eräältä vankileiriltä vapautetulta mieheltä, että saksalaiset pystyivät ihan yhtä julmiin tekoihin kuin neuvostoliittolaiset Katynin metsässä.⁹¹² Kaikista kuulemistaan kauheuksista huolimatta Hélène pyrki edelleen pitämään mielensä tasapainossa, vaikka se kävi yhä vaikeammaksi. Hän taisteli suojellakseen iloa, kuten päiväkirjasta voi lukea. Ulkoisen rauhallisuuden ja

907 Hélène Berrin päiväkirja 20.9.1942, CDJC.

908 ”J’ai failli perdre mon équilibre aujourd’hui, je me sentais sombrer, arriver au moment où je ne me contrôle plus; je commence à connaître cette impression. Mais ce n’est pas le moment de m’y laisser aller.” Hélène Berrin päiväkirja 23.9.1942, CDJC.

909 Heinäkuun 1942 Pariisin suurta juutalaisratsiaa ja pidätyksiä seuraavan vuoden aikana Drancyn kokoomaleiriltä lähti peräti 40 kuljetusta keskitysleireille. Tässä ajassa noin 40 000 juutalaista pakkosiirrettiin Ranskasta. Vinen 2006, 143.

910 Weinberg 2001b, 219; Vinen 2006, 101–102; Berr 2009, 185 [viite 71].

911 Hélène Berrin päiväkirja 17.11. ja 7.12.1943, 10.1. ja 15.2.1944, CDJC.

912 Hélène Berrin päiväkirja 17.11.1943, 15.2.1944. Katynin tapahtumista, ks. myös Engel 2001, 486; Berr 2009, 236 [viite 89]; Johnsson 2014, passim.

normaaliuden säilyttämistä hän ihaili myös muissa tapahtumista perillä olevissa.⁹¹³ Garbarini toteaa juutalaisten yleisen optimismin vähitellen hiipuneen ja menettäneen merkityksensä, kun heille alkoi käydä selväksi, että saksalaisten tavoitteena oli kaikkien juutalaisten tuhoaminen.⁹¹⁴ Rauhallisena pysyminen, tai ainakin jatkuva pyrkimys siihen, oli tärkeä tekijä Hélènen henkisessä selviytymisessä yhä huolestuttavammiksi käyvien uutisten ristitilussa. Vainouutisten purkaminen päiväkirjalle auttoi tasapainoisuuden säilyttämisessä.

Siinä missä Hélène Berrin päiväkirjasta näkee, että sen kirjoittaja oli erittäin hyvin perillä esimerkiksi vangittujen juutalaisten oloista ja kohtelusta leireillä, Isabelle Jesionin päiväkirjamerkinnoista on hankalampi päätellä, mitä Isabelle tiesi ja ei tiennyt juutalaisvainojen kulusta. Juutalaisgetoista hän oli joka tapauksessa kuullut, ja kirjoitti päiväkirjaansa kesäkuussa 1942 kysyneensä niihin liittyvän kysymyksen koulussa opettajaltaan. Isabelleen tietoon oli jostain tullut, että Chelles'iin oli perustettu ”getto”, ja hän halusi tietää, missä kyseinen paikka sijaitisi. Chelles on yksi Pariisin esikaupunkialueista. Opettaja vaikuttaa järkyttyneen Isabelleen kysymyksestä, mutta yritti päiväkirjan perusteella silti parhaansa mukaan rauhoitella oppilastaan ja vakuutella, ettei Isabelleen tarvinnut olla huolissaan omasta kohtalostaan.⁹¹⁵ Päiväkirjassa on myös lokakuulta 1942 merkintä siitä, kuinka samainen opettaja oli jälleen lohduttanut Isabellea, kun tämä oli harmitellut elämäänsä rajoittavia juutalaislakeja, kuten sisäänpääsykieltoa kirjastoon, elokuviin ja uimahalleihin.⁹¹⁶ Isabellelle vaikuttaa olleen tärkeää, että hänellä oli joku, jonka kanssa puhua kuulemistaan juutalaisvainoihin liittyvistä ikävistä uutisista. Päiväkirja oli hyvä kuuntelija, mutta myös opettajan lohduttavat sanat antoivat hänelle voimia jaksaa kaiken epävarmuuden keskellä.

Toisaalta Isabellea auttoi myös hänen yleinen elämänasenteensa. Hän ainakin pyrki positiiviseen ajatteluun: ”Olen kuitenkin optimistinen [...]. On mukavampaa elää onnellisissa unelmissa kuin synkissä ajatuksissa.”⁹¹⁷ Vähän ennen vanhempiensa pidätystä heinäkuussa 1942 hän ihmetteli, miksi tunsu itsensä niin surulliseksi, vaikka hänellä oli edelleen ystävänsä ja opettajansa, eikä vielä mitään todellista aihetta suruun. Jesionien asuinalueella tapahtuneen ratsian jälkeen, vanhempien jo pakatessa matkalaukkua lähestyvistä leirille lähdöstä varmoina, Isabelle ei vieläkään halunnut näyttää suruaan ulkopuolisille, vaan esitti päiväkirjamerkintänsä mukaan iloista esimerkiksi opettajansa luona vieraillessaan. Jopa Isabelleen jäätyä lopulta Pariisiin ilman vanhempiaan hänen pyrkimyksensä iloita siitä, mitä hänellä vielä oli, ei unohtunut.⁹¹⁸ Myös Isabelleen viimeisessä, sisäoppilaitoksessa huhtikuussa 1944

913 Hélène Berrin päiväkirja 17. ja 29.11.1943, 31.12.1943, 11.1.1944.

914 Garbarini 2006, 89–90.

915 Isabelle Jesionin päiväkirja 9.6.1942, GFH.

916 Isabelle Jesionin päiväkirja 7.10.1942, GFH.

917 ”Je suis optimiste pourtant [...]. C'est plus agréable de vivre dans des rêves heureux que dans des idées noires.” Isabelle Jesionin päiväkirja 28.3.1942, GFH.

918 Isabelle Jesionin päiväkirja 12., 15. ja 27.7.1942, 10.8.1942, GFH.

kirjoitetussa päiväkirjamerkinnässä korostuu positiivisuus, vaikka yksi oppilaitoksen opettajista oli juuri joutunut vankilaan ja Isabelle oli muutenkin joutunut kokemaan kovia: ”Sisäoppilaitoksen elämä vie minut mukanaan. Minulla on ollut tekemistä. Olen auttanut Simonea ja kas tänä iltana se menee paremmin. Samaan aikaan kun olisin ollut yksin, miten surullinen elämä.”⁹¹⁹ Kaiken kokemansa jälkeen Isabelle yhä pystyi näkemään, että asiat olisivat voineet olla huonomminkin. Valoisa suhtautuminen elämään oli auttanut häntä selviytymisessä läpi vuosia kestäneen sodan ja vainojen.

Myös Anne Frank pyrki pitämään mielialansa korkealla piileskelynsä vuosina, ulkomaailmasta kantautuvista yhä synkemmistä uutisista huolimatta. Etenkin rouva van Pels masentui helposti ja valitti kurjaa kohtaloaan esimerkiksi kuultuaan Miepil-tä, että heidän kodistaan oli viety kaikki huonekalut, mutta Anne piti tällaista valitusta turhana. Sureminen ei kannattanut – iloisena pysyminen oli hänen mielestään paras lääke ikäviin uutisiin.⁹²⁰ Toisaalta rauhallisuuden tai jopa välinpitämättömyyden taakse suojautuminen auttoi joskus, kun muiden piilosiiven asukkaiden talvella 1944 kiihtyneet keskustelut keskitysleireistä ja muusta terroristista alkoivat ahdistaa: ”Olen hyvin rauhallinen [...]. Olen päässyt niin pitkälle, ettei minua paljon liikuta, kuolenko vai jääkö henkiin. [...] [E]n [...] voi kuitenkaan puolustautua, tapahtuu mitä tapahtuu. Annan asioiden kehittyä omalla painollaan, opiskelen vain ja toivon, että kaikki päättyisi hyvin.”⁹²¹ Kaikki uutiset eivät sitä paitsi olleet huonoja – ainakin Anne kirjoitti silloin tällöin myös kuulemistaan rohkaisevista tiedoista Alankomaiden miehitykseen ja hollantilaisten sitä kohtaan osoittamaan vastustukseen liittyen. Maaliskuussa 1943 valtion työnvälitystoimiston saksalainen osasto ja kaupungintalon väestörekisteri sytyttiin tahallaan tuleen Amsterdamissa, mikä ilahdutti Annea suuresti. Tällaiset uutiset kapinahengestä saksalaisia kohtaan olivat piristäviä osoituksia siitä, että vastarinta kansallissosialistien toimia kohtaan eli vielä ei-juutalais-tenkin keskuudessa. Annen mielialan saivat kohoamaan myös huhut piileskeleviä juutalaisia auttavista viranomaisista.⁹²² Palaan juutalaisia kohtaan osoitetun tuen merkitykseen myöhemmin.

Anne kirjoitti toukokuussa 1944 piilopaikassa vallitsevan tunnelman kaksijakoi-suudesta – synkät uutiset ulkomaailmasta saivat piileskelijät helposti masentumaan, mutta toisaalta iloisiakin hetkiä riitti:

919 ”La vie de l'internat me prend. J'ai eu des occupations. J'ai aide Simone et voilà ce soir cela va mieux. Tandis que si j'avais été seule, quelle triste vie.” Isabelle Jesionin päiväkirja 3.4.1944, GFH. Merkinnässä mainittu Simone oli mahdollisesti joku sisäoppilaitoksen henkilökuntaan kuuluva.

920 Frank 2002, 81, 94–95 [29.10. ja 20.11.1942].

921 Frank 2002, 231 [3.2.1944].

922 Frank 2002, 123, 127, 226, 308 [27.3. ja 27.4.1943, 28.1. ja 29.3.1944]. Ks. maaliskuun 1943 iskuista Amsterdamissa KNTW vol. 6 1975, 711–727.

Toisaalta [...] juutalaiskysymys, josta keskustellaan täällä seikkaperäisesti, viivästynyt maihinnousu, huono ruoka, jännitys, kurja tunnelma, [...] ja toisaalta Bepin kihlaus, helluntaikutsut, kukat, Kuglerin syntymäpäivä, kakut ja kertomukset kabareista, filmeistä ja konserteista. Tämä kahtalaisuus, se on läsnä koko ajan, yhtenä päivänä me nauramme tilanteemme huvittavuudelle, mutta toisena päivänä ja vieläkin useammin pelkäämme niin että kaiken ahdistuksen, jännityksen ja epätoivon voi lukea kasvoiltamme.⁹²³

Kaikki ei ollut vielä niin huonosti, ettei piilopaikassa olisi ollut välillä tilaa myös juhlahetkille ja toisaalta kyvyille nauraa koko tilanteelle, vaikka pelko ja ahdistus ylittivätkin usein kaiken muun. Anne yritti Isabellen tavoin iloita siitä, mitä hänellä vielä oli.⁹²⁴ Anne piti piilopaikan oloja jopa paratiisimaisina verrattuna niiden juutalaisten oloihin, jotka eivät olleet piiloutuneet.⁹²⁵ Tällainen asennoituminen auttoi kestäämään paremmin ympäriltä kantautuvia kauhukertomuksia muiden juutalaisten kohtaloista. Toisaalta omien asioiden suhteellisen hyvä tola saattoi aiheuttaa myös huonoa omaatuntoa – oliko oikeutettua iloita siitä, kun monet muut joutuivat samaan aikaan elämään kurjuudessa ja vankeudessa?⁹²⁶ Anne tunsu myötätuntoa ja sääliä kaikki pidätettyjä ja kohti kuolemaansa kulkevia juutalaisia kohtaan, eikä voinut sen vuoksi täysin nauttia omasta lämpimästä vuoteestaan.⁹²⁷ Anne Frankin ja muiden tässä tutkimuksessa tarkastelun kohteena olevien nuorten naisten elinolot olivat vielä kaukana keskitysleirien ja juutalaisgettojen kurjuudesta, ja heillä oli mahdollisuus paeta kuulemiaan synkkiä uutisia jäljellä oleviin elämän hyviin hetkiin, joihin sisältyi myös kyky ja tilaisuudet kirjoittaa tästä kaikesta. Henkilökohtainen hyvinvointi riitti kuitenkin harvoin peittämään taustalla kaikesta huolimatta piilevää ahdistusta, pelkoa ja muiden juutalaisten kärsimysten aiheuttamaa syyllisyydensekaista sääliä.

Eräs kiinnostava aspekti näiden päiväkirjanpitäjien tavassa kirjoittaa juutalaisvainoista on se, miten he suhtautuivat saksalaisiin. Alexandra Zapruderin mukaan useimmat ajan nuoret juutalaiset päiväkirjankirjoittajat olivat tässä suhteessa melko varovaisia, eivätkä juuri haukkuneet vainoajiaan suoraan tai ilmaisseet vihaansa heitä kohtaan päiväkirjoissaan.⁹²⁸ Tämän tutkimuksen keskushenkilöiden päiväkirjoissa ilmaistu asenne saksalaisiin, sikäli kun he näistä kirjoittivat, oli kuitenkin nöyrytmätön ja etenkin Anne Frankin ja Hélène Berrin, jossain määrin

923 Frank 2002, 378 [26.5.1944].

924 Viktor Franklin mukaan kyky iloita jopa mitättömän pienistä asioista oli tärkeää myös keskitysleirivangeille. Frankl 2006, 47–48.

925 Frank 2002, 129–130 [2.5.1943].

926 Myös joissain Zapruderin tutkimissa päiväkirjoissa ilmenee samanlaisia tunteita. Zapruder 2002, 96, 246.

927 Frank 2002, 93–94 [19.11.1942]. Ks. myös Brenner 1997, 102.

928 Zapruder 2002, 364–365. Poikkeuksena tästä Zapruder mainitsee erään tuntemattoman Łódzin getossa päiväkirjaa kirjoittaneen pojan, joka soimasi teksteissään saksalaisia kovin sanoin.

myös Elisabeth Kaufmannin, kohdalla jopa ironinen. Tämä oli hyvä ja etäännyttävä selviytymiskeino ja puolustautumistapa käsittämättömiä julmuuksia vastaan.

Saksalaisten joukkojen lähestyessä Pariisia kesällä 1940 ja monien kaupungin juutalaisten valmistautuessa pakoon Elisabeth Kaufmann kirjoitti päiväkirjassaan ihmetelleensä ystävälleen, miksi tämä aikoi lähteä pakoon jalan. Kuvitteliko ystävä pystyvänsä juoksemaan nopeammin kuin saksalaiset?⁹²⁹ Kommentista on aistittavissa sarkasmia. Kuten mainittua, myöhemmin omalla pakomatallaan Elisabeth ja hänen äitinsä joutuivat itse hetkeksi pidätetyiksi ja kuulusteluihin ranskalaiselle poliisiasemalle. Vaikka alue oli vielä Ranskan hallussa, Elisabethin kuulusteluissa päiväkirjansa mukaan poliisille heittämiä erittäin huvittuneita ja ironiaa tihkuvia kommentteja voi myös verrata siihen, miten muut, miehityksen alla elävät päiväkirjanpitäjät suhtautuivat saksalaisiin.⁹³⁰ He eivät voineet ehkä olla yhtä suorapuheisia, mutta päiväkirjassa ironiaa oli helppo viljellä. Esimerkiksi Anne Frank, kuultuaan Saksan miehittäneen Unkarin maaliskuussa 1944, totesi päiväkirjassaan lakonisesti saksalaisten käyvän nyt kai siellä asuvien juutalaisten kimppuun.⁹³¹ Hélène Berr puolestaan kirjoitti marraskuussa 1943, ilmeisen huvittuneena, yliopiston kirjastossa kohtaamastaan saksalaisesta, joka oli halunnut lainata anglosaksisia teoksia. Hän kuvaili tilanteen olleen ”jokseenkin pikantti”: Saksalainen ei ollut tiennyt Hélènen olevan juutalainen – ilmeisesti tähteä ei ollut näkyvillä – ja kaiken kukkuraksi he olivat puhuneet keskenään englantia muun yhteisen kielen puutteessa.⁹³² Myös Hélènen kuvailussa erään juutalaisperheen pidätyksestä oli sarkastinen sävy. Perhe oli joutunut odottamaan pitkään pidätysautossa sillä välin kun saksalaiset olivat tyhjentäneet heidän asuntonsa. Pitihän Boulevard de la Garen – paikan, jossa internoidut pakkasivat pidätetyiltä ryöstettyä omaisuutta Saksaan lähetettäväksi – työllisyys taata!⁹³³ Erään yksitoistavuotiaan pidätystä Hélène selitti päiväkirjassaan puolestaan sillä, että lapsen oli täytynyt olla ”suuri vaara Kolmannen valtakunnan turvallisuudelle”.⁹³⁴ Jäätävä ironia sai kansallissosialistien käsittämättömät julmuudet näyttämään naurettavilta.

Anne Frankin kohdalla ironia näkyi parhaiten hänen tavassaan kirjoittaa Adolf Hitleristä. Uutisnälkäisessä piilosiivessä kuunneltiin silloin tällöin jopa saksalaisia radiokanavia, vaikka niiden välittämiin tietoihin suhtauduttiin hyvin epäluuloisesti.

929 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 10.6.1940, USHMM.

930 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 13.6.1940, USHMM. Elisabeth ei tosin olisi välttämättä uskaltanut olla yhtä avoimen sarkastinen, jos kuulustelijana olisi Ranskan poliisin sijasta ollut esimerkiksi Gestapo.

931 Frank 2002, 309 [31.3.1944]. Unkarin miehityksestä ja Unkarin juutalaisten kohtalosta, ks. Cohen 2001, 317–321; Kuparinen 2008, 256.

932 Hélène Berrin päiväkirja 8.11.1943, CDJC. Hélène varmaankin mielsi englannin liittoutuneiden kieleksi ja piti siksi niin merkillisenä sen käyttöä juutalaisen ja saksalaisen välillä.

933 Hélène Berrin päiväkirja 11.1.1944, CDJC.

934 Hélène Berrin päiväkirja 13.1.1944, CDJC.

Kanavien propagandan värittäjä tapa ihannoida ”suurta Johtajaa” herätti Annessa myrkyllistä ivaa. Esimerkiksi Hitlerin 55-vuotissyntymäpäivien uutisointi sai Annen huvittumaan.⁹³⁵ Eniten Annen pilkkakirvestä teroitti heinäkuussa 1944 Hitleriä vastaan tehty murhayritys⁹³⁶. Se, että murhan yrittäjä oli saksalainen eversti eli Hitlerin omista joukoista, herätti Annessa suunnatonta toivoa kaiken muuttumisesta hyväksi. Häntä harmitti kuitenkin, että ”Jumalallinen kaitseminen’ pelasti Johtajan hengen, ja hän on valitettavasti selviytynyt vain parilla naarmulla ja palohaavalla.”⁹³⁷ Hitlerin reagointi omien koirien puremiseen sai Annen toteamaan näin:

Hitler on lisäksi ollut niin ystävällinen, että on ilmoittanut uskolliselle ja häneen kiintyneelle kansalleen, että kaikkien sotilashenkilöiden on toteltava tästä päivästä lähtien Gestapoa ja että jokainen sotilas, joka tietää komentajansa osallistuneen tähän pelkurimaiseen ja ala-arvoiseen hyökkäykseen, saa ampua tämän kuoliaaksi!⁹³⁸

Hélène Berr kirjoitti päiväkirjassaan suoraan Hitleristä vain harvoin. Kun hän mainitsi Hitlerin tämän valtaannousun 11. vuosipäivästä kirjoittaessaan, sävy oli kuitenkin yhtä kitkerä kuin Annella.⁹³⁹ Purevan sarkastinen suhtautuminen oli yksi ilmaisu kapinasta saksalaisia miehittäjiä ja vainoajia vastaan. Se oli näiden päiväkirjan kirjoittajien keino ainakin hengessään vastustaa juutalaisvainoja. Toisaalta ironisen asenteen ottaminen oli varsin helppoa sellaiselle, joka ei ollut vielä joutunut kohtaamaan julmuuksia silmästä silmään. Esimerkiksi Varsovan geton naisten, joita käytettiin brutaalisti hyväksi, tapa käsitellä vainoajiaan päiväkirjoissaan oli erilainen. Dalia Oferin mukaan kansallissosialisteista oli tullut geton juutalaisnaisille äärimmäisen barbaarisuuden symboli, ja naisten ja lasten yhä julmempi kohtelu keskitysleirikultujen alkaessa jätti monet sanattomiksi.⁹⁴⁰ Tällaiset kokemukset eivät varmasti jättäneet kovin paljon tilaa ironiselle huvittuneisuudelle.

Niinä muutamana kertana, kun Elisabeth Kaufmann mainitsi päiväkirjassaan Hitlerin, hän ei ollut yhtä sarkastinen kuin Anne ja Hélène. Hän esimerkiksi kuvaili kerran koulukavereidensa suhtautumista Hitleriin ja kansallissosialisteihin, muttei itse ottanut tässä yhteydessä suoraan kantaa asiaan. Kuultuaan Alankomaiden antautumisesta Saksalle toukokuussa 1940 hän ihmetteli Hitlerin menestyksestä politiikkaa ja pienten valtioiden painostuksen tuottamia tuloksia.⁹⁴¹ Elisabethin päivä-

---

935 Frank 2002, 337 [21.4.1944].

936 Murhayrityksestä tarkemmin, ks. esim. Geary 2001, 293.

937 Frank 2002, 411 [21.7.1944].

938 Frank 2002, 412 [21.7.1944].

939 Hélène Berrin päiväkirja 1.2.1944, CDJC. Adolf Hitler nimitettiin Saksan valtakunnankansleriksi 30.1.1933.

940 Ofer 1998, 163.

941 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 17.3. ja 10.5.1940, USHMM.

kirjasta on luettavissa vastustusmieliala kansallissosialistien kiihkoisänmaallisuutta kohtaan. Tämän Elisabeth toi esiin esimerkiksi kuvaillessaan innostuneena luke- maansa Romain Rollandin kirjaa ja sen herättämiä ajatuksia: ”Kuinka vähän sellaisia ihmisiä onkaan, jotka ajattelevat niin täysin ’kansainvälisesti’, ovat niin ennakkoluulottomia ja asettuvat johdonmukaisesti kansallismielisyyttä vastaan!”⁹⁴² Elisabeth ihaili Rollandin idealismia. Pakomatalla hänen kapinallisuutensa myös elävässä elämässä käy ilmi esimerkiksi päiväkirjakuvauksessa hänen erään matkalla kohtaamaansa ranskalaisen sotilaan kanssa käymästään keskustelusta, jossa sotilas oli arvostellut saksalaisia ja Elisabeth oli merkintänsä mukaan yhtynyt tähän arvosteluun. Jouduttuaan ranskalaiselle poliisiasemalle pidätetyksi Elisabeth kirjoitti päiväkirjassaan haaveilleensa koko poliisiaseman polttamisesta.⁹⁴³ Elisabethin vastustus kohdistui harvoin suoraan saksalaisiin tai kansallissosialismiin, vaan se oli pikemminkin koko Euroopassa vallitsevan yleisen tilanteen ja siihen johtaneiden syiden, kuten kiihkokansallismielisyyden, arvostelua. Kapinaan nouseminen asioiden laittaa vastaan, edes paperilla, antoi Elisabethille voimaa selviytyä ja jaksaa eteenpäin.

Isabelle Jesion puolestaan kirjoitti päiväkirjassaan saksalaisista niin harvoin, että on hankalaa muodostaa kovin kattavaa käsitystä siitä, mitä hän ajatteli vainoajistaan. Hänenkin päiväkirjastaan on kyllä löydettävissä vastarintahenkeä miehitysvaltaa kohtaan. Päiväkirjamerkinnässä huhtikuulta 1942 Isabelle kuvaili kesken koulupäivän sattunutta ilmahälytystä ja kirjoitti ihailevansa hälytyksen aikana saksalaisia haukkuneen opettajansa suorasukaisuutta.⁹⁴⁴ Hän viittasi saksalaisiin – tosin epäsuorasti – myös kirjoittaessaan suhtautumisestaan kesällä 1942 voimaan astuneeseen pakkoon kantaa Daavidin tähteä, mitä on käsitelty tarkemmin edellisessä alaluvussa. Kuten mainittua, Isabelle totesi eräässä aiheeseen liittyvässä päiväkirjamerkinnässään olevan hyvin imartelevaa, että juutalaisiin suhtauduttiin kuin ihmisruttoon, jota ei saanut lähestyä.⁹⁴⁵ Pureva sarkasmi näyttää siis olleen myös yksi Isabellen selviytymiskeinoista asennoitumisessa saksalaisiin.

Ehkä siksi, että hän tiesi ja kuuli saksalaisten teoista tarkastelluista päiväkirjan kirjoittajista eniten ja myös kohtasi miehitysvaltaa päivittäin liikkueensa Pariisissa, Hélène Berrin päiväkirjamerkinnöistä heijastui vielä suurempi halveksunta, vastarintahenkisyys ja jopa viha vainoajia kohtaan kuin muilla. Sarkasmi oli vain yksi hänen tavoistaan käsitellä saksalaisia päiväkirjoissaan. Saksalaisten Champ-de-Marsilta kulkuvat kommentohuudot kuulostivat Hélènestä petojen ärjynnältä ja heidän hänen mielestään tekopyhä ja liian luonteva tapansa tiedottaa uusista juutalaisiin kohdistuvista määräyksistä sai hänet raivoihinsa. Saksalaiset eivät hänestä pyrkinet mielivaltaisilla

942 ”Wie wenig Menschen gibt es doch, die so absolut ’international’ denken, vorurteillos sind und sich konsequent gegen den Nationalismus stellen!” Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 4.5.1940, USHMM. Olen käsitellyt Romain Rollandia laajemmin luvussa 3.

943 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 13. ja 14.6.1940, USHMM.

944 Isabelle Jesionin päiväkirja 2.4.1942, GFH.

945 Isabelle Jesionin päiväkirja 9.6.1942, GFH.

juutalaislaeillaan lainmukaisuuteen tai järjestykseen vaan pelkkiin pidätyksiin ja haaskasivat rikollisilla ja tarpeettomilla toimillaan elämää. Hélène jopa leikitteli ajatuksella vastaiskusta pohtimalla, mitä tapahtuisi, jos joku heittäisi pommin erääseen saksalaisten valtaamaan hotelliin. Hän oli varma, että kosto olisi kova, mutta sai ehkä voimaa jo pelkästä asian pyörittelystä mielessään ja paperilla.⁹⁴⁶ Toisaalta Hélène hämmästeli päiväkirjassaan monien kadulla kohtaamiensa saksalaisstotilaiden ystävällisyyttä ja kohteliaisuutta: ”[...] [H]e eivät itse näe käsittämätöntä epäloogisuutta metron oven minulle auki pitämisessä ja ehkäpä jo huomenna minut karkotukseen lähettämässä: ja silti olen sama ainutlaatuinen ihminen.”⁹⁴⁷ Jokapäiväiset kohtaamiset saksalaisten kanssa eivät siis saaneet Hélèneä ymmärtämään heitä paremmin, vaan päinvastoin lisäsivät hämmennystä ja toisaalta inhoa ja vastustushalua.

Hélène rakensi päiväkirjassaan, varsinkin sen loppupuolella, saksalaisista suora- viivaista, toiseuteen perustuvaa viholliskuvaa. Hän kirjoitti usein tavallisista saksalaisista kansallissosialistisen Saksan ”koneiston” aivopestyinä osina ja käskyläisinä.⁹⁴⁸ Toisaalta hän antoi ymmärtää, että piti pohjimmaisena syynä saksalaisten hirvittäviin tekoihin kuitenkin kansanluonnetta. Eräässä päiväkirjamerkinnässään lokakuulta 1943 Hélène tunnusti tunteneensa väistämättä kapinahalua, inhoa ja halveksuntaa tavatessaan saksalaisia Place de la Concordella:

Nuo miehet ovat riistäneet koko Euroopalta elämänilon eivätkä edes ymmärrä sitä. He sopivat Pariisiin herkkään valonhoitoiseen kauneuteen kovin huonosti, sillä he kykenevät hirmutekoihin, jotka me tunnemme liiankin hyvin, ja ovat peräisin rodusta, joka on tuottanut natsijohtajien kaltaisia olentoja, ovat päästäneet itsensä raaistumaan, kadottamaan henkisyytensä ja tylsistymään niin että ovat enää pelkkiä aivottomia automaatteja ja heillä on korkeintaan viisivuotiaan lapsen reaktiot. Kaiken tämän vuoksi jokin minussa nousee vastarintaan aina kun minulle puhutaan saksalaisesta. Kaikki minussa vastustaa germaanista luonteenlaatua ja karvani nousevat pystyyn [...]. Väkivallan ihannointi, ylpeys, sentimentaalisuus, kaikenlaisten tunteiden ihannointi, mieltymys epämääräiseen ja aiheettomaan melankoliaan, kaikki ne ovat germaanisen luonteenlaadun osatekijöitä, joita vastaan temperamenttini kapinoi. En mahda sille mitään. Eikä

946 Hélène Berrin päiväkirja 12.6., 10.7. ja 18.9.1942, 25.10.1943, CDJC.

947 ”[...] [I]ls ne voient même pas l'illogisme incompréhensible qu'il y a à me tenir la porte dans le métro, et peut-être demain à m'envoyer à la déportation: et pourtant je serai la même et unique personne.” Hélène Berrin päiväkirja 15.2.1944, CDJC.

948 Hélène Berrin päiväkirja 11. ja 28.10.1943, 24.11.1943, 24. ja 31.1.1944, 15.2.1944, CDJC.

inhooni liittynyt tuolla hetkellä ainuttakaan mietettä omasta erityistapauksesta-
ni eikä ajatuksia vainoista.⁹⁴⁹

Hélène kuvailee yllä saksalaisia rotuna ja kirjoitti ”germaanisesta luonteenlaadusta”. Tämä muistuttaa kansallissosialistien itsensä tapaa kuvata juutalaisia. Nojautumalla stereotyyppioihin ja rodullistamalla, luomalla vainoajistaan kuvaa joinakin inhottavina toisina, Hélène muodosti teksteissään saksalaisista viholliskuvan heidän omilla aseillaan. Hän kirjoitti heistä raakoina germaaneina, hirviömäisenä, eläimellisenä ja epäloogisena joukkona, jonka tavoitteena oli vain tuhota.⁹⁵⁰ Hän olisi halunnut olla puolueeton, koska piti sitä ihanteellisena, mutta ei voinut välillä sille mitään, että raivo sai vallan, ja pohti, olisiko avoin puolueellisuus saksalaisia kohtaan sittenkin helpompaa. Helmikuussa 1944, vain muutamia viikkoja ennen pidätystään, Hélène totesi päiväkirjassaan, että oli tainnut oppia vihaamaan saksalaisia, vaikka ajatteli ennen, ettei näitä ”sokeita automaatteja” ja ”tylsistettyjä raakalaisia” voinut pitää vastuussa teoistaan. Samalla hän mietti, pitäisikö tämä hänessä nykyään saksalaisia nähdessään nouseva vaistomainen vihareaktio tukahduttaa. Kannattiko pahaan vastata pahalla?⁹⁵¹

Rachel Feldhay Brennerin mukaan hänen tutkimiensä nuorten juutalaisnaisen humanistinen maailmankatsomus, itsensä kehittäminen ja moraalisten arvojen korostaminen oli yksi natsiterrorin vastustuksen muoto.⁹⁵² Tällaiseen asenteeseen Hélènekkin pyrki, mutta saksalaisten niputtaminen epäinhimilliseksi, vihattavaksi raakalaisroduksi oli usein helpompi tie. Vastustusmieliala miehittäjiä ja vainoajia kohtaan näkyy kyllä hänen päiväkirjassaan, mutta ei Brennerin kuvaamalla tavalla vaan avoimempana kapinahenkenä. Tästä hyvä esimerkki on merkintä heinäkuulta 1942: ”He [saksalaiset] eivät halua sankareita. He haluavat tehdä [juutalaiset] halveksittaviksi, he eivät halua herättää ihailua uhrejaan kohtaan. Mutta jos se on

949 ”Ces hommes-là, sans le comprendre même, ont ôté la joie de vivre à l’Europe entière. Ils allaient si mal avec cette beauté lumineuse et fragile de Paris, ces hommes capables de faire les horreurs que nous connaissons trop bien, ces hommes issus d’une race qui a produit des êtres tels que les chefs nazis qui ont pu se laisser abrutir, déspiritualiser, abêtir pour ne plus être que des automates sans cerveau, avec tout au plus des réactions d’enfants de 5 ans, c’est cela qui fera que toujours quelque chose se dressera en moi lorsqu’on me parlera d’un Allemand. Tout en moi s’oppose au caractère germanique, se hérissé à son contact [...]. L’exaltation de la violence, l’orgueil, la sentimentalité, l’exaltation des émotions de tout ordre, le goût de la mélancolie vague et gratuite, autant d’éléments du caractère germanique devant lesquels mon tempérament se rebelle. Je n’y peux rien. Et dans mon dégoût à ce moment-là n’entraîne aucune considération de mon cas spécial, je ne pensais pas aux persécutions.” Hélène Berrin päiväkirja 30.10.1943, CDJC. Suom. Erkki Jukarainen [Berr 2009, 172].

950 Hélène Berrin päiväkirja 9. ja 24.11.1943, 31.12.1943, 10.1.1944, 4. ja 15.2.1944, CDJC.

951 Hélène Berrin päiväkirja 1.11.1943, 1.2.1944, CDJC.

952 Brenner 1997, 26–27, 29.

niin, vannon jatkavani heidän ärsyttämistään kaikin voimin.”⁹⁵³ Hélène Berr kapinoi vainoajiaan vastaan kirjoittamalla, mikä antoi hänelle henkistä voimaa kohdata saksalaisia päivittäisessä elämässään ja pysyä lannistumattomana yhä uusien elämänsä rajoittavien määräysten edessä.

Anne Frankin kohdalla kapinallisuus ilmenee jo siinä, että perhe oli päättänyt piiloutua. Myös Anita Meyerin piileskelyn taustalla oli hänen vanhempiansa tekemä piiloonmenopäätös, mutta toisin kuin Anne, Anita ei pohtinut tai avannut asiaa päiväkirjassaan. Anne taas kirjoitti laajasti Frankien piiloutumisesta ja siihen johtaneista syistä. Kuten Sarianna Valve toteaa, piileskely oli Frankien vapaaehtoinen ja siten kapinamielinen valinta, kahdesta pahasta se pienempi.⁹⁵⁴ Se oli heidän tapansa vastustaa vainoajia: ”Me emme halua jättää omaisuuttamme saksalaisten käsiin, mutta vielä vähemmän haluamme joutua itse heidän kynsiinsä. Sen tähden katoamme vapaaehtoisesti, emmekä jää odottamaan sitä, että meitä tullaan noutamaan.”⁹⁵⁵ Otto Frank oli perustellut tyttärelleen perheen päätöstä. Kuten mainittua, Frankit ja van Pelsit olivat suunnitelleet piiloutumista jo usean kuukauden ajan, mutta Margot Frankin saaman käskykirjeen jälkeen suunnitelma toteutettiin nopealla aikataululla heinäkuussa 1942. Anne kirjoitti pelästyneensä kirjettä aluksi kauheasti, mutta rauhoittuneensa kun muu perhe vakuutteli hänelle, ettei heillä ollut pienintäkään aikomusta totella käskyä.⁹⁵⁶ Muun perheen vastarinta ja kieltäytyminen alistumasta saksalaisten tahtoon rohkaisi Annea ja kasvatti hänessä vastustushenkeä.

Sama vaikutus oli tiedoilla siitä, että monet hollantilaiset, jopa useat viranomaiset, olivat halukkaita auttamaan vainottuja juutalaisia usein jopa oman henkensä uhalla. Jo ennen piiloutumista ihmisten ystävällisyys auttoi Annea kestämään vainojen kiristymistä ja yhä uusia elämää hankaloittavia kieltoja ja rajoituksia. Hän kertoi päiväkirjassaan esimerkiksi tilanteesta, jossa oli joutunut kävelemään ahdistavassa kuumuudessa pitkän matkan koulusta hammaslääkärille, koska juutalaiset eivät enää saaneet käyttää raitiovaunua. Matkan varrella ihmiset olivat kuitenkin tarjonneet hänelle pyytämättä juomista ja Anne kuvaili myös hammaslääkärin apulaisen olleen todella sydämellinen. Anne kertoi myös ystävällisestä lautturista, joka oli aina valmis kuljettamaan juutalaisia. Lautta oli yleisistä kulkuneuvoista ainoa, jota Amsterdamin juutalaiset saivat vielä käyttää kesällä 1942.⁹⁵⁷ Samassa yhteydessä hän totesi, että ”[h]

953 ”Ils ne veulent pas de héros. Ils veulent rendre méprisable, ils ne veulent pas exciter l’admiration pour leurs victimes. Mais si c’est cela, je fais le vœu de continuer à les gêner de toutes mes forces.” Hélène Berrin päiväkirja 3.7.1942, CDJC.

954 Valve 1988, 57.

955 Frank 2002, 32 [5.7.1942].

956 Frank 2002, 33–34 [8.7.1942].

957 Kesäkuussa 1942 Alankomaiden juutalaisväestöltä kiellettiin mm. julkisen liikenteen käyttö ja heitä vaadittiin luovuttamaan polkupyöränsä. Heillä astui myös voimaan ulkonaliikkumiskielto iltakahdeksan ja aamukuuden välillä. Näin juutalaisten eristäytyneisyys vahvistui ja pakkosiirtojen toimeenpano helpottui. Warmbrunn 2001, 439.

ollantilaisia ei tosiaankaan voi syyttää siitä, että meillä juutalaisilla on kurjat olot”.⁹⁵⁸ Kertoessaan perheen matkasta piilopaikkaan Anne kuvaili matkalla kohtaamiensa ihmisten sääliä täynnä olevia katseita ja uskoi näiden tunteneen mielipahaa siitä, etteivät voineet auttaa. Hän kuitenkin ymmärsi, mikseivät hollantilaiset aina pystyneet tukemaan juutalaisia, vaikka olisivat halunneetkin. Saksalaiset rankaisivat juutalaisten auttajia säälimättä, jos nämä jäivät kiinni.⁹⁵⁹

Werner Warmbrunnin mukaan hollantilaisten yleisiä sodanaikaisia asenteita ja tekoja on vaikea arvioida. Juutalaisten vainoamiselle ei juuri löytynyt heidän keskuudestaan sympatiaa, mutta suurin osa hollantilaisista keskittyi miehitysaikana kuitenkin lähinnä omaan selviämiseensä, eikä juuri kiinnittänyt huomiota siihen, mitä oli tekeillä. Saksalaisten vainotoimet näyttäytyivät yhtenä miehitysvallan väistämättömänä piirteenä muiden joukossa. Toisaalta tuhannet hollantilaiset todella riskeeräsivät vapautensa, omaisuutensa ja elämänsä – uskonnollista, poliittisista tai puhtaan inhimillisistä syistä – auttaakseen vainottuja. Warmbrunn näkee Alankomaiden viranomaisten toimineen kuitenkin tiukassa yhteistyössä miehitysvallan kanssa.⁹⁶⁰ Anne Frankin päiväkirjaansa kirjaamat kokemukset hollantilaisten auttamishalusta olivat siis positiivisempia kuin tilanne laajasti katsottuna oli. Diane Wolf jopa väittää, että yleinen uskomus siitä, että enemmistö hollantilaista olisi ollut vahvasti omistautunut natsien vastustamiselle ja maansa juutalaisväestön auttamiselle, ei pidä lainkaan paikkaansa vaan asia oli pikemminkin päinvastoin. Wolfin mukaan sodanjälkeinen kuva hollantilaista miehittäjien vannoutuneina vastustajina vaikuttaa levinneen maailmanlaajuisesti käsitykseksi juuri Anne Frankin tarinan kautta.⁹⁶¹

Anne Frankin tapauksessa monet rohkeat yksilöt, kuten Miep ja muut piilopaikan suojelijat sekä piilosiiven ystävälliset ruoantoimittajat, loivat uskoa siihen, ettei piileskelijöitä ollut jätetty yksin. Anne tiesi myös monista henkilötodistuksia väärentävistä ja muulla tavoin piiloutuneita juutalaisia auttavista järjestöistä ja yksityisistä ihmisistä. Hän ihasteli näiden jaloa ja pyyteetöntä työtä, samoin niitä viranomaisia, jotka huhujen mukaan auttoivat kaupungin piiloutuneita esimerkiksi elintarvikekorttien hankkimisessa.⁹⁶² Hän riemuitsi myös hollantilaisten kapinallisesta suhtautumisesta miehittäjiinsä, minkä Wolf siis kiistää olleen kovin yleistä. Vastarinta, josta Anne tiesi, ilmeni esimerkiksi lakkoiluna keväällä 1943. Hän kuuli samoihin aikoihin myös opiskelijoiden kapinoivan – 80 prosenttia jätti työleirille joutumisen uhalla kirjoittamatta nimensä listaan, jossa heidän piti ilmoittaa olevansa saksalaisten ja

958 Frank 2002, 25 [24.6.1942].

959 Frank 2002, 37, 76 [9.7. ja 9.10.1942].

960 Warmbrunn 2001, 442.

961 Wolf 2007, 12, 55–58, 60.

962 Frank 2002, 113, 131, 225–226, 321, 325–326, 328, 357 [4.3. ja 2.5.1943, 28.1., 11.4. ja 8.5.1944]. Ks. piiloutuneiden juutalaisten avustamisesta esim. KNTW vol. 7 1976, 461–481.

uuden hallinnon puolella.⁹⁶³ Alankomaissa noustiin todella ainakin jossain määrin vastustamaan miehittäjiä ja saksalaisten juutalaispolitiikkaa. Mitä ankarammaksi saksalaisten miehitysvalta kävi, sitä enemmän kansalaisten keskuudessa ilmeni vastustusta, vaikka sillä oli vain vähän todellista vaikutusta miehittäjien toimiin. Osoituksena tästä ovat paitsi Annen päiväkirjassaan mainitsemat yritykset auttaa ja piilottaa juutalaisia – maahan syntyi kokonainen maanalainen verkosto tätä tarkoitusta varten – myös keväällä 1943 ympäri maata levittäytyneet lakot entisen Alankomaiden armeijan palveluksessa olleiden vangitsemisen vastustamiseksi. Jo helmikuussa 1941 Amsterdamissa oli lakko juutalaisten vainoamista vastaan. Myös monet hollantilaiset kirkot ja seurakunnat protestoivat.⁹⁶⁴ ”Onneksi vain pieni prosentti Hollannin kansalaisista on väärällä puolella.”⁹⁶⁵, saivat nämä tiedot hollantilaisten vastarinnasta Annen toteamaan kerran päiväkirjassaan.

Myös Ranskassa tehtiin vastarintaa. Koska miehittäjien vainotoimet maan juutalaisia kohtaan rajoittuivat kuitenkin aluksi juutalaislakeihin, valtaosa ranskalaisista ei vielä miehityksen alkuvuosina noussut vastustamaan. Kesän 1942 juutalaisratsioiden myötä tilanne kuitenkin muuttui, kun vainon ulottuminen lapsiin ja Ranskan kansalaisiin sai ranskalaiset heräämään tilanteen vakavuuteen. Tällöin Ranskassa oli ensimmäistä kertaa julkisia mielenilmauksia miehitysvallan juutalaisvastaista politiikkaa vastaan. Ranskalaiset myös auttoivat juutalaisia pakenemaan maasta Pyreneiden ja Sveitsin rajan yli sekä piilottivat heitä koteihinsa ja esimerkiksi luostareihin.⁹⁶⁶ Samoin kuin Anne, Hélène Berr ihaili niitä, jotka uskalsivat vastustaa miehittäjiä – esimerkiksi erästä nuorta naista, joka ei ollut suostunut saksalaisten palvelukseen töihin, vaikka hänen pidätetty äitinsä olisi silloin mahdollisesti vapautettu. Oivaltavassa merkinnässään marraskuulta 1943 hän toivoi, että kapinointi saksalaisia vastaan olisi yleisempää ja vainoista todellisuudessa vastuussa olevat, jotka eivät olleet juuri esillä, jäisivät kiinni itse teossa.⁹⁶⁷

Hélène Berrin ja Anne Frankin päiväkirjoja kokonaisuudessaan leimaa kirjallinen kapinointi juutalaisvainoja vastaan, mutta vastustava asenne on enemmän tai vähemmän selvästi näkyvillä myös muissa tarkastelluissa päiväkirjoissa. Niiden kirjoittajat eivät halunneet alistua tai luovuttaa, vaikka juutalaisten tilanne vaikutti toivottomalta. He halusivat säilyttää ihmisarvonsa, jonka kansallissosialistit yrittivät heiltä riistää. Kuten Ofer ja Weitzman toteavat, osa tutkijoista ei pidä kaikkea juutalaisten saksalaisten vastaista toimintaa, johon kuului esimerkiksi juutalaislakien rikkominen, suoranaisena vastustuksena vaan pelkästään vaistomaisena yrityksenä

963 Frank 2002, 129, 133 [1. ja 18.5.1943]. Ks. kevään 1943 lakoista Alankomaissa esim. KNTW vol. 6, luku 10, passim.

964 Hilberg 1985b, 581–583, 597; Blom 1999, 437–438; Warmbrunn 2001, 441–442; Kuparinen 2008, 271.

965 Frank 2002, 308 [29.3.1944].

966 Weinberg 2001b, 219–220.

967 Hélène Berrin päiväkirja 7.9.1942, 9.11.1943, CDJC. Merkinnästä ei käy ilmi, keitä Hélène tarkoitti näillä ”vainoista todellisuudessa vastuussa olevilla”.

säilyä hengissä.⁹⁶⁸ Oferin ja Weitzmanin tavoin näen kuitenkin näiden tekojen takana olleen myös tietoisien halun vastustaa kansallissosialistien tavoitteita. Kyseessä ei siis ollut pelkkä selviytymistaistelu. Se ei ehkä ollut vastustusta siinä mielessä kuin Langer määrittelee käsitteen *resistance* juutalaisvainojen yhteydessä – teoiksi, jotka olisivat todella pystyneet säästämään ihmishenkiä tai olleet muuten haitaksi kansallissosialistien toimille.⁹⁶⁹ Sillä oli kuitenkin todellista merkitystä tutkimuskohteiden henkiselle tasapainolle toimien tärkeänä selviytymiskeinona.

Kapinahengestä huolimatta nämä nuoret naiset joutuivat välillä antamaan periksi pelon tunteille, joita kiristyvät juutalaisvainot ruokkivat. Etenkin Elisabeth Kaufmann ja Hélène Berr näyttävät kuitenkin pitäneen pelkoa heikkoutena, jolle ei saanut antaa valtaa. Hélène kirjoitti päiväkirjassaan useaan otteeseen, ettei halunnut olla pelkuri eikä menettää taistelutahtoaan, vaan pyrki säilyttämään rohkeutensa. Kerran hän jopa totesi pitävänsä pelkuruutta syntinä – jokaisen pitäisi pelossa vellomisen sijaan vain kantaa kortensa kekoon ja tehdä, mitä täytyy tehdä.⁹⁷⁰ Heinäkuun 1942 merkinnässä hän kuvaili, kuinka kauhun aalto oli vallannut kaikki muut ja totesi näyttävän siltä, että SS oli ottanut komennon Ranskassa ja että terrori oli vain sen looginen seuraus. Hélène ei ainakaan tunnustanut itse pelkäävänsä tässä epätoivoisessa tilanteessa, vaan vaikutti suhtautuvan asiaan tyynesti, ikään kuin väistämättömänä.⁹⁷¹ Ainoa asia, mitä hän päiväkirjansa sivuilla myönsi pelkäävänsä, oli se, että hänen perheelleen ja ystävilleen kävisi huonosti. Itsensä puolesta hän ei omien sanojensa mukaan tuntenut pelkoa.⁹⁷²

Ennen pakoaan Pariisista myös Elisabeth Kaufmann tunnusti päiväkirjassaan pelkäävänsä ainoastaan rintamalle joutuvan poikaystävänsä puolesta, mutta halusi Hélènen tavoin taistella tätä tunnetta vastaan ja pysyä rohkeana, ainakin ulkoisesti: ”Pelkään kamalasti. En saa pelätä ollenkaan. Täytyy olla täysin luottavainen. Ei saa antaa ylipäättään minkäänlaisen epäroinnin tunteen tulla pintaan. Täytyy taistella kaikkea vastaan – sisällään.”⁹⁷³ Saksalaisten lähestyessä Pariisia kesäkuussa 1940 Elisabeth kuvaili ihmisten keskuudessa vallitsevaa paniikkimieliä, mutta totesi, ettei itse aikonut antautua pelolle, vaan aikoi pysyä kaupungissa niin kauan kuin mahdollista. Samaan kynänvetoon hän tosin myönsi, että oli jo pakannut laukkunsa.⁹⁷⁴ Vasta pakomatalla, jouduttuaan pyörimään hetken keskellä pommituksia, Elisabeth näytti – tosin tahtomattaan – pelkonsa ulkopuolisille. Hän kertoi päiväkirjassaan

968 Weitzman & Ofer 1998, 171–172.

969 Langer 1996, 51–52. Esimerkkinä tällaisesta nuorten vastarinnasta (Vilnan getossa), ks. Zapruder 2002, 190–225.

970 Hélène Berrin päiväkirja 4. ja 9.6.1942, 10.10.1943, CDJC.

971 Hélène Berrin päiväkirja 15.7.1942, CDJC.

972 Hélène Berrin päiväkirja 19. ja 20.10.1942, 15.2.1944, CDJC.

973 ”Ich habe entsetzliche Angst. Ich darf keine haben. Man muss ganz zuversichtlich sein. Man darf überhaupt kein Zweifelsgefühl heraufkomme lassen. Man muss alles bekämpfen – in sich.” Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 1.6.1940, USHMM.

974 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 10.6.1940, USHMM.

ajautuneensa ihmisiä täynnä olevalla levähdyspaikalla suureksi häpeäkseen shokkiin, mutta yritti tässäkin tilanteessa taistella moista heikkoutta ja hysteerisyyttä vastaan.⁹⁷⁵ Toisin kuin Elisabeth, Hélène ei missään vaiheessa paennut pääkaupungista, mutta kirjoitti yli kolme vuotta saksalaisten Pariisin-valtauksen jälkeen, ettei edelleenkään pelännyt sitä, mitä hänellä Pariisiin jäämisen takia saattaa olla edessä.⁹⁷⁶ Ainoastaan Hélènen päiväkirjan kauhunhuutoihin päättyvä lopetus viittaa siihen, ettei edes tämä rohkea nuori nainen ollut täysin immuuni pelolle.⁹⁷⁷ Sekä Elisabeth että Hélène tais-
telivat sinnikkäästi pelkojaan vastaan, missä niistä kirjoittaminen auttoi. He halusivat pysytellä ainakin ulkoisesti vahvoina, mikä auttoi heitä selviytymään yhä hankalammaksi käyvästä arjesta, mutta on luonnollista, että välillä rohkeus petti.

Anne Frank ja Isabelle Jesion sen sijaan vaikuttavat tunnustaneen pelkonsa herkemmin, vaikkakin Isabelle kirjoitti näistä tuntemuksistaan vain pariin otteeseen. Isabellea pelotti etenkin ajatus siitä, että hän jäisi täysin yksin vanhempiensa kuollessa.⁹⁷⁸ Konkreettisemmin vainoihin liittyvä asia, joka herätti Isabellessa pelkoa, olivat hänen tietoonsa tulleet juutalaisgetot. Kuten mainittua, kirjoittamansa mukaan hän kyseli niistä kerran huolestuneena opettajaltaan. Auttajien ulkomaailmasta tuomat ja Englannin radion vahvistamat synkät kertomukset keskitysleireistä ja kaasulla tappamisesta saivat myös Annen kauhun valtaan ja pelkäämään ei-piiloutuneiden läheistensä ja ystäviensä puolesta.⁹⁷⁹ Annen suurimmat pelot liittyivät kuitenkin hänen ja muiden piilosiiven asukkaiden tilanteeseen – ilmassa oli jatkuva jännitys piilopaikan paljastumisesta ja kiinnijäämisestä.

Piiloutuneiden juutalaisten oli yleensä hankala varautua saksalaisten ja heidän liittolaistensa ratsioihin; ne olivat odotettavissa olevia mutta ennakoimattomia. Kiinnijäämisen pelko olikin Debórah Dworkin mukaan pysyvä elementti piileskelevien juutalaislasten elämässä.⁹⁸⁰ Piileskelevä Anita Meyer ei missään kohdassa päiväkirjaansa ilmaissut pelkäävänsä tällaista, saatiikka tunnustanut avoimesti muita juutalaisvainoihin mahdollisesti liittyviä pelkojaan. Anne Frank sen sijaan kuvaili oman piilopaikkansa ahdistavia tunnelmia marraskuussa 1943:

Tänä iltana [...] joku soitti pitkään ovikelloa, kovaa ja läpitukenkasti. Kalpenin heti, sain vatsanväänheitä ja sydämentykytystä pelkästä pelosta. Maatessani iltaisin vuoteessa kuvittelen olevani yksin vankityrmässä, ilman isää ja äitiä. Joskus olen harhailevinani eksyksissä, tai meidän Salainen siipemme on syttynyt tuleen, tai ne tulevat noutamaan meitä yöllä ja piiloudun epätoivoisena sängyn alle.

975 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 13.6.1940 [”nachts”], USHMM.

976 Hélène Berrin päiväkirja 13.12.1943, CDJC.

977 Hélène Berrin päiväkirja 15.2.1944, CDJC.

978 Isabelle Jesionin päiväkirja 5.1.1942, GFH.

979 Isabelle Jesionin päiväkirja 9.6.1942, GFH; Frank 2002, 75, 94 [9.10., 19.–20.11.1942]. Anne pelkäsi paljon myös pommituksia, mihin palaan alaluvussa 4.3.

980 Dwork 1991, 73, 82–84. Ks. piiloutuneiden juutalaisten etsinnöistä Alankomaissa 1943–1944, KNTW vol. 7 1976, 441–446.

Näen tapahtumat mielessäni aivan todellisina. Ja sen lisäksi minusta tuntuu, että sellaista voi tapahtua meille lähitulevaisuudessa! Miep sanoo usein, että hän kaidehtii meitä, koska meillä on täällä niin rauhallista. Se voi olla totta, mutta hän ei varmasti ajattele silloin meidän alituista pelkoamme.⁹⁸¹

Kuulluksi tai nähdyksi tulemisen vaara oli koko ajan olemassa, ja se ahdisti Annea suunnattomasti. Hän pelkäsi myös auttajiensa puolesta, jotka joutuisivat hekin suureen vaaraan, jos Gestapo löytäisi ja pidättäisi piiloutuneet. Aikuisten rauhoittelu lievitti kuitenkin usein Annen pelkoja, samoin piiloutuneiden yhteinen leikinlasku pelottavien mutta harmittomiksi osoittautuneiden tilanteiden jälkeen, esimerkiksi jonkun jyskytettyä alaovea.⁹⁸² Toisaalta häntä huvittivat rouva van Pelsin hysteeriset reaktiot pelottavissa tilanteissa ja tämän joskus täysin turhatkin pelot. Anne piti selvästi itseään paljon rouvaa rohkeampana. Myös Anne halusi taistella pelkojaan vastaan ja pysytellä rauhallisena.⁹⁸³ Peloista päiväkirjalle kertomisen lisäksi tarkastellessani nuorilla juutalaisnaisilla oli kaikilla omia selviytymiskeinojansa vainoihin liittyvien pelkojensa voittamisessa. Elisabeth ja Héléne tukeutuivat pelon yllättäessä heistä itsestään löytyvään henkiseen vahvuuteen ja taistelutahtoon; Isabelle haki turvaa vanhemmistaan ja opettajistaan; Anne sai tukea piilopaikan aikuisilta ja humoristisesta asennoitumisestaan. Kuten myös Rachel Feldhay Brenner tutkimuksessaan toteaa, ei sovi kuitenkaan unohtaa, että näiden nuorten päiväkirjanpitäjien pelot ja henkiset kärsimykset olivat todellisia, ja heidän tietoiset yrityksensä vastustaa pelkoa ovat itse asiassa osoituksia valtavasta epätoivosta.⁹⁸⁴

Suurin osa tässä tarkastelluista nuorista päiväkirjanpitäjistä kirjoitti juutalaisvainoista varsin tiedostavaan sävyyn. He olivat tiedotusvälineiden ja suusta suuhun kulkevien uutisten ansiosta hyvin perillä siitä, mitä oli tapahtumassa. Tiedot vainoista lisäsivät usein heidän tuskaansa, mutta asioista perillä oleminen toimi myös selviytymiskeinona. Varsinkin Anne Frankille ja muille piilosiiven asukkaille radio oli elintärkeä ikkuna ulkomaailmaan. Selviytymiskeinoja usein synkkien uutisten sulattelemiseen olivat esimerkiksi sarkasmi tai itsensä etäännyttäminen tapahtumista. Myös juutalaisvainojen vastustus, edes paperilla, oli monille näistä nuorista naisista merkittävä henkinen keino selviytyä. Héléne Berr rakensi päiväkirjassaan saksalaisista armotonta viholliskuvaa, Elisabeth Kaufmann arvosteli ylipäättään ihmisiä, jotka olivat antaneet Euroopan luisua sotaan ja vainoihin. Isabelle Jesion kirjoitti sarkastisesti Daavidin tähden käyttöpakosta. Annen vastustushenkeä ruokki ajatus siitä, että jo piiloutuminen sinänsä oli merkki vastarinnasta, samoin hänen kokemansa

981 Frank 2002, 184 [8.11.1943].

982 Frank 2002, 43–44, 68, 78–79, 111–112, 119–122, 131, 172, 184, 317–326, 334, 379–380 [11.7., 1. ja 20.10.1942, 27.2., 4. ja 25.3., 2.5., 16.9. ja 8.11.1943, 11. ja 17.4., 26.5.1944].

983 Frank 2002, 114–115, 183–184, 198, 273 [10.3., 8.11. ja 29.12.1943, 14.3.1944].

984 Brenner 1997, 104.

hollantilaisten halu auttaa juutalaisia ja vastustaa miehityshallintoa. Tämän tutkimuksen päähenkilöt tunsivat kuitenkin myös pelkoa, vaikka pyrkivät olemaan rohkeita ja pyyhkimään sellaiset tunteet mielestään.

4.3. Sodan herättämät ajatukset, tunteet ja tulevaisuudenkuvat

Tässä tarkasteltavien viiden nuoren juutalaisnaisen elämää 1940-luvun Länsi-Euroopassa määrittivät paitsi juutalaisvainot myös sota-aika kokonaisuudessaan. Tässä viimeisessä alaluvussa keskityn analysoimaan heidän tapaansa kirjoittaa sodasta – siinä määrin kuin sotaan liittyvät päiväkirjamerkinnot on mahdollista erottaa juutalaisvainoihin liittyvistä merkinnöistä. Mikä auttoi tutkimiani nuoria naisia selviytymään sota-ajan niukassa arjessa? Luvun lopuksi käsittelen näiden päiväkirjanpitäjien ajatuksia tulevaisuudestaan ja sitä, uskoivatko he ylipäätään selviytymisen mahdollisuuteen.

Näiden nuorten naisten tavat kirjoittaa sodasta päiväkirjassaan poikkesivat toisistaan paljon. Anita Meyerin päiväkirjassa sotaraportointi sai usein pääroolin. Myös Anne Frank raportoi usein hyvinkin tarkasti radiosta kuulemistaan sotatapahtumista, samoin Elisabeth Kaufmann.⁹⁸⁵ Erona Anitan teksteihin sekä Anne että Elisabeth kirjoittivat sodan kulusta kertoessaan myös omista tuntemuksistaan ja ajatuksistaan siinä missä Anita yleensä vain tiedotti asioista sen kummemmin niitä kommentoimatta. Hélène Berr puolestaan keskittyi päiväkirjassaan pohtimaan ja analysoimaan laajasti sota ja sen syvempää merkitystä yksityiskohtaisten sotaraporttien sijaan. Isabelle Jesion kirjoitti sodasta viidestä päiväkirjan pitäjistä kaikkein vähiten. Tämä kertonee siitä, että lukuun ottamatta pommituksia sota tuntui hänestä kaukaiselta, joten hän keskittyi päiväkirjassaan muihin asioihin. Ehkä Isabellen kotona ei seurattu sodan etenemistä tai keskusteltu sotauutisista tyttären läsnä ollessa yhtä paljon kuin esimerkiksi Annen tapauksessa.

Riippumatta siitä, miten paljon nämä päiväkirjanpitäjät sodasta kirjoittivat, se oli läsnä heidän elämässään monin eri tavoin. Konkreettisimmin sota vaikutti arkeen ruokapulan ja pommitusten kautta. Ruokapulan joutuivat kohtaamaan kaikki, niin ainakin näennäisesti vapaudessa elävät kuin piileskelevät. Elisabeth ja varsinkin Isabelle eivät kuitenkaan paljon ruoasta kirjoittaneet, Hélène hiukan enemmän, Anita ja etenkin Anne runsaasti. Annen perheeseen ja muihin piilosiiven asukkaisiin elintarvikkeiden vähyys ja hankala saatavuus iskivät konkreettisimmin. Ruoka, tai pikemminkin sen puute, oli jatkuvasti läsnä piilopaikan elämässä, mikä selittää Annen päiväkirjan yksityiskohtaisia ravintokuvailuja. Viktor Franklin mukaan myös nälkäkuoleman partaalla olevat keskitysleirivangit puhuivat keskenään ruoasta aina

---

985 Zaprunderin tutkimuksessa on samankaltaisia esimerkkejä sodan kulun huolellisesta raportoinnista ajan juutalaisnuorten päiväkirjoissa. Zaprunder 2002, 67, 125.

kun siihen oli tilaisuus, ja suunnittelivat mielessään herkullisia aterioita, joita valmistaisivat leiriltä vapauduttuaan.⁹⁸⁶

Elisabeth Kaufmann kirjoitti nälästä ja aterioistaan tarkemmin vasta pakomat-kallaan, kun hän joutui kenties ensimmäistä kertaa elämässään itse huolehtimaan, että vatsa täyttyi. Ennen Pariisin miehitystä ruoan saatavuus ei ollut yhtä iso ongelma. Kuten mainittua, Elisabeth lähti pakoon Pariisista yhdessä äitinsä kanssa, mutta joutui pyöriämään pitkiä matkoja yksin pyörättömän äidin turvautuessa muiden pakomat-kalla olevien autokyyteihin. Siksi myös monet heidän ruokailuhetkistään milloin missäkin matkan varrella olivat yksinäisiä. Kolmantena pakopäivänä Elisabeth kirjoitti erääseen kahvilaan kahville – ”[...] tai lämmintä vettä, samapa tuo, se oli lämmintä!”⁹⁸⁷ – pysähdyttyään muistaneensa äkkiä, ettei ollut saanut Pariisin jälkeen mitään lämmintä vatsaansa. Lämpimästä ruoasta oli tullut ylellisyyttä, ja Elisabeth kuvailikin tarkasti, millaiset eväät hänen samaisessa kahvilassa tapaamansa ystävälliset nuoret pakomatkalaiset jakoivat myöhemmin samana päivänä hänen kanssaan: ”Pysähdyimme eräässä paikassa, josta ostimme pari pitkää leipätankoa. Sitten istuuduimme puun alle ja ystäväni ottivat esiin loput eväistään, jotka koostui-vat pääasiassa ”pâté de foie” [maksamakkarasta] yhdestä makkarasta ja sardiineis-ta, ja antoivat avokätisesti minun osallistua niiden syömiseen.”⁹⁸⁸ Pieni, mukava ate-riointihetki ja pakotoverien anteliaisuus oli selvästi jäänyt Elisabethin mieleen aivan erityisenä pakomatkan saadessa hänet uudella tavalla arvostamaan ruokaa, silloin kun sitä sai edes vähän.

Elisabethin tavoin Anne Frank pyrki iloitsemaan niistä vähäisistä herkuista, mitä piilopaikan oloissa oli vielä mahdollista saada. Piilosiiven väelle herkutteluhetkiä oli tarjolla vain harvoin, mutta silti Anne jaksoi laskea leikkiä heidän kurjista ate-rioistaan, joita hän kuvaili usein päiväkirjassaan. Samalla kuvaukset käyvät tarkasta dokumentista sota-ajan ruokataloudesta piileskelevässä yhteisössä. Myös Sarianna Valve huomioi omassa tutkimuksessaan Annen päiväkirjan arvon sota-ajan arjen kuvaajana.⁹⁸⁹ Ero esimerkiksi Isabelle Jesionin päiväkirjaan on suuri, sillä Isabelle kirjoitti sota-ajan ravintotilanteesta vain kerran. Merkinnässä lokakuulta 1942 Isa-belle kuvaili koulun kanttiinin ruoan olleen hänen ja ystävänsä mielestä syötäväksi

986 Frankl 2006, 35–37.

987 ”[...] oder warmes Wasser, egal, es war warm!” Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 14.6.1940, USHMM.

988 ”Wir durchkreuzten einen Ort, wo wir ein paar lange Stange Brot kauften. Dann setzten wir uns unter einen Baum und meine Freunde packten den Rest ihres Proviantes, der hauptsächlich aus ”pâté de foie” einer Wurst und Sardinen befand, aus und ließen mich freigiebig daran teilnehmen.” Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 14.6.1940, USHMM.

989 Valvee 1988, 92–93, 97–98, 108, 112. Valvee vertaa Anne Frankin päiväkirjaa sota-arjen kuvauksena toisen, hiukan vanhemman amsterdamilaisen juutalaisnaisen Etty Hillesumin samalta ajalta olevaan päiväkirjaan pitäen Frankin tekstejä dokumenttiarvoltaan suurempina. Arvottava vertailu kahden erilaisen päiväkirjan välillä ei kuitenkaan ole kovin hedelmällistä.

kelpaamatonta, jolloin opettaja oli joutunut antamaan tytöille maissintähkät varmistakseen, että nämä söivät edes jotain.⁹⁹⁰

Jo mahdollisuus syödä koulun ruokalassa kertoo jotain Isabellen ja Annen ravitsemusolosuhteiden eroista ja selittää myös osaltaan sen, miksi Isabelle ei pitänyt ruoasta kirjoittamista tärkeänä. Annen mieli joutui askartelemaan ravintotilanteen kanssa päivittäin. Jo piiloutumisen alkuvaiheessa Anne kirjoitti päiväkirjansa sivuilla tarkkaan piilopaikan elintarvikehuollosta⁹⁹¹ ja -varastoista. Hän kertoi myös piilopaikan ruoka-ajoista mainiten samalla lounaiden olevan ”osittain monipuolisia”. Mustasta pörssistä tilattu liha ja herra van Pelsin makkarantekotaidoista iloitseminen saivat nekin sijansa Annen päiväkirjan alkupuolella, samoin säännöstellystä voista leivotut joululeivonnaiset.⁹⁹²

Kun ruokapula alkoi todella tuntua piiloutujien arjessa, mikä tapahtui jo ensimmäisenä keväänä talvivarastojen huvettua, Annen usein sarkastiset päiväkirjauvaukset heidän syömästään surkeasta ravinnosta lisääntyivät. Anne taisteli heikentyvää ravintotilannetta vastaan huumorin keinoin. Häntä voisi verrata esimerkiksi Alexandra Zapruderin tutkimaan puolalaiseen Elsa Bideriin, jonka arkipäivän kuvauksista Stanislawówin getossa Zapruder on löytänyt samankaltaista huumoria ja ironiaa.⁹⁹³ ”Ken tahtoo laihtua, majailkoon Salaisessa siivessä!”, huokasi Anne keväällä 1943, mutta totesi samalla, ettei silti pitänyt tilannetta kovinkaan traagisena.⁹⁹⁴ Vuonna 1944 nälkä ja kurnivat vatsat olivat jo piilopaikan väen jokapäiväisiä seuralaisia, kuten Annen päiväkirjasta ilmenee. Tilanteen kurjuutta lisäsi se, että poliisi pidätti maaliskuussa yhden piileskelijöiden ruoantoimittajista, ja toukokuussa toinen ruoantoimittaja jäi kiinni piiloteltuaan kahta juutalaista kotonaan. Heikot ateriat aiheuttivat jopa Annen kuukautisten loppumisen pariaksi kuukaudeksi samana keväänä.⁹⁹⁵ Silti Anne jaksoi suhtautua huonoon ravintoon humoristisesti, kuten ilmenee tästä maaliskuisesta päiväkirjaotteesta:

Sinusta on ehkä mukavaa kuulla (vähemmän mukavaa minulle) mitä me syöme tänään. [...] Koska meidän ostokorttitoimittajamme on saatu kiinni, meillä ei ole enää ollenkaan kortteja [...], paitsi viisi mustan pörssin elintarvikekorttia. [...] Tästä aamusta lähtien meillä ei ole enää muruakaan rasvaa, voita tai margariinia. Emme syö enää aamiaisella paistettuja perunoita [...], vain puuroa [...]. Tänään on päivällisenä säilöttyä lehtikaalimuhennosta. [...] Uskomaton miten noin pari vuotta vanha lehtikaali voikaan haista! Tässä huoneessa haistaa pilaantuneiden luumujen, kirpeän säilöntäaineen ja mädäntyneiden munien

990 Isabelle Jesionin päiväkirja 16.10.1942, GFH.

991 Piilopaikan elintarvikehuollosta lisää, ks. Müller 1999, 184–187.

992 Frank 2002, 84–86, 91, 99–100, 103, 113 [9. ja 17.11., 10. ja 22.12.1942, 4.3.1943].

993 Zapruder 2002, 302.

994 Frank 2002, 128 [27.4.1943].

995 Frank 2002, 214, 268, 349, 377–378 [15.1., 10.3., 3. ja 25.5.1944].

sekoitukselle. [...] Tämän lisäksi perunamme ovat saaneet niin kummallisia sairauksia, että kahdesta ämpärillisestä ”pommes de terre” toinen joutuu uuniin. Me huvittelemme etsimällä perunoista erilaisia sairauksia, ja olemme tulleet siihen johtopäätökseen, että syöpä ja eri rokot vaihtelevat niissä keskenään.⁹⁹⁶

Musta huumori ja sarkasmi lievittivät surkeiden aterioiden surkeutta – ruokapula oli todellinen, mutta kurjuutta kevensi tilanteen huvittavien puolien näkeminen. Samaan huumoripitoiseen sävyyn Anne paljasti päiväkirjassaan piilosiiven perunalaa-tikkoreseptin, joka koostui jauhoilla ja suolalla höystetyistä jauhetuista ja paistetuista perunoista, jotka kuului syödä pahentuneen mansikkahillon kera. Hän kuvaili myös pilaantunutta salaattia ja mätiä perunoita herkulliseksi yhdistelmäksi ja arveli runsaan pinaatin syönnin antavan piiloutujille vielä joskus Kippari-Kallen voimat.⁹⁹⁷ Sarianna Valveen mukaan tällainen koomisen läsnäolo pula-ajan kiperässä tilanteessa tekee Anne Frankin päiväkirjasta harvinaisen lajissaan.⁹⁹⁸ Huumorin lisäksi Anne auttoi positiivinen asenne. Ruokapula oli pieni ongelma verrattuna siihen, jos piilopaikka paljastuisi. Tärkeintä oli se, että he olivat yhä elossa. Sitä paitsi ruoka oli Annen mielestä yksitoikkoisuudestaan huolimatta joskus jopa herkullista.⁹⁹⁹ Huumorintaju ja positiivisuus olivat Annen vahvuus ja selviytymiskeino sota-ajan niukassa arjessa.

Hélène Berrin perheellä Pariisissa ei ollut samanlaisia ongelmia ravinnon saannin suhteen kuin piileskelevillä Frankeilla. Berreillä oli vielä kesäpaikkansa Aubergenvillessä, mikä teki heistä osittain omavaraisia. Maalta he hakivat päiväkirjan perusteella paitsi hedelmiä ja marjoja, joista tekivät esimerkiksi hilloja, myös vihanneksia, kananmunia ja jopa sianlihaa.¹⁰⁰⁰ Kuten mainittua, päiväkirjasta ei käy ilmi, menikö sianliha omaan käyttöön vai myyntiin, eikä sekään selviä, oliko Berreillä itsellään eläimiä vai saivatko he munat ja lihan esimerkiksi joltain läheiseltä tilalta. Toisaalta Hélène kirjoitti kerran myös maitokauppakäynnistä, jolta joutui palaamaan tyhjin käsin. Kuitenkin vielä syksyllä 1942, eräällä lukuisista päiväretkistään Aubergenvillessä, hänelle oli mahdollista syödä ystäviensä kanssa ylellisen kuuloinen, hanhenmaksaa, yrtilikööri Chartreusea ja amerikkalaisten savukkeiden polttelua sisältänyt lounas.¹⁰⁰¹ Ainakin vielä vuonna 1942 Hélène vaikuttaa eläneen ravinnon saatavuuden suhteen aivan toisessa maailmassa kuin esimerkiksi Anne Frank. Päiväkirjan loppupuolella hän ei sen sijaan kirjoittanut perheen ruokataloudesta enää mitään, vaikka voisi kuvitella, että tilanne oli huonontunut vainojen muutenkin vaikuttaessa yhä enemmän Berrien elämään. Hélène selvästi halusi verkon kiristyessä jättää käytännön asioista kirjoittamisen vähemmälle päiväkirjassaan ja keskittyä

996 Frank 2002, 271–272 [14.3.1944].

997 Frank 2002, 340, 348–349, 358 [27.4., 3. ja 8.5.1944].

998 Valvee 1988, 96.

999 Frank 2002, 312, 378 [3.4. ja 25.5.1944].

1000 Ks. esim. Hélène Berrin päiväkirja 11.4., 11., 16. ja 29.6.1942, CDJC.

1001 Hélène Berrin päiväkirja 30.6. ja 12.9.1942, CDJC.

syvällisempään pohdiskeluun. Aubergenvillen kesäpaikalla ja sen tuomalla helputuksella elintarviketilanteeseen oli kuitenkin suuri, konkreettinen merkitys Hélénen selviytymisessä sota-ajan arjesta.

Päinvastoin kuin Héléne Berr, Anita Meyer keskittyi päiväkirjansa sota-ajan arjen kuvauksissa lähes yksinomaan konkretiaan. Hän kertoi lähes päivittäin aterioistaan ja usein niiden laadustakin mainiten erikseen, jos ruoka oli ollut erityisen hyvää.¹⁰⁰² Anitan sijaisperheen ruokatalous oli ehkä paremmalla mallilla kuin muiden tarkastelemieni päiväkirjanpitäjien perheillä, sillä he eivät joutuneet kärsimään juutalaislakien tuomista ostorajoitteista, mutta sota-ajan ruokapula vaikutti heidänkin mahdollisuuksiinsa hankkia kunnon ravintoa. Anita kirjoittikin syksyllä 1944, liittoutuneiden jo saavuttua Alankomaihin ja saksalaismiehityksen vähitellen väistyessä, radiossa puhuttavan maan nälänhädästä.¹⁰⁰³ Jos tarjolle oli onnistuttu saamaan jotain vähän erityisempää, Anita mainitsi näistä herkkuhetkistä päiväkirjaan. Merkinnän ansaitsivat esimerkiksi herkullinen kakku ja normaalia runsaampi hernekeitto.¹⁰⁰⁴

Ravintotilannetta helpottivat myös Anitan toisaalla piileskeleviltä vanhemmilta tulleet paketit, joissa oli kirjeiden, korttien ja esimerkiksi sukkiensa lisäksi usein jotain hyvää syötävää. Paketissa saattoi olla esimerkiksi paistettuja kaloja, joiden johdosta Anita kirjoitti hänen ja sijaisperheen saaneen juhla-aterian. Paketeissa, joiden lähettäjäksi Anita merkitsi vaihtelevasti R.S.:n¹⁰⁰⁵ tai ”kodin”, oli joskus myös maitokuponkeja, erilaisia vihanneksia tai juutalaista matsa-leipää.¹⁰⁰⁶ Paketit vaikuttavat olleen tervetullut lisä sijaisperheen ruokatalouteen, joka ei ehkä olisi pystynyt elättämään Anitaa, ylimääräistä ruokittavaa suuta, ilman apua Anitan perheeltä. Autettavan ja auttajien roolit menivät siis ruoan suhteen osittain päinvastoin kuin voisi kuvitella. Jää epäselväksi, mistä pakettien lähettäjät saivat lähettämänsä herkut, sillä Anitan vanhemmat olivat itsekin piilossa, mutta esimerkiksi Anitan eno tai setä toi vielä keväällä 1945 Anitan luona sijaisperheessä vieraillessaan tuliaisiksi ruokaa.¹⁰⁰⁷

Helputus olikin suuri, kun sodan lopun hämmöttäessä ruokatilanne parani, kuten Anitan syksyltä 1944 olevasta päiväkirjamerkinnästä käy ilmi: ”Dick sai kaksi pakettia riisiä ja tölkillisen säilykelihaa. John toi paljon voita ja lihaa (-pekonia). Myöhemmin [...] söin liikaa.”¹⁰⁰⁸ Joulukuussa 1944 sijaisperhe onnistui jopa hankkimaan

1002 Ks. esim. Anita Meyerin päiväkirja 19.2., 8.6., 26.8. ja 21.10.1944, 30.1.1945, MJHNYC.

1003 Anita Meyerin päiväkirja 7.10.1944, MJHNYC.

1004 Anita Meyerin päiväkirja 26.1., 4.2. ja 4.3.1944, MJHNYC.

1005 R.S. viittasi Anita Meyerin vanhempien etunimiin. Budding, Anita: haastattelu, 2.3.2019.

1006 Anita Meyerin päiväkirja 22.1., 17. ja 30.3., 19. ja 27.7.1944, MJHNYC.

1007 Anita Meyerin päiväkirja 17.3. ja 26.4.1945, MJHNYC.

1008 ”Dick heeft 2 bussen rijst gekregen en een blek corned beef. John bracht hier een hoop buter en vlies (-spek.) Later [...] te dik eten geweest.” Anita Meyerin päiväkirja 26.9.1944, MJHNYC. Ei käy ilmi, söikö Anita itse pekonia.

kokonaisen sian, josta myös Anita sai vatsansa täyteen.¹⁰⁰⁹ Kuten mainittua, ainakaan sota-ajan tilanteessa Anita ei siis näytä kieltäytyneen sianlihan syönnistä, vaikka oli juutalainen. Hän kirjoitti päiväkirjassaan myös Alankomaihin sodan lopulla saapuneista liittoutuneista – amerikkalaisista ja briteistä – jotka jakoivat paikallisille runsaita ruoka-avustuksia. Anitan keväältä 1945 olevan merkinnän mukaan liittoutuneiden oli tarkoitus pudottaa Länsi-Hollantiin ruokapaketteja myös ilmateitse, mutta saksalaiset onnistuivat estämään tämän.¹⁰¹⁰ Ruoka oli olennainen osa Anita Meyerin päiväkirjaa, ja vaikka Anita ei paljon tunteistaan kirjoittanut, ne vähät herkut, mitä sijaisperhe onnistui välillä saamaan käsiinsä, toivat selvästi iloa ja konkreettisen selviytymiskeinon hänen sota-ajan arkeensa.

Niin Anita Meyer kuin Anne Frank kirjoittivat päiväkirjoissaan useasti myös toisesta sota-ajan arkeen kuuluvasta asiasta, ammuskelusta ja pommituksista. Vuosina 1942–1944 liittoutuneet tekivät useita tuhoisia ilmaiskuja Saksan suurimpiin kaupunkeihin. Pommituslaivueet lensivät yleensä juuri Alankomaiden kautta, mutta maan tärkeimpiin kohteisiin kohdistui myös suoria pommi-iskuja. Liittoutuneet pommittivat esimerkiksi saksalaisten tärkeän ilma-aseen, V-ohjuksen, Ranskassa ja Alankomaissa sijaitsevia laukaisupaikkoja joulukuusta 1943 alkaen.¹⁰¹¹ Pommituksia osui sekä Annen että Anitan kohdalle useita, ja Anita kirjoitti päiväkirjaansa myös muualle kohdistuneista iskuista. Joskus Anitan pommitusmerkinnöissä vaikuttaisi olleen sarkasmia mukana – lentokoneen tippumiseen johtanut pommitus toisaalla Alankomaissa oli ”spektaakkeli” ja ilmahälytyksen aiheuttanut pommi-isku lähistölle ”Bal Champêtre” eli ulkoilmatanssi, lentokentän pommitus ”vaihtelua”.¹⁰¹² ”20 minuuttia raskasta lentokentän pommitusta. Kaunis näky.”¹⁰¹³, kirjoitti Anita elokuussa 1944. Ironista suhtautumista pommituksiin siivitti ehkä tieto siitä, että pommittajia olivat liittoutuneet, joiden Anita koki olevan omalla ja maansa puolella – pommit putoilivat ikään kuin saksalaisten niskaan.

Omia pelkojaan Anita ei pommituskuvausten yhteydessä yleensä paljastanut, kertoi vain lakonisesti ilmahälytyksistä ja kuvaili pommien räjähdyksiä, sirpalepommien aiheuttamia tuhoja.¹⁰¹⁴ Eräs suuri yöllinen ilmaisktu syksyllä 1944 sai kuitenkin hänet kirjoittamaan raskaan jyttinän täyttäneen yön olleen pelottava.¹⁰¹⁵ Tämä merkintä on Anitan ensimmäinen pelon ilmaisu koko päiväkirjassa. Sitten sota tulikin jo niin lähelle, että räjähdykset lentokentällä aiheuttivat tuhoja sijaiskodissa ja perhe joutui aterioimaan talon takana. Kiihtyneiden ilmaiskujen vuoksi sijaiskodin

1009 Anita Meyerin päiväkirja 9.-10.12.1944, MJHNYC.

1010 Ks. esim. Anita Meyerin päiväkirja 14.12.1944, MJHNYC.

1011 Ks. esim. Beevor 2012, 514–533; Tippelskirch 1960a, 392–394, 433–434; Tippelskirch 1960b, 181–214.

1012 Anita Meyerin päiväkirja 31.1., 22.2., 26.5., 9. ja 18.8.1944, MJHNYC.

1013 ”20 min lang hevig bombardement op het vluvgeld. Een mooi gezicht.” Anita Meyerin päiväkirja 15.8.1944, MJHNYC.

1014 Anita Meyerin päiväkirja 8.3., 14.6., 4. ja 20.7., 17.8.1944, MJHNYC.

1015 Anita Meyerin päiväkirja 5.9.1944, MJHNYC.

pommisuojaaja täytyi seuraavina päivinä vahvistaa. Vaarallisesta tilanteesta huolimatta Anita ei kuitenkaan enää kirjoittanut pelkäävänsä vaan kehui vain parannetun pommisuojaajan erinomaisuutta.¹⁰¹⁶ Pommisuojaaja toi turvaa; syytä pelkoon oli vähemmän kuin niillä piiloon menneillä juutalaisilla, joilla ei ollut minkäänlaista suojautumismahdollisuutta. Toisin kuin Anita, Anne Frank kirjoitti peloistaan avoimesti. Yölliset pommitukset saivat Annen muiden piilopaikan naisten, etenkin rouva van Pelsin, tavoin aina kauhun valtaan ja suunnittelemaan pakoa, vaikka hän tiesi vallan hyvin, ettei voisi paeta minnekään. Pommituspelkoa lievitti juokseminen turvaan isän ja äidin viereen, mikä vaikuttaa usein huvittaneen Annea kirkkaassa päivänvallossa.¹⁰¹⁷ Pelottavien tilanteiden jälkikäteen tarkastelu päiväkirjan sivuilla sai pelot tuntuun pienemmiltä ja turhemmilta. Tätä teki myös Anita, vaikka salasi useimmiten tunteensa pommituksista kirjoittaessaan. Sarkasmi ja tieto siitä, että pommittajia olivat Alankomaiden vapauttamista Saksan miehitysvallan alta tavoittelevat liittoutuneet, saivat hänet selviytymään henkisesti paremmin kiihtyvistä ilmaiskuksista.

Pommitukset olivat arkipäivää myös sota-ajan Ranskassa. Ennen miehitystä ilmaiskuja tekivät lähestyvät saksalaiset, miehityksen aikana liittoutuneiden joukot. Elisabeth Kaufmannin pakomatka Saksan joukkojen tieltä Pariisista Etelä-Ranskaan oli ilmaiskujen täyteinen, mutta jo ennen pakoa hän joutui kohtaamaan Pariisin pommitukset saksalaisten lähestyessä kaupunkia. Kesäkuun alussa 1940 Elisabeth kirjoitti ilmahälytyksestä, jonka vuoksi joutui olemaan tunnin pommisuojaaja, kuvailemansa mukaan pelosta tuskallisen kovaa huutavien naapuriensa kanssa. Läheisiä kortteleita oli pommitettu kovaa ja Elisabethin päiväkirjaansa kirjaamien tietojen mukaan 200 ihmistä oli kuollut. Omasta pelostaan Elisabeth ei kertonut tässä yhteydessä, mutta totesi, että ”[s]ota tulee nyt minulle henkilökohtaisesti päivä päivältä käsinkosketeltavammaksi.”¹⁰¹⁸ Pian taistelujen äänet Pariisin lähistöllä tulivat hänen jokapäiväiseksi äänimaailmaksi, johon tottui ja turtui. Elisabethin huonetta vastapäätä oli valtava valonheitin, joka etsi taivaalta viholliskoneita ja hankaloitti hänen yöuniaansa antamalla unohtaa, että oli sota.¹⁰¹⁹ Kuitenkin Elisabeth kiistää päiväkirjassaan pelkäävänsä: ”Muuten en pelkää pommeja – en todellakaan pelkää. Ehkä vain mielikuvituksen puutteen vuoksi. En pysty kuvittelemaan, että jokin sellainen tippuisi suoraan minun päähäni. Pariisi on varmasti hyvin suojattu; saksalaiset eivät ole vielä kaupungissa....

1016 Anita Meyerin päiväkirja 6., 9. ja 11.9., 17.–18.9.1944, MJHNYC.

1017 Frank 2002, 111, 113–114, 127–128, 129, 133–134, 147–149, 292, 383 [27.2., 10.3., 27.4., 1.5., 18.5. ja 26.7.1943, 23.3. ja 2.6.1944]. Myös Marianne Junilan tarkastelemat Suomen sisällissodan ammuskelujen keskellä eläneet koulutytöt saivat helpotusta peloilleen turvautumalla vanhempiinsa. Jos aikuisten itsehillintä kuitenkin petti, myös lasten pelko yltyi. Aikuisten käytöksellä oli siis vaikutusta pelon hallitsemiseen. Junila 2018, 216–217.

1018 ”[d]er Krieg wird jetzt für mich persönlich von Tag zu Tag fühlbarer.” Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 3.6.1940, USHMM.

1019 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 8.6.1940, USHMM.

ei mitään paniikkia.”¹⁰²⁰ Luottamus Pariisiin puolustukseen ja omaan turvassa oloon auttoivat Elisabethia vielä tässä vaiheessa kestämaan sodan lähelle tulemisen.

Alle viikko tästä merkinnästä Elisabeth joutui kuitenkin jättämään äitinsä kanssa Pariisiin. Pakomatalla pommituksien keskelle joutumisesta tuli oikeasti hengenvaarallista, kun niiltä suojautuminen oli välillä mahdotonta. Antony Beevor toteaa monen miehityksen tieltä etelään pakenevan ranskalaisen haavoittuneen, kun saksalaiset lentokoneet tulittivat ja pommittivat pakojoukoista täysiä maanteitä.¹⁰²¹ Heti toisena päivänä pakomatkalaiset joutuivat juoksemaan kahvilaan turvaan, kun ilmaisku yllätti. Elisabeth tunnusti päiväkirjassaan heidän olleen peloissaan, vaikka käyttikin tapahtumia kuvaillessaan äidistä ja itsestään etäännyttävää monikon kolmatta persoonaa.¹⁰²² Vielä samana päivänä Elisabeth joutui uudestaan ilmataistelun keskelle, tällä kertaa pyöräillessään yksin kohti seuraavaa kohtaamispaikkaa äitinsä kanssa. Päiväkirjassaan hän kirjoitti nyt suoraan pelostaan tilanteessa, josta selvisi lopulta pelkällä säikähdyksellä. Elisabethin keino häivyttää pelko mielestään oli yrittää koota itsensä ja jatkaa nopeasti eteenpäin, mutta päästyään ennalta sovittuun pysähdyspaikkaan hän ei enää saanut pidettyä tunteitaan kurissa ja romahti lattialle polvet täristen, itkun partaalla. ”Häpesin kovasti, taistelin tätä heikkoa hetkeä vastaan, moitin mielessäni itseäni hysteeriseksi...”,¹⁰²³ Elisabeth kirjoitti. Hän piti tällaista julkista tunnepurkausta nolona. Pelkoa vastaan oli taisteltava, pysyttävänä lujana selvitäkseen. Pommituskuvaukset jatkuvat Elisabeth Kaufmannin päiväkirjan viimeisillä sivuilla ja päiväkirja myös päättyy keskelle ilmaiskua. Elisabeth ja hänen äitinsä olivat päässeet lepäämään erään ystävällisen sotilaan kotiin, mutta lepo hetki keskeytyi ilmahälytykseen. Nukkua äiti ei herännyt siihen, eikä Elisabeth raaskinut herättää häntä, vaan juoksi yksin pommisuojaan. Pommisuojaan hän katui äitinsä jättämistä ja yritti päästä ulos hakeakseen tämän, mutta muut estivät häntä lähtemästä.¹⁰²⁴ Kirjoittajan myöhemmät vaiheet tunteva lukija tietää, että äiti selvisi pommituksesta, mutta päiväkirja jättää lopun avoimeksi. Päiväkirjat loppuvat usein juuri näin, äkillisesti, ellei niiden kirjoittaja ei ole tietoisesti suunnitellut lopettavansa päiväkirjaansa juuri kyseiseen merkintään.¹⁰²⁵ Koko kuvaus on kirjoitettu jälleen etäännyttävässä yksikön kolmannessa persoonassa.

1020 ”Außerdem fürchte ich mich nicht vor den Bomben – ich fürchte mich wirklich nicht. Vielleicht nur mangels Fantasie. Ich kann mir nicht vorstellen, dass so etwas gerade auf meinen Kopf fallen sollte. Paris ist sicher gut befestigt; die Deutschen sind noch nicht in der Stadt.... nur keine Panik.” Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 9.6.1940, USHMM.

1021 Beevor 2012, 142.

1022 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 13.6.1940, USHMM.

1023 ”Ich schämte mich sehr, kämpfte gegen diesen Schwäche Zufall, schimpfte mich innerlich hysterisch zu sein...” Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 13.6.1940 [”nachts”], USHMM.

1024 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 14.6.1940, USHMM.

1025 Lejeune 2009, 188–189.

Pari vuotta Kaufmannien paon jälkeen Pariisissa eli yhä juutalaisia, jotka eivät olleet paenneet saksalaisten miehityksen alta. Ilmaiskut ja -taistelut olivat edelleen arkipäivää. Liittoutuneiden pommitusten pääkohde oli Saksa, mutta myös Ranskaan tehtiin ilmahyökkäyksiä. Maaliskuusta 1942 alkaen Ison-Britannian ilmavoimat alkoivat pommittaa ranskalaisia kohteita. Jo ensimmäinen pommikonehyökkäys suuntautui Pariisiin laidalle, Renaultin autotehtaaseen. Kesällä 1942 myös Yhdysvaltojen ilmavoimat aloittivat operaationsa Euroopassa suunnaten ilmaiskuja myös Ranskaan.¹⁰²⁶ Kuten mainittua, Isabelle Jesion kirjoitti keväällä 1942 ilmahälytyksestä, jonka aikana hänen opettajansa oli haukkunut saksalaisia. Päiväkirjamerkintää ei sävytä pelko vaan suorasukaisen opettajan ihailu. Toisessa ilmahälytyksiin liittyvässä merkinnässä Isabelle kertoi toisen opettajan lohduttaneen häntä saatuaan tietää, että hän pelkäsi hälytysten aikana.¹⁰²⁷ Opettajien, joista osa oli hänelle hyvin läheisiä, tuki ja kapinoiva asenne lievitti siis Isabellen pommituspelkoa siinä missä Anne Frankille selviytymiskeinoja pelottavissa tilanteissa toivat omat vanhemmat. Toisin kuin Anne, Anita ja Elisabeth, Isabelle ei kuitenkaan kuvaillut päiväkirjassaan suoraan kokemiaan ilmaiskuja tai tuntemuksiaan niiden aikana.

Myös Héléne Berr kirjoitti kokemistaan pommituksista vain muutaman kerran, eivätkä ne koskaan nousseet merkinnöissä pääosaan, puhumattakaan mahdollisesta pelkäämisestä ilmahälytysten aikana. Toukokuussa 1942 hän kirjoitti hyväksyneensä yöllisen ilmahälytysmelun hyväntuulisena ja nousseensa, ilmeisesti pommisuojaan mennäkseen, täynnä rohkeutta. Rakkaan ihmisen kortin odotus sai unohtamaan pelon. Saman vuoden kesäkuun merkinnässä Héléne liitti öisestä ilmahälytyksestä kertomisen laajempaan sotatilanearvioon todeten, että hälytyksen yhteydessä hänelle oli palannut mieleen arvelleensa juuri edellisenä päivänä ystävänsä kanssa, etteivät englantilaiset enää tulisi.¹⁰²⁸ Hän kykeni siis näkemään pommitusten positiivisen puolen – olivathan ne tässä vaiheessa sotaa todiste liittoutuneiden miehittäjiä vastaan käymän taistelun jatkumisesta. Tällainen asenne auttoi kestämaan ilmaiskuja. Nuorempien päiväkirjanpitäjien saattoi olla Héléneä hankalampi ylittää pommitustilanteissa pelko siitä, että itselle kävisi huonosti.

Pommitusten lisäksi nuoret naiset kirjoittivat päiväkirjoihinsa vaihtelevassa määrin myös muusta sotaan liittyvästä, sellaisistakin asioista, jotka eivät suoraan vaikuttaneet heidän omaan arkeensa. Monet heistä vaikuttavat seuranneen sotauutisointia hyvin tarkasti. Anne Frankia ahdistivat kuulemansa sota-ajan arkeen liittyvät uutiset ulkomaailmasta. Maaliskuussa 1944 hän raportoi kuulemastaan näin:

Ihmiset jonottavat vihanneksia ja kaikkia mahdollisia muita tavaroita, lääkärin eivät pääse sairaiden luo, koska heidän kääntäessään selkensä heidän

1026 Beevor 2012, 516, 519–520. Liittoutuneiden ilmasodasta toisessa maailmansodassa laajemmin, ks. Beevor 2012, 508–533.

1027 Isabelle Jesionin päiväkirja 2.4. ja 20.11.1942, GFH.

1028 Héléne Berrin päiväkirja 30.5. ja 30.6.1942, CDJC.

ajoneuvonsa varastetaan, murtoja ja varkauksia tapahtuu [...] niin paljon että ihmettelee, mikä hollantilaisia oikein vaivaa, kun he ovat muuttuneet yhtäkkiä varkaiksi. [...] Väestön keskuudessa vallitseva tunnelma ei voi olla hyvä, jokaisella on nälkä, viikkoruoka-annoksella ei selviydy edes kahta päivää, paitsi kahvinkorvikkeella. Maihinnousu odottaa kauan itseään, miesten pitää lähteä Saksaan, lapset sairastuvat tai ovat aliravittuja, jokaisella on huonot vaatteet ja huonot kengät.¹⁰²⁹

Annen tarve kuvailla tarkkaan sota-ajan arkea piilosiiven ulkopuolella, josta hän itse tiesi vain sen verran, mitä kuuli auttajiltaan, juontaa juurensa hänen haaveisiinsa päiväkirjan julkaisemisesta. Anne halusi antaa jälkipolville kokonaisvaltaisen kuvan siitä, millaista oli elää sota-aikana. Olosuhteiden kurjuuden raportointimainen käsittely toimi myös keinona etäännyttää itsensä tapahtumista ja toimia eräänlaisena objektiivisena, tilannetta ulkopuolelta tarkastelevana kertojana. Tämä keino on erityisen tuttu Anita Meyerin päiväkirjasta, joka on täynnä lyhyitä sotaraportteja, mutta samantyyppistä sodasta kertomista esiintyy myös Elisabeth Kaufmannin päiväkirjamerkinnöissä. Annen tavoin Elisabeth kuvaili merkinnässään kesäkuun alusta 1940 ihmisten tunnelmia ulkopuolisen tarkkailijan tyyliin, vaikka hän eli näissä tunnelmissa itsekkin: ”Pariisilaisessa ilmassa on tiettyä jännitystä – helposti käsitettävää. Melkein jokaisella on ’ulkona’ joku, josta hän on huolissaan. – ja vielä enemmän, kun saksalaiset lähestyvät.”¹⁰³⁰

Ulkopuolisen kertojan rooli jäi Anne Frankin päiväkirjateksteissä syrjään, kun hän tarkasteli sodan kulkua. Hän näki sodan totaalisuuden – se kosketti melkein kaikkia maailman ihmisiä, eikä kukaan voinut jäädä tapahtumien ulkopuolelle. Annen päiväkirjassa on nähtävissä pasifistisia piirteitä. Hän ei voinut ymmärtää, miksi sotaa käytiin ja kaikki tuhoittiin; miksi asevarusteluun uhrattiin niin suuria summia esimerkiksi lääketieteen tai köyhien ihmisten tukemisen sijaan. Miksi ihmiset olivat niin hulluja? Syyllisenä sotaan hän piti koko ihmiskuntaa, ei siis pelkästään suurmiehiä ja hallitsijoita, ja ihmisen taipumusta hävittää, tappaa ja raivota: ”[T]avallinen mies sotii hyvin mielellään, muuten kansat olisivat nousseet jo kauan sitten vastustamaan sotia!”¹⁰³¹ Sarianna Valve näkee Annen suhtautuneen sotaan väistämättömänä ja itsestään selvänä ilmiönä, niin kuin lapset usein suhtautuvat.¹⁰³² Mielestäni asia on kuitenkin juuri päinvastainen: Anne kyseenalaisti sotimisen merkityksen. Niin teki myös Hélène Berr, jonka päiväkirjassa sodanvastaisuus on vahvasti esillä. Hélène-

1029 Frank 2002, 307 [29.3.1944]. Ks. samankaltainen kuvaus myös Frank 2002, 353 [6.5.1944].

1030 ”Es liegt in der Pariser Luft eine gewisse Spannung – begreiflich. Fast jeder hat einen ’draußen’ für den er sich sorget. – und das in dem Maße mehr, als die Deutschen vorrücken.” Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 3.6.1940, USHMM.

1031 Frank 2002, 106–107, 349–350 [13.1.1943, 3.5.1944].

1032 Valve 1988, 99.

ne uskoi, että sota tulisi repimään kuiluja ihmisten välille ja vastusti voimankäytön ihannointia.¹⁰³³ Patrioottinen sankarikuolema-ajatus oli hänelle vieras: ”Niistä jotka tapetaan sodassa, sanotaan että he ovat sankareita. Miksi he ovat kuolleet? Niiden jotka olivat toisella puolella kuviteltiin kuolleen samasta syystä. Vaikka jokainen elämä on niin arvokas sinänsä.”¹⁰³⁴ Sotilaiden rohkeutta ja isänmaallisuutta ihannoivat olivat Hélénen mielestä valheellisen kiihkon sokaisemia ja pettivät itseään. Koko sota perustui hänen mukaansa hirvittävään erehdykseen.¹⁰³⁵ Kirjallinen sotavastarinta antoi näille kahdelle nuorelle päiväkirjanpitäjälle voimia jaksaa.

Sodanvastaisuudestaan huolimatta Anne Frank seurasi varsinaisia sotatapah- tumia ilmeisen suurella mielenkiinnolla ja kirjoitti päiväkirjaansa sodan kulusta tiheään. Anne väitti tosin eräässä merkinnässään, että hän ei itse ollut lainkaan kiinnostunut politiikasta, vaan oli täysin kyllästynyt piilopaikan aikuisten loppu- mattomaan intoon väitellä aiheesta.¹⁰³⁶ Garbarini toteaa sotautusten toimineen läpi sodan pohjana tapahtumien tulkintayrityksille, väittelyille ja strategiakeskusteluille. Keskustelut sotatapahtumista olivat olennaisia ikävien uutisten kestämisessä.¹⁰³⁷ Ai- kuisten käymiä sotakeskusteluja esiintyy myös muiden tässä käsiteltävien päiväkir- jojen sivuilla, mutta usein myös päiväkirjanpitäjät itse ottivat keskusteluihin osaa. Toisin kuin Anne Frank, Elisabeth Kaufmann jopa kirjoitti rakastavansa politiikasta väittelyä. Elisabeth myös kaipasi enemmän selvitystä poliittisesta tilanteesta ”fleg- maattisen” Saksan joukkojen senhetkisen aseman toteamisen sijaan. Pakomatalla hän keskusteli sodasta muutaman kohtaamansa ranskalaisen sotilaan kanssa ja kirja- si päiväkirjaansa näiden ajatuksia.¹⁰³⁸ Myös Hélène Berr kirjoitti silloin tällöin ystä- viensä ja perheensä kanssa käymistään sotakeskusteluista, vaikka ei ollut yhtä innos- tunut politiikasta kuin Elisabeth. Keskustelua käytiin esimerkiksi siitä, miten kävisi, jos saksalaiset voittaisivat sodan. Sodan loppuratkaisu ylipäätään mietitytti Héléneä ja hänen keskustelukumppaneitaan. Perheen kesken kiisteltiin esimerkiksi englan- tilaisten sota-ajan ulkopoliitiikasta. Hélène ei kuitenkaan selvästi ottanut käynnissä olevaa sotaa puheeksi kovin mielellään. Hän totesi päiväkirjassaan olevansa kyvytön sopeutumaan ”uutishälinään” – kun toiset olivat kuohuksissaan jostain kuulemastaan uutisesta, Hélène ei jaksanut innostua.¹⁰³⁹ Sodan, siinä missä juutalaisvainojenkin,

1033 Hélène Berrin päiväkirja 27. ja 30.10.1943, CDJC.

1034 ”De ceux qui sont tués à la guerre, on dit qu’ils sont des héros. Ils sont morts pourquoi? Ceux qui étaient de l’autre côté se sont figurés qu’ils mouraient pour la même chose. Alors que chaque vie a tant de prix en elle-même.” Hélène Berrin päiväkirja 1.11.1943, CDJC.

1035 Hélène Berrin päiväkirja 1.11.1943, CDJC.

1036 Frank 2002, 300–301 [27.3.1944]. Viktor Franklin mukaan myös keskitysleirillä politiikka oli erittäin suosittu puheenaie. Frankl 2006, 39.

1037 Garbarini 2006, 81.

1038 Ks. esim. Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 17.3., 8. ja 14.6.1940, USHMM.

1039 Hélène Berrin päiväkirja 16.4., 20.5. ja 8.11.1942, 13.12.1943, CDJC.

etenemisen seuraaminen näyttäytyi kuitenkin tärkeänä selviytymiskeinona ja henkireikänä useimmissa tarkastelluissa päiväkirjoissa.

Kuten edellisessä alaluvussa kävi ilmi, Anne Frankin piilopaikassa kuunneltiin innokkaasti sotauutisia radiosta. Radio avattiin Annen mukaan joka päivä kello 8–23 tasatunnein ja kuunteluhetket¹⁰⁴⁰ olivat usein hyvin tunnelmallisia kaikkien hiljentyessä vastaanottimen ympärille. Vaikka vähempikin radionkuuntelu olisi Annen mielestä riittänyt, hän piti etenkin Oranje-radion tavasta uutisoida sotatapahtumista mieltä kohottavasti mutta ei kuitenkaan liian optimistisesti.¹⁰⁴¹ Myös Anita Meyerille radio oli tärkeä uutislähde ja Normandian maihinnousun alettua kesäkuussa 1944 hän kirjoitti kuuntelevansa sitä koko ajan. Eri radiokanavien kuuluvuudessa oli eroja ja uuden, hyvin kuuluvan kanavan löytyminen olikin Anitalle päiväkirjamerkinnän arvoinen tapahtuma. Heikon kuuluvuuden lisäksi vaikeudet sähkön saannissa hankaloivat välillä radion kuuntelua. Anitan sijaisperhe oli kuitenkin ilmeisesti joutunut sodan vuoksi luopumaan jossain vaiheessa omasta radiolaitteestaan, sillä hän kirjoitti lokakuussa 1944 perheen saaneen sen takaisin.¹⁰⁴² Anita siis mahdollisesti joutui välillä kuuntelemaan sotauutisensa jossain muualla kuin kotona, mutta jokin radio hänellä vaikuttaa olleen koko ajan kuunneltavissaan, ehkä naapurissa. Sotauutisilla näyttää olleen usein suora vaikutus mielialoihin – samoin kuin Stanislawówin getossa, jossa Elsa Binder kirjoitti päiväkirjaansa, tai Tshekkoslovakiassa, jossa nuori Otto Wolf piileskeli perheineen ja oli Annen ja Anitan tavoin ahkera radionkuuntelija. Myös Varsovan getossa päiväkirjaansa pitänyt Chaim Kaplan kirjoitti Englannin radion kuuntelun luovan toivoa geton asukkaiden keskuuteen.¹⁰⁴³ Anne Frank eläytyi muiden piilopaikkansa asukkaiden mukana vahvasti sotatapahtumiin ja iloitsi jokaisesta liittoutuneiden voitosta ja saksalaisten tappiosta. Kun liittoutuneilla meni vähän huonommin, oli tunnelma piilosii vessäkin synkkä.

Myös Elisabeth Kaufmann seurasi ja raportoi sodan kulusta jännityksellä ja eläytyen. Hän seurasi päiväkirjassaan toisen maailmansodan alkuvaiheita ja Saksan joukkojen etenemistä kohti vielä miehittämätöntä Ranskaa vuoden 1940 alkupuolella. Isabellen, joka ei tosin kirjoittanut sotatapahtumista lainkaan, Hélènen ja Annen päiväkirjat sijoittuvat niihin toisen maailmansodan vuosiin, jolloin sotatilanne kehittyi liittoutuneiden kannalta yhä suotuisammaksi; Anita sai kokea ja kirjata päiväkirjaansa myös Saksan lopullisen tappion ja sodan päättymisen Alankomaiden osalta. Sota Euroopassa oli syttynyt syyskuussa 1939 Saksan hyökättyä Puolaan, jolloin Ranska ja Iso-Britannia julistivat sille sodan. Alkuvuonna 1940 Saksa eteni nopeasti Länsi-Euroopassa vallaten huhtikuussa Norjan ja toukokuussa Benelux-maat. Lopulta Saksan joukot saapuivat Ranskaan vallaten sen etelä-Ranskaa lukuun ottamatta

1040 Radion merkityksestä perheiden yhteisenä vapaa-ajan aktiviteettina ennen television yleistymistä, ks. Davidoff et al. 1999, 217.

1041 Frank 2002, 117, 170, 301–303 [18.3. ja 10.9.1943, 27.3.1944].

1042 Anita Meyerin päiväkirja 6.6., 3.10. ja 14.–15.10.1944, MJHNYC.

1043 Garbarini 2006, 84; Zapruder 2002, 127, 304.

kesäkuussa 1940. Myös saksalaisten hyökkäys itään oli nopeatahtinen. Vuoden 1942 loppupuolella saksalaisjoukot juutuivat kuitenkin taisteluun Stalingradista ja lopulta antautuivat alkuvuodesta 1943. Pohjois-Afrikassa liittoutuneiden joukot löivät saksalaiset El Alameinin taistelussa syksyllä 1942. Saksan tärkein liittolainen Italia vetäytyi sodasta syksyllä 1943. Näistä takaiskuista Saksa ei enää liittolaisineen selvinnyt, ja sota kääntyi liittoutuneiden puolelta voittoisaksi.¹⁰⁴⁴

Päiväkirjanpitäjien sotaan liittyvistä merkinnöistä välittyvä vahva liittoutuneiden puolella oleminen ja luottamus brittien ja neuvostoliittolaisten kykyyn kukistaa saksalaiset. Elisabeth Kaufmann uskoi vielä kevättalvella 1940 myös Ranskan mahdollisuuksiin pitää vapautensa. Pian hänen luottamuksensa alkoi rapista, kun Saksa jyräsi eteenpäin Alankomaissa ja Belgiassa. Silti Elisabeth jaksoi vielä toivoa, että Ranskan puolustus kestäisi paremmin.¹⁰⁴⁵ Toukokuun lopulla 1940 hän totesi päiväkirjassaan optimistisesti: ”Hävitty taistelu ei tarkoita vielä hävittyä Ranskaa.”¹⁰⁴⁶ Jopa Belgian antauduttua Saksalle Elisabeth ei menettänyt toivoaan, vaan uskoi, että tilanne voisi vielä kääntyä. Hän vertasi tilannetta ensimmäisen maailmansodan tapahtumiin – vuonna 1914 saksalaiset pääsivät 40 kilometrin päähän Pariisista, mutta joutuivat perääntymään – ja piti täysin poissuljettuna, että Saksa lopulta voittaisi. Vielä kesäkuun alussa Elisabeth vaikuttaa, jälleen vuoteen 1914 viitaten, odottaneen suurta puolustustaistelua, joka päättyisi Ranskan kannalta hyvin. Vasta Saksan liittolaisen Italian julistettua sodan Ranskalle Elisabeth alkoi epäillä asuinmaansa puolustuskykyä.¹⁰⁴⁷ Elisabethilla vaikuttaa olleen ikäänsä nähden erittäin paljon tietoa ja omia näkemyksiä sodan taustoista ja kulusta. Hän oli perehtynyt myös ensimmäisen maailmansodan tapahtumiin. Juuri Ranskan menestys edellisessä sodassa sai hänet luottamaan lähes pakoonsa Pariisista asti, että maa onnistuisi säilyttämään vapautensa. Optimistinen asenne antoi Elisabethille voimia selviytyä sotatapahtumien vyöryessä eteenpäin, varmasti myös pakomatalla, vaikka toivo vapaasta Pariisista oli mennyt.

Hélène Berr muisteli päiväkirjassaan kevään 1940 tapahtumia Pariisissa, aikaa, jolloin Elisabeth kirjoitti omaa päiväkirjaansa. Hän kuvasi silloista tunnettaan kiihtymykseksi. Hän myös muisteli Saksan hyökättyä Ranskaan toukokuussa 1940 ihailleensa vaikuttuneena Pariisin kauneutta kontrastina dramaattisille sotatapahtumille. Seuranneita tapahtumia, joita Hélène ei tarkemmin eritellyt, mahdollisesti Pariisin valtausta, hän kuvaili iljettäväksi ja synkiksi.¹⁰⁴⁸ Siinä missä Elisabeth haki kokemalleen vertailukohdaksi vuoden 1914 tapahtumia, Hélène siis palasi sodasta kirjoittaessaan vuoteen 1940 eli Elisabethin päiväkirjan kirjoitusaikaan. Heidän tapansa kirjoittaa sotatapahtumista erosivat muuten paljon – Hélènen päiväkirjassa ei ole sellaista

1044 Ks. esim. Tippelskirch 1960a, 93–377, Jackson 2003, xv–xvi.

1045 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 17.3., 9.–10.5. ja 18.5.1940, USHMM.

1046 ”Eine verlorene Feldschlacht ist noch kein verlorenes Frankreich.” Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 24.5.1940, USHMM.

1047 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 26.5., 9.–10.6.1940, USHMM.

1048 Hélène Berrin päiväkirja 4. ja 24.6.1942, CDJC.

tarkkaa raportointia kuin Elisabethilla, vaan hän viittasi sodan etenemiseen yleensä vain ohimennen. Esimerkiksi syyksi poikaystävänsä lähdön Ranskan vapaisiin joukkoihin lykkääntymiselle Hélène mainitsi marraskuussa 1942 epämääräisesti ”äskeiset tapahtumat”. Välillä hän arvioi Saksan poliittisen tilanteen olevan syynä sodan jatkumiselle ja kuvaili, miten maa kohteli omia kansalaisiaan.¹⁰⁴⁹ Hélènen sodasta kirjoittamisen sävy oli Elisabethiin verrattuna huomattavasti pessimistisempi, vaikka liittoutuneilla meni sodan loppua kohden koko ajan paremmin, eikä maihinnousukaan ollut enää kaukana Hélènen päiväkirjan päättyessä helmikuussa 1944. Epävarmuus omasta kohtalosta ja Elisabethia pitempi kokemus vainottuna olemisesta eivät olleet hyvä pohja optimistisille ajatuksille sodan kuluksi.

Anne Frank kirjoitti päiväkirjassaan enemmän konkreettisista sotatapahtumista kuin Hélène, mutta myös pohti paljon sodan luonnetta. Hän näki päiväkirjan perusteella asetelman varsin mustavalkoisena: sota oli selkeästi fasistien ja ei-fasistien välinen.¹⁰⁵⁰ Saksa ei ollut ainoa ”vihollismaa”, vaan osansa Annen kynästä saivat myös kaikki ne valtiot, joita hän piti Saksan liittolaisina. Kesäkuun lopulla 1944 hän intoutui pilkkaamaan jopa keskellä jatkosotaa olevaa Suomea, joka oli juuri torjunut rauhanneuvottelut Neuvostoliiton kanssa: ”Sitä he vielä varmasti saavat katua, senkin pölkkypäät!”¹⁰⁵¹ Suomi yhtenä sodan osapuolista esiintyy myös Elisabeth Kaufmannin ja Anita Meyerin päiväkirjoissa. Elisabeth viittasi helmikuussa 1940 tuolloin käynnissä olleeseen talvisotaan toteamalla sen kummemmin kantaa ottamatta, että Suomessa käytävien taistelujen täytyi kylmyydestä johtuen olla melkein kestäättömiä.¹⁰⁵² Anita Meyer puolestaan raportoi helmikuussa 1944 Neuvostoliiton rauhantarjouksesta Suomelle siihen sävyyn, kuin olisi itse ollut mukana tekemässä tarjousta.¹⁰⁵³ Annen tavoin Anita siis selkeästi oli Neuvostoliiton puolella, olihan se yksi liittoutuneista. Sotautusten seuraaminen oli Annelle hyvin tärkeää ja vaikutti vahvasti hänen mielialaansa. Tiedot siitä, että saksalaiset olisi sittenkin mahdollista voittaa ja kaikki voisi vielä päättyä hyvin loivat toivoa piilopaikkaan.

Liittoutuneiden maihinnousun¹⁰⁵⁴ odotus on vahvasti esillä sekä Anne Frankin että Anita Meyerin päiväkirjoissa. Optimismi oli vankka Annen piilopaikan aikuisten keskuudessa. Annen mukaan, joka kuvaili päiväkirjassaan usein aikuisten mietteitä politiikasta, ainoastaan rouva van Pels suhtautui epäilevästi maihinnousun ja sodan

1049 Hélène Berrin päiväkirja 11.11.1942 ja 24.11.1943, CDJC.

1050 Frank 2002, 83–84, 117–118, 148, 151, 194, 308, 397, 399 [5. ja 9.11.1942, 12.3., 18.–19.3., 26.7., 3.8. ja 22.12.1943, 31.3., 23., 27. ja 30.6.1944].

1051 Frank 2002, 398 [27.6.1944].

1052 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 27.2.1940, USHMM.

1053 Anita Meyerin päiväkirja 29.2.1944, MJHNYC. Anita kirjoitti myös Neuvostoliiton suurhyökkäyksestä Suomeen kesäkuussa 1944, ”Ritin” eli ilmeisesti Risto Rydin erosta pari kuukautta myöhemmin ja jatkosodan päättymisestä, ks. Anita Meyerin päiväkirja 12.6., 2.8. ja 4.9.1944, MJHNYC.

1054 Maihinnousuun liittyvistä sotatapahtumista, ks. esim. Beevor 2012, 666–678.

loppumisen mahdollisuuteen.¹⁰⁵⁵ Sodan pitkittyessä Annesta itsestäänkin alkoi välillä tuntua, ettei mitään toivoa ollut näköpiirissä, ja hän epäili brittien pyyteetöntä halua auttaa saksalaisten miehittämiä alueita, mutta tahtoi silti uskoa pelastukseen. Samalla tavalla ajatus liittoutuneiden mahdollisesta maihinnoususta piti jopa Hélène Berrillä pientä toivonkipinää yllä.¹⁰⁵⁶ Piilopaikan väki teki hurjia, mielikuvituksellisia suunnitelmia siitä, miten toimisivat, jos maihinnousu tapahtuisi Alankomaiden kautta ja saksalaiset puolustautuisivat avaamalla tulvapatot. Entä jos saksalaiset evakuoisivat maihinnousun tullessa koko maan?¹⁰⁵⁷ Haaveilu paosta saksalaisten kynsistä auttoi jaksamaan ahdistavaa tilannetta.

Kun Anita Meyer aloitti päiväkirjansa uuden vuoden 1944 kynnyksellä, sota oli jo kääntynyt Saksan kannalta tappiolliseksi ja liittoutuneiden maihinnousu näyttäytyi entistä todennäköisempänä. Anita seurasi tapahtumien kulkua innostuneena. Maaliskuussa 1944 hän esimerkiksi kirjoitti sodan sujuvan hyvin ja pohti toiveikkaana, voisiko se olla loppumassa.¹⁰⁵⁸ Kun maihinnousu sitten lopulta todella alkoi Ranskassa kesäkuussa 1944 sekä Anitan että Annen päiväkirjamerkinnöistä välittyi entistä suurempi toiveikkuus. Koko piilosiipi riemuitti: ”Salainen siipi kuohumistilassa! Lähestyisikö vihdoinkin kauan odotettu vapautus, [...] josta on puhuttu niin paljon, mutta joka on kuitenkin liian ihana, liian satumainen, voidakseen muuttua koskaan todeksi?”¹⁰⁵⁹ Lopultakin kaikki näytti valoisalta, ja vaikka Anne yritti vielä pysyä tyynenä ja jalat maassa myöhemmät pettymykset välttääkseen, hän ei voinut olla tuntematta hurjaa toivoa ja iloa sodassa tapahtuneen onnellisen käänteen johdosta. Anita ei ilmaissut päiväkirjalleen tunteitaan yhtä vahvasti, mutta kirjoitti hankin maihinnoususta kertoessaan toivovansa sodan lopun olevan jo lähellä. Hän raportoi seuraavina päivinä tarkasti liittoutuneiden etenemisestä kommentoiden kaiken sujuvan hyvin.¹⁰⁶⁰ Maihinnousun odotus ja optimistinen luottamus liittoutuneiden tuomaan vapautukseen antoi niin Anitalle kuin Annelle voimia ja selviytymiskeinoja piilopaikoissaan; Annelle aina piilosiiven paljastumiseen saakka elokuussa 1944 vain pari kuukautta maihinnousun alkamisen jälkeen.

Anita on tarkastelluista nuorista päiväkirjan kirjoittajista ainoa, jonka päiväkirja jatkui sodan päättymiseen saakka. Alankomaiden miehityksestä vapautumiseen asti hän seurasi sotatapahtumia tarkasti ja raportoi niistä päiväkirjassaan yksityiskohtaisesti mutta lakonisesti, erottelematta sodan kulusta kertomista arkitapahtumista ja

1055 Frank 2002, 110, 112, 131–132, 139, 165–166, 273–274, 368–369, 373 [27.2., 4.3., 2.5., 11.7. ja 10.8.1943, 14.3., 16. ja 22.5.1944]. Esim. Vilnan getossa odotuksen kohteena oli puna-armeijan saapuminen. Zapruder 2002, 195–196.

1056 Frank 2002, 106, 128, 132–133, 144, 348, 373–374 [13.1., 27.4., 18.5. ja 16.7.1943, 3. ja 22.5.1944]; Hélène Berrin päiväkirja 10.1.1944, CDJC.

1057 Frank 2002, 227–230 [3.2.1944].

1058 Anita Meyerin päiväkirja 31.3.1944, MJHNYC.

1059 Frank 2002, 385 [6.6.1944]. Ks. maihinnoususta myös Frank 2002, 386–387, 389–390, 397–398 [9., 13. ja 27.6.1944].

1060 Anita Meyerin päiväkirja 6., 8. ja 10.6.1944, MJHNYC.

-askareista kotirintamalla.¹⁰⁶¹ Anitan sotaraportit olivat aina liittoutuneiden kannalta positiivisia; muista kuin saksalaisten takaiskuista hän ei kirjoittanut, sikäli kun niitä enää sodan loppupuolella liittoutuneille tulikaan. Toisaalta Saksan vaikeuksista hän olisi halunnut esimerkiksi heinäkuussa 1944 kirjoittaa enemmänkin ja mainitsi päiväkirjassaan, ilmeisen toiveikkaana, odottavansa lisätietoja, kun uutisointi aiheesta oli niukkaa.¹⁰⁶² Anita vaikuttaa eläytyneen vahvasti liittoutuneiden etenemiseen ja kirjoitti heidän saavutuksistaan kuin omistaan. Esimerkiksi päiväkirjamerkintä liittoutuneiden lähestymisestä Pariisia loi mielikuvan siitä, että Anita olisi itse joukkojen mukana.¹⁰⁶³ Anitan niukka, toteava kirjoitustyyli on toki omiaan synnyttämään tällaisen vaikutelman, vaikka se ei olisikaan ollut hänen tarkoituksensa. Liittoutuneiden lopulta päästyä Pariisiin asti elokuussa 1944 Anitalla oli jälleen syytä tyytyväisyyteen. ”Yksi askel eteenpäin”, hän kommentoi Pariisin vapautusta.¹⁰⁶⁴ Vajaa kuukausi myöhemmin Anita sai kirjoittaa päiväkirjassaan liittoutuneiden saapumisesta Alankomaihin.¹⁰⁶⁵ Liittoutuneiden eteneminen lähiseuduille synnytti Anitassa selvästi tunteenpurkauksen, josta välittyi harvinaisesti jotain myös hänen päiväkirjansa sivuille. 17.9.1944 Anita kirjoitti ihmeen päivästä ja kuvaili joukkojen kulkua, laskuvarjohyppäjiä ja pommituksia, joita hän joutui pakenemaan sijaisperheensä kanssa pommi-suojaan. Pommitukset eivät kuitenkaan haitanneet, sillä ilmassa on suurta toivoa ja jännitystä: ”Mitä nyt tapahtuu? Odota.”¹⁰⁶⁶ Parin päivän päästä Anita kohtasikin josuklaata ja tupakkaa mukanaan tuoneita liittoutuneiden brittisotilaita silmästä silmään. Liittoutuneiden saavuttua paikkakunnalle Anitan päiväkirjan sivut alkavat täyttyä iloisesta kanssakäymisestä heidän seurassaan.¹⁰⁶⁷ Brittisotilaat kiinnostivat myös Anitan sijaistätiä: ”Fie-tädillä nyt myös pitkä, suuri rakkausdraama Tommy [brittien lempinimi] kanssa kuunvalossa.”¹⁰⁶⁸ Sodan päättymisen lähestyminen toi Anitan arkeen uutta iloa ja piristystä nuorten brittisotilaiden viihdyttäessä paikkakuntalaisia. Tällaista muut tarkastellut päiväkirjanpitäjät eivät päässeet kokemaan.

Itse sodankäynti tuli myös lähemmäksi Anitan kokemuspiiriä kuin muilla tässä käsitellyillä nuorilla juutalaisnaisilla, mikä korostui hänen päiväkirjassaan sodan

1061 Ks. esim. Anita Meyerin päiväkirja 19.6.1944, MJHNYC.

1062 Anita Meyerin päiväkirja 13.7. ja 21.–22.7.1944, MJHNYC.

1063 Anita Meyerin päiväkirja 21.8.1944, MJHNYC.

1064 ”Een stap verder.” Anita Meyerin päiväkirja 23.8.1944, MJHNYC.

1065 Anita Meyerin päiväkirja 15.9.1944, MJHNYC.

1066 ”Wat zal nu komen? Wacht.” Anita Meyerin päiväkirja 17.9.1944, MJHNYC.

1067 Ks. esim. Anita Meyerin päiväkirja 19. ja 22.–24.9., 27.10.1944, MJHNYC. Päiväkirjamerkinnät kuvaavat todennäköisesti liittoutuneiden 17.–25.9.1944 toteuttamaa operaatio *Market Gardenia*, jossa tavoitteena oli maahanlaskujoukkojen ja maavoimien hyökkäyksellä valloittaa Reinin ylittävät strategisesti tärkeät sillat. Operaation tavoitetta ei saavutettu, mutta liittoutuneet onnistuivat sen aikana vapauttamaan mm. Eindhovenin kaupungin. Ks. sotatoimista Alankomaissa syyskuussa 1944 esim. KNTW vol. 10a 1980, luku 5, passim; Beevor 2012, 736, 763.

1068 ”Tante Fie nu ock een lang, groot liefdesdrama met een Tommy in de maneschijn.” Anita Meyerin päiväkirja 28.9.1944, MJHNYC.

loppua kohden. Anita kirjoitti esimerkiksi käyneensä sijaisperheensä kanssa katso-
massa pommitusten aiheuttamia tuhoja läheisen kaupungin keskustassa. Hän myös
näki omin silmin, kun Alankomaiden omat joukot saivat koottua voimansa ja lähti-
vät liikkeelle taistelemaan liittoutuneiden rinnalle. Tykit tulivat kirjaimellisesti Ani-
tan sijaiskodin ovelle.¹⁰⁶⁹ Lisäksi Anitalta kiellettiin lokakuussa 1944 sotatilanteesta
johtuen käynnit Achtin kaupungissa. Tosin kieltä ei kestänyt kauan.¹⁰⁷⁰ Saksalaisten
viimeiset hyökkäykset saivat hänet pakkaamaan matkalaukkunsa tammikuussa 1945,
ehkä pelätessään joutuvansa vielä pakomatalle. Joukot liikkuvat teillä ja sotilaat
valtasivat ihmisten koteja puolustustarkoituksissa. Vuoden 1945 alku oli muutenkin
hankala ja Anita ilmaisi päiväkirjassaan jopa epätoivonsa, kun sijaisperheen puut
loppuivat ja lentopommi iski lähistölle. Tuli Anitan sanoin ”ylimääräistä vaivaa”, kun
tankkien ja autojen ohiajo tuhosi sijaisperheen kastelulaitteet.¹⁰⁷¹ Sodan tulo lähelle
oli ahdistavaa, mutta saattoi kuitenkin toimia myös selviytymiskeinona. Ainakaan
Anita ei jäänyt uutispimentoon, vaan näki ja koki sotatapahtumia itse joutumatta
pelkkien huhujen ja sotapropagandan sävyttämien uutisten varaan. Epätietoisuus voi
olla yhtä lailla raskasta.

Anita Meyerin päiväkirjasta välittyä paitsi paikallisenäkökulma myös laajempi
kuva sodan loppuvaiheista. Anita raportoi esimerkiksi Dresdenin pommituksista ja
Japaniin kohdistuvista suurhyökkäyksistä ja ilmaiskuista helmikuussa 1945. Myös
Rooseveltin kuolema pääsi hänen päiväkirjamerkintöihinsä.¹⁰⁷² Lopulta Saksan an-
tautuminen ja Hitlerin itsemurha Berliinissä saivat kunnian päättää Anitan sotara-
portoinnin. Päiväkirjan viimeisissä merkinnöissä hän iloitsi ja juhli muiden mukana
sodan loppumista.¹⁰⁷³ Tarkka sodan kulun seuraaminen ja merkitseminen päiväkir-
jaan oli Anitalle tärkeä arkirutiini ja henkistä selviytymistä edesauttava tekijä, joka
kantoi lopulta onnelliseen päätökseen. Muut tarkastellut päiväkirjat eivät sisällä yhtä
selkeää loppua, vaan jäävät sota-ajan arjen keskelle. Vain Anita Meyerin päiväkirja
sisältää selviytymistarinan, johon päiväkirjanpitäjällä oli mahdollisuus sodan pääty-
misen myötä kirjoittaa itse lopetus.

Philippe Lejeunen mukaan päiväkirjaa ei ajatella valmiina, vaan jokainen mer-
kintä jää odottamaan seuraavaa merkintää tai luetuksi tulemistaan. Päiväkirja itses-
sään on siis aina tulevaisuuteen suuntautuva.¹⁰⁷⁴ Alexandra Zapruderin tutkimissa
nuorten juutalaisten päiväkirjoissa kirjoittajien tietoiset pohdinnat tulevaisuudesta
saavat keskeisen aseman. Vainotun aikakäsitys poikkesi rauhanaikaisesta: päivät eivät

-
- 1069 Anita Meyerin päiväkirja 20., 21. ja 24.9.1944, MJHNYC. Ks. Alankomaiden
pakolaishallituksen ja liittoutuneiden sodanjohdon toiminnasta alankomaalaisten
aseellisten joukkojen organisoinnissa liittoutuneiden edetessä Alankomaihin 1944
KNTW vol. 10a 1980, luku 3 ja 8, passim.
- 1070 Anita Meyerin päiväkirja 11. ja 16.10.1944, MJHNYC.
- 1071 Anita Meyerin päiväkirja 1., 23. ja 25.1., 18.2.1945, MJHNYC.
- 1072 Anita Meyerin päiväkirja 14. ja 16.–17.2., 13.4.1945, MJHNYC.
- 1073 Anita Meyerin päiväkirja 28.–29.4., 2., 5. ja 8.5.1945, MJHNYC.
- 1074 Lejeune 2001, 100.

enää soljuneet normaalia tahtiaan eteenpäin. Vainoilla oli selkeä alku, mutta nuoret kirjoittajat tiesivät vaikean ajan myös loppuvan aikanaan. Oli tosin epävarmaa, miten loppu tulisi; päättyisikö kaikki vapautukseen vai tuhoon.¹⁰⁷⁵ Myös tässä tarkasteltavissa päiväkirjoissa ajatukset tulevaisuudesta ovat paljon esillä.

Huolimatta hänen optimistisesta suhtautumisestaan sodan kulkuun sodanjälkeinen aika tuntui Anne Frankista ajoittain hyvin epätodelliselta. Epävarmuus tulevasta oli usein piinaavaa, kuten tästä toukokuussa 1944 kirjoitetusta päiväkirjamerkinnästä ilmenee: ”Toivottavasti pian tapahtuu jotakin; vaikka meidät ammuttaisiin, se ei voisi murtaa meitä pahemmin kuin tämä levottomuus; tulkoon loppumme, vaikka kuinka julma, sitten tiedämme ainakin, voitammeko lopulta vai tuhoudummeko.”¹⁰⁷⁶ Myös Hélène Berr tunsi ainaista levottomuutta tulevasta. Tulevaisuus oli niin epävarma, että joutui elämään tunti kerrallaan, ei enää viikosta viikkoon, kuten Hélène totesi kerran päiväkirjassaan. Hän myös kirjoitti marraskuussa 1943 pelkäävänsä koko ajan omiensa puolesta ja totesi tulevaisuudensuunnitelmien laatimisen edes muutamaksi päiväksi eteenpäin olevan mahdotonta.¹⁰⁷⁷ Hän kantoi huolta sekä omasta että ihmisten kohtalosta yleensä: ”Jatkanko minä loppuun saakka? Kysymyksestä tulee tuskallinen. Jatkammeko me loppuun saakka?”¹⁰⁷⁸ Hélénen suhtautumiseen tulevaan vaikutti vahvana se, että toisin kuin Anne, hän ei ollut piilossa eikä näin ollen edes näennäisesti tai väliaikaisesti turvassa. Hän joutui koko ajan pelkäämään vangitsemistaan, joka voisi tapahtua milloin ja missä hyvänsä. Viktor Frankl toteaa, että sama epävarmuus siitä, milloin ”väliaikainen olemassaolo” päättyisi, sai monet keskitysleirivangit ennen pitkää luovuttamaan ja lopettamaan tulevaisuudelle elämisen. Tilanne oli päinvastainen kuin normaalielämässä.¹⁰⁷⁹ Anne Frankin päiväkirjan Rachel Feldhay Brenner näkee kuitenkin osoituksena jatkuvasta kamppailusta toivon säilyttämiseksi kasvavasta toivottomuudesta huolimatta. Samanlaisia piirteitä on havainnut myös Alexandra Zapruder tutkimissaan päiväkirjoissa.¹⁰⁸⁰ Sekä Anne että muut tarkastelemanuoret päiväkirjanpitäjät ilmaisivat luottamuksensa parempan huomiseen ja omaan selviytymiseensä paljon synkkien tulevaisuudenkuvien maalailua useammin.

Nuoret naiset eivät olleet haudanneet tulevaisuudensuunnitelmiaan ja -haaveitaan sodan ja juutalaisvainojen alle. Esimerkiksi Elisabeth Kaufmann suunnitteli tulevaa poikaystävänsä kanssa.¹⁰⁸¹ Hänellä oli koulukavereidensa kanssa myös yhteinen haave sisustus suunnitteluyrityksen perustamisesta valmistumisen jälkeen. Ystäväkolmikko

1075 Zapruder 2002, 304.

1076 Frank 2002, 381 [26.5.1944]. Sodanjälkeisen ajan epätodellisuudesta, ks. Frank 2002, 184 [8.11.1943].

1077 Hélène Berrin päiväkirja 3.7.1942 ja 29.11.1943, CDJC.

1078 ”Irai-je jusqu’au bout? La question devient angoissante. Irons-nous jusqu’au bout?” Héléne Berrin päiväkirja 10.1.1944, CDJC.

1079 Frankl 2006, 68–69.

1080 Brenner 1997, 16–17; Zapruder 2002, 247.

1081 Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 24.3.1940, USHMM.

oli miettinyt jopa yrityksen nimen ja ulkomaanlaajentumissuunnitelmat valmiiksi. Elisabeth uskoi suunnitelmaan epävarmoista ajoista huolimatta: ”Se ei ole [...], vaikka kaikin puolin pinnallisesti keskusteltu, mikään huono idea ja kenties ihan vakavissaan työstettävissä.”¹⁰⁸² Hän luotti siis siihen, että saisi vielä päättötodistuksen juuri aloittamastaan taidekoulusta, eikä edes maininnut suunnitelmasta kertomisen yhteydessä sodan ja vainojen tuomia mahdollisia esteitä sen toteutukselle.

Anne Frank puolestaan keskusteli itse kunkin sodanjälkeisistä suunnitelmista silloin tällöin Margotin ja Peterin kanssa. Hän itse ei halunnut jäädä mitättömäksi, jos eläisi vielä sodan jälkeen. Hän haaveili mielenkiintoisesta ja yltäkylläisestä elämästä. Annen tulevaisuudensuunnitelmiin liittyivät taidehistorian opiskelu Pariisissa ja Lontoossa, kauniit mekot ja kiinnostavien ihmisten tapaaminen. Rahakaan ei olisi pahitteeksi.¹⁰⁸³ Paljon unelmistaan päiväkirjalleen kertovan Isabelle Jesionin tulevaisuudenhaaveisiin kuului ennen kaikkea matkustelu, esimerkiksi Intiaan ja Välimeren maihin. Tämän haaveen hän toteuttaisi, jos pääsisi rikkaisiin naimisiin tai löytäisi miehen, jonka kanssa voisi lähteä tutkimusmatkalle tai lähetyssaarnaajaksi tuntemattomille seuduille.¹⁰⁸⁴ Matkoista haaveilu antoi Isabellelle paljon, kuten päiväkirjamerkintä keväältä 1942 osoittaa: ”Matkustaminen on suuri lohtuni[,] ainakin lukea mitä näissä maissa tapahtuu.”¹⁰⁸⁵ Matkustelun lisäksi naimisiinmeno oli Isabellen haaveena, vaikka hän toisaalta välillä kielsi päiväkirjassaan avioitumisaikeensa, samoin laihduttaminen ja kauniiden lapsien saaminen. Hän myös toivoi vielä ennen vanhempiensa pidätystä, että nämä eläisivät onnellisina ja pitkään. Onnellinen koti ja vanhempien luottamuksen saavuttaminen väikkyivät hänen mielessään. Lisäksi hyväntekeväisyyteen osallistuminen ja rahan antaminen köyhille, johon tarkoitukseen Isabelle oli jo pyytänyt rahaa vanhemmiltaan sitä kuitenkaan saamatta, kuuluivat hänen tulevaisuudensuunnitelmiinsa.¹⁰⁸⁶ Unelmat miellyttävästä tulevaisuudesta sodan jälkeen olivat hyvä selviytymiskeino; ne auttoivat jaksamaan ankaraa todellisuutta.

Myös Héléne Berr teki kaikesta huolimatta tulevaisuudensuunnitelmia ja uskoi niiden voimaan. Hän totesi päiväkirjassaan, että suunnitelmien konkreettinen puoli valtasi mielen.¹⁰⁸⁷ Suunnitelmien tekeminen antoi siis hänelle välillä muuta ajateltavaa vallitsevasta tilanteesta ahdistumisen sijaan. Kuten mainittua, Héléne halusi ennen kaikkea jatkaa opintojaan ja tehdä väitöskirjan, vaikka kirjoittikin sisällään kajahtavista kuolinkelloista aina kuulleessaan puhuttavan kirjoista ja Sorbonnen professoreista, sillä siihen maailmaan hän ei enää palaisi. Héléne kirjoitti myös eräs-

1082 ”Es ist [...], wiewohl durchaus oberflächlich besprochen, keine schlechte Idee und eventuell wirklich seriös auszuarbeiten.” Elisabeth Kaufmannin päiväkirja 4.5.1940, USHMM.

1083 Frank 2002, 77–78, 240–241, 328, 350, 356 [14.10.1942, 16.2., 11.4., 3. ja 8.5.1944].

1084 Isabelle Jesionin päiväkirja 20.3. ja 21.4.1942, GFH.

1085 ”Voyager est ma grande consolation[,] on tout au moins lire ce qui se passe dans ces pays.” Isabelle Jesionin päiväkirja 13.4.1942, GFH.

1086 Isabelle Jesionin päiväkirja 7. ja 13.4., 12.7.1942, GFH.

1087 Héléne Berrin päiväkirja 29.6.1942, CDJC.

tä Delattresta yliopistolta – mahdollisesti professorista – joka oli kehottanut häntä luopumaan tulevaisuudensuunnitelmistaan. Kuitenkin hän piti kiinni väitöskirja-haaveestaan ja suunnitteli tutkimusta niin syksyllä 1942 kuin vielä vuotta myöhemmin, vaikka tilanne näytti koko ajan pahemmalta. Hélène kuvaili päiväkirjassaan näitä suunnitelmia suuntaviitaksi muuten synkältä vaikuttavaan tulevaisuuteen.¹⁰⁸⁸ Lisäksi hänelle tammikuussa 1944 tarjottu käännöstyö antoi päiväkirjamerkinnän mukaan väitöskirjan suunnittelun oheen jonkin läheisemmän ja konkreettisemmän tavoitteen, jota Hélène piti viimeisenä oljenkortenaan.¹⁰⁸⁹ Tavoitteiden asettaminen, koskivat ne sitten lähi- tai kaukaisempaa tulevaisuutta, antoi voimia jaksaa.

Elisabeth Kaufmannin tavoin Hélènen tulevaisuushaaveisiin liittyi myös hänen poikaystävänsä. Jeaniin liittyvät haaveet ovat vahvasti esillä päiväkirjan loppupuolella. Hélène toivoi sotimaan lähteneen Jeanin vielä palaavan, jolloin he voisivat rakentaa yhteisen tulevaisuuden, ja unelmoi rakkaudesta ja hellyydestä. Hélène kuitenkin kirjoitti päiväkirjassaan pelkäävänsä, ettei unelma, kaikki se kaunis, josta olisi voinut tulla totta, toteutuisikaan. Haaveet yhteisestä elämästä Jeanin kanssa tuntuivat välillä harhakuvitelmalta, sillä ensin olisi paljon koettelemuksia edessä.¹⁰⁹⁰ Jos sekä Hélène että Jean kuitenkin selviäisivät sodasta, koittava onni olisi suuri ja ansaittu: ”Jos tapaamme toisemme kaiken tämän jälkeen [...], olemme maksaneet onnestamme kalliisti. Miten erityisen arvon se saakaan.”¹⁰⁹¹ Unelmat tulevaisuudessa koittavasta onnesta olivat Hélènen henkireikä.

Anne Frank jaksoi uskoa maailman muuttumiseen ylipäättään paremmaksi paikaksi, kunhan sota olisi ohitse. Hän uskoi julmuuksien vielä loppuvan ja rauhan ja tasapainon palaavan maailmaan, ja tahtoi siksi pitää tulevaisuudenhaaveitaan yllä: ”[E]hkä tulevina aikoina voin sittenkin vielä toteuttaa ne!”¹⁰⁹² Myös Hélène Berr uskoi ainakin toisinaan kaiken päättyvän vielä iloon ja valoon ja halusi jättää toivolle sijaa, vaikka ei omien sanojensa mukaan useimmiten uskaltanut luottaa onnellisen tulevaisuuden mahdollisuuteen. Hän haaveili sodanjälkeisestä puolueettomasta ihmiskunnasta, jota piti korkeimpana täydellisyiden asteena.¹⁰⁹³ Tammikuussa 1944 Hélène kirjoitti, ettei halunnut menettää elämänhaluaan, sillä ”[e]päilemättä on hyvää elämää, on onnea maailman muissa osissa, ja varastossa tulevaisuudessa, minulle jos elän, muille varmasti.”¹⁰⁹⁴ Isabelle Jesionin haaveet olivat konkreettisempia,

1088 Hélène Berrin päiväkirja 23.9., 6. ja 15.10.1942, 4. ja 17.11.1943, 31.12.1943, CDJC.

1089 Hélène Berrin päiväkirja 11.1.1944, CDJC.

1090 Hélène Berrin päiväkirja 25. ja 30.10.1943, 12.11.1943, CDJC.

1091 ”Si nous nous retrouvons après tout cela [...], nous aurons payé cher notre bonheur. Quelle valeur extra-ordinaire il aura acquis.” Hélène Berrin päiväkirja 10.1.1944, CDJC.

1092 Frank 2002, 411 [15.7.1944]. Ks. myös Frank 2002, 137 [15.6.1943].

1093 Hélène Berrin päiväkirja 27.10. ja 1.11.1943, CDJC.

1094 ”[i]l y a sans doute une vie bonne, il y a du bonheur dans d'autres parties du globe, et en réserve dans l'avenir, pour moi si je vis, pour les autres sûrement.” Hélène Berrin päiväkirja 31.1.1944, CDJC.

mutta niihinkin vaikuttaa sisältyneen unelma rauhasta – hän odotti vanhempien-
sa pidätyksen jälkeen, että nämä vielä palaisivat.¹⁰⁹⁵ Viktor Franklin mukaan myös
keskitysleirivangit yrittivät vaistomaisesti löytää itselleen jonkin asian, mitä odottaa.
Ihminen voi elää ainoastaan katsomalla tulevaisuuteen, ja tämä ominaisuus saattoi
pelastaa yksilön jopa keskitysleirillä. Jos vanki taas menetti tulevaisuudenuskonsa,
hän menetti myös henkisen otteensa ja oli Franklin ilmaisemana ”kadotettu”.¹⁰⁹⁶ Tu-
levaisuudensuunnitelmat ja toivo sodanjälkeisestä inhimillisemmästä aikakaudesta
säilyttivät tämän tutkimuksen keskushenkilöiden elämänhalun ja toimivat yhtenä
heidän henkisisistä selviytymiskeinoistaan vaikeina aikoina.

Luottamus selviytymiseen hengissä vainoista vaikuttaa olleen vahva monil-
la tässä tarkasteltavilla nuorilla päiväkirjan kirjoittajilla. Jopa Hélène Berr oli toi-
veikas: ”Minä tulen takaisin, Jean, sinä tiedät, minä tulen takaisin.”¹⁰⁹⁷ Hélènen
usko jälleennäkemiseen poikaystävänsä kanssa säilyi, vaikka hän tiesi, että sen
toteutuminen saattaisi edellyttää keskitysleiriltä selviämistä. Hän myös rohkeni
keskustella tuttavansa kanssa sodanjälkeisestä ajasta, vaikkakaan ei päiväkirjan
perusteella omista suunnitelmistaan.¹⁰⁹⁸ Anne Frank puolestaan pohti, millainen olisi
vanhana ja mainitsi päiväkirjassaan Isabelle Jesionin tavoin myös tulevat lapsensa.
Isabelle keskusteli opettajansa kanssa omasta tulevaisuuden ammatistaan, mikä ker-
too lapsista ja naimisiinmenosta haaveilun tavoin luottamuksesta aikuiseksi kasva-
miseen. Hän myös totesi päiväkirjassaan, että hänen täytyi opiskella ja tehdä töitä eli
ei pitänyt tulevaisuuden eteen ponnistelua turhana, vaikka vanhemmat olivat jo lei-
rillä ja omakin selviytyminen epävarmaa. Koulun keskeydyttyä piiloutumisen vuoksi
Isabelle edelleen halusi saattaa lukio-opintonsa loppuun.¹⁰⁹⁹

Anne Frank vaikuttaa luottaneen siihen, ettei edes joutuisi keskitysleirille. Poh-
dinnat keinoista selviytyä leirillä puuttuvat Hélènen merkintöjä lukuun ottamatta
myös muista tarkasteltavista päiväkirjoista. Anne ei missään vaiheessa menettänyt
täysin toivoaan siitä, että rauhan ja vapauden aika koittaisi aikanaan ja piilosiipi pys-
tyisi säilymään siihen saakka salaisena. Nykyisiä olosuhteita oli vain yritettävä kestää
siihen saakka, kun paluu normaaliin elämään olisi mahdollista.¹¹⁰⁰ Muutkin piilopai-
kan asukkaat puhuivat mielellään sodan jälkeisestä ajasta ja iloitsivat jo esimerkiksi
uusista vaatteista ja kengistä, joita voisivat sodan päätyttyä hankkia. He keskustelivat
ja haaveilivat myös siitä, mitä tekisivät ensimmäisenä, kun pääsisivät piilosta vapau-
teen. Aikuiset heittivät ilmaan jopa ennusteita siitä, milloin sota tarkalleen päättyi-

1095 Isabelle Jesionin päiväkirja 31.8.1942, GFH.

1096 Frankl 2006, 70–71.

1097 ”Je reviendrai, Jean, tu sais, je reviendrai.” Hélène Berrin päiväkirja 27.10.1943, CDJC.

1098 Hélène Berrin päiväkirja 28. ja 30.10.1943, CDJC.

1099 Frank 2002, 77, 365 [14.10.1942 ja 11.5.1944]; Isabelle Jesionin päiväkirja 10.10. ja 20.11.1942, 8.3.1944, GFH.

1100 Esim. Frank 2002, 57, 105, 130, 190, 210 [21.9. ja 22.12.1942, 2.5. ja 27.11.1943, 7.1.1944].

si. Toukokuussa 1943 herra van Pels ennusti Annen mukaan sotimisen loppuvan jo saman vuoden lopulla, mitä Anne piti pitkänä mutta kestettävissä olevana aikana.¹¹⁰¹ Anita Meyer, jonka harvat tulevaisuuteen liittyvät päiväkirjamerkinnot käsittelivät henkilökohtaisten tulevaisuudensuunnitelmien sijaan sodan päättymisen odotusta, puolestaan toivoi, kuten mainittua, vuoden 1943 viimeisenä päivänä sodan tulevan päätökseen vuonna 1944.¹¹⁰² Rauhasta ja vapaudesta haaveilu ja molempien piilopaikoissa vallitseva toiveikas selviytymisusko antoivat Anitalle ja Annelle voimia.

Myös Hélène Berr toivoi rauhan vielä koittavan, mutta hän ei aina kyennyt suhtautumaan tulevaisuuteen yhtä valoisasti. Hélènellä oli realistinen kuva juutalaisten tilanteesta ja edessä olevasta: ”Olemme nuoralla joka kiristyy joka hetki vähän lisää.”¹¹⁰³ Muistellessaan vuoden 1940 saksalaisten hyökkäystä Ranskaan Hélène tuli samalla taustoittaneeksi, miksi ei edes halunnut ladata tulevaan kovin suuria odotuksia. Tulevaisuus oli ennenkin osoittautunut masentavaksi: ”Se [saksalaisten läpimurto Ranskaan] oli jo ohi, mennyttä. Tuolloin, tulevaisuus oli edelleen epäselvä. [...] Kaksitoista päivää myöhemmin, jälleen pala tulevaisuutta joka on kadottanut mysteerin ja tuntemattoman etuoikeutensa, ja joka on osoittautunut inhottavaksi ja surulliseksi.”¹¹⁰⁴ Isän pidätys kesällä 1942 sai Hélènen pahojen aavistusten valtaan välittömästä tulevaisuudesta. Hän yritti kuitenkin olla välittämättä noista aavistuksista ja nauttia perheen yhdessäolosta siinä hetkessä, vielä kun se oli mahdollista.¹¹⁰⁵ Hetki ja päivä kerrallaan eläminen, tai ainakin pyrkimys siihen, oli Hélènen selviytymiskeino vastustaa mieleen pyrkiviä ikäviä tulevaisuuskuvia. Se oli kuitenkin hankalaa. Hélène kirjoitti syksyllä 1942 huomaavansa välillä toivovansa ajan nopeampaa kulkemista, mutta tajuavansa sitten, että sitä ei kannattanut toivoa, sillä tulevaisuudessa oli vain pelättävää luvassa. Hän totesi olevansa välillä enemmän ja välillä vähemmän tietoinen pian koittavasta onnettomuudesta.¹¹⁰⁶

Hélènen tulevaisuuteen liittyvissä päiväkirjateksteissä on erityistä se, että hän käsitteli positiivisten tulevaisuuskuvien lisäksi myös sitä hyvin todennäköistä mahdollisuutta, että hänen kohtalonsa ei olisikaan onnellinen:

Ajatella, että jos minut pidätetään tänä iltana (minkä olen nähnyt mielessäni jo kauan), olen kahdeksan päivän kuluttua Pohjois-Sleesiassa [Auschwitzissa], ehkä

1101 Frank 2002, 106, 131, 146 [13.1., 2.5. ja 23.7.1943].

1102 Anita Meyerin päiväkirja 31.12.1943, MJHNYC.

1103 ”Nous sommes sur une corde raide qui se tend chaque heure un peu plus.” Hélène Berrin päiväkirja 18.7.1942, CDJC.

1104 ”Cela, c’était déjà fini, passé. À ce moment-là, l’avenir était encore indéchiffrable. [...] Douze jours après, encore un bout d’avenir qui a perdu son privilège de mystère et d’inconnu, et qui s’est révélé sordide et triste.” Hélène Berrin päiväkirja 24.6.1942, CDJC.

1105 Hélène Berrin päiväkirja 24.6.1942, CDJC. Lisää Hélènen pahoja aavistuksia tulevasta, ks. esim. Hélène Berrin päiväkirja 15. ja 18.7.1942, CDJC.

1106 Hélène Berrin päiväkirja 20.9.1942, CDJC.

kuolleen, että koko elämäni sammuu yhtäkkiä, kaiken sen ikuisen kera, jonka tunnen itsessäni. Ja että jokaiselle yksilölle, joka on jo käynyt läpi tämän koettelemuksen, [...] juuri se odottaa.¹¹⁰⁷

Hélènen niin henkinen kuin konkreettisempi valmistautuminen kaikkein pahimpaan tulevaisuusskenaarioon tuli yhä näkyvämmäksi päiväkirjan loppua kohden. Hän ei vaipunut tulevan edessä epätoivoon, vaan uskoi pärjäävänsä, sillä oli ennenkin joutunut kohtaamaan raskaita asioita, ja oli luonteeltaan sellainen, ettei menettänyt malttiaan koettelemusten edessä. Hélène myös hämmästeli päiväkirjassaan, että katkera varmuus ikävästä kohtalosta itse asiassa lievensi hänen ahdistustaan tulevaisuuden suhteen, kun ei tarvinnut enää elää epätietoisuudessa ja epämääräisessä pelossa. Tammikuussa 1944 hän pohti toimintasuunnitelmia sen varalta, että seuraavassa juutalaisratsiassa Berrien ovikello soisi.¹¹⁰⁸ Varautuminen tuleviin koettelemuksiin antoi yhtä lailla keinoja selviytyä kuin iloisemmat tulevaisuudensuunnitelmat.

Myös Anne Frank oli välillä pessimistinen tulevaisuuden suhteen. Keväällä 1944, kun sota jatkui edelleen van Pelsin aiemmista ennustuksista piittaamatta, Anne huokasi päiväkirjassaan sodan päättymisen tuntuvan yhä kaukaisemmalta. Hiukan myöhemmin samana keväänä hän myös käytti ilmaisua ”JOS me pääsemme täältä”.¹¹⁰⁹ Tämä osoittaa, että edes sodasta ja vainoista elävänä selviäminen ei tuntunut hänestä enää niin varmalta. Anne Frankin tulevaisuususkon näyttää silti palanneen pian, ja Normandian maihinnousun alkamisen jälkeen sodan pikainen loppuminen ja vainoilta pelastuminen alkoivat taas näyttää realistisilta. Annen isän ja van Pelsin mukaan vapaus koittaisi varmasti seuraavana syksynä, tarkalleen ottaen 10. lokakuuta.¹¹¹⁰ Annenkin tulevaisuudentoiveet saivat uutta konkretiaa. Hän uskaltautui miettimään, miten pitkällä sodassa oltaisiin kuukauden päästä ja alkoi iloisena elätellä toiveita syksyisestä kouluun palaamisesta, vaikka yrittikin olla vielä kiirehtimättä liikaa asioiden edelle.¹¹¹¹ Maihinnousu keväällä 1944 lujitti Annen uskoa valoisaan tulevaisuuteen, ja on kuin kohtalon ivaa, että saman vuoden elokuussa kaikki kääntyi pääläelleen. Anne oli kuvitellut istuvansa syksyllä jo koulun penkillä, mutta sinne hän ei päässyt enää koskaan.

Tässä luvussa tarkastelun kohteena on ollut tutkimuksen päähenkilöiden päiväkirjoissa esiin nousevat selviytymiskeinot suhteessa heidän merkintöihinsä juutalaisuudesta ja laajemmin identiteetistä ja uskonnosta, juutalaisvainoista, sodasta ja

1107 ”Penser que si je suis arrêtée ce soir (ce que j'envisage depuis longtemps), je serai dans huit jours en Haute-Silésie, peut-être morte, que toute ma vie s'éteindra brusquement, avec tout l'infini que je sens en moi. Et que pour chaque individu qui est déjà passé par cette épreuve, [...] c'est cela qui l'attend.” Hélène Berrin päiväkirja 1.11.1943, CDJC.

1108 Hélène Berrin päiväkirja 25.10.1943 ja 22.1.1944, CDJC.

1109 Frank 2002, 312, 347 [5.4. ja 2.5.1944]. Kapiteelit Perämäki.

1110 Frank 2002, 350, 386–387, 397 [3.5., 6. ja 23.6.1944].

1111 Frank 2002, 398, 413 [27.6. ja 21.7.1944].

tulevaisuudesta. Vainojen myötä tiedostettu ja vahvistunut juutalainen identiteetti muodostui valtaosalle tarkastelluista päiväkirjan kirjoittajista tärkeäksi selviytymiskeinoksi. Toisaalta kansallisidentiteetti säilyi etenkin Elisabeth Kaufmannilla, Anne Frankilla ja Anita Meyerilla vähintään yhtä vahvana tai vahvempana kuin juutalaisuus. Tärkeintä oli se, että vainotuilla oli yhä jotain, mihin samaistua, että he tunsivat kuuluvansa johonkin. Vaikka uskonnon ulkoinen harjoittaminen juutalaisten rituaalien ja juhlapyhien muodossa ei nouse analysoimissani päiväkirjoissa kovin vahvasti esille, vainot vahvistivat etenkin Isabelle Jesionissa mutta myös Anne Frankissa ja Héléne Berrissä sisäistä uskonnollisuutta, johon turvautua vaikeina hetkinä. Isabellele tosin kiehtoi juutalaisuutta enemmän katolilaisuus ja Anne ja Hélénekin identifioituivat enemmän kristinuskoon kuin juutalaisiin uskonoppeihin.

Päiväkirjoista ilmenee, että niiden kirjoittajat tiesivät varsin paljon juutalaisvainojen etenemisestä ja seurasivat uutisointia aiheesta. Tiedot saattoivat ahdistaa, mutta asioista perillä oleminen antoi myös eväitä henkiseen selviytymiseen. Kirjoittajat pyrkivät lievittämään vainoutusten synnyttämää ahdistusta sarkasmin ja itsensä etäännyttämisen keinoin. Vainottuna oleminen loi heissä kuitenkin myös vastarintahenkeä, josta tuli monelle näistä nuorista naisista yksi tärkeimmistä henkisistä selviytymiskeinoista. Esimerkiksi Héléne loi päiväkirjassaan saksalaisista säälimättöntyä viholliskuvaa ja myös Anne pilkkasi teksteissään kansallissosialisteja armotta. Vainojen ja vainoajien vastustus edes paperilla antoi päiväkirjan kirjoittajille voimia jaksaa. Toisaalta jo piiloutumista sinänsä, josta Anita ja Anne ovat hyviä esimerkkejä, voi pitää yhtenä vastustuksen muotona.

Päiväkirjat sisältävät paljon myös sota-ajan arjen ja sotatapahtumien kuvausta. Erityisesti Elisabeth ja Anita seurasivat sodan etenemistä tiiviisti ja selostivat tapahtumia päiväkirjoissaan lähes päivittäin, Anita ja Anne raportoivat sotatapahtumien lisäksi yksityiskohtaisesti piilopaikkojensa ruokatilanteesta. Kaiken irti ottaminen silloin tällöin kohdalle sattuvista pienistä herkkuhetkistä ja senkin vähän arvostaminen, mitä lautasille saatiin laitettua, auttoi jaksamaan niukkaa sota-arkea ja edesauttoi selviytymistä. Etenkin sodan loppupuolella eväitä selviytyä toivat myös hyvät uutiset liittoutuneiden etenemisestä, jotka nostattivat päiväkirjanpitäjissä iloa ja toivoa. Pommituksiakin jaksoi paremmin, kun tiesi, että ne olivat merkki liittoutuneiden tuesta miehityville valtioille. Anne ja Anita pääsivät raportoimaan päiväkirjoihinsa Normandian maihinnoususta, joka oli molemmille onnenpäivä ja suuren toivon herättäjä. Anitan päiväkirjasta voi lukea myös toisen maailmansodan loppumisesta Euroopassa.

Kaikki viisi nuorta naista kirjoittivat päiväkirjoihinsa myös ajatuksia tulevaisuudesta. Etenkin Isabelle kirjasi usein paperille tulevaisuudensuunnitelmiaan. Myös muut kirjoittajat vain sodan loppumista odottavaa Anitaa lukuun ottamatta tekivät päiväkirjoissaan henkilökohtaisia suunnitelmia tulevaisuuden varalle. Tavoitteiden asettaminen oli vainotuille tärkeää. Tulevan suunnittelu, eteenpäin katsominen,

antoi yhden keinon selviytyä nykyhetkestä ja halun säilyä hengissä, että sodanjälkeiset tavoitteet toteutuisivat. Vaikka tulevaisuus myös ahdisti ja aiheutti pelkoa ja epävarmuutta, mikä näkyy erityisesti Hélènen päiväkirjassa, valtaosassa näistä päiväkirjateksteistä välittyy usko parempaan tulevaisuuteen ja omaan selviytymiseen. Seuraava lainaus Anne Frankin päiväkirjasta heinäkuulta 1944 toimikoon tästä vielä yhtenä osoituksena:

Vaikeata tässä ajassa on se, että mielissämme ei herää ihanteita, haaveita tai kauniita odotuksia, tai sitten julma todellisuus koskettaa niitä ja tuhoaa ne täydellisesti. On suuri ihme, että en ole luopunut kaikista odotuksistani, sillä ne näyttävät mielettömiltä ja mahdottomilta toteuttaa. Pidän niistä kuitenkin kiinni, kaikesta huolimatta, koska uskon yhä vielä ihmisten sisäiseen hyvyyteen.¹¹¹²

Ote kuvastaa Annen valoisuutta ja taistelutahtoa, jotka auttoivat häntä läpi vaikeiden vuosien. Samanlainen positiivisuus ja usko ihmiseen välittyvät enemmän tai vähemmän selkeästi myös muiden tässä analysoitujen päiväkirjojen sivuilta.

Kuitenkin on muistettava, että vaikka tulevaisuus usko oli näille päiväkirjanpitäjille tärkeää henkisen selviytymisen kannalta, todellisuus, jossa he elivät, oli äärimmäisen ahdistava ja epävarma. Heidän tulevaisuutensa ja konkreettinen selviytymisensä ei ollut kuin pieneltä osin heidän omista käsissään. Päiväkirjoista nousee esiin kirjoittajilleen tärkeitä jokapäiväisiä selviytymiskeinoja sota-ajan arjessa ja vainottuna, ja päiväkirjaa kirjoittamalla oli mahdollista ylläpitää voimallista tunnetta oman elämänsä ja muistojensa hallinnasta. Se, ketkä näistä tässä ja nyt -selviytyjistä todella selvisivät hengissä Hitlerin Saksan juutalaisvainoista, on kuitenkin toinen kysymys. Päiväkirjanpitäjän kynän mahti ei yltänyt kaikkeen.

1112 Frank 2002, 410–411 [15.7.1944].

5 PÄIVÄKIRJAT, NUORET JUUTALAISNAISET JA SELVIYTYMINEN

Päiväkirjat ovat monikerroksisuudessaan kiehtovaa aineistoa historiantutkijalle. Niissä on useita, kukin oman näkökulmansa menneisyyteen avaavia tasoja – materiaallinen taso kansineen, sivuineen ja käsialoineen, tekstin taso tiettyine konventioineen, aloituksineen ja lopetuksineen, kullekin päiväkirjankirjoittajalle ominaisine tyyleineen, sisällöllinen taso päivittäisine tapahtumineen, ajatuksineen ja tunteenilmaisineen. Kulttuurin tuotteina päiväkirjoissa on myös ajallinen ja paikallinen taso, sillä ne eivät synny tyhjiössä vaan ovat sidottuja siihen aikaan ja paikkaan, jossa ne on kirjoitettu. Tämän väitöskirjan viisi nuoren juutalaisnaisen päiväkirjaa 1940-luvun Alankomaista ja Ranskasta ovat erityisen monitasoisia ja vaikuttavia siksi, että ne on kirjoitettu äärimmäisissä oloissa – toisen maailmansodan ja juutalaisvainojen varjossa, kaventuneessa elämänpiirissä. On sattumien summaa, että ne ovat edelleen olemassa, luettavissa ja tulkittavissa, antamassa äänen nuorille kirjoittajilleen, joilta Hitlerin Saksa pyrki viemään oikeuden elämään. Osa päiväkirjanpitäjistä selvisi lopulta itsekin hengissä juutalaisten kansanmurhan jälkeiseen muuttuneeseen maailmaan, osalle loppu ei ollut niin onnellinen. Päiväkirjojensa kautta he kaikki voivat silti edelleen todistaa jälkipolville olleensa ainakin joskus olemassa, selviytymässä päivästä päivään sodan ja vainojen synkentämässä arjessaan.

Olen tarkastellut tässä väitöskirjassa selviytymiskeinoja viiden nuoren juutalaisnaisen – Héléne Berrin, Anne Frankin, Isabelle Jesionin, Elisabeth Kaufmannin ja Anita Meyerin – toisen maailmansodan aikaisessa Länsi-Euroopassa kirjoitetuissa päiväkirjoissa. Keskiössä ovat selviytymiskeinot juutalaisvainoista tässä ja nyt, sellaisina kuin ne piirtyivät keskellä sodan pyörteitä kirjoitettuihin päiväkirjateksteihin. Näkökulmia selviytymiseen on kolme: päiväkirjan kirjoittaminen, ajalta ennen sotaa tutut keinot selviytyä ja juutalaisvainojen ja sodan keskeltä nousseet uudet selviytymiskeinot. Vaikka nämä selviytymisen eri aspektit on jaettu kolmeen erilliseen käsitelylukuun, päiväkirjojen kaltaisessa aineistossa eri teemojen erottelu tiukasti omiin karsinoihinsa ei ole aina tarkoituksenmukaista. Etenkin kirjoittaminen kulkee läpi koko tutkimuksen sen punaisena lankana – toimivathan päiväkirjat paitsi tämän väitöskirjan lähdemateriaalina myös tutkimuskohteena sinänsä.

Tutkimukseni osoittaa, että päiväkirjan kirjoittaminen oli tärkeä selviytymiskeino näille viidelle nuorelle juutalaisnaiselle, jokapäiväisen jaksamisen lähtökohta ja alkujuuri. Tässä yhteydessä olen tarkastellut ensin kirjoittamisen tilallisuutta. Pariisissa vielä vapaina päiväkirjojaan kirjoittaneiden Elisabeth Kaufmannin, Isabelle Jesionin ja Hélène Berrin sekä Alankomaissa piilossa, toinen Amsterdamissa ja toinen Etelä-Hollannin maaseudulla, merkintöjään tehneiden Anne Frankin ja Anita Meyerin materiaaliset ja henkiset kirjoittamisolosuhteet olivat kullakin yksilölliset. Heidän asuinoloistaan on saatavilla vaihtelevasti tietoa päiväkirjoissa ja niiden ulkopuolella, mutta vaikuttaa siltä, että vain Hélène Berrillä ja Anita Meyerilla oli kirjailija Virginia Woolfin naisten kirjoittamisen elinehtona peräänkuuluttama fyysinen oma huone, jossa sai kirjoittaa kenenkään häiritsemättä. Kaikkien viiden kirjoittamisolosuhteissa oli kuitenkin se yhteinen piirre, että ne olivat riittävän hyvät, jotta päiväkirjan pitäminen ylipäänsä oli mahdollista. Kuten esimerkiksi Debórah Dwork on tutkimuksessaan lapsista ja holokaustista osoittanut, tämä ei ollut itsestäänselvyys toisen maailmansodan ja vainojen puristuksissa eläville juutalaisille. Päiväkirjoja syntyi toki myös getoissa, jopa keskitysleireillä, mutta päiväkirjan pitäminen sellaisissa oloissa vaati erityisen paljon kirjoittajaltaan.

Riittävän hyvät materiaaliset elinolot, kuten fyysinen oma huone, eivät yksin riitä luomaan sopivia olosuhteita päiväkirjan tai muun tekstin kirjoittamiselle. Tämän tutkimuksen viidellä nuorella päiväkirjanpitäjällä oli jokaisella myös kyky synnyttää ja ylläpitää sisäinen oma huone, henkinen tila, joka mahdollisti todellisen syventymisen kirjoittamiseen. Esimerkiksi Elisabeth Kaufmann jatkoi päiväkirjansa kirjoittamista jopa vaarallisella pakomatallaan Pariisista Etelä-Ranskaan. Sekä kirjoittamisrauhan säilyttäminen olosuhteista riippumatta että kirjoittamisen materiaaliset ehdot näytetyvät päiväkirjoissa tärkeinä, henkistä selviytymistä tukevin tekijöinä.

Päiväkirjan kirjoittamisella on myös normaalioloissa tutkittu olevan esimerkiksi terapeutista ja ajan järjestämiseen liittyvää merkitystä, mutta sodan ja vainon keskellä, poikkeuksellisissa oloissa päiväkirjan pitäminen muodostui erityisen tärkeäksi elämänhalua säilyttäväksi toiminnaksi. Viiden nuoren juutalaisnaisen päiväkirjat ovat yksilöllisiä kokonaisuuksia, joista nousee esiin vaihtelevia kirjoittamiselle annettuja merkityksiä. Tähän vaikutti se, kenelle nämä päiväkirjanpitäjät kirjoittivat – enemmän itselleen vai muille, yksityiseksi vai julkisemmaksi tarkoitettua tekstiä. Elisabeth Kaufmann, Isabelle Jesion ja Anita Meyer vaikuttavat kirjoittaneen ennen kaikkea itselleen, Hélène Berr ja etenkin Anne Frank myös merkintöjensä mahdollinen julkistaminen mielessään. Silti heidän kaikkien päiväkirjoissa on nähtävissä niin yksityisen, henkilökohtaisen *journal intime* -tyyppisen päiväkirjakirjoittamisen piirteitä kuin myös muiden luettavaksi tarkoitettun tekstin ominaisuuksia. Nämä äärimmäisissä oloissa kirjoitetut päiväkirjat olivat henkilökohtaisen purkautumisen väyliä, joihin saattoi purkaa ahdistusta, masennusta ja pelkoja, mutta myös järjestyksen luoja muuten epävarmassa ja välillä kaottiselta tuntuvassa elämäntilanteessa. Anita

Meyer oli ainoa viidestä tämän tutkimuksen keskushenkilöstä, joka ei juuri purkanut tuntojaan päiväkirjaansa, vaan kirjoitti niukemmin ja raportinomaisemmin kuin muut neljä. Hänen kalenterimaisessa päiväkirjassaan korostuu sen sijaan päiväkirja-kirjoittamisen aikaa hallitseva ja järjestelevä merkitys.

Päiväkirjan kirjoittaminen oli näille vainotuille nuorille naisille myös siinä mielessä tärkeää toimintaa, että he pystyivät kirjoittamalla ja päiväkirjojaan taaksepäin selailemalla rakentamaan omalle elämälleen tarinan ja vahvistamaan samalla käsitystään omasta historiallisuudestaan muuttuvana, menneisyyteen jälkiä jättävänä toimijana. Aikana, jolloin Hitlerin Saksa pyrki ”lopullisella ratkaisullaan” pyyhkimään juutalaiset kokonaan historian lehdiltä, asettaminen itsensä menneisyyden jatkumoon päiväkirjaa kirjoittamalla oli merkittävä voimavara ja selviytymiskeino. Päiväkirja pystyi säilömään muistot kirjoittajiensa toisen maailmansodan ja vainojen keskellä eletystä nuoruudesta.

Etenkin Anne Frankin ja Héléne Berrin päiväkirjoissa on myös julkisemmaksi ajatellun päiväkirjan piirteitä. Ei ole sattumaa, että toisin kuin muu tässä tutkimuksessa analysoitu aineisto, molemmat näistä päiväkirjoista myös julkaistiin myöhemmin. Anne ja Héléne olivat molemmat taitavia kirjoittajia, jotka toteuttivat kirjoittamalla kirjallista kunnianhimoaan ja saivat päiväkirjasta tärkeän kanavan ilmaista luovuuttaan. Kumpikin unelmoi kirjoittamisesta jopa ammattia itselleen. Erityisesti Anne Frank työskenteli hyvin päämäärätietoisesti saavuttaakseen tavoitteensa ja kirjoitti päiväkirjastaan jo elinaikanaan toista, editoitua ja julkaistavaksi tarkoitettua versiota alkuperäisten merkintöjensä rinnalla. Monille, etenkin vanhemmille vainojen aikana päiväkirjaa pitäneille juutalaisille tärkeä motiivi kirjoittaa oli dokumentoida aikaansa, kirjoittaa eräänlaista testamenttia siitä, mitä myöhemmin alettaisiin kutsua holokaustiksi. Tämä väitöskirja osoittaa, että vaikka nämä nuoret, maallistuneista perheistä olevat juutalaisnaiset eivät ehkä Héléne Berriä lukuun ottamatta tietoisesti toistaneet tätä James E. Youngin mukaan alun perin juutalaisten pyhiin kirjoihin pohjautuvaa kirjoittamisperinnettä, monilla heistä oli samankaltainen tarve toimia aikansa kronikoitsijoina. Tehtävä kirjoittaa muistiin tietoja juutalaisvainoista jälkipolvien luettavaksi, joka näkyy erityisen vahvana etenkin Anne Frankin ja Héléne Berrin päiväkirjoissa, voimaannutti ja auttoi selviytymään vaikeimmistakin hetkistä.

Päiväkirjan kirjoittamisen lisäksi tämän tutkimuksen keskiössä olevilla nuorilla juutalaisnaisilla oli arjessaan muitakin keinoja selviytyä. Osa näistä keinoista oli normaalimmilta ajoilta tuttuja tapoja jaksaa päivästä päivään, osa nousi esiin siitä tilanteesta, johon nämä päiväkirjankirjoittajat olivat sodan ja juutalaisvainojen myötä joutuneet. Sellaistenkin selviytymiskeinojen, joihin nuoret naiset olivat jo ennen sotaa voineet elämässään turvautua, merkitys kasvoi sodan ja vainojen keskellä. Päiväkirjoissa nousee esiin tällaisista keinoista etenkin ihmissuhteiden tärkeys. Perheen, ystävien ja seurustelukumppaneiden merkitystä selviytymisessä ei voi liiaksi korostaa.

Etenkin Elisabeth Kaufmannin, Hélène Berrin ja Anne Frankin päiväkirjoissa vanhempien ja sisarusten rooli on suuri. Äidin ja isän tärkeys tukijoina arjessa näkyy jossain määrin myös Isabelle Jesionin päiväkirjassa, mutta hän joutui lopulta traagisella tavalla ilman heitä, kun vanhemmat vangittiin ja vietiin keskitysleirille. Anita Meyer puolestaan eli lähes koko päiväkirjansa kattaman ajanjakson erossa muualla piileskelevistä vanhemmistaan ja siskostaan, eikä ehkä paljastumisensa pelossa kirjoittanut heistä paljoakaan. Sota ja vainot vaikuttivat myös Elisabethin ja Hélènen perhesuhteisiin – leirille joutuneet isät ja Elisabethin veli näyttävyyvät heidän päiväkirjateksteissään etäisempinä kuin enemmän arjessa läsnäolevat äidit. Äidin merkitys jokapäiväisessä selviytymisessä oli heille molemmille suuri, vaikkakin etenkin Hélènen äiti–tytär-suhteessa oli myös ristiriitaisuuksia. Välillä Hélène joutui huolehtimaan enemmän herkän äitinsä selviytymisestä kuin tämä hänen. Samanlaisen kuvan saa myös hänen suhteestaan läheisimpään isosiskoonsa Deniseen – sisarukset jakoiivat arkensa ja huolensa auttaen toinen toistaan, mutta usein Hélène vaikuttaa olleen sisaruussuhteen kannattelevampi osapuoli. Anne Frankin päiväkirja on aineistossani siinä mielessä poikkeus, että hänen perheensä pysyi ehjänä koko hänen merkintöjensä kattaman ajanjakson. Tiivis kanssakäyminen ei kuitenkaan taannut läheisiä välejä kaikkien perheenjäsenten kanssa. Siinä missä Elisabeth ja Hélène olivat läheisempiä äitinsä kuin isänsä kanssa, Anne antaa päiväkirjassaan kuvan kompleksisesta äitisuhteesta ja tyttärelleen kovin tärkeästä isästä, joka oli tukipilari piilopaikan ahdistusten ja pelkojen keskellä. Isosisko Margotin merkitys puolestaan kasvoi piiloutumisen aikana, ja hänestä tuli vähitellen Annelle tärkeä vertainen ja keskustelukumppani.

Eväitä selviytyä antoivat myös ystävät. He toivat lohtua, tukea ja iloa synkimpiinkin hetkiin. Isabelle Jesionin ja Elisabeth Kaufmannin päiväkirjoissa erityisen suuressa roolissa ovat koulukaverit. Isabelle kirjoitti heistä ja opettajistaan jopa toisena perheenään. Hélène Berrin laaja ystäväpiiri puolestaan koostui opiskelukavereiden ohella sodan aikana luoduista uusista ystävyys-suhteista kollegoihin vapaaehtoistyössä. Hänen yliopistolla, töissä ja vapaa-ajalla tiheästi tapaamansa ihmiset loivat hänen ympärilleen verkoston, joka tuki ja auttoi jaksamaan koko ajan kiristyvää tilannetta. Toisaalta päiväkirjat osoittavat, että sota ja vainot kavensivat lähipiiriä ja aiheuttivat ystävistä luopumisia. Hélènen päiväkirjan loppupuolella yksinäisyys valtasi alaa, kun juutalaisystävä toisensa jälkeen joutui vangituksi ja jätti hänen seurakseen vain muistot. Anita Meyer ja Anne Frank puolestaan joutuivat piilopaikoissaan katkaisemaan suhteet vanhoihin ystäviinsä, mutta toisaalta saivat myös uusia, selviytymisen kannalta elintärkeitä ystäviä auttajistaan. Anne Frankin päiväkirjassa tärkeään rooliin nousee myös läheinen suhde kanssapiileskelijä Peter van Pelsiin, jonka kautta Anne sai muuta ajateltavaa ja keinon purkaa heräävää seksuaalisuuttaan. Myös Elisabeth Kaufmannin ja Hélène Berrin päiväkirjoissa poikaystävä näyttäyty merkittävänä henkisen selviytymisen edesauttajana. Seurustelusuhde tarjosi pakohetkiä ankeasta arjesta, onnea ja kauneutta muuten traagiseen tilanteeseen.

Ihmissuhteiden ohella päiväkirjoista nousee muutamia muita tärkeitä arjen selviytymiskeinoja. Arjen mielekkäällä järjestämisellä ja aikatauluttamisella oli jokapäiväisessä jaksamisessa iso merkitys. Viidellä nuorella juutalaisnaisella oli kuitenkin vaihtelevat mahdollisuudet pitää itsensä kiireisenä ja löytää tekemistä sodan ja vainojen muuttamassa arjessaan, jota rajoittivat osalla heistä miehitysvallan niin Ranskassa kuin Alankomaissa toimeenpanemat, juutalaisten toimintamahdollisuuksia kaventavat lait, Anne Frankilla ja Anita Meyerilla heidän piilopaikkojensa asettamat rajat toiminnalle ja liikkumiselle. Koulunkäynti ja opiskelu tarjosivat osalle heistä ohjelmaa ja tavoitteellisuutta päiviinsä, mikä ei ollut itsestäänselvyys aikana, jolloin kansallissosialistit sulki kouluja ja yliopistoja juutalaisilta. Elisabeth Kaufmannin kohdalla, vielä hetken aikaa Hitlerin Saksasta itsenäisessä Ranskassa alkuvuodesta 1940, jopa uuteen kouluun siirtyminen oli vielä mahdollista. Taidekoulun lukujärjestys rytmitti hänen päiväänsä lähes Pariisista pakenemiseen asti. Isabelle Jesion pystyi myös vielä vuonna 1941 vaihtamaan koulusta toiseen ja suorittamaan juutalaisuudestaan huolimatta opintoja ilmeisen katolilaispainotteisessa opinahjossa, mikä nousee hänen päiväkirjassaan yhdeksi tärkeistä selviytymiskeinoista. Hélène Berr puolestaan oli Sorbonnen yliopiston innokas opiskelija, joka juutalaisopiskelijoiden tielle asetetuista opiskeluasteista huolimatta suoritti tutkintonsa loppuun sodan aikana ja siirtyi sen jälkeen väitöskirjan suunnitteluun. Anne Frank ja Anita Meyer opiskelivat piilosta käsin ja Anita sai sodan lopulla myös aloittaa piiloutumisen vuoksi keskeytyneet opintonsa uudelleen juutalaisessa koulussa. Elisabeth Kaufmannin ja Hélène Berrin päiväkirjoissa myös työnteko opintojen ohella näyttäytyy päivästä päivään selviytymistä edesauttavana tekijänä – muissa kuin vapaaehtoistöissä työ auttoi selviytymään myös taloudellisesti paremmin. Anita Meyerilla piilopaikan kotityöt rytmittivät päivää.

Vapaa-ajan harrastuksista olennaiseksi selviytymiskeinoksi nousee valtaosassa näistä päiväkirjoista lukeminen. Kirjat veivät toisiin maailmoihin, antoivat tukea omille ajatuksille esimerkiksi sodasta ja kuolemasta ja toivat myös lohtua. Jopa Anne Frankin piilosiivessä oli vielä mahdollisuus lukea, missä auttoivat auttajien kirjatoimitukset. Anita Meyerille ja Hélène Berrille musiikki näyttää olleen toinen lohtua ja iloa tuova harrastus. Etenkin Hélènen päiväkirja täyttyi merkinnöistä, jotka kuvasivat hänen uppoutumistaan viulunsoittoon ja klassisen musiikin kuunteluun yksin ja yhdessä samoin musiikkia rakastavien ystävien seurassa. Kolmas arjen keskeltä tärkeäksi selviytymiskeinoksi lähes kaikissa analysoimissani päiväkirjoissa kohoava ajanviette oli luonnosta nauttiminen. Sitä edes juutalaislait eivät pystyneet täysin rajoittamaan. Elisabeth Kaufmann ja Hélène Berr ihailivat kaupunkiluontoa Pariisin puistoissa, mutta Hélènelle oli vielä mahdollista käydä myös perheen kesäpaikalla Aubergenvillessa, jossa maaseudun kauneus ja puutarhatyöt rauhoittivat mieltä. Piilossa tilanne oli toki toisenlainen. Anita Meyer oli piilopaikassaan maalla sidottu kotitöihin, mutta hänkin vaikuttaa nauttineen kasvimaan hoitamisen suomasta

mahdollisuudesta olla ulkona ja ottaa jopa aurinkoa. Anne Frank puolestaan joutui tyytymään piilosiiven ullakon ikkunasta näkyvään palaan luontoa. Silti luonnon ihailu, jopa uskonnollinen luontosuhde, nousee hänen päiväkirjassaan tärkeäksi henkiseksi keinoksi selviytyä piilopaikan arjessa.

Juutalaisvainojen ja sodan kaventamassa elämänpiirissä arkiset, rauhan ajalta tutut selviytymiskeinot eivät yksin riittäneet ikävien kokemusten kestämisessä. Kuten moni muukin länsieurooppalainen, perhetaustaltaan maallistunut ja ympäröivään yhteiskuntaan hyvin assimiloitunut 1900-luvun alun juutalaisnuori, myös tässä tutkimuksessa tarkastellut nuoret joutuivat vasta vainojen myötä kohtaamaan kunnolla identiteettinsä juutalaisen puolen. Laki Daavidin tähden kantamisesta näyttäytyy Héléne Berrin ja Isabelle Jesionin päiväkirjoissa tämän oman juutalaisuuden kohtaamisen dramaattisena kulminaatiopisteenä. Päiväkirja-aineisto osoittaa, että vainojen myötä tiedostettu ja vahvistunut juutalainen identiteetti muodostui kuitenkin alun kipuilun jälkeen valtaosalle näistä viidestä nuoresta juutalaisnaisesta tärkeäksi selviytymistä edesauttavaksi tekijäksi. Etenkin itävaltalaislähtöinen Elisabeth Kaufmann, hollantilaistunut Anne Frank ja syntyjään Alankomaiden kansalainen Anita Meyer säilyttivät kuitenkin myös kansallisidentiteetin vahvana osana itseään. Väitöskirjani osoittaa, että identiteettimyllerryksessä selviytymisessä olennaista oli se, että vainotuilla oli edelleen samaistumiskohteita ja he tunsivat kuuluvansa johonkin – identifioituvatpa he sitten ensisijaisesti juutalaisiksi, itävaltalaisiksi, hollantilaiksi tai vaikka ranskanjuutalaisiksi. Etenkin Isabelle Jesion mutta jossain määrin myös Anne Frank ja Héléne Berr nostavat päiväkirjoissaan esille myös vainojen myötä vahvistuneen uskonnollisuuden tärkeyden elämässään. Tosin he tukeutuivat juutalaisia uskonoppeja enemmän muihin uskontoihin – Isabelle katolilaisuuteen aina juutalaisnuorten turvapaikkana toimineeseen sisäoppilaitokseen siirtymiseensä asti ja Anne ja Héléne kristinuskoon.

Käyttämäni päiväkirja-aineisto osoittaa näiden nuorten juutalaisnaisten tienneen varsin paljon juutalaisvainojen etenemisestä ja seuranneen uutisointia aiheesta, vaikka se oli usein propagandan ja huhujen värittämää. Asioista perillä oleminen antoi heille eväitä selviytyä henkisesti aikansa koettelemuksista, niin jo kokemastaan kuin tulevasta. Vainoutusten synnyttämä ahdistus lieveni päiväkirjoissa ilmaistun ironian ja itsensä etäännyttämisen avulla. Näen päiväkirjan kirjoittamisen yhtenä juutalaisvainojen vastustamisen muotona. Vaikka se ei ollut yhtä näkyvää tai tehokasta kuin aiemmassa tutkimuksessa usein esille noussut aseellinen tai muu ulkoisen toiminnan avulla osoitettu vastarinta, jota juutalaiset harjoittivat esimerkiksi getoissa, se oli silti kirjoittajien itsensä kannalta merkittävä henkistä selviytymistä vahvistava vastarinnan muoto. Esimerkiksi Héléne Berrin ja Anne Frankin päiväkirjoissa tämä vastustus näkyy säälimättömän viholliskuvan luomisena saksalaisista ja heidän armottomana pilkkaamisenaan. Vainoja ja vainoajia kohtaan edes paperilla osoitettu vastustus

auttoi jaksamaan. Pidän myös Anne Frankin ja Anita Meyerin piiloon menoa yhtenä vastarinnan osoituksena.

Päiväkirjoissa myös sota-ajan arki ja sotatapahtumien kuvaus saa paljon tilaa, etenkin Elisabeth Kaufmannin ja Anita Meyerin merkinnöissä. Heille sodan etenemisen tiivis seuraaminen ja lähes päivittäinen sotatapahtumista raportoiminen oli ilmeisen tärkeä osa arjessa selviytymistä. Anitan ja Annen päiväkirjoissa piilopaikan ruokatilanteen yksityiskohtainen, usein humoristinen kuvaus on myös yleinen teema. Heidän jaksamistaan sota-ajan ravinnon niukkuuden keskellä vaikuttaa edesauttaneen harvoista pienistä herkkuhetkistä nauttiminen ja vaatimattomankin lautasille loihditun aterian arvostaminen. Hyvät uutiset liittoutuneiden etenemisestä etenkin sodan loppupuolella toivat myös iloa ja toivoa erityisesti Anitan ja Annen päiväkirjamerkintöihin. He pääsivät todistamaan Normandian maihinnousua, jota pitivät onnenpäivänä. Anita Meyerin päiväkirjassa hänen konkreettinen selviytymisensä juutalaisvainoista ja sodasta ehjin nahoin huipentui toisen maailmansodan loppumiseen Euroopassa.

Tulevaisuususko ja tulevaa varten tehdyt suunnitelmat osoittautuvat vielä yhdeksi selviytymiskeinoksi tässä tarkastelluiden viiden nuoren juutalaisnaisen päiväkirjassa. Etenkään Isabelle Jesion ei antanut toivottomalta tuntuvan todellisuuden estää tekemästä tulevaisuudensuunnitelmia, mutta Anita Meyeria lukuun ottamatta myös muut tutkimuksen keskiössä olevat päiväkirjanpitäjät kirjoittivat henkilökohtaisista suunnitelmistaan tulevaisuuden varalle. Tavoitteiden asettaminen ja eteenpäin katsominen tulevaa suunnitteleamalla antoivat lisävoimia selviytyä nykyhetkestä ja elämänhalua. Ehkä sodanjälkeiset tavoitteet vielä toteutuisivat. Erityisesti Hélène Berrin päiväkirjassa näkyvät myös tulevaisuuden herättämät ahdistuneisuuden, pelon ja epävarmuuden tunteet. Usko parempaan tulevaisuuteen ja omaan selviytymiseen on kuitenkin vahva valtaosassa tämän tutkimuksen päiväkirja-aineistosta. Esimerkiksi Anne Frankin valoisuus ja taistelutahto auttoivat häntä selviämään piilopaikassa. Anne Frankista elämäkerran kirjoittaneen Carol Ann Leen¹¹¹³ tavoin on tässä yhteydessä kuitenkin syytä korostaa, että Annen tarina ei päiväkirjan positiivisesta sävystä huolimatta päätynyt onnellisesti. Hélène Berrin tavoin hän kuoli keskitysleirillä ja hänen todellinen äänensä vaimennettiin.

Käsillä oleva väitöskirja avaa uusia näkökulmia niin omaelämäkerrallisten aineistojen ja kirjoittamisen kulttuurihistorian kuin juutalaisvainojen tutkimukseen. Se nostaa esille äärimmäisissä oloissa kirjoitettujen päiväkirjojen erityislaatuisuuden – nuorten vainottujen juutalaisnaisten päiväkirjoissa näkyvät paitsi eurooppalaiset päiväkirjan kirjoittamisen traditiot ja kulttuuriset konventiot myös sodan ja vainojen tuomat erityiset motiivit päiväkirjamerkintöjen tekemiselle. Vahva halu todistaa ja kronikoida aikansa tapahtumia on näiden päiväkirjojen erityinen piirre. Holokaustitutkimuksen kansainvälisellä kentällä tämä tutkimus puolustaa paikkaansa tuomalla

---

1113 Lee 2011, 436.

esimerkiksi aatehistorioitsija Dan Stonen peräänkuuluttamaa kulttuurihistoriallista näkökulmaa tähän edelleen varsin perinteiseen, pääasiassa poliittisesta historiasta ammentavaan historiankirjoituksen alaan. Tutkimukseni antaa äänen yhdelle aiemmin usein vähemmälle huomiolle jääneelle ryhmälle eli nuorille juutalaisnaisille, joita tarkastelen heidän itsensä tuottaman henkilökohtaisen lähdeaineiston kautta. Tässä liityn esimerkiksi Alexandra Zapruderin ja Alexandra Garbarinin juutalaisten kirjoittamia päiväkirjoja 2000-luvulta alkaen yhä enemmän esille nostaneeseen tutkijoiden joukkoon. Toisin kuin suuria määriä päiväkirja-aineistoja tutkimuksissaan esitellet ja analysoineet Zapruder ja Garbarini, olen kuitenkin ottanut tarkasteluni kohteeksi vain viisi päiväkirjaa. Pienempi aineisto mahdollistaa syvällisemmän tulkinnan ja osoittaa jokaisen päiväkirjankirjoittajan yksilöllisyyden. Näennäisesti yhtenäisen ryhmän – toisen maailmansodan aikaisessa Länsi-Euroopassa eläneiden, perhetaustaltaan porvarillisten ja maallistuneiden nuorten juutalaisnaisten – päiväkirjoista paljastuu lähiluvulla niin tyyllillisiä kuin sisällöllisiä eroja samoin kuin niiden kirjoittajien kokemukset vainoista ja sodasta olivat vaihtelevia. On tärkeää, että pitkään ikonisena hahmona pidetty, kaikkien nuorten 1940-luvulla päiväkirjaa kirjoittaneiden juutalaisnaisten edustajaksi nostettu Anne Frank on tässä joukossa. Olen tässä tutkimuksessa käsitellyt häntä eri tavalla kuin moni aiempi Anne Fran-kin päiväkirjaa tutkinut – tasa-arvoisesti muiden, samanlaisessa tilanteessa eläneiden nuorten päiväkirjanpitäjien rinnalla, historialliseen kontekstiinsa asetettuna.

Tämä tutkimus on tuonut esiin tuoreen näkökulman toisen maailmansodan aikaisiin juutalaisvainoihin ja vainottujen kokemuksiin kansallissosialistisen Saksan miehittämässä Euroopassa. Viiden nuoren länsieurooppalaisen juutalaisnaisen päiväkirjoissa piirtyy elävänä esiin jokapäiväinen selviytyminen miehittäjien vainotoimien ja sota-ajan arjen keskellä, kirjoitettu vaino. Tämä on kuitenkin vain yksi, ei missään nimessä kaikenkattava tarkastelukulma aiheeseen ja kansanmurhan koke-neiden juutalaisten kokemukset ja kohtalot erilaisia. Myös maantieteelliset erot olivat suuria. Keski- ja Itä-Euroopan juutalaiset olivat jo lähtökohtaisesti erilainen ryhmä kuin valtaosin maallistuneet, assimiloituneet länsieurooppalaiset, joita tämän tutkimuksen keskushenkilöt edustavat, ja juutalaisten kansanmurhan toteutus oli suora- viivaisempaa. Esimerkiksi Puolassa vainojen todellisuus gettoineen ja keskitysleirineen saattoi tulla lähemmäksi tavallisen juutalaisen arkea kuin Alankomaissa ja Ranskassa, joissa vainotoimet etenivät ja kiristyivät hitaammin. On edelleen myös muita, jotka ansaitsevat tulla kuulluiksi ja tutkituiksi, nostetuiksi esiin siitä miljoonien vainottujen juutalaisten joukosta, joka toivoi, että heidän kokemansa ja näkemänsä ei koskaan jäisi unohduksiin. Aikana, jolloin äärioikeisto on kohonnut uuteen suosioon Euroopassa ja maailmalla ja niin juutalaisiin kuin muihin vähemmistöihin kohdistuvat rasistiset iskut ja terroriteot ovat yleistyneet, on erityisen tärkeää muistaa ja muistuttaa, mihin vastaava liikehdintä lopulta johti vain muutama sukupolvi sitten.

LÄHTEET

Lähdeluettelossa ja viitteissä käytetyt lyhenteet

CDJC: Centre de Documentation Juive Contemporaine, Mémorial de la Shoah, Paris.

GFH: Ghetto Fighters' House, Israel.

MJHNYC: Museum of Jewish Heritage, New York City.

USHMM: United States Holocaust Memorial Museum, Washington.

Alkuperäisaineisto

Päiväkirjat

Hélène Berrin päiväkirja (7.4.1942–15.2.1944), CDJC.

Isabelle Jesionin päiväkirja (12.9.1941–3.4.1944), GFH.

Verkossa: http://www.infocenters.co.il/gfh/notebook_ext.asp?item=18231&site=gfh&lang=ENG&menu=1
[haettu 25.4.2019].

Elisabeth Kaufmannin päiväkirja (26.2.1940–14.6.1940), USHMM.

Verkossa: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn514341#c=1&m=0&s=0&cv=98&xywh=-1016%2C0%2C4113%2C2694> [haettu 18.4.2019].

Anita Meyerin päiväkirja (30.1.1943–8.5.1945), MJHNYC.

Haastattelut ja tiedonannot

Budding, Anita; opettaja, synt. 1929. Haast. sähköpostitse Anna-Leena Perämäki 2.3.2019.

Koenig, Elizabeth; kirjastovirkailija, synt. 1924. Haast. USHMM 29.1.1990. USHMM

Archives, RG-50.030*0111. <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn504605> [haettu 18.4.2019].

Salem, Betty; ammatti ja syntymäaika ei tiedossa. Sähköinen Messenger-tiedonanto, vastaanottaja Anna-Leena Perämäki 22.10.2012.

Painettu alkuperäisaineisto

Päiväkirjat:

Berr, Hélène: *Journal 1942–1944*. Editions Tallandier, Paris 2008.

Esipuhe Patrick Modiano, jälkisanat Mariette Job.

Berr, Hélène: *Päiväkirja 1942–1944*. Tammi, Helsinki 2009.

Esipuhe ja suomenos Erkki Jukarainen.

Frank, Anne: *De dagboeken van Anne Frank*. Bert Bakker, Amsterdam 2001.

Eds. David Barnouw & Gerrold van der Stroom. Johdanto David Barnouw, Harry Paape & Gerrold van der Stroom.

Frank, Anne: *Päiväkirja 12. kesäkuuta 1942–1. elokuuta 1944*. Tammi, Helsinki 2002.

Toim. Otto M. Frank ja Mirjam Pressler. Suomentanut Anita Odé.

Sanomalehdet

Boulder woman recalls class with Anne Frank, *Daily Camera* 11.6.2005, http://www.dailycamera.com/ci_13057508 [haettu 2.10.2019].

Tutkimuskirjallisuus

Allport, Gordon W.: Alkulause. Viktor E. Frankl: *Ihmisyyden rajalla*. Otava, Helsinki 2006, 7–10.

Arendt, Hannah: *The Jew as Pariah: Jewish Identity and Politics in the Modern Age*. Grove Press, New York 1978.

Atkin, Nicholas. *The French at War, 1934-1944*. Routledge, London and New York 2014.

Avelin, Liisa: ”Tänään on vasta maanantai!” Lukuvuosien 1970–73 Teinikalenterit ja tyttöjen kokemus ajasta. Historiatieteiden tutkijakoulun kevätkonferenssin julkaisematon työpäpaperi, Tampere 24.5.2010.

Beevor, Antony: *Toinen maailmansota*. WSOY, Helsinki 2012.

Blom, J. C. H.: The Netherlands since 1830. *The History of the Low Countries*. Eds. J. C. H. Blom & E. Lamberts. Bergham Books, New York 1999, 421–443.

Bloom, Lynn Z.: ”I Write for Myself and Strangers”: Private Diaries as Public Documents. *Inscribing the Daily. Critical Essays on Women’s Diaries*. Eds. Suzanne L. Bunkers & Cynthia A. Huff. University of Massachusetts Press, Amherst 1996, 23–37.

Bohlman, Philip Vilas: *Jewish Music and Modernity: Music and Cultural Contestation in Central Europe*. Oxford University Press, New York 2008.

- Braham, Jeanne: A Lens of Empathy. *Inscribing the Daily. Critical Essays on Women's Diaries*. Eds. Suzanne L. Bunkers & Cynthia A. Huff. University of Massachusetts Press, Amherst 1996, 56–71.
- Brenner, Rachel Feldhay: *Writing as Resistance. Four Women Confronting the Holocaust: Edith Stein, Simone Weil, Anne Frank, Etty Hillesum*. The Pennsylvania State University Press, 1997.
- Bunkers, Suzanne L. & Huff, Cynthia A.: Issues in Studying Women's Diaries: A Theoretical and Critical Introduction. *Inscribing the Daily. Critical Essays on Women's Diaries*. Eds. Suzanne L. Bunkers & Cynthia A. Huff. University of Massachusetts Press, Amherst 1996, 1–20.
- Bunkers, Suzanne L. & Huff, Cynthia A. (eds.): *Inscribing the Daily. Critical Essays on Women's Diaries*. University of Massachusetts Press, Amherst 1996.
- Cobb-Moore, Geneva: When Meanings Meet: *The Journals of Charlotte Forten Grimké. Inscribing the Daily. Critical Essays on Women's Diaries*. Eds. Suzanne L. Bunkers & Cynthia A. Huff. University of Massachusetts Press, Amherst 1996, 139–155.
- Cohen, Asher: Hungary. *The Holocaust Encyclopedia*. Ed. Walter Laqueur. Yale University Press, New Haven and London 2001, 314–321.
- Conway, John S.: Catholic Church, Roman. *The Holocaust Encyclopedia*. Ed. Walter Laqueur. Yale University Press, New Haven and London 2001, 111–114.
- Davidoff, Leonore: *Thicker than Water. Siblings and their Relations 1780–1920*. Oxford University Press, New York 2012.
- Davidoff, Leonore; Doolittle, Megan; Fink, Janet & Holden, Katherine: *The Family Story. Blood, Contract and Intimacy, 1830–1960*. Longman, London and New York 1999.
- Dwork, Deborah: *Children with a Star. Jewish Youth in Nazi Europe*. Yale University Press, New Haven and London 1991.
- Engel, David: Polish Government-in-Exile. *The Holocaust Encyclopedia*. Ed. Walter Laqueur. Yale University Press, New Haven and London 2001, 482–486.
- Feldman, Ron H.: Introduction. The Jew as Pariah: The Case of Hannah Arendt. Hannah Arendt: *The Jew as Pariah: Jewish Identity and Politics in the Modern Age*. Grove Press, New York 1978, 15–52.
- Frankl, Viktor E.: *Ihmisyden rajalla*. Otava, Helsinki 2006.
- Gadamer, Hans-Georg: *Hermeneutiikka. Ymmärtäminen tieteissä ja filosofiassa*. Vastapaino, Tampere 2004.
- Garbarini, Alexandra: *Numbered Days: Diaries and the Holocaust*. Yale University Press, New Haven 2006.
- Geary, Dick: Hitler, Adolf. *The Holocaust Encyclopedia*. Ed. Walter Laqueur. Yale University Press, New Haven and London 2001, 285–293.
- Goldenberg, Myrna: Memoirs of Auschwitz Survivors. The Burden of Gender. *Women in the Holocaust*. Ed. Dalia Ofer & Lenore J. Weitzman. Yale University Press, New Haven and London 1998, 327–339.
- Graver, Lawrence: Frank, Anne. *The Holocaust Encyclopedia*. Ed. Walter Laqueur. Yale University Press, New Haven and London 2001, 222–225.
- Hagelstam, Sonja & Taskinen, Ilari: Hiljaisuuden myytit. Postisensuuri, vaikeneminen ja etulinjan kokemukset sota-ajan kirjeissä. *Kirjeitä sodasta. Kirjoittamisen tavat ja*

- merkitykset kriisiaikoina*. Toim. Marko Tikka; Ilari Taskinen & Seija-Leena Nevala-Nurmi. Postimuseo & Tampereen Historiallinen Seura, Tampere 2015, 44–59.
- Hall, Stuart: *Identiteetti*. Vastapaino, Tampere 2002.
- Hapuli, Ritva & Leskelä-Kärki, Maarit: Kirjallisia edelläkävijöitä. Virginia Woolf, oma huone ja naisten traditiot. *Avaintekstejä kulttuurihistoriaan*. Toim. Hanna Järvinen & Kimi Kärki. Cultural History – Kulttuurihistoria 6, Turku 2005, 69–83.
- Harviainen, Tapani: Juutalaiset rukoilevat. *Ikkuna juutalaisuuteen: historia, usko, kulttuuri*. Toim. Jouni Turtiainen. Yliopistopaino, Helsinki 1995, 45–47 (1995a).
- Harviainen, Tapani: Vuotuiset juhlat. Juhlat juutalaisessa kodissa. Elämänkaareen liittyvät juhlat. *Ikkuna juutalaisuuteen: historia, usko, kulttuuri*. Toim. Jouni Turtiainen. Yliopistopaino, Helsinki 1995, 48–57 (1995b).
- Hilberg, Raul: Auschwitz. *The Holocaust Encyclopedia*. Ed. Walter Laqueur. Yale University Press, New Haven and London 2001, 32–44.
- Hilberg, Raul: *The Destruction of the European Jews. Volume I*. Holmes & Meier, New York and London 1985 (1985a).
- Hilberg, Raul: *The Destruction of the European Jews. Volume II*. Holmes & Meier, New York and London 1985 (1985b).
- Hughes, Aaron W.: *The Art of Dialogue in Jewish Philosophy*. Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis 2008.
- Hyman, Paula E.: Gender and the Jewish Family in Modern Europe. *Women in the Holocaust*. Eds. Dalia Ofer & Lenore J. Weitzman. Yale University Press, New Haven and London 1998, 25–38.
- Jackson, Julian: *The Fall of France: The Nazi Invasion of 1940*. Oxford University Press, New York 2003.
- Job, Mariette: Takavarikoitu elämä. Hélène Berr: *Päiväkirja 1942–1944*. Tammi, Helsinki 2009, 239–244.
- Job, Mariette: Une vie confisquée. Hélène Berr: *Journal 1942–1944*. Editions Tallandier, Paris 2008, 299–307.
- Johnsson, Peter: *Stalinin murhat Katynissa ja niiden historialliset jälkipelit 1940–2014*. Mansarda, Sauvo 2014.
- Jokinen, Eeva: Päiväkirjat tiedon lajina. *Feministinen tietäminen. Keskustelua metodologiasta*. Toim. Marianne Liljeström. Vastapaino, Tampere 2004, 118–141.
- Jong, Louis de: Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog (KNTW), vol. 1–13. Julkaisija Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, 1969–1989. URL: <https://www.niod.nl/nl/download> [haettu 29.4.2019].
- Junila, Marianne: Sota lasten silmin. *Rikki revitty maa: Suomen sisällissodan kokemukset ja perintö*. Toim. Tuomas Tepora & Aapo Roselius. Gaudeamus, Helsinki 2018, 201–218.
- Kadosh, Sara: Joint Distribution Committee. *The Holocaust Encyclopedia*. Ed. Walter Laqueur. Yale University Press, New Haven and London 2001, 367–370.
- Kagle, Steven E. & Gramegna, Lorenza: Rewriting Her Life: Fictionalization and the Use of Fictional Models in Early American Women's Diaries. *Inscribing the Daily. Critical Essays on Women's Diaries*. Eds. Suzanne L. Bunkers & Cynthia A. Huff. University of Massachusetts Press, Amherst 1996, 38–55.

- Kaplan, Marion: Keeping Calm and Weathering the Storm. Jewish Women's Responses to Daily Life in Nazi Germany, 1933–1939. *Women in the Holocaust*. Eds. Dalia Ofer & Lenore J. Weitzman. Yale University Press, New Haven and London 1998, 39–54.
- Keren, Nili: Children. *The Holocaust Encyclopedia*. Ed. Walter Laqueur. Yale University Press, New Haven and London 2001, 115–119.
- Kinnunen, Tiina & Kivimäki, Ville: Sota sosiaalisena ja kulttuurisena ilmiönä. Toinen maailmansota ja uusi sotahistoria suomalaisissa väitöstutkimuksissa. *Historiallinen Aikakauskirja* 4/2018, 373–383.
- Kuparinen, Eero: *Antisemitismin musta kirja. Juutalaisvainojen pitkä historia*. Atena, Jyväskylä 2008.
- Laitinen, Riitta: Johdanto tilan kokemisen kulttuurihistoriaan. *Tilan kokemisen kulttuurihistoriaa*. Toim. Riitta Laitinen. Cultural History – Kulttuurihistoria 4, Turku 2004, 1–15.
- Langer, Lawrence L.: *Admitting the Holocaust. Collected Essays*. Oxford University Press, New York 1996.
- Laqueur, Walter (ed.): *The Holocaust Encyclopedia*. Yale University Press, New Haven and London 2001.
- Lee, Carol Ann: *Anne Frank 1929–1945. Nuoren tytön elämä*. Avain, Helsinki 2011.
- Leeuwen, Thijs van & Brouwer, Marieke (eds.): *Psychology of Trauma*. Nova Science Publishers, Hauppauge, New York 2013.
- Lefebvre, Henri: *The Production of Space*. Blackwell, Malden 2009 (1974).
- Lejeune, Philippe: How Do Diaries End? *Biography: An interdisciplinary quarterly* 24:1/2001, 99–112.
- Lejeune, Philippe [eds. Jeremy D. Popkin & Julie Rak]: *On Diary*. University of Hawai'i Press, Honolulu 2009.
- Leskelä, Maarit: Kaipaava, haluava, seksuaalinen nainen Aino Kallaksen päiväkirjoissa. *Modernin lumo ja pelko. Kymmenen kirjoitusta 1800–1900-lukujen vaihteen sukupuolisuuudesta*. Toim. Kari Immonen; Ritva Hapuli; Maarit Leskelä & Kaisa Vehkalahti. SKS, Helsinki 2000, 211–244.
- Leskelä-Kärki, Maarit: *Kirjoittaen maailmassa. Krohnin sisaret ja kirjallinen elämä*. SKS, Helsinki 2006.
- Leskelä-Kärki, Maarit & Sjö, Karoliina: Päiväkirja, minus ja historia. Julkaisematon johdantoluonnos teokseen *Päiväkirjat ja historian tutkimus*. Toim. Maarit Leskelä-Kärki; Karoliina Sjö & Liisa Lalu. Vastapaino, Tampere 2020 [tulossa].
- Makkonen, Anna: Valkoisen kirjan kutsu eli löytöretkellä päiväkirjojen maailmoissa. *Hiljaista vimmaa. Suomalaisten naisten päiväkirjatekstejä 1790-luvulta 1990-luvulle*. Toim. Suvi Ahola. Kirjayhtymä, Helsinki 1993, 360–374.
- Makkonen, Anna: Holocaust Chronicle, Spiritual Autobiography, Portrait of an Artist, Novel in the Making: Reading the Abridged Diary of Etty Hillesum. *Biography* 22:2, University of Hawai'i Press 1999, 237–261.
- Matthäus, Jürgen & Garbarini, Alexandra & Roseman, Mark: Introduction to the *Jewish Responses to Persecution Series*. *Jewish Responses to Persecution – Volume I (1933–1938)*. Eds. Jürgen Matthäus & Mark Roseman. AltaMira Press, Washington 2010, xiii–xxi.

- Matthäus, Jürgen & Roseman, Mark (eds.): *Jewish Responses to Persecution – Volume I (1933–1938)*. AltaMira Press, Washington 2010.
- Matthäus, Jürgen (eds.): *Jewish Responses to Persecution – Volume III (1941–1942)*. AltaMira Press, Washington 2013.
- Michman, Dan: Judenrat. *The Holocaust Encyclopedia*. Ed. Walter Laqueur. Yale University Press, New Haven and London 2001, 370–377.
- Modiano, Patrick: Préface. Hélène Berr: *Journal 1942–1944*. Editions Tallandier, Paris 2008, 7–14.
- Motz, Marilyn Ferris: The Private Alibi: Literacy and Community in the Diaries of Two Nineteenth-Century American Women. *Inscribing the Daily. Critical Essays on Women's Diaries*. Eds. Suzanne L. Bunkers & Cynthia A. Huff. University of Massachusetts Press, Amherst 1996, 189–206.
- Müller, Melissa: *Anne Frank: Päiväkirjan salaiset sivut. Elämäkerta*. Gummerus, Helsinki 1999.
- Ofer, Dalia & Ouzan, Françoise S. & Baumel-Schwartz, Judy Tydor: *Holocaust Survivors: Resettlement, Memories, Identities*. Berghahn Books, New York and Oxford 2012.
- Ofer, Dalia: Gender Issues in Diaries and Testimonies of the Ghetto. The Case of Warsaw. *Women in the Holocaust*. Eds. Dalia Ofer & Lenore J. Weitzman. Yale University Press, New Haven and London 1998, 143–167.
- Ofer, Dalia & Weitzman, Lenore J. (eds.): *Women in the Holocaust*. Yale University Press, New Haven and London 1998.
- Ofer, Dalia & Weitzman, Lenore, J.: Introduction. The Role of Gender in the Holocaust. *Women in the Holocaust*. Eds. Dalia Ofer & Lenore J. Weitzman. Yale University Press, New Haven and London 1998, 1–18.
- Ollila, Anne: Jalo velvollisuus. Virkanaisena 1800-luvun lopun Suomessa. SKS, Helsinki 1998.
- Perämäki, Anna-Leena: *Nuoret naiset juutalaisvainojen varjossa. Anne Frankin ja Etty Hillesumin selviytymiskeinoja toisen maailmansodan aikaisessa Amsterdamissa päiväkirjojen valossa*. Kulttuurihistorian pro gradu -työ, Turun yliopisto 2009.
- Perämäki, Anna-Leena: Päiväkirja, juutalaisvainot ja aika. Hélène Berrin ja Anne Frankin päiväkirjoista välittyvä suhde aikaan. *Historiallinen Aikakauskirja* 2/2011, 138–152.
- Perämäki, Anna-Leena: Diaries, Material Memory Holders: Creating a Memory Box. *Memory Boxes. An Experimental Approach to Cultural Transfer in History, 1500–2000*. Eds. Heta Aali; Anna-Leena Perämäki & Cathleen Sarti. transcript Verlag, Bielefeld 2014, 195–217.
- Popkin, Jeremy D.: Philippe Lejeune, Explorer of the Diary. Philippe Lejeune [Eds. Jeremy D. Popkin & Julie Rak]: *On Diary*. University of Hawai'i Press, Honolulu 2009, 1–15.
- Poznanski, Renée: *Jews in France during World War II*. Hanover: Brandeis University Press, 2001 (2001a).
- Poznanski, Renée: Paris. *The Holocaust Encyclopedia*. Ed. Walter Laqueur. Yale University Press, New Haven and London 2001, 471–475 (2001b).
- Poznanski, Renée: Union Générale des Israélites de France. *The Holocaust Encyclopedia*. Ed. Walter Laqueur. Yale University Press, New Haven and London 2001, 653–657 (2001c).

- Rak, Julie: Dialogue with the future: Philippe Lejeune's method and theory of diary. Philippe Lejeune [Eds. Jeremy D. Popkin & Julie Rak]: *On Diary*. University of Hawai'i Press, Honolulu 2009, 16–25.
- Ringelheim, Joan: The Split between Gender and the Holocaust. *Women in the Holocaust*. Eds. Dalia Ofer & Lenore J. Weitzman. Yale University Press, New Haven and London 1998, 340–350.
- Rosenkranz, Herbert: Austria. *The Holocaust Encyclopedia*. Ed. Walter Laqueur. Yale University Press, New Haven and London 2001, 44–49.
- Segalen, Martine: The Industrial Revolution: from Proletariat to Bourgeoisie. *A History of the Family II. The Impact of Modernity*. Eds. André Burguière; Christiane Klapisch-Zuber; Martine Segalen & Françoise Zonabend. Belknap Press, 1996, 377–415.
- Stone, Dan: *The Holocaust and Historical Methodology*. Berghahn Books, New York & Oxford 2012.
- Sääskilähti, Nina: *Narratiivisuus ja päiväkirjan aika. Sukupuoli, temporaalisuus ja kulttuurin muutos päiväkirjan omaelämäkerrallisissa diskursseissa*. Nykykulttuurin tutkimuksen lisensiaattityö, Jyväskylän yliopisto 2009.
- Taskinen, Ilari: Kokemuksista ylijärjestykseen. Sotahistorian uudet virtaukset ja kansainväliset keskustelut 1990-luvulta tähän päivään. *Historiallinen Aikakauskirja* 4/2018, 384–393.
- The Holocaust in France: The German Occupation; *The Holocaust*, Yad Vashem verkkosivut: <https://www.yadvashem.org/yv/en/holocaust/france/occupation.asp> [haettu 28.1.2019].
- Thomas, Trudelle H.: The Diary as Creative Midwife: Interviews with Three Writers. *Inscribing the Daily. Critical Essays on Women's Diaries*. Eds. Suzanne L. Bunkers & Cynthia A. Huff. University of Massachusetts Press, Amherst 1996, 169–186.
- Tippelskirch, Kurt von: *Toisen maailmansodan historia 3. Sodan käänne*. WSOY, Helsinki 1960 (1960a).
- Tippelskirch, Kurt von: *Toisen maailmansodan historia 4. Saksan luhistuminen*. WSOY, Helsinki 1960 (1960b).
- Tuohela, Kirsi: *Huhtikuun tekstit. Kolmen naisen koettu ja kirjoitettu melankolia 1870–1900*. SKS, Helsinki 2008.
- Tuohela, Kirsi: Pimeästä. Kirjoitettu melankolia Victoria Benedictssonin päiväkirjoissa. *Hulluudesta itsehallintaan. Uuden historian näkökulmia psyykkisiin ilmiöihin ja ammattikäytäntöihin*. Toim. Katri Komulainen, Hannu Rätty & Jussi Silvonen. Psykologian tutkimuksia – Psychological Reports nro 25, Joensuun yliopisto, Joensuu 2006, 273–291.
- Turtiainen, Jouni (toim.): *Ikkuna juutalaisuuteen: historia, usko, kulttuuri*. Yliopistopaino, Helsinki 1995.
- Valvee, Sarianna: *Päiväkirja nuoren tytön kehityskertomuksena*. Yleisen kirjallisuustieteen pro gradu -tutkielma. Turun yliopisto, Turku 1988.
- Vatka, Miia: *Suomalaisten salatut elämät. Päiväkirjojen ominaispiirteiden tarkastelua*. SKS, Helsinki 2005.
- Vinen, Richard: *The Unfree French. Life under the Occupation*. Penguin Books, London 2006.

- Warmbrunn, Werner: Netherlands. *The Holocaust Encyclopedia*. Ed. Walter Laqueur. Yale University Press, New Haven and London 2001, 437–443.
- Weinberg, David: Drancy. *The Holocaust Encyclopedia*. Ed. Walter Laqueur. Yale University Press, New Haven and London 2001, 159 (2001a).
- Weinberg, David: France. *The Holocaust Encyclopedia*. Ed. Walter Laqueur. Yale University Press, New Haven and London 2001, 213–222 (2001b).
- Wieberdink FAMILY: Wieberdink, Gisela; *The Righteous Among The Nations*, Yad Vashem verkkosivut: <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4018214> [haettu 7.1.2019].
- Wisse, Ruth R.: *No Joke: Making Jewish Humor*. Princeton University Press, Princeton and Oxford 2013.
- Wolf, Diane: *Beyond Anne Frank: Hidden Children and Postwar Families in Holland*. University of California Press, Berkeley 2007.
- Wolf, Virginia: *Oma huone*. Tammi, Helsinki 2001.
- Young, James E.: *Writing and Rewriting the Holocaust. Narrative and the Consequences of Interpretation*. Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis 1990.
- Zapruder, Alexandra: *Salvaged Pages. Young Writers' Diaries of the Holocaust*. Yale University Press, New Haven and London 2002.
- Österberg, Eva: *Vänskap – en lång historia*. Atlantis, Stockholm 2007.

**TURUN
YLIOPISTO**

ISBN 978-951-29-7926-4 (Painettu)
ISBN 978-951-29-7927-1 (Sähköinen)
ISSN 0082-6995 (Painettu)
ISSN 2343-3205 (Verkkajulkaisu)